

Omitê Mistefê

**ANTROPOLOJIYA
KURD
KURDÎ
KURDISTANÊ**

2023

NAVEROK

PÊŞGOTIN

A. MIROVNASÎ (ANTROPOLOJÎ)

Mirovnasî (antropolojî) wekî zanistekê serbixwe

1. Mirovnasiya biyolojîk
2. Arkeolojî
3. Mirovnasiya zimanî
4. Mirovnasiya çandî (gelnasiya çandî)

B. ANTROPOLOJIYA GELÊ KURD

1. Peydabûna navê "kurd"
2. Binaşê û şûnwara kurdan: Kurdistan wekî landika kurdan
3. Kurd û dîroknasî
 - 3.1. Peyvsaziya dîrokê
 - 3.2. Mirov û dîrok
 - 3.3. Dîroknasî, mējûnasî û erdnîgarî
 - 3.4. Dîroka dîroknasiyê
 - 3.5. Felsefeya dîrokê
 - 3.6. Rêbazên lêkolîna dîrokî
 - 3.7. Rênimaya dîroknasê kurd: Ehmedê Xanî û rotaya netewesaziyê li ser bingehê mîrateya îslamî
 - 3.8. Dîroknasiya kurdan li dijî tezên dîroknivîsandinê yên tirkan
4. Dîroka gelê kurd: vedîtînen arkeolojîk û belgên nû dîmênê dîroka kurdan û mirovahiyê diguherînîn
 - 4.1. Di Şahnameya sedsala 15an de dîroka kevneşopî ya şahên kurdan
 - 4.2. "Kurdgalnamek" dîroka herî kevnare ya kurdan ronî dîke
 - 4.3. Girê Mirazan (Xirabreşk): destpêka dîroka mirovahiyê
5. Di çarçoveya çavkaniyên înternetî de kurdên derveyî Kurdistanê

C. ANTROPOLOJIYA ZIMANÊ KURDÎ

1. Kurdî wekî endamekî malbata zimanên aryayî
 - 1.1. Awireke giştî li serdemên zimanê aryayî
 - 1.2. Serdema Pişdadiyan: Aryayiya pêşîn û geşedana dengsaziya wê
 - 1.3. Serdema medoparsî/keyanî: Nivîştên "Bîstûn"ê û fermîkirina zimanê aryayî yê kevnare
 - 1.4. Serdema eşkanî: Bandora dagirkeriya romîyan li ser qelsbûna zimanê aryayî û zêdebûna zaravayan
 - 1.5. Serdema sasanî: Zindîkirina ziman û hêmanên aryayî li ser bingehê destkeftiyên eşkanî
 - 1.6. Rotayên dagirkeriyên û bandorên wan li ser pişaftina zimanên aryayî
 - 1.7. Rizgarkirina zimanên aryayî ji mengeneya hind-ewropayî
 - 1.8. Li gorî resenî û pişaftinê polînkirina zimanên aryayî
 - 1.9. Zimanên aryayî yên zayendbar û pişaftî
 - 1.10. Zimanê kurdî: movika pişta "Ayriyanê Vajjah"ê
2. Di serdema îslamî de rewşa zimanê kurdî
 - 2.1. Bi awayekî giştî dîn û baweriyên kurdan û yên li Kurdistanê
 - 2.2. Kurd û dînê îslamê
 - 2.3. Di Serdema Navîn de medreseyên kurdan
 - 2.4. Di sedsala dawîn a medreseyan de rewşa Kurdistanê ya giştî
 - 2.5. Ji dawiya sedsala 19an heta destpêka sedsala 21an medreseyên kurdan

3. Şûnwara zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê

3.1. Ziman

3.2. Zimanê kurdî

3.3. Dengsaziya giştî

3.4. Dengsaziya zimanê kurdî

D. ANTROPOLOJIYA KURDISTANÊ

Awireke giştî li Kurdistanê

1. Pergala civakî ya Kurdistana kevnare

2. Kurd û xîmê çarçikilî yê sazûmana dewletê

2.1. Têgihîna dewletê li gorî zanistên siyasî

2.2. Têgihîna dewletê di ziman û çanda kurdî de

2.3. Kurd û sînor

2.4. Kurd û serjimarî

2.5. Kurd û desthilatdarî

2.6. Mîrateya pergalên rêveberiyê yên kurdan

2.7. Kurd û serwerî

3. Hoz, dewletsazî û bandora wê ya li ser pergala civakî ya Kurdistanê

4. Şoreş, jorêş û jêrêş: tevgera jontirkan a li dijî Kurdistanê (1925)

E. ANTROPOLOJIYA MEYDANÎ

Devoknasiya kurmançiyê

1. Taybetmendiyên devoka celaliyan a kurmançî

2. Eşîra Goyî û taybetmendiyên devoka wan a kurmançî

3. Taybetmendiyên kurmançiya Xoresanê

Zaravanasîya kurdî

1. Lêkolîneke kurt li ser rêzimana zaravayê kelhurî

2. Awireke kurt li ser devoka feylî ya zaravayê kelhurî

3. Kurdên Kêmnas: Lek -Lêkolîneke kurt li ser reh, erdnîgarî, çand û zaravayê lekî-

PÊŞGOTIN

Ev berhem encama deh salên xwendin û lêkolînan e ku me di qalibê mirovnasiyê (antropoljiyê) de ro kiriye; bêguman berî me jî hinek hewldanên antropolojiyê yên destpêkî hatine amadekirin. Hêjayî diyarkirinê ye ku *"Adat û Rusûmatnameyê Tewayifê Ekradiye"* (Mela Mehmûdê Bazîdî, 1859) ji bo mirovnasiya kurdî çavkaniyeke girîng e; lê dîroka nivîsandina wê vedigere berî 150 salî û hem di heyama xwe de hem jî piştî nivîsandinê li ser bingehên zanistî yên pîvandî nehatiye rûniştandin. Lewre pêwistî bi lêkolîn û lêgerînên nûjen heye ku mirovnasiya kurdan li ber ronahiya zanistên hevçerx ji nû ve bê şirovekirin; lê belê berî şirovekirineke pirşaxî ya baş divê awireke giştî li bingehê zimanî-çandî yê mijara navbihurtî bê gerandin. Îcar ev xebata destpêkî -bi vê mebestê- ji pênesayên zanistî dest pê dike, hebana zimanê kurdî hildiqevşîne ku peyvnasiya mijarê têkûz bike û piştî hewl dide ku *"samana zimanî-çandî ya mirovnasiya kurdî"* derxe ber ronahiyê.

Me di beşa pêşîn a vê xebatê de bi awayekî giştî mirovnasî pênase kiriye ku bê ka ev şaxa zanistê bê kêrî çî tê; di beşa duyem de me kurd di çarçoveya pênasekirinên bihurtî de dana nasandin. Di beşa sêyem de me awireke kurt berdaye ser antropolojiya Kurdistanê û çend mijarên dîrok û nasnameya Kurdistanê ronî kirine; di beşa dawîn de jî me li gorî antropolojiya meydanî hinek mijarên zimannasiya kurdî pêşkêş kirine. Divê bê gotin ku ev beşa paşîn ji hinek xebatên meydanî yên weşandî pêk tê û çendek ji wan nivîsên me yên hevpar in ku keda Evdilah Hacıyan, Hisên Beledê û M. Baqir Aşınayî jî tê de heye.

A. MIROVNASÎ (ANTROPLOJÎ)

Mirovnasî (antropolojî) wekî zanistêke serbixwe

Mirovnasî (anthropology) lêkolîneke zanistî ya derbarê mirovî de ye ku li ser pêkhateya wî, geşedana wî ya dîrokî, ciyawaziyên cureyê wî û rengvedanên civakî yên hebûna wî xebatan dimeşîne; dibe ku ev xebat di qadeke teng de bê meşandin û tenê cureyek were vekolîn, her wiha dibe ku li ser asta cîhanê cureyên mirovan bîn vekolîn û berawirdkirin. Bi kurtasî **mirovnasiya giştî** ji nimûne, bermayî û belgeyên mirovan daneyan berhev dike; hem laşên cureyên mirovan disenifîne hem tevgera wan a li ser erdê dişopîne hem serpêhatî û dîroka wan eşkere dike hem jî çavdêriyê li ser pêvajoya pergalên wan ên zimanî, çandî, teknîkî, civakî, dînî û siyasî dike. Diyar e ku mebesta mirovnasiyê têgihîştina mirovan, li gorî jîngehên wan eşkerekirina cihêrengî û hevpariyên wan e.¹ Wisa e, ji bo lêkolîneke piralî ya têkuz divê "*mirov*" ji aliyê ziman, çand, civak û zindînasiya (biology) wî ve were vekolîn û pîvandî; bêguman ji bo bidestxistina encamên nêzikî rastiye divê dîroka mirovan û arkeolojiya wan jî were vepincirandin, bêjîngkirin û zelalkirin.

Ji vê pênaseyê diyar e ku biyolojî (her wiha anatomî jî), ziman, çand, civak, tevger, dîn û pergala rêveberiyê ya mirovî qada xebatên mirovnasiyê ne; lewre divê di çarçoveyê gelekî berfireh de li hebûna mirovî bê nihêrîn ku rastiya wî derkeve holê.²

Zanyarên mirovnas di lêkolînên xwe de rêbaz, teknîk, agehiyên berhevkerî û xebatên meydanî yên cihêreng bi kar tînin ku du armancên wan ên sereke hene: 1. taybetmendî û cihêrengiya reftarên mirovan fêm bikin û civakên mirovan ên li seranserê cîhanê li gorî van zanyariyên destkeftî binirxînin 2. hevparî û wekhevîyên bingeîn ên ku li seranserê cîhanê mirovan bi hev ve girêdidin derxine ber ronahiyê û hinek pîvanan jê wergirin. Ji bo pêkanîna van armancan, mirovnas hem li çaraliya cîhanê mijaran radixin ber vekolînên rêxistî hem jî derfet û rêjeya gelheyê di çarçoveya demên bihurtî û dema niha de berawird dikin ku bi dîmeneke berfireh mirovahiyê fêm bikin.

Bêguman dîroknas, giyannas, aborînas, civaknas û zanyarên gelek warên din li gorî pergaleke diyarkerî û rêbazên pîvandî xebatên zanistî li ser mirovahiyê dimeşînin; lê belê mirovnas piçekê cuda ne û bi nihêrîneke cihêreng li babetê dinihêrin; bi rastî ew hem rola piyeyê berk û pirdîmenî dilîzin hem jî di navbera zanistên xwezayî, civakî û mirovî de riyên pêwendîyan saz dikin û wan digihînin hev. Lewre mirovnas qada xebata xwe li ser çar beşan lewa dikin: **mirovnasiya biyolojîk**, **arkeolojî**, **mirovnasiya zimanî û mirovnasiya çandî**, piştî agehî û zanyariyên xwe yê bidestxistî vediguhêzin **mirovnasiya ceribandî/sepandî**, ango dadikevin meydana ceribandin û pîvandina zanyariyan. Bi vî awayî ji qadeke biçûk a xebatê dest bi lêkolînan dikin; piştî di ber ronahiya karê biçûk ê ceribandî de xebatên xwe li deverêke firehtir belav dikin, di dawiyê de li seranserê cîhanê derbarê tevahiya mirovahiyê de xebatên kûrtir dimeşînin.³

1. Mirovnasiya biyolojîk:

Li gorî pênaseyê bihurtî **mirovnasiya biyolojîk (biological anthropology)** li ser aliyên laşnasî -zindînasiyê (anatomîk-biyolojîk) yê mirovî lêkolînan dike; hem geşedana cendek û tevgerên mirovên îroyîn hem yê bav û kalên wan ên bihurtî û nenas hem jî yê heyberên zindî yê ku serdemekê ketine jiyana mirovahiyê derdixê ber ronahiyê.⁴

Divê bê gotin ku mirovnasiya biyolojîk bi alîkariya hinek zanistên din zanyariyan berhev dike û encamên xwe yê alîkar radestî mirovnasiya giştî dike; di vê çarçoveyê de ji mirovnasiya fîzîkî, mirovnasiya dadweriyê (edlî), mirovnasiya pêşyan, laşnasiya mirovan, curebijêriya mirovan, kulnasî, meymûnnasî, reftarnasiya ajelan, genetîknasiya gelheyê,

1 <https://anthropology.ucdavis.edu/undergraduate/what-is-anthropology>; dema gihîştinê: 03.12.2023; 11:19.

2 <https://en.wikipedia.org/wiki/Anthropology>; dema gihîştinê: 03.12.2023; 11:20.

3 Sage Publishing (2021), "Introduction to anthropology"; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/110568_book_item_110568.pdf; dema gihîştinê: 06.12.2023; 02:12.

4 https://en.wikipedia.org/wiki/Biological_anthropology; dema gihîştinê: 03.12.2023; 11:21.

jîngehnasiya mirovan, arkeolojiya biyolojîk, laşpîvana mirovî û gelek zanistên din sûd werdigire.⁵

Mirovnasiya fîzîkî (physical anthropology) lêkolîna laşê mirovan e. Di vê pêvajoyê de lêkolîneke genetîk û anatomîk tê meşandin, cendek û îskeleta mirovî tê taselekirin, ahenga laşê mirovî ya bi nexweşiyên û jîngehê tê pîvandîn, geşedana mirovî û xwarin-vexwarina wî tê şopandin, binaşeya mirovî û pêşkeftina wî tê çavdêrîkirin, nifşê mirovî û nifşên ku dişibihin wî tên berawirdkirin.⁶

Mirovnasiya dadweriyê (forensic anthropology) qadeke taybet a mirovnasiya laşî ye ku li ser paşmaye û bermayiyên mirovan lêkolînan dimeşîne; piranî ji bo çareserkirina dozên tawanana/krîmînal tê bikaranîn û di vê pêvajoyê de bi rêbaz û teknîkên curecureyî pergala hestiyên, paşmaye û bermayiyên din tên ezmûnkirin, digel nirxandinên pizîşkî rewşa zindî ya laşê mirî yan jî kuştîyî tê texmînkirin.⁷

Mirovnasiya pêşiyên (paleoanthropology) şaxeke mirovnasiyê ya navdîsîplînî ye ku li ser binaşe, peydabûn û geşedana mirovên destpêkî xebatan dimeşîne; di vê çarçoveyê de rêbazên mirovnasiya fîzîkî, anatomiya berawirdkirî û teoriya peresînê (evolution) bi kar tîne û digihêje encamên texmînî. Wekî mînak: amûrên ji hestî û keviran çêkirî pênase dike, girîngiya van amûran a ji bo geşedana laşî û derûnî ya mirovên pêşîn bi teknîkên mirovnasî û nijadnasiyê şirove dike; bi vî awayî dîroka fosîlan bi riya tebeqeyên jeolojîk, ceribandînan kîmyayî û rêjeya rizîna radyoaktîf rave dike.⁸

Laşnasiya mirovan (human anatomy) bi awayekî gelemperî li ser beş û endamên laşê mirovan dixebite; di vê çarçoveyê de balê dikşîne ser şewazê xuyabûna endaman, her wisan beş û endamên laşê mirovî ast bi ast û beş bi beş rave dike.⁹ Îcar **laşnasiya girs (gross anatomy)** beş û endamên bi çavan dîtî (makroskopîk) lêkolînan dike; laş, endamên laşî û pergala endaman şirove dike. Lê **hestînasî (histology)** li ser beş û endamên bi çavan nedîtî (mîkroskopîk) yê wekî tevna laşî, şane û endamokan dixebite.¹⁰

Curebijêriya mirovan (human taxonomy) şaxeke zanistê ya dabeşkirina cureyên mirovan e ku nifşa "*homo sapiens*"î (mirovê hişmend) di nava hemû zindiyan de dişopîne; bi vî awayî hem li ser laşnasiya mirovê îroyîn hem jî cureyên windabûyî yê mirovê berê xebatan dimeşîne.¹¹

Kulnasiya pêşiyên (paleopathology) şaxeke zanistê ya lêkolîna nexweşiyên mirovî û nemirovî yê pêşiyên e; ji bo bidestxistina encaman rêbaz û çavkaniyên cihêreng bi kar tîne. Bi vê mebestê bermayiyên mûmyayî û hestiyên mirovî, belgeyên kevnare, nîgareyên pirtûkên dîrokî, peykerên dewra berê û paşmayeyên kevirî ên ajelên berê hezar salan jiyayî tên ezmûnkirin.¹²

Meymûnnasî (primatology) li ser zindînasiya (biyolojî) ruhberên nemirovî yê ku dişibihin mirovan lêkolînan dike; derbarê biyolojî, tevger, geşedan û curebijêriya (taksonomiya) van candarên nemirovî de zanyariyan berhev dike, bi taybetî jî bi riya dûrbînên gelekî hasas li ser mêjiyên van giyaneweran dixebite.¹³

5 Sage Publishing (2021), "Introduction to anthropology"; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/110568_book_item_110568.pdf; dema gihiştinê: 06.12.2023; 10:40.

6 <https://www.britannica.com/science/physical-anthropology>; dema gihiştinê: 06.12.2023; 11:53.

7 <https://naturalhistory.si.edu/education/teaching-resources/social-studies/forensic-anthropology>; dema gihiştinê: 06.12.2023; 12:07.

8 <https://www.britannica.com/science/paleoanthropology>; dema gihiştinê: 07.12.2023; 20:20.

9 <https://www.dundee.ac.uk/postgraduate/human-anatomy>; dema gihiştinê: 07.12.2023; 20:36.

10

[https://med.libretexts.org/Bookshelves/Anatomy_and_Physiology/Human_Anatomy_and_Physiology_Preparatory_Course_\(Liachovitzky\)/01%3A_Levels_of_Organization_of_the_Human_Organism/1.02%3A_What_is_Human_Anatomy_What_is_Human_Physiology](https://med.libretexts.org/Bookshelves/Anatomy_and_Physiology/Human_Anatomy_and_Physiology_Preparatory_Course_(Liachovitzky)/01%3A_Levels_of_Organization_of_the_Human_Organism/1.02%3A_What_is_Human_Anatomy_What_is_Human_Physiology); dema gihiştinê: 07.12.2023; 20:32.

11 https://en.wikipedia.org/wiki/Human_taxonomy; dema gihiştinê: 07.12.2023; 20:49.

12 <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/paleopathology>; dema gihiştinê: 07.12.2023; 21:47.

13 <https://www.britannica.com/science/primatology>; dema gihiştinê: 07.12.2023; 22:03.

Reftarnasiya ajelan (ethology) tevgera ajelan di jîngeha wan a xwezayî de dişopîne û bi vê mebestê lêkolînên zanistî dimeşîne.¹⁴

Genetîknasiya gelheyê (population genetics) li ser pêkhatiya genetîkî ya nifûsê xebatan dike; guherîna xwezayî ya candaran dişopîne, teşe û genên wan raçav dike, teşeguhertin û herka genan tomar dike.¹⁵

Jîngehnasiya mirovan (human ecology) li ser gelheya mirovan dixebite; şêwaz û geşedana civakê di nava vê nifûsê de dişopîne. Ev zanist jiyana mirovekî li gorî şert û mercên jîngeh û zindînasîyê, demografya û teknolojiya bikarhatî ya dema bûyerê dinirxîne; çanda mirovî û teşegirtina kesayet û pergala wî raçav dike, tevgera wî ya civakî li gorî qabiliyet, hest, bawerî û çavkaniyên jiyana wî şirove dike.¹⁶

Arkeolojiya biyolojîk (bioarchaeology/osteochaeology) di çarçoveyê arkeolojîk de li ser bermayiyên mirovan dixebite; her wiha lbermayiyên biyolojîkî yên rehek û ajelan ên ku ji şûnwarekî arkeolojîyê derxistî jî vedikole. Biyoarkeolog bermayiyên organîk ên ji cihên arkeolojîk derxistî ezmûn dikin; geşedan, çalakî, jîngeh, tenduristî, xwarin-vexwarinên mirovê berê dişopînin, bi vî awayî derbarê pêwendiyên mirovî yên digel jîngeha xwezayî re derdixin holê.¹⁷

Laşpîvana mirovî (anthropometri) li ser pîvanên laşê mirovan lêkolînan dimeşîne; ji aliyê mezinahî, teşe, kapasîte û fonksiyonên endaman ve cendekê mirovî dinirxîne. Bi kurtasî ev zanist derbarê geşedana hestî, masûlke û bezê cendêk de zanyariyan berhev dike; hem ji bo kêmkirina ziyarên pîşeyî hem jî ji bo zelalkirina pêwendiya mirovî ya bi peywir, amûr, makîne, navgînên guhastinê û alavên parastinê tê bikaranîn.¹⁸

2. Arkeolojî

Arkeolojî lêkolîna paşeroja mirovî ye ku li ser paşmaye û bermayiyên madî xebatan dimeşîne. Ev paşmaye û bermayî hemû tiştên ku mirovan afirandine, guherandine yan jî bi kar anîne dihewîne. Bermayiyên guhêzbar ên wekî amûr û cil û bergan bi gelemperî wekî berhem an jî huner tên binavkirin. Ji bermayiyên neguhêzbar ên wekî pîramîd û stûnan re jî şûnwar tê gotin.¹⁹ Divê bê gotin ku arkeolojiya mirovna bi alîkariya hinek zanistên din zanyariyan berhev dike û encamên xwe yên alîkar radestî mirovnasiya giştî dike; di vê çarçoveyê de:

Arkeolojiya pêşdîrokî (prehistoric archaeology) lêkolîna paşeroja mirovî ya berî dîroka tomarkirî ye; ango li ser serdema kevnare ya mirovahiyê xebatan dimeşîne ku wan çaxan mirovan nêçîrvanî û berhevkariya berhemên xwezayî dikir û derbasî akincihiyê nebûbûn. Dibe ku ev pênase pir berfireh be, ji ber ku di hin rewşan de çandên mirovan geş bûne û bêyî pergaleke nivîsandinê avahiyên siyasî, aborî û îdeolojîk ên tîkel jî afirandine.²⁰

Arkeolojiya dîrokî (historical archaeology) ya ku îro li çaraliyê cîhanê tê bikaranîn, li ser riyên karwanan, gundên xwecihî, keleh, bajarên wêrane, kanên madenan û deverên hîn jî dagirkirî lêkolînan dike; bi vî awayî nasnameya xwediyên pêşîn ên van şûnwaran diyar dike û pêwendiya şênîyên berê û akincihên dawîn derdixe holê.²¹ Hêjayî gotinê ye ku ev şaxa zanistê pîreyekê di navbera pêşdîrok û dîrokê de ava dike û qadên gewr ên nezêlal eşkere dike; ji ber ku mebesta arkeolojiya dîrokî ew e ku derbarê civakên li pey xwe

14 <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ethology>; dema gihîştinê: 07.12.2023; 22:17.

15 <https://www.nature.com/subjects/population-genetics>; dema gihîştinê: 07.12.2023; 23:03.

16 <https://www.britannica.com/topic/human-ecology>; dema gihîştinê: 07.12.2023; 23:32.

17 <https://www.uow.edu.au/science-medicine-health/research/centre-for-archaeological-science/research-themes/bioarchaeology/>; dema gihîştinê: 07.12.2023; 23:48.

18 <https://www.cdc.gov/niosh/topics/anthropometry/default.html>; dema gihîştinê: 08.12.2023; 00:47.

19 <https://education.nationalgeographic.org/resource/archaeology/>; dema gihîştinê: 08.12.2023; 21:20.

20 <https://ifrglobal.org/prehistoric-archaeology/>; dema gihîştinê: 08.12.2023; 19:49.

21 <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0097.xml>; dema gihîştinê: 08.12.2023; 21:50.

qeydên dîrokî hiştî de zanyariyan berhev bike. Ev qeyd bi awayekî gelemperî materyalên nivîskî ne, lê dîroka devkî jî dikare were bikaranîn.²²

Arkeolojiya grekoromayî (classical archaeology) lêkolîna çanda madî ya cîhana kevnare ya Deryaya Navîn e ku li ser berhem, şûnwar, bîrdarî û dîmenên vê deverê xebatan dimeşîne; bi giranî li ser şaristaniyên yûnanî û romayî zanyariyan berhev dike, deverên din ên ku serdemekê ketine bin serweriya van şaristaniyan jî vedikole û di vê çarçoveyê de şaristaniyên Mezopotamya, Misir û Rojhilata Nêzîk beşek girîng a vê şaxa zanistê ne.²³

Arkeolojiya gelhenas (demographic archaeology) li ser sazûman û dînamîkên nifûsa mirovên berê lêkolînan dike; çalakîyên mirovan û bermayiyên çanda wan a madî li ber ronahiya destkeftiyên arkeolojîk şirove dike. Ev zanist hem kereste û berhemên ku li qadeke diyarkirî hatine bikaranîn dişopîne hem jî şewazê bikaranîn, mezaxtin û avêtinê raçav dike ku bigihêje hinek texmînen derbarê gelheya şûnwarekî niştecihan de.²⁴

Arkeolojiya pirtûkên pîroz (archaeology of sacred books) wekî lêkolîna bermayiyên arkeolojîk ên dever, çand û serdemên ku tê de metnên pirtûkên pîroz hatine nivîsandin tê pênasekirin; lê belê armanca bingehîn a lêkolînan pêwendiya van dever, serdem û çandan a bi pirtûkên pîroz re ye.²⁵

Arkeolojiya deryayî (maritime archaeology) lêkolîna çandên mirovî yên berê ye ku derbarê pêwendî û pergalên mirovan ên bi derya, gol û çemên cîhanê de zanyariyan berhev dike; her wiha bermayiyên madî yên wekî keştî û kelek, deryavan û kelekvan, barên hilgirtî û rawestgehên wan ên li peravan şirove dike. Ji aliyekî din ve ne ku tenê ji bo keştî-kelekên noqavbûyî lêgerînan pêk tîne; lê her wiha hemî aliyên teknolojîk, civakî, aborî, siyasî û dînî yên çanda deryayî vedikole.²⁶

Arkeolojiya binê avê (underwater archaeology) li ser şûnwarên binavbûyî, keştî-kelekên li okyanûs, derya, gol, çeman noqavbûyî lêkolînan dimeşîne; her wiha derbarê bermayiyên li binê avahiyên çêkirî yên wekî bendav, liç, hewz û bîran jî zanyariyan berhev dike. Ev zanist piranî li ser mîrateya çandî ya li binê avan xebatê dimeşîne.²⁷

Arkeolojiya bajarvaniyê (urban archaeology) li ser dîroka bajar, bajarok û qadên mirovnişîn de lêkolînan dike; derbarê xwezaya van waran û jiyana niştecihên wan de hem zanyariyên tomarkirî berhev dike hem jî agehiyên vedîtî yên netomarkirî li zanyariyên kevn zêde dike.²⁸

Arkeolojiya gelêrî (ethnoarchaeology) derbarê têkiliyên di navbera guherbariya hunerî, tevger û rêxistina mirovan de xebatan dimeşîne; bi riya xebatên li ser zevîne niştecihan pêwendiya mirovên heyî bi niştecihên berê re vedikole û encamên arkeolojîk xurt dike.²⁹

Arkeolojiya pîşesaziyê (industrial archaeology) derbarê dîroka karên pîşesaziyê, karsaz-karkerên pîşesaz û çalakîyên wan de lêkolînan dike; zanyariyên nivîskî, devkî, dîtbarî û şûnwarî berhev dike. Bi vî awayî hem dîroka karekî pîşesaziyê derdixe holê hem jî teknîkên pîşesaziyê, tevger û zanyariyên endazyar-pîşesaz-karsaz-karkerên pîşesaziyê şirove dike.³⁰

Arkeolojiya hişmendiyan (cognitive archaeology) derbarê hişmendiya mirovên berê de lêkolînan dike; teorî û têgihiştinên zanistî yên kevn-teze li ser paşmaye û bermayiyên

22 https://nsmh.typepad.com/rogers_archaeology_lab/2014/05/historicalarchaeology.html; dema gihiştinê: 08.12.2023; 22:01.

23 <https://lsa.umich.edu/classics/undergraduate-students/majors-and-minors/classical-archaeology.html>; dema gihiştinê: 08.12.2023; 22:57.

24 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19943747/>; dema gihiştinê: 08.12.2023; 23:12.

25 <https://oxfordre.com/classics/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8308>; dema gihiştinê: 09.12.2023; 00:01.

26 <https://sanctuaries.noaa.gov/maritime/arch.html>; dema gihiştinê: 09.12.2023; 00:01.

27 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780323907996000884>; dema gihiştinê: 09.12.2023; 20:26.

28 <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803114842684>; dema gihiştinê: 10.12.2023; 10:54.

29 <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/ethnoarchaeology>; dema gihiştinê: 10.12.2023; 11:31.

30 <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0181.xml>; dema gihiştinê: 10.12.2023; 11:43.

arkeolojik disepîne, paşperdeya bîr û baweriyên pêşdîrokî ronî dike, pêvajoya pêşkeftina bawerî û hişmendiyan rave dike.³¹

Rêveberiya çavkaniyên çandî (Cultural Resource Management/CRM) parastin û rêvebirina hêmanên neteweyî ye; di vê çarçoveyê de dîmenên çandî, şûnwarên arkeolojik, belgeyên dîrokî, dezgehên çandî, avahiyên kevnare, bawerî û ayînen kevnare, mîrateya pîşesaziyê, çanda gelêrî, huner, şûnwarên dînî wekî mîrateya çandî tomar dike, sexbêriyê lê dike û dide nasandin; ev saziya pêwendîdar li gorî biryarên plansaziyê hemû çavkaniyên çandî di şert û mercên heyî de diparêze û bi rê ve dibe.³²

Arkeolojiya civakî (public archaeology) cureyekî arkeolojiyê ye ku bi destî kesên nepispor ve û ji bo berjewendiya civakê tê meşandin; di vê çarçoveyê de civaka sivil bi hestên parastin û eşkerekirina hêmanên çandî-dîrokî xwedî li samana arkeolojik derdikeve, ji bo vê mebestê çalakîyên rewşenbîrî li dar dixê û di nava gel de hişmendiyeke çêdike ku mîrateya çandî biparêze.³³

3. Mirovnasiya zimanî

Mirovnasiya zimanî (linguistic anthropology) li ser xwezaya zimanên mirovan dixebite û di çarçoveya çandên ku wan pêşxistî de lêkolînan dike; her wisan hewl dide ku bingehen civakî û çandî yê zimên fêm bike, hilberîna mirovî ya axaftin û metnê binirxîne, kapasîteya hizirîna ya mirovî û mekanîzmaya civaka wî şirove bike.³⁴ Ev şaxa zanistê bersivê dide pirsê “ziman çawa bandorê li jiyana mirovî, civak-pergal-xwezaya wî dike?”; lewre li ser rola zimên a di girêdana pêwendîyan, teşegirtina nasnameya civakî û endamtiya komê, rêxistina bawerî û îdeolojiyên çandî, pêşxistina nûnertiya çandî ya hevpar lêkolînan dimeşîne.³⁵ Divê bê gotin ku mirovnasiya zimanî şaxeke piralî ye û di bin sîwana xwe de gelek beşên zanistê yê din jî dihewîne; di vê çarçoveyê de:

Zimannasiya sazûmanî (structural linguistics) zimên wekî pergal û avahiyeke tîkel dihesibîne; li gorî vê nirxandinê, nasname û berdehamiya zimên bi hevahengiya hemû hêmanên pergalê tînan dabînkirin, lewre rêzimana tîkuz awêneya xwezayî ya axivgerê wî zimanî ye û divê tenê nûneriya kom û deverê neke.³⁶

Dengnasî (phonology) peydabûna şeweyên dengî yê zimanan vedikole; hin zimanzan dengsaziyê (ango derxistin û ravekirina dengên axaftinê) jî di bin banê dengnasiyê de dinirxînin. **Dengnasiya dîrokî (diachronic/historical phonology)** guherîna dengan a li dirêjahiya dîrokê vedikole; lê **dengnasiya şayesekirî (synchronic/descriptive phonology)** pêvajoya pêşveçûna zimên vedikole û qalibên dengan diyar dike.³⁷

Peyvnasî (morphology) beşên herî biçûk û watedar ên zimên vedikole; di vê çarçoveyê de morfem yekeyên herî biçûk û watedar ên zimên in ku bêtir nayên dabeşkirin. Du cureyên sereke yê morfeman hene: girêdayî û serbixwe. Ji bo afirandina peyvekê divê morfemên girêdayî bigihêjin morfemeke din; lê morfemên serbixwe dikarin bi serî xwe jî peyvekê pêk bînin.³⁸

Hevoksaziya berawirdkirî (comparative syntax) lêkolînan li ser pergalên rêzkirina peyvên hevokên du zimanan (an jî çend zimanan) dike; bi vî awayî wekhevî û cudahiyan zimanên berawirdkirî derdixe holê.³⁹

31 <https://psycnet.apa.org/record/2016-59400-003>; dema gihîştinê: 10.12.2023; 11:56.

32 <https://www.thoughtco.com/cultural-resource-management-170573>; dema gihîştinê: 10.12.2023; 21:56.

33 <https://www.thoughtco.com/what-is-public-archaeology-172258>; dema gihîştinê: 10.12.2023; 22:18.

34 <https://www.britannica.com/science/anthropology/Linguistic-anthropology>; dema gihîştinê: 14.12.2023; 20:09.

35 https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_anthropology; dema gihîştinê: 03.12.2023; 11:22.

36 <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/structural-linguistics>; dema gihîştinê: 11.12.2023; 00:52.

37 <https://www.britannica.com/science/phonology>; dema gihîştinê: 11.12.2023; 01:09.

38 <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english/morphology/>; dema gihîştinê: 11.12.2023; 02:15.

39 Martin Haspelmath (2014), “Comparative syntax”, https://www.academia.edu/2182949/Comparative_syntax; dema gihîştinê: 12.12.2023; 21:21.

Watenasiya gelêrî (ethnosemantics) a ku carinan jê re **“zanyariya gelêrî”** jî tê gotin) derbarê şêwazên watedayîna mirovan xebatan dimeşîne; li ser awayên binavkirin û dabeşkirina diyardeyên civakî, çandî û jîngeha mirovî zanyariyan berhev dike.⁴⁰

Zimannasiya hişmendiyên (cognitive linguistics) li ser pêwendiya ziman, hiş û ezmûna çandî-civakî ya mirovan lêkolînan dike⁴¹; li gorî vê zanistê wate û şêwazê peyvê ji hev nayên cudakirin û ziman di nava bikaranînê de tê fêmkirin.

Rewanbêjî (pragmatics) a ku carinan wekî **“watenasiya zimên”** jî tê pênasekirin) bikaranîna zimanê xwezayî di nava axaftinên ragihandî de vedikole; têkiliyên di navbera ziman û bikarhênerên wan de derdixe holê.⁴²

Zimannasiya civakî (sociolinguistics) derbarê aliyên civakî yê ziman de xebatan dimeşîne; hem pêwendiya di navbera ziman û civakê de şirove dike hem jî awayê bikaranîna ziman di rewşên cuda yê civakî de vedikole. Bi kurtî ev zanist jî bersivê dide pirsê **“ziman bandoreke çawan li xwezaya civakî ya mirovan dike û têkiliya civakî çawan teşe dide zimên?”**.⁴³

4. Mirovnasiya çandî (gelnasiya çandî)

Mirovnasiya çandî (=gelnasiya çandî/ecological=environmental anthropology) rola çandê û pêwendiyên mirovî yê bi jîngehê e vedikole; li gorî vê teoriyê, mirov hem jîngeha xwe durist dikin hem jî teşeyê didin çanda niştecihên wê jîngehê, her çiqas tevahiya gelheyê bi jîngehê re pêwendiyên girênde jî dever bi xwe bandorê li ser teşegirtina pêwendiyên dike. Ev zanist bi rê û rêbazên gelnasî, gelhenasî, zimannasî, civaknasî û giyannasiyê çanda mirovan dinirxîne; her wiha bersivê dide pirsê **“mirov kîjan pergala çandî li hev pareve dikin, çawan cîhana fîzîkî û civakî ya li dora xwe birêxistin dikin û di vê pêvajoyê de kîjan raman, tevger û jîngehan bi kar tînin?”**.⁴⁴ Bi awayekî giştî **mirovnasiya çandî** derbarê cihêrengiya çandî ya li nava mirovan de xebatan dimeşîne û cihêrengiya çandî wekî guhertoyeke berdewamiya diyarkirî dihesibîne; ji ber ku bi riya çandê, mirov dikare bi şêwazên ne-genetîk hîni pêkvejiyana ligel hawirdora xwe be, xwe ji şert û mercên dorhêlê re biguncîne, her wiha li jîngehên cuda taybetmendiyên xwe yê çandî biparêze, li hemberî çanda gerdûnî (yan jî çanda sepanî) qalikekî mertalî ji xwe re çêke û kakilê çanda xwe ya taybet biparêze.⁴⁵ Diyar e ku mirovnasiya çandî zanistêke pîrşaxî ye û bi gelek zanistên din re jî danûstandinan dike; di vê çarçoveyê de:

Têgihîna **mirovnasiya civakî** bi kurtasî şêwazên tevgera mirovî ya li nava civak û çandê pênase dike; civak û çanda mirovî bi çavekî berawirdkirî şirove dike, bersivê dide pirsên wekî **“mirov çawan di nava civakan de dijîn û jiyandî xwe watedar dikin?”**, **“mirov çima bi van karên xwe re mijûl in?”**, **“mirov çawan xwe û civakên xwe birêxistin dikin?”**, **“gelo kîjan çîrokên venegotî yê mirovan hene?”**⁴⁶

Mirovnasiya civakî-çandî hem kevneşopiyên mirovnasiya çandî û hem jî ya civakî dihewîne ku derheqa hinek mijarên wekî **“jîngeha mirovan”**, **“têkiliyên zayendî”**, **“çand, bîr û bawerî”**, **“pergalên akincihiyê û malbatê”**, **“neyeksaniya nijad, çîn û zayendan”**, **“tevgerên berxwedêr”**, **“mêtingeriya dîrokî û mêtingeriya nûjen”**, **“pêşveçûn û siyaseta çandî”** de lêkolîn û lêgerînên zanistî pêk tîne.⁴⁷

Mirovnasiya gelheyê (demographic anthropology) bi riya nifûsê li ser çand, zayend û aboriya siyasî ya civakekê xebatên zanistî li dar dixê; derbarê rêjeya gelheyê, kalîte û

40 <https://anthropology.iresearchnet.com/ethnosemantics/>; dema gihîştinê: 12.12.2023; 21:34.

41 <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199772810/obo-9780199772810-0059.xml>; dema gihîştinê: 12.12.2023; 21:42.

42 <https://www.britannica.com/science/pragmatics>; dema gihîştinê: 12.12.2023; 21:58.

43 <https://www.britannica.com/science/sociolinguistics>; dema gihîştinê: 12.12.2023; 22:34.

44 <https://www.buschsystems.com/blog/glossary-terms/what-are-ecological-anthropology/>; dema gihîştinê: 12.12.2023; 23:10.

45 https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_anthropology; dema gihîştinê: 03.12.2023; 13:21.

46 <https://www.socialsciences.manchester.ac.uk/social-anthropology/study/what-is-social-anthropology/>; dema gihîştinê: 03.12.2023; 11:32.

47 https://en.wikipedia.org/wiki/Sociocultural_anthropology; dema gihîştinê: 03.12.2023; 13:41.

pêkhatayên wê de zanyariyan berhev dike.⁴⁸ Her wiha diyardeyên gelheya niha û berê berawird dike ku pêvajoya zayîn, koçberî û mirinê bi têgihîştineke çêtir şirove bike; ji aliyekî din ve, li gorî rêjeyên berdest dînamîk, qeware û sûdweriya nifûsê jî dinirxîne.⁴⁹

Mirovnasiya aborî (economic anthropology) derbarê hilberandin, belavkirin, danûstandin û mezaxtina civakê de zanyariyan berhev dike; liv û tevgera mirovî ya aborî, paşperde û deverên vê aboriyê rave dike. Ev zanist bersivê dide pirsê *“civak kereste û karûbarên maddî yên ku jiyanê hêsantir dikin çawan peyda dikin?”*⁵⁰

Mirovnasiya siyasî (political anthropology) pêvajoyên civakî-çandî yên li nava hukûmet, dewlet, partî û pergala din ên siyasî de vedikole; bi lêkolîneke rexneyî ya berawirdkirî hêz, kontrola civakî, desthilatdarî, azadî û wekhevîyê di nava civakên seretayî û bajarvaniyê de dinirxîne û şirove dike.⁵¹

Mirovnasiya hiqûqî (legal anthropology) wate û girîngiya hiqûqê ya li nava civakê lêkolîn dike; di çarçoveya vê nihêrîna dualî de *“civaka ku qanûnan derdixe”* û *“qanûnên ku teşeyê didin civakê”* tînin nirxandin. Ev zanist bersivê dide pirsên wekî *“qanûn çawan tê afirandin?”*, *“qanûnên derxistî çawan sazûmanên civakî yên din diparêzin û diguherînin?”*, *“qanûn çawan tevgerên civakî ava dikin?”*.⁵²

Îcar **mirovnasiya çalakiyan** (behavioral anthropology) bi riya nirxandin û pîvandina çalakiyên mirovî hewl dide ku paşperdeya tevgerên mirovî yên kesane şirove bike û encamên lêkolînan ji bo nirxandina tevgerên civakî (yên ku komên mirovan e) bi kar bîne.⁵³

Bêguman naskirina mirovan bêtir dîn û ayînên wan ne mumkin e; lewre **mirovnasiya dînî (anthropology of religion)** hem sazûman, bawerî û sepanên dînê mirovan şirove dike hem jî dîn û ayînên cihêreng bi hev re berawird dike, ji aliyekî din ve rengvedana dîn û ayînan a li ser kes û civakan jî dişopîne.⁵⁴

Hêjayî gotinê ye ku tevahiya pênasayên jorîn bi kêrî naskirina neteweyekê û taybetmendiyên wê yên cihêreng jî tînin; îcar **mirovnasiya nijadî** (ethno-anthropology) tenê cendekê cureyekî mirovan radixîne ber lêkolînan; lê belê ev zanist 1. hem erdnîgarî, avhewa, xwarin-vexwarin û jîngeha wî dişopîne 2. hem çavdêriyê li ser tevgera wî ya kesane û civakî dike û berhemên wî dinirxîne 3. hem kevneşopî, pêwendî, pergala û rêxistinên wî zelal û nasyar dike 4. hem jî serpêhatiya cureyekî mirovan di dirêjahiya dîrokê de û li nava civakên biyanî dişopîne.

Mirovnasiya derûnî (psychological anthropology) derbarê nasnameya kesane, xweserî, serpêhatî, tevger, huner, bîranîn, hişmendî, hest, motîvasyon, zanîn, dînbûn û tenduristiya derûnî ya mirovan de zanyariyên berawirdkirî berhev dike; bi awayekî giştî kesayeta mirovî û şert û mercên jîngeha wî vedikole, bi rêbazên mirovnasiyê derûniya wî ya li nava jiyanê dişopîne.⁵⁵

Mirovnasiya pizîşkî (medical anthropology) şaxek mirovnasiyê ya nû ye ku kes û civakê ji perspektîfên pizîşkî vekolîne; diyardeyên wekî tenduristî, nexweşî û dermankirinê li nava çand, civak û jîngehê dişopîne. Her wiha bersivê dide pirsê *“tenduristî û nexweşî di çarçoveya hêzên çandî, dîrokî û siyasî de çawa tînin çareserkin, ceribandin û têgihîştin?”*.⁵⁶

48 <https://homework.study.com/explanation/what-is-demographic-anthropology.html>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 04:28.

49 Laura Bernardi (2007), “An introduction to anthropological demography”, MPIDR Working Papers WP-2007-031, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

<https://ideas.repec.org/p/dem/wpaper/wp-2007-031.html>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 04:34.

50 <https://www.economiceducation.org/economic-anthropology>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 04:50.

51 <https://anthrohol.com/political-anthropology>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 05:23.

52 https://www.anthro.unibe.ch/research/main_areas_of_specialization/legal_anthropology/index_eng.html; dema gihiştinê: 13.12.2023; 05:45.

53 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/behavioral%20science>; dema gihiştinê: 03.12.2023; 14:06.

54 https://en.wikipedia.org/wiki/Anthropology_of_religion; dema gihiştinê: 03.12.2023; 14:18.

55 <http://sumanthromaterials.blogspot.com/2013/11/psychological-anthropology-suman-nath.html>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 14:42.

56 <https://medanthro.net/about/about-medical-anthropology/>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 14:57.

Mirovnasiya bajaran (urban anthropology) derbarê bajar û şûnwaran de lêkolînan li dar dixê; jiyana bajarî, çand, civak, avahîsazî, guherîn û veguherînan dişopîne. Her wiha sedemên newekheviyan raçav dike; hem dînamîkên çînî, nijadî, zayendî, koçberiyê hem jî nakokiyên malxwe-paleyana, zordestiya siyasî ya desthilatdar û dijraberan vedikole. Polîtîka û tevgerên cudakar, xizanî, koçberkirin, dadweriya li hemberî jîngehê, pêwendiyên kedkar û kedxuran, bazirganî, firoşkariya li kolanan, cihwarkirina welatîyan, rêxistinên civaka sîvil û hevkarîyê, çandên hindikjimar û koçberan, rêjeya tundî û tûjiyê jî çendek mijarên vê şaxa zanistê ne.⁵⁷

Mirovnasiya gundan (rural anthropology) derbarê şert û mercên jiyana welatîyên ku li gund, zozan û çolteran dijîn de zanyariyan berhev dike; her wisan hewl dide ku her tiştê nebelgekirî yê derbarê jiyana gund, zozan û çolteran de tomar bike û pîreyekê di navbera van deveran û bajaran de ava bike ku xizmetên gelemperî baştir bigihêjin her bihusteke welêt.⁵⁸

Mirovnasiya sepandî/meydanî (applied anthropology) bi zanîn, têgihiştin û rêbazên disîplîna xwe pirsgerêkên civakî, aborî yan jî tenduristiyê yên hemdem çareser dike; bi pêşniyarên erênî arîşeyên civak an jî rêxistinên hêsan dike.⁵⁹

Jîngehnasiya muzîkê (ethnomusicology) di çarçoveyê civakî û çandî de li ser jîngeha muzîkê dixebite; pîsporên vê şaxa zanistê muzîkê wekî pêvajoyeke civakî dinirxînin, derbarê beşdar û guhdarên wê de zanyariyan berhev dikin ku wateya wê muzîkê fêhm bikin.⁶⁰

Mirovnasiya hunerî (anthropology of art) derbarê bandora hunerê ya li ser civak, çand û dîrokê de xebatan dike; zengînî û cihêrengiyên hunera mirovî dinirxîne, rengvedana vê hunerê ya li ser pêvajoya jiyane şirove dike.⁶¹

Helbestnasiya gelêrî (ethnopoetics) helbestên devkî yên vegotî vediguhêze nivîsê; bi vî awayî bikaranîna herêmî ya zimên di kevneşopîya helbestên gelêrî de dişopîne û ji naveroka wan berheman civakê nas dike.⁶²

57 <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780190922481/obo-9780190922481-0025.xml>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 15:43.

58 <https://warbletoncouncil.org/antropologia-rural-6842>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 15:50.

59 Satish Kedia & Linda A. Bennet (2005), “*Applied Anthropology*”, ji bo nusxeya înternetî bnr.: https://www.researchgate.net/publication/272491400_Applied_Anthropology; dema gihiştinê: 13.12.2023; 20:32.

60 <https://www.ethnomusicology.org/page/AboutEthnomusicol>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 20:44.

61 <https://anthroholc.com/anthropology-of-art>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 21:04.

62 <https://www.languageisavirus.com/poetry-guide/ethnopoetics.php>; dema gihiştinê: 13.12.2023; 21:58

B. ANTROPOLOJIYA GELÊ KURD

1. Peydabûna navê "kurd"

Ji belgeyên nivîskî yê kevnare diyar e ku peydabûna navê kurdan vedigere serdemên berî zayînê; di serdema sumerî de (3000 BZ) şopa herî pêşîn a kurdan li ser gilnivîsekê hatiye dîtin ku navê Kurdistanê wekî *"welatê karda/qarda"* derbas dibe û şûnwarê wî welatî jî wekî başûrê gola Wanê hatiye destnîşankirin. Di serdema aşûrî de jî navê kurdan wekî *"gordî/qurtî"* derbas dibe ku wan li dijî Tiglath Pileserê duyem (bi akadî: Tukultî apil Eşerra, teşeguhêziya îroyîn: Dicle bin Aşûr II; desthilatdarî: 967–935 BZ) şer kiriye. Rojhilatnas G. R. Driver di xebata xwe ya bi sernavê *"Navê kurd û pêwendiyên wî yê filolojîk"* de diyar dike ku ji destpêka peydabûna vî navî heta demên nêzik peyva *"kurd"*ê bi zimanên biyanî hatiye bilêvkirin; lê belê hemû sernavên neteweyan ên ku ji dengdarên *"k-r-d/t"*, *"g-r-d/t"* û *"q-r-d/t"* pêk tên heman neteweyê nîşan didin û şûnwarê wan jî deverên Kurdistanê yê îroyîn in.⁶³ Bêguman Driver aşûrînasê rojavayî ye û lêkolînên xwe hem dispêre belgeyên zimanên kevnare yê Rojhilata Navîn hem jî zanyariyên bi zimanên rojavayî yê wekî yûnanî, latînî, fransî û almanî bi kar tîne; nivîskar bikaranîna peyva *"kurd"*ê û hemû guhartoyên wî navî di nava xebatên rojavayî yê kevn û teze de dişopîne.

Di çavkaniyên erebî yê nivîskî de hertim navê gelê kurd bi yekjimarî wekî *"kurd"* û bi pirjimarî wekî *"ekrad"* derbas dibe; hevalekî Pêxemberê Îslamê (Muhemmed eleyhiselam [571-632]) yî bi navê Caban Es-Sardî El-Kurdî jî yek ji berateyên pêşîn ên vê bikaranînê ye û ev peyva *"kurdî"* ayidiyeta wî ya nijadî nîşan dide.⁶⁴ Ji aliyekî din ve nîşan dide ku di serdema belavbûna îslamê de kurd, pars, hebeşî û romî bi awayekî eşkere ji hev cihê bûne yan jî her çar aliyan xwe neteweyên cihêreng hesibandine; ji ber ku her yek ji sehabiyên wekî Caban Es-Sardî El-Kurdî, Selmanê Farisî, Bilalê Hebeşî û Suheybê Rûmî xwe aydî neteweyeke serbixwe dîtine, wisan hatine naskirin. Hêjayî gotinê ye ku bajarê Sardê (Sardes) wê çaxê bajarekî kurdnişîn bûye ku welatê sehabî Gavanê Kurd e; divê bê zanîn ku di zimanê erebî de deng û tîpa /g/ û /v/yê tunene, lewre hemû peyvên ku van dengan dihewînin bi /c/ û /b/yê tên nivîsandin ku peyva *"gavan"* jî wekî *"caban"* tê bilêvkirin/nivîsandin.

2. Binaşe û şûnwarê kurdan: Kurdistan wekî landika kurdan

Dîroknaş, zimannas, mirovnaş û kurdnasê navdar ê nemsayî (awistiryayî) Ferdinand Hennerbichler di lêkolîna xwe ya bi sernavê *"Binaşeya kurdan"* (The Origin of Kurds) de hinek çewtiyên zanistî sererast dike û balê bikêşe ser agehiyên zanistî yê herî pêşketî; li gorî wî hîpoteza berbelav a ku dibêje *"kurd bi awayekî kevneşopî îranî (aryayî) ne, ji malbata hind-ewropî ne û ji aliyê binaşeyê ve jî îranînişad (aryayînişad) in; ji ber ku bi zimanekî îranî diaxivin"* xwe naspêre çavkaniyên zanistî û ev pênasekirina şaş ji aliyê zimannasan ve li ser bingehekî hîç û pûç hatiye pêşxistin. Hennerbichler lêkolîna xwe dispêre zanyariyên DNAyê yê herî dawîn û di çarçoveya Mirovnasiya Pêşkeftî de bi zelalî nîşan dide ku encamên zanistî berevajî baweriyên heyî ne: *"Bav û kalên kurdan di destpêka herî pêşîn de neviyên niştecihên xwecihî yê bakurê Heyva Berhemdar (Mezra Botan) a serdema neolîtîk bûn; angû li Rojhilata Nêzik û Ewrasiyayê dijîyan, ji aliyê erdnîgariyê ve li derveyî Îrana îroyîn diman û li bakurê rojavayê wê niştecih bûn. Bav û kalên kurdan ên herî pêşîn bi qasî hezar salî şun de ji Asyaya Navîn hatine û di bin serweriya çînen koçber ên rêxistinî yê leşkerî (R1a1) de pêl bi pêl ji aliyê ziman ve hatine îranîkirin. Ev zanyariyên çespendî yê nû me ber bi vê têgihîştina jêrîn ve dibin: ew kurdên xwemalî yê ku li Ewrasiyayê (ango li bakurê Hîva Berhemdar) dijîyan û koçberên pêşîn ên îranîaxêv*

63 G. R. Driver (1923), *The Name Kurd and its Philological Connexions*, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, h. 3, r. 393-403; ji bo guhertoya kurdî bnr. *"Navê kurd û pêwendiyên wî yê filolojîk"*, wergera Mehmet Yonat, Nûbihar Akademî, h. 15, r. 127-135; ji bo nusxeya kurdî bnr.:

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1941025>; dema gihîştinê: 03.12.2023; 21:57.

64 Deham Brahîm Hesinyanî (2018), *Sîret'us-Sahabiyyi Caban El-Kurdî we Ibnuh'ut-Tabî'iyyi Meymûn we Riwayetuhuma*, Mekteb'ut-Tefsîr: Hewlêr.

(R1a1) ên ku ji Asyayê hatibûn ne heman kes bûn; her wiha ew koçberên asyayî yên ku bi îraniya kevn diaxivîn (R1a1) kurdan temsîl nakin û binaşeya kurdan li ser wan çînên bijarte yên koçber ava nabe. A rast, ji pêvajoya dîrokî û geşedana civakê tê fêhmîkirin ku: 1. bav û kalên kurdan ji civakên bi tevahî cuda hatine 2. her bavîkek xwediyê genetîkeke taybet e 3. ji aliyê etnikî, zimanî û çandî ve nifş û çînên bavikan cihêreng in. Ev têgihîştina nû bi riya xebateke hevpar a gelek disîplînan hatiye vedîtin; lêkolîna zanistî bi hevkarîya îrannasê amerîkî Gernot L. Windfuhr (Ann Arbor) û genetîknasê DNAYan Anatole A. Klyosov (Boston) hatiye encamdan ku her yek ji wan di warê xwe de pisporekî navneteweyî yê pêşeng e.⁶⁵

Bi rastî berî van encamên zanistî, dîroknasên kurd Mihemed Emîn Zekî Beg di *"Dîroka Kurd û Kurdistanê"* de û Mihemed Salih Belûç di *"Kurdgalnamek"*ê de diyar dikir ku Kurdistan hertim warê kurdan bûye; lê belê carinan pêlên koçberî û dagirkerîyan jî di nava gelheya kurd de heliyane yan jî beşeke kurdan pişaftine. Wekî mînak, Kurdgalnamek şecereya tevahiya kurdan li ser du beşên wekî *"kurdên rojavayê"* û *"kurdên rojhilatê"* leva dike: *"Li gorî çavkanî û belgeyên dîrokî, kurd li du beşan pareve dibin. Beşa yekem ew kurd in ku ji aliyê Araratê û zincîra Çiyayên Cûdiyê ve hatine; di dirêjahiya navçeyên Dîcleyê û Ferêt de, ji aliyê rojavayê ve heta Sûriyayê û qeraxên Deryaya Romayê û ji aliyê rojhilatê ve jî heta qeraxên Farsê û rexê Deryaya Umanê belav bûne. Tîreyên eslî yên vê beşê ji hozên Lolo, Gûtî, Kasû û Sûbarî pêk hatine. Ji bo ku ev tîreyên kurd ji aliyê rojavaya Deryaya Hezarê ve hatine, bi navê <Kurdên Rojavayê> tên nasîn. Beşa duyem ew kurd in ku ji naverasta Asyayê ve ber bi rojhilata Îrana wê serdemê ve hatine; ji wir ji rojhilata Deryaya Hezarê derbas bûne û di başûrê ve deryayê re li navçeya Etropanê (*"Adirabadagan"* li gorî Şehnameya osmanî, O.M.) belav bûne û bi cih bûne. Tîreyên eslî yên vê beşê jî ji hozên Mad, Nahîrî û Kardoxiyan pêk hatine. Ev welatê mezin û fireh ê ku tê de bi cih bûne, ji ber navê Madê wekî Madayî yan Mêdya hate nasîn. Ev heft tîre, tîreyên eslî yên kurd in û di dawiyê de tîreyên şaxên din jê cihê bûne; her yek ji wan şaxan guherîne û bûne tîre yan jî hozêke serbixwe. Ji vê beşa duyem a kurdan re <Kurdên Rojhilatê> jî tê gotin. Kurdên biraxoyî, edreganî, mamîlî û kirmanî ji hoza Madê cihê bûne."* (r. 111)⁶⁶

Wisane, hingî ku Xwedê serê kurdan daye, li ser erdnîgariya xwe dijîn û ev xaka berfireh a bi tevahî nediyar bi hebûna wan tê naskirin ku navê wê yê dîrokî *"Kurdistan"* e; bi kurtasî kurd niştecihên xwecihî yên axa xwe ne, lewre ji bo dîrok û gelê kurd *"destpêk"*ek tune. Kurd û dîroka wan berhema dawîn a hezaran salan e ku di ezmûna şerên navxweyî û derveyî yên berdewam re derbas bûye. Aşkera ye ku kurd di serdemên qelsiyê de ketine bin bandora hinek çand-zimanên biyanî û beşeke wan pişiviye, her wiha di serdemên xwe yên xurt de gel û ramanên nû pişaftine, serdestiya ziman û çanda xwe gihandine çîna hera rajêrîn a civakên xwe yên resen û dereke. Lewre ji aliyê genetîkî ve kurd neviyên hemû akincihên Kurdistanê ne; ango neviyên wan kesan in ku heta niha hatine nava kurdan û li Kurdistanê bi cih bûne, lê ne tenê yek ji wan in û ne mumkin e ku reh û rîşeyên kurdan li neteweyek ji wan gelên dîrokî jî bê spartin. Wekî nimûne: ne pêkan e ku gelên dîrokî yên wekî *"gûtî"*, *"kurtî"*, *"medî"*, *"mardî"*, *"kardûxî"*, *"gordî"* (gordiyane), *"hezbanî"* (adiabene), *"zîlî"* û *"xaldî"* bav û kalên kurdan ên yekane bin; mirov dikare bibêje ku tenê bavîkek, destyek, berekek, tîreyek an jî hozêke wan in.⁶⁷ Li gorî hinek zanyaran peyva *"cûdî"* heman peyva *"gûtî"* ye ku nêzikî devera *"goyî"*yan e; her wiha di çanda kurdên Aranê de peyva *"kûtî"* navdêr û rengdêreke neyînî ye ku nexweşî û nebaşiyê dinimîne.

65 Ferdinand Hennerbichler (2012), *"The Origin of Kurds"*, Advances in Anthropology, c. 2, h. 2, r. 64-79; ji bo nusxeya înternetî ya orjînal bnr.: https://www.scirp.org/pdf/AA20120200003_79323951.pdf; dema gihiştinê: 04.12.2023; 01:10.

Ferdinand Hennerbichler (2016), *"Kurtlerin Kokeni"*, wergera bi tirkî: Mehmet Aslanogullari, Bingol Universitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, s. 2, c. 2, h. 3, r. 87-119; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319040>; dema gihiştinê: 04.12.2023; 01:05.

66 Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek*, Weşanên Azad: Mersîn.

67 Prof. Mehrdad A. Izady (2018), *"Origin of The Kurds"*, malpera Kurdistanicayê; bnr.: <https://kurdistanica.com/302/origin-of-the-kurds/>; dema gihiştinê: 24.05.2023; 16:39.

Dîsan dibe ku pêwendiyek di navbera “zeylan”a dîrokî, “zîlan”a îroyîn û li gorî Kurdgalnamekê “seylan”ê de jî hebe; lê divê mijar xwe bispêre delîlên beraqil.

3. Kurd û dîroknasî

Di bin ronahiya zanyariyên jorîn de mirov dikare bibêje ku *“divê dîroka kurdan a têkuz ji aliyê dewleteke kurdî ve bê nivîsandin; di pêvajoya dîroknivîsînê de divê hemû derfetên pêwist ên dewletê û yên navdewletî bîn bikaranîn, desteyên lêkolîner û nivîskar bikaribin bigihêjin arşîvên li seranserê cîhanê û pîsporên neteweyî-navneteweyî di heyama nivîsandinê de beşdar bin. Jixwe dîroka zanistî ya her dewletê jî divê bi vî awayî bê nivîsandin, nîqaşkirin, şirovekirin û zelalkirin.”* Me berî çend salan di hevpeyvîneke digel kovara Fritillaria Kurdicayê de jî gotibû ku ziman, dîrok, nasname û mîrateya çandî ya kurdî di bin gefeke neheq de ye, bangewaziyek li cîhanê berz kiribû ku pêşî li vê sitemê bê girtin: *“Bi rastî ev karên ku dikim ne karên şexsan e; yên sazîyên gelemperî yên netewî ne. Lê çi bikim? Ji ber rewşa bêdewletbûnê ez didim destpêkirin û hevî dikim ku bala nifşa xwe bikişînim ser van mijaran. Ez di mijarê da ghiştîm serkeftinê jî, lêbelê pergala cîhanê ya “nemirovdost” û “nezanistî” astengîyan datîne pêşîya me. Di vê girêdanka jêrîn da⁶⁸ lîstikeka kurdan a bi navê “Topa Dara” yan jî “Topa Garanê” heye. Ji navê wê xuyaye ku ev lîstikeka kurdan e, lê di kovara zanistî ya Zanîngeha Agirîyê da wekî lîstikeka tirkan hatiye pêşkêşkirin. Nivîskarên vê derewê dê herin Erasmusê, li welatekî Ewropayê, bixwin û vexwin, derewa xwe mor bikin û werin, bibin doktor û profesor. Ev tenê derewek e ku ez pê hesiyame. Îcar bi hezaran derewên weha û qaçaxçîtî û dizîya çandî pêk tên. Mirovek an jî komeleyek nikare bersiva van derewan bide, divê sazîyên navdewletî jî bawernameyên van zanîngehan rakin û wan rexne bikin. Êdî em ji xweparastinê nikarin tiştekî ji gelê xwe ra bikin. Îcar em ê başîyên xwe derxin holê yan xirabîyên cînanan paqij bikin? Mixabin cîhana zanistî gelekî bêînsaf e. Ji ber ku dewletên wan hene, qaçaxçî û dizên çandî her derewê vedigerînin meqaman û kurd jî ji tîrsa polîsan, girtin û kuştinê nikarin çanda xwe biparêzin. Cîhana zanîngehan hevparê vê zilmê ye. Ji ber ku gava kredîyê nedin vê zilmê, ew dê nikaribin bidizin. Ew diz erebeyan me didizin, parçe bi parçe difiroşin cîhanê û kesek nabêje te ev ji ku anîye?”⁶⁹*

Cihê daxê ye ku ji aliyê kurdan ve bi kurdî nivîsandina dîroka kurdan û Kurdistanê xebateke gelekî dijwar e; ji ber ku dîroka kurdan hertim di nava çavkaniyên curecureyî de veşartî maye ku piraniya wan ne ji bo kurdan ne li ser kurdan ne jî bi kurdî hatine nivîsandin. Lewre divê zanyariyên derheqê kurdan de ji nava van çavkaniyên belawela bîn berhevkirin û ji nû ve bîn nixandin ku encameka nêzikî rastîyê derkeve holê. Ji aliyê din ve sererastkirina şaşîyên dîrokî yên li ser kurdan diwartir e; ji ber ku dîroka Rojhilata Navîn -ji bilî hin awarteyan- hertim ji aliyê serdestan ve hatiye nivîsandin û di van demên dawîn de jî ji hêla neteweyên desthilatdar ve hatiye dariştin. Mixabin ji 800 salî zêdetir e ku kurdan serdestî û desthilatdariya neteweyî bi dest nexistîye; her çiqas di nava sedsala 20an da çend dewletên kurdan damezirîbin jî (Keyaniya Kurdistanê, Komara Agirîyê, Komara Mehavayê) temendirêjê wan ji sê salan nebihuriye. Lewra dûrbûna kurdan a ji serdestî û desthilatdariyê derfet daye serdest û neteweyên din ku dîroka xwe ya desthûnayî ferz bikin, zanyariyên kurdan paşguh û winda bikin, bi piştgiriya dezgehên navneteweyî fezlekeyên xwe yên derewîn bidin pejirandin.

Îcar ji bo venivîsandina dîroka kurdan, hemû hewildanên pêşeng dê pirsîyaran derxin holê û gengeşîyan çêkin; ev lêkolîn çiqasî xurt û kûr bin jî, zanyariyên ku ji mêj ve hatine veşartin û paşguhkirin dê bi hêsanî neyên pejirandin. Ne tenê ji aliyê dorhêlên pîspor ve, di nava dîrokhez û heweskarên dîroka kurdan de jî lec û nîqaş dê derkevin; lê belê ev encama teqez pêwistiyeke neteweyî û zanistî ye ku divê çîka pêşîn a lêkolînê vêxin, ji bo xebatên berfirehtir û piştrastkirî rêyekê vekin, rêbazeke lêgerînê darêjin.

Bêguman dîroka kurdan a bi zimanê kurdî (bi zaravayê kurmançî) cara pêşîn di sedsala 19an de hatiye nivîsandin; Mele Mehmûdê Bazîdî (1797-1867?) *“Şerefname”* ya Mîr

68 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/706045>; dema ghiştinê: 16.12.2023; 22:54.

69 [http://kurdishstudies.pl/files/Fritillaria_Kurdica_2022_21-2\[2\].pdf](http://kurdishstudies.pl/files/Fritillaria_Kurdica_2022_21-2[2].pdf); dema ghiştinê: 16.12.2023; 22:58.

Şerefxanê Bedlîsiyî (1543-1603?) ya ku sedsala 16an de bi farsî nivîsandî bi sernavê *"Tewarîxê Qedîmê Kurdistan"*ê wergerandiye kurdiya kurmancî.⁷⁰ Lê di van demên dawîn da gelek berhemên lêkolînî -çi kurmancî çi jî soranî- hatine weşandin û mirov dikare bibêje ku pêşveçûneka berbiçav di vî warî da heye. Îcar dimîne ku kurd lêkolînên xwe yên zanistî bi çend ezmûnan ra derbas bikin; wan wergerînin zimanên biyanî yên cîhanî û encamên xebatên xwe bidin nîqaşkirin. Bêguman pêwîst e beşên dîrokê yên zanîngehên kurdan li ser pûçkirina zanyariyên şaş bixebitin, rastîyê derxin hola zanistî û şaşîyan daxînin asta îftirayên dîrokî; wihareng e divê kurdên pispor û berpîrsîyar bi ser navê sazî, pirtûkxane û mûzeyên neteweyî doza berhemên xwe yên li biyanistanan jî bikin, wan veşerînin welatê xwe.

3.1. Peyvsaziya dîrokê

Peyva *"dîrok"*ê bi devoka Behdînanê ye û di devokên din ên kurmancî de wekî *"dûrok"* tê bilêvkirin; lê şewazê wê ye behdînanî êdî bûye peyveke hevpar a kurmanc, zaza û şêxbiziniyên bakurê Kurdistanê. Li aliyekî din di zaravayên soranî, feylî, hewramî û kelhurî de heman wate li peyva *"mêjû"*yê hatiye barkirin ku reh û rêşeyên wê peyvê jî di daçeka *"ji mêj ve"*yê ya kurmancî de xuya dibin. Rayeka peyva *"dîrok/dûrok"*ê *"dîr/dûr"* e û hemû wateyên barkirî *"tiştên/mesafeyên ne li vir û berdest"* destnîşan dikin; her wiha ligel hinek peyvên din çend biwêj û lêkerên pêkhatî/hevedudanî jî (*"dûr û dirêj"*, *"dûr û nêzik"*, *"dûr û kûr çûn/lêxistin"*...) pêk anîne. Îcar her çiqas peyva *"dûr"*ê *"tiştê/mesafeyê derbasbûyî û pêknehatî"* nîşan bide jî, peyva *"mêj"*ê hertim wateya *"heyamên bihuri"* dinimîne. Di çavkaniyên ewropî de rayeka peyva *"istoria/historia"*yê ya ku tê wateya *"dîrok"*ê dispêrin reh û rîşeyên grekoromayî; hêjayî gotinê ye ku di zimanê kurdî de jî peyva *"sitêr"*ê heye ku ji bo nivînanê îstîfîkirî tê gotin (*"Kebaniya malê ji bo mêvanan desteyeke nivînan ji sitêr daxistin."*); heta roja îroyîn jî li gundên kurdan cil-nivînanê nivîstinê li gorî giranî-siviktî û giringiya bikaranînê li kuncêkî malê tên jenandin.

3.2. Mirov û dîrok

Fehmdarî ye ku pêvajoya çêbûna mirovekî, jiyan û mirina wî, rêza bûyerên vê pêvajoyê *"dîroka mirovî"* ne. Her çiqas tevahiya pêvajoyên çêbûn, jiyan, mirin û bûyerên piştî mirinê yên her mirovî nehatibin tomarkirin, rêzkirin û şirovekirin jî ev nayê wê wateyê ku mirov *"bêdîrok"* e. Lewre serdema bûyerên ku bi pergaleke nivîskî nehatine tomarkirin wekî *"pêşdîrok"* tê hesabandin. Wisan e *"dîrok"* têgihîneke sîwan e ku bûyerên rabihurtî vedibêje, wan berhev dike, li gorî rêza pêkhatinê pêşkêş dike û serpêhatiyên li gorî serdema pêkhatinê şirove dike. Kesê ku li ser mijarên dîrokê xebatên zanistî dimeşîne wekî *"dîroknas"* tê binavkirin; dîroknas bi riya çavkaniyên dîrokî yên wekî belgeyên nivîskî, vegotinên devkî, berhemên hunerî û nîşaneyên xwezayî rastiya bûyerên rabihurtî derdixin ber ronahiya zanistê⁷¹. Her çî ku peyva *"dîrokzan"*ê ye, ew jî tê wateya *"pisporê dîroka devkî ku bi bihîstinên xwe û bêyî perwerdehiyê zanistî hinî hûngiliyên bûyereke bûye"*. Divê bê gotin ku dîrokeke kemilî ya birêkûpêk tune; hertim sir û razên hinek pêvajoyan di tarîtiyê de dimînin û mijarên nîqaşbar li benda delîlên vedîtî disekin.

70 Şerefxan (2022), *Şerefxanname: Tewarîxê Qedîmê Kurdistan*, wergêr: Mela Mehmûdê Bazîdî, weşanên Nûbihar: Stenbol.

71 John H. Arnold (2000), *History: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press.

3.3. Dîroknasî, mêjûnasî, erdnîgarî û sernavnasî

Di çapemeniya kurmancî ya hevçerx de têgihîna “dîrok”ê êdî ji bo “*historia*”ya greko-latîni û têgihîna “*mêjû/mêjûnasî*”yê jî bi wateya “*cronology*”ê tê bikaranîn. Bêguman di navbera her du têgihînan de cudahiyeke berbiçav heye; êdî “*dîrok/historia*” tê wateya “*lêkolîna rêxistî û belgekirina çalakîyên mirovan*”⁷², lê “*mêjûnasî/cronology*” “*zanista rêzkirina bûyeran li gorî cih û dema pêkhatinê*”⁷³ ye.

Dîroknasî tevahiya lêkolîn û rêbazên dîroknasan e ku wekî dîsîplîneke akademîk derketiye holê; dema ku ev zanist li ser mijareke taybet xebatan dimeşîne, hewl dide ku çavkanî, rêbaz û hizirên dîroknasan ên derbarê wê bûyerê de bigihêjîne encameke peyitandî û çespondî. Wisan e dîrok di heman demê de ew dîsîplîna akademîk e ku ji bo ravekirin, vekolîn, rapirsîn û nirxandina bûyerên bihurî vegotinê bi kar tîne; her wiha li ser şewazên sedeman û encamên wan lêkolînan dike. Hêjayî gotinê ye ku dîroknas li gorî mijaran dîrokê nîqaş dikin; lewre bersivê didin pirsra “*kîjan vegotin bûyereke taybet bi awayekî çêtir rave dike, sedemên herî girîng diyar dike û her wiha di çarçoveya bandor-encamê de mijarê şirove dike?*” Wekî mînak: heke dîroknas li ser dîroka merwanîyan bixebitin, di destpêkê de bi riya çavkaniyên berdest serdema wê mîrgehê û bûyerên wê yên qewimî diyar dikin û piştî derbasî hûrgiliyên din ên wekî dîroka siyasî û civakî dibin. Dîroknas di heman demê de wekî armanceke serbixwe li xwezaya dîrokê dinihêrin; delîlên berdest û ramanên kêrhatî dinirxînin û pirsgirêkên eşkerekirina qewareya “*bûyera dîrokî*” nîqaş dikin.⁷⁴ Li hêla din, gava çîrokên çandêke taybet bi çavkanî û delîlan neyên piştrastkirin (wekî çîrokên “*Mîrze Mihemed*”, “*Kerr û Kulik*”) bi gelemperî wekî mîrateya çandî yan jî efsaneyan tên dabêşkirin. Her çiqas dîrok ji çîrok û efsaneyê cudatir be û bi delîlên piştrastkirî hatibe peyitandin jî, hûrgiliyên vê çanda kevnare bandorê li ser şirovekirina xwezaya dîrokê dikin; wekî mînak: hûnaka Şahnameya Firdewsiyî ya ku di sedsala 15an de bi pexşankî li tirkîya osmanî hatiye wergerandin rê li ber dîroknasan vedike ku di teksta heyî ya Şahnameya farisî de bikevin şikê û carekê jî bi çavê wergera osmanî li bûyeran temaşe bikin.⁷⁵

Di kevneşopîya rojavayî de dîroknas Herodotê yûnanî (sedsala 5an a BZ) bi awayekî giştî wekî “*bav û damezirînerê dîrokê*” tê hesabandin; lê belê her wekî “*zirbavê derewan*” jî hatiye rexnekirin. Wekî mînak: dîroknas Juan Luis Vives (1492-1540) “*Dîroka Herodotî*” bi “*gendeliyên dîrokî*” ve tawanbar dike û dibêje ku “*dê rasttir be ku meriv wekî <hebana derewan> gazî Herodotî bike, ne ku wekî <bavê dîrokê>*”. Vives dixwaze ku di navbera dîrok

72 Brian Joseph & Richard Janda (2008), *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell Publishing, r. 163.

73 Ji bo aghiyên berfirehtir bnr.: <https://www.britannica.com/topic/chronology>; dema gihîştinê: 16.04.2023; 22:52.

74 Peter Stearns, Peter Seixas & Samuel Wineburg (2000), *Knowing, teaching, and learning history: national and international perspectives*, New York University Press, r. 6.

75 Li gorî aghiyên ku amadekarê tezê Dr. Mustafa Kugu dide, ev Şahname di sedsala 15an de (854 k./1450 z.) ji farsiyê bo tirkîya osmanî bi pexşankî hatiye wergerandin; wergêrê wê ne diyar e, lê ji bo siltanê osmanî Muradê Duyem (1421-1451) ê bavê Fatihî hatiye xelatkirin. Li pirtûkxaneyên Tirkîyayê 3 nusxeyên wê yên wênedar hene û li Pirtûkxaneya Muzeya Seraya Topkapîyê ne (TSMK, H. 1116, H. 1518, B. 248); her wiha nusxeyeke wê jî li Pirtûkxaneya Neteweyî ya Awistiryayê ye (Cod. Mixt. 709 Han). Hêjayî gotinê ye ku hevoka pêşîn (r. 14) û paşîn (r. 853) ên Şahnameyê gelekî balkêş in. Di hevoka pêşîn de nirxê dîroknasî û sexbêriya zanyariyan wiha hatiye vegotin: “*Wî hişmendî wiha got: Merivê dîroknas û nepijî kaşî refa pêşîn neke û tu carî pê ewle mebe, jê bawer meke; her wiha tu car jî dijminê kevnê hêvîdar mebi.*” Îcar hevoka ku dibêje “*ev Şahname ji aliyê Firdewsiyê Tûsî ve sala 400î ya koçî bo Siltan Mehmûdê Xeznewî hatiye nivîsandin û sala 854an a koçî jî bi fermana Siltan Muradî li zimanê tirkî hatiye wergerandin*”, şoreşeke zanyariyan e; ji ber ku şik û gumanê datîne ser hemû nusxeyên Şahnameyê yên farsî û bi zimanên din ku “*gelo guhartin û destwerdanek di metnê Şahnameyê de hatiye kirin ku navê kurdan wekî desthilatdar û damezirînerên Arayê/Îranê derbas nabe?*”

û efsaneyê de veqetîneke paqij û eşkere hebe; her wiha balê dikêşe ser xetereyên şewaza vegotinê û hişyariyan dide ku rastiyên dîrokî nebin qurbanîyên teksta helbestî-wêjeyî û lewre kronolojiyêke rasttir ji Herodotî dixwaze.⁷⁶ Li vir xuya dibe ku rexnegirê dîroknasiyê Vives -wekî rêbaza lêkolîna dîrokî- giringiyê dide pêwendiya di navbera dîroknasî, mêtûnasî û erdnîgariya bûyeran de; wisan e, divê ev pêwendî bi kurtî bê ravekirin ku heman şaşî dubare nebin. Her wekî berê jî hate gotin, mêtûnasî (ango kronolojî) ew rêbaza lêkolînên dîrokî ye ku cedwelê demê destnîşan dike, bûyeran li gorî rêza pêkhatinê datîne cihê ku lê qewimîne. Pergala mêtûnasiyê ya ku ji bo tomakirina dîroka mirovahiyê tê bikaranîn, xwe dispêre salname û erdnîgariyê; lewre mêtûnasiya zanistî hewl dide ku hemû bûyeran li gorî pêngavên rûdanê û di heyamên wan ên rast de li ser pîvaneke sabit bi cih bike ku hem wêneyê wan hem jî serdem û cihê wan eşkere bibin.⁷⁷ Bi kurtasî mirov dikare bibêje ku bûyer (hûrgiliyên vegotî, nivîsandî û belgekirî yên mijarê), cihê bûyerê (erdnîgariya ku bûyera behskirî lê qewimiye) û dema pêkhatina bûyerê (li gorî dema pêkhatinê gav bi gav vegotina bûyerê) sê hêmanên bingeîn ên dîroknivîsînê ne.

Sernavnasî rişteyêke zanistî ye ku sala 1716an ji peyva yûnanî ya “*onoma*” (ὄνομα, “*nav*”) û paşgira /-(t)ikos/ê (τικός: “-*bend/wend, pêwendîdar*”) hatiye dariştin; bi vî awayî têgeha “*onomastikos*”ê (ὀνομαστικός: bi ing. “*onomastics*”, bi frans. “*onomastique*”) wekî beşeke zanistê hêdî hêdî ketiye rojevê. “*Sernav*” navê taybet ê her tiştî ye û piştî wergirtina paşgira /-nasî/yê vegehiyaye navê zanistekê; îcar sernavnasî/onomastics (di nivîsarên kevn de: *onomatoloji*) lêkolîna rîşenasî/etîmolojî, dîrok û bikaranîna sernavan e⁷⁸. Sernavnasî li ser çar beşên sereke lewa dibe: **sernavnasiya cihan** (“*toponymy/toponomastics: lêkolîna sernavên cih û waran*”), **sernavnasiya kesan** (“*anthroponomastics: lêkolîna sernavên kesane*”), **sernavnasiya wêjeyî** (“*literary onomastics: lêkolîna sernavên wêjeyî, nîgaşî û çîrokî*”), **sernavnasiya civakî-çandî** (“*socio-onomastics an jî re-onomastics: lêkolîna sernavan di nava civak û rayîşa çandî de*”). Her wekî diyar e, sernavnasî (onomastîk) bi kêrî naskirin û nixandina reh û rîşeyên sernavan tê û di lêkolînên dîrokî de ji bo naskirina jîngeha “*komikên nijadî yên li nav nifûsên berfireh*” tê bikaranîn.⁷⁹ Wihareng e, sernavnasî alîkariyê dide “*prosopography*”ê jî; îcar jînenîgarînasî/prosopografî jî li ser “*taybetmendiyên hevpar ên komeke mirovan*” lêkolînan dimeşîne, jînenîgarî/biyografiyên wan ên kesane dişopîne, ji çend aliyan ve kesên pêwendîdar raçav dike.⁸⁰

Bêguman sernavnasiya gelên misilman û kurdan gelekî beriya ewropiyan dest pê kiriye; lê belê hinekî belawela ye. Wekî mînak: xebatên pêşîn li ser sernavnasiya kesan dest pê kiriye û di zanistên hedîs, siyer û dîrokê de hatiye bikaranîn; ji bo naskirina sehabîyan û salixên wan wekî pêwistiyeke zanistî derketiye holê ku ansîklopediya Ibn Xelikan ê kurd “*Wefeyat’ul-E’yan*” yek ji wan xebatên li ser sernavnasiya kesan e. Piştî ji bo nasandina erdnîgariyê, ango sernavnasiya cihan hinek ansîklopediyên hêja hatine berhevkerin ku “*Mu’cem’ul-Buldan*”a Yaqûtê Hemawî xebata herî navdar a vî warî ye. Di serdema osmaniyan de jî xebatîne ku dişibihin ferhengên sernavnasiyê yên hevçerx hatine nivîsandin ku “*El-Letaifu fî’l-Luxah*”a Ehmed b. Mustafa El-Lebabîdî, “*Keşf’uz-Zunûn*”a Katib Çelebî û “*Qamûs’ul-E’lam*”a Şemsedînê Samî çendek ji nimûneyên wan ên naskirî ne.

76 Foster Watson (1913), *Vives on education: a translation of the De tradendis disciplinis of Juan Luis Vives*, Cambridge University Press, r. cxlvi; ji bo nusxeya înternetî bnr.:

<https://archive.org/details/vivesoneducation00viveuoft/page/n151/mode/2up?q=Herodotus>; dema gihiştinê: 16.04.2023; 20:26.

77 Ji bo agehiyên berfirehtir bnr.: <https://www.britannica.com/topic/chronology>; dema gihiştinê: 16.04.2023; 22:52.

78 <https://www.dictionary.com/browse/onomastics>; <https://www.thesaurus.com/browse/onomastics>; dema gihiştinê: 28.07.2023; 21:05.

79 <https://en.wikipedia.org/wiki/Onomastics>; dema gihiştinê: 28.07.2023; 21:56.

80 <https://en.wikipedia.org/wiki/Prosopography>; dema gihiştinê: 28.07.2023; 21:57.

3.4. Dîroka dîroknasiyê

Wisandixuyê ku daxwaza têgihîştina bûyerên qewimî pêwistiyeke mirovî ya hevpar e; lê belê di şaristaniyên cihê yê li çaraliya cîhanê de *"vegotina çîroka bûyeran"*, ango *"veguhastina dîrokê"* naşibihin hev. Tiştê ku jê re *"dîrok"* tê gotin, -di bingehe xwe de- pirseke felsefî ye. Ji ber ku nivîsarên mêmûnasiyê yê herî pêşîn vedigerin şaristaniyên Mezopotamya û Misirê yê kevnare; her wiha ev nivîsar bi şewazê tomare (sicil) û salnameyan in ku wan serdemên dîrokî vedibêjin û nivîskarên dîrokzan ên van şaristaniyên pêşîn bi navên xwe nayên zanîn. Her çiqas maweya dîroka tomarkirî û nivîsandî ya mirovahiyê wekî *"Dîroka Serdema Kevnare"* were binavkirin; hemû zanyariyên vê serdemê xwe dispêrin xebat, lêkolîn, lêgerîn û vedîtînen arkeolojiyê. Temenê wê bi qasî 5000 salî ye; ji nivîsên bizmarî yê sumeriyên dest pê dîke û berepaş heta serdemên herî dêrîn diçe.⁸¹ Rohhilata Nêzik a Kevnare (ji Balkanê heta Yemenê bi dirêjahî û ji Hindistanê heta Misirê bi berahî) ji aliyê dîroknasan ve wekî landîka mirovahiyê tê pejirandin⁸² ku li vê devera berfireh tevahiya salê çalakiyên çandiyarî hatine meşandin; cara yekem pergala nivîsandinê lê hatiye afirandin⁸³, ji kaxetîte çerx hatine hilberandin û piştê wekî tekereka erebeyan a darîn û hesinî hatiye pêşxistin.⁸⁴ Her wisa li vê deverê sazûmanên dewleta navendî hatine damezrandin⁸⁵ û bendên qanûnî yê pêşîn hatine nivîsandin⁸⁶; dîsan artêşên rêkxistî⁸⁷, çînen civakî⁸⁸, pergala koledariyê⁸⁹ û împaratorî⁹⁰ hatine avakirin. Ji aliyê zanistî ve jî xebatên bingehîn ên stêrnasî û bîrkariyê hatine destpêkirin.⁹¹

Hêjayî gotinê ye ku, -her wekî ku berê jî hate şirovekirin- têgihîna *"dîrok"*ê ji bo wan nivîsaran tê gotin ku roj û bûyerên wan ên bihurtî hem bi awayê vegotinê hatine nivîsandin û tomarkirin hem jî zanyarî bi mebesta agehdarkirina nifşên paşerojê li pey hev hatine rêzkirin. Li gorî vê wateya teng, *"dîroka kevnare"* ji *"dîroka kevnare ya klasîk"*, ango ji sedsala pêncan a berî zayîne dest pê dîke ku damezirînerê wê Herodotê yûnanî ye û xebatên wî wekî pêngava yekem a dîsîplîna dîroknasiyê tên pejirandin. Di pêngava duyem de xebatên rayedarê romayî Katoyê Pîr (Marcus Porcius Cato [234-149 BZ])⁹² tên; berhema wî ya bi sernavê *"Origines"* (a derbarê reh û rîşeyên Roma û romayîyan de) xebateke dabeşkirî ya li ser dîroka Romayê ye û pirtûka dîrokî ya yekem e ku bi zimanê latînî hatiye nivîsandin. Hevdemên wî yê nêzik Sîma Tan û Sîma Qian jî di serdema Împaratoriya Han a Çînê de dîroknivîsiya çînî ava kiriye ku berhema wan a bi sernavê *"Şîjî"* (Qeydên Dîroknasê Mezin) encameke xebatên wan e.

81 Barbara Ann Kipfer (2000), *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, New York: Springer Science & Business Media, r. 564.

82 Adam Hart-Davis (2012), *History: The Definitive Visual Guide*, New York: DK Publishing, r. 54-55.

83 Philip Parker (2017), *World History: From the Ancient World to the Information Age*, New York: DK Publishing, r. 60-61.

84 Merry E. Wiesner-Hanks (2015), *Concise History of the World*, Cambridge: Cambridge University Press, r. 55-56.

85 Parker 2017, r. 54-55.

86 Wiesner-Hanks 2015, r. 74.

87 Wiesner-Hanks 2015, r. 73.

88 Wiesner-Hanks 2015, r. 74.

89 Hart-Davis 2012, r. 54-55

90 Parker 2017, r. 55-56.

91 J. M. Roberts & Odd Arne Westad (2013), *The Penguin History of the World*, New York: Penguin Books, r. 65.

92 Encyclopædia Britannica Online (2012), *"Marcus Porcius Cato"*, Encyclopædia Britannica Inc;

<https://www.britannica.com/biography/Marcus-Porcius-Cato-Roman-statesman-234-149-BCE>; dema gihîştinê: 08.05.2023; 22:46.

Di Serdema Navîn de li Ewropa, cîhana misilman û Asyaya Dûr (nivîsên dîrokî yên koreyî û japonî yên li ser modela çînî ya heyî) gelek xebatên dîroknasiyê hatine amadekirin; lê di Serdema Ronahiyê/Rewşenbîriyê ya sedsala 18an de hem dîroknasiya cîhana rojavayî teşeyekî nû girtiye hem jî dîroknasên wekî Voltaire, David Hume û Edward Gibbon bingehên dîsîplîna dîroknasiyê ya nûjen danîne.

Roja îroyîn lêkolînên nûjen ên dîrokê li qadeke berfireh belav dibin; wekî mînak: hinek lêkolîn tenê devereke taybet didin ber xwe ("*sînorên Mezra Botan di serdema bedirxaniyan de*", "*Aran wekî landika aryayiyên pêşîn*", "*di serdema sasaniyan de Xoresan*", "*mîrgehên devera Behdînan*", "*di sedsala 20an de bajarê Amedê*", "*di gernameyên biyaniyan de Ararat*"...), hinek jî tenê mijarekê vedikolin ("*rojnamegeriya kurdî ya sedsala 19an*", "*analîzeke medyayî li ser bûyerên Newroza 2023an*", "*rewşa perwerdehiyê li medreseyên serdema Ehmedê Xaniyî*", "*jînenîgariya Silhedînê Eyûbiyî li gorî çavkaniyên xaçperestan*"...). Êdî dersa "*Dîrok*"ê bi gelemperî wekî beşeke perwerdehiya seretayî û navîn tê hînkirin; her wiha di asta zanîngeh û enstîtuyan de jî wekî dîsîplîneke serbixwe tê fêrkirin.

3. 5. Felsefeya dîrokê

Felsefeya dîrokê beşek ji mijarên felsefeyê ye û bi wî çavî li lêkolînên dîrokî dinihêre; lewre tevger, sepan û guhertinên civakî yên ku di dîrokê de qewimîne ji aliyê felsefî ve dinirxîne. Wisan e, felsefeya dîrokê jî mînanî felsefeya zanistê û perwerdehiyê dîsîplîneke felsefî ye ku rêbaza lêkolînên dîrokî di bin sernavên "*felsefeya rexneyî ya dîrokê*" û "*felsefeya nîgaşî/xeyalî ya dîrokê*" de şirove dike. Di "*felsefeya rexneyî ya dîrokê*" de balê dikêşe ser lêkolînên zanistî yên dîrokê; lewre bi gelemperî li ser xwezaya çavkaniyên dîrokî, rastiya belgeyên berdest û duristiya encamên derxistî radiweste. Lê "*felsefeya nîgaşî/xeyalî ya dîrokê*" piranî bi dîroka mirovahiyê re mijûl dibe; bûyerên dîrokî li gorî giringiya wan rêz dike.⁹³

Felsefeya dîrokê bi sê pirsan mijarên sereke vedikole: "*Gelo wateya tiştên ku bi domana demê re çêbûne heye?*", "*Ma qanûnên ku serweriyê li bûyerên dîrokê dikin hene?*", "*Gelo rûgeheke/istiqameteke diyarkirî ya dîrokê heye?*"⁹⁴

3. 6. Rêbazên lêkolîna dîrokî

Rêbaza dîrokî komkirina çendek teknîk û rênîşandêran e ku dîroknas ji bo lêkolîn û nivîsandina dîrokên heyamên rabihurtî tînin. Li gorî vê pênasekirinê, pisporên dîrokê (dîroknas) keresteyên derbarê heyamên rabihurtî (çavkaniyên dîrokî) de ji hinek ezmûnan (rêbazên lêkolîna dîrokî) re derbas dikin û digihêjin encamekê (dîroknivîsî). Wisan e, dîroknasê ku li ser nirxandina zanistên bûye pispor (asta yekem) çavkaniyên xwe li gorî heyam û giringiyê kom dike (asta duyem); van keresteyên berdest wekî "*çavkaniyên bingehîn*", "*çavkaniyên duyemîn*" û "*delîlên maddî yên arkeolojîyê*" rêz dike (asta sêyem) û di dawiyê de bi şahidiya van delîlan wêneyekî rast û pêbawer ê bûyereke rabihurtî derdixe holê (asta çarem). Diyar e ku divê em van astan yeko yeko şirove bikin.

93 William Henry Walsh (1960), *Philosophy of History: An Introduction*, Harper Torchbooks, r. 9-29; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://archive.org/details/philosophyofhist027581mbp/page/n9/mode/2up>; dema ghiştinê: 16.04.2023; 22:30.

94 Ebdurrehman Bedewî (1980), *Mewsû'et'ul-Felsefeh*, Beyrût: El-Muessed'ul-Erebiyyetu li'd-Dirasati we'n-Neşr, c. 2, r. 157.

Bi kurtasî “*dîroknas*” ew zanyarê pispor e ku li ser dîrokê lêkolînan dike û encama lêkolînên xwe bi awayekî nivîskî radigihîne.⁹⁵ Li vê derê, divê cudahiya di navbera peyvên “*dîroknas*” û “*dîrokzan*”ê de were aşkerakirin. Wekî pêwistiyeke perwerdehiya hevçerx, peyva “*dîroknas*”ê ji bo wan zanyarên akademisyen tê bikaranîn ku li dezgehê perwerdehiyê xwendiyê û pisporiya xwe bi bawernameyeke fermî pesend kiriye. Her çî ku peyva “*dîrokzan*”ê ye, ew jî ji bo wan pisporên dîrokê tê bikaranîn ku bi riya bihîstin, şopandin û lêkolînên xwe yên takekesî hînî dîrokê bûne. Wisan e çî dîroknas û çî jî dîrokzan pisporiya xwe li ser lêkolîna bûyerên rabihurtî yên sereke ava dikin. Di roja îroyîn de dîroknas derbarê pevçûnên leşkerî, qonaxên siyasî û tevgerên civakî de li zanîngeh û dem-dezgehên perwerdehiyê yên din xebatan dimeşînin; xebatên xwe li gorî rê û rêbazên zanistî bi pêş dixin, xebatên beriya xwe rexne dikin û ji bo hîndekariya dîrokê kevneşopiyeye zanistî ava dikin. Lê belê dîrokzan ji bo rêxistinên cihêreng ên gelemperî, taybet û rêxistinên civaka sîvil dîroka hinek bûyeran dişopînin û encama xebatên xwe yan pêşêkêşî van rêxistinên dikin an jî bi raya giştî û çapemeniyê re pareve dikin.⁹⁶ Wisan e, dîroknas (herwiha dîrokzan jî) bi dîrokê û bûyerên rabihurtî re mijûl dibe, cih û dema bûyeran li gorî pêwendiyên sedem û encamê dinirxîne û wêneyekî rasteqîn ê heyamekê derdixe holê.

Gava dîroknas û dîrokzan mijareke lêkolînê hildibijêrin, dest bi berhevkirina çavkaniyan dikin; di vê astê de tevahiya çavkaniyên eleqedar û alîkar tînin berhevkin. Wekî mînak: heke dîroknasek li ser dîroka Komara Agiriyê (1926-31) xebateke zanistî bimeşîne, di pêngava yekem de divê ji bo dîroka kevnare ya deverê heta heyama bûyerê kurtenêrîneke regezî-dîrokî û erdnîgariyê çavkaniyan berhev bike; di pêngava duyem de çavkaniyên heyama diyarkirî kom bike û di pêngava sêyem de jî ji bo dengvedanên piştî bûyerê nimûneyan bide hev. Lê belê divê tevahiya çavkaniyên rast û durist, şaş û derew, nirxandinên zanistî û nezanistî bînin komkirin ku dîmeneke giştî ya cih û bûyerê, sedem û encamên wê derkevin ber ronahiyê. Îcar piştî komkirina çavkaniyan asta nirxandina zanyariyên berdest dest pê dike.

Asta rexnekirina çavkaniyan (an jî nirxandina agehiyan) pêvajoya kontrolkirinê ye; lewre kalîteya çavkanî û zanyariyan li gorî rastbûn, pêbawerî û tîkildariya wê ya bi mijara lêkolînê re tê ezmûnkirin. Gilbert J. Garraghan û Jean Delanglez ji bo rexnekirina çavkaniyan şeş lêpîrsînan diyar dikin: 1. Çavkanî -çî nivîskî çî jî devkî û nenivîsandî- kengê hatiye çêkirin (dîroka hilberandina çavkaniyê)? 2. Çavkanî li ku derê hatiye hilberandin (diyarkirina cihê hilberandinê)? 3. Çavkanî ji aliyê kê ve hatiye hilberandin/çêkirin (nivîskar an jî xwediyê berhemê)? 4. Çavkanî ji kîjan materyala berî xwe hatiye hilberandin; li ser çî bîngehê hatiye avakirin (nirxandina qewareyê)? 5. Çavkanî bi kîjan şêwazê resen hatiye hilberandin (duristî û saxlemiya çavkaniyê)? 6. Nirx û erzişa naveroka çavkaniyê çî ye (pêbaweriya naverokê)?⁹⁷

Di asta dawîn de jî bi şahidiya delîl, çavkanî û zanyariyên heyî bûyereke dîrokî tê nirxandin; dîmena giştî tê nîgarkirin, şaşiyên heyî tînin bersivandin û rakirin, rastiyên diyarbûyî dîsan tînin nîqaşkirin û wêneyê herî guncayî yê bûyerê wekî rastiyeke tê

95 Ji bo pênaseya peyva “*dîroknas*” bnr.: <http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn?s=Historian>; dema gihiştinê: 21.06.2023; 04:29.

96 Alexis M. Herman, (1998-99), Occupational Outlook Handbook, Indianapolis: JIST Works, r. 525.

97 Gilbert J. Garraghan & Jean Delanglez (1946), A Guide to Historical Method, Fordham University Press: New York, r. 168.

pêşkêşkirin. Ernst Bernheim, Charles-Victor Langlois û Charles Seignobos ji bo rexnekirina çavkaniyên dîrokî û zelalkirina encamê pêvajoyeke heftgavî pêşniyar dikin: 1. Heke hemû çavkanî derbarê bûyerekê de li hev bikin, dîroknas dikarin vê bûyerê peyitandî û îsbatkirî bihesibînin. 2. Her çend piraniya çavkaniyan bi heman awayî bûyeran vebêjin jî, heta ku metna nirxandî ji ezmûna rexneyî derbas nebe, guhertoya berdest nayê pejirandin û pîrbûna vegotinan venagerin rastiyan. 3. Heke tevahiya çavkaniyekê nehatibe pesendkirin û tenê beşeke wê ji aliyê pisporan ve hatibe hatibe piştrastkirin, cihê baweriyê ye. 4. Gava du çavkanî li ser mijareke taybet li hev nekin, divê dîroknas çavkaniya herî pisporane ya guncayî hilbijêre; ango ew dê çavkaniya ji hêla pispor an jî şahidê bûyerê ve amadekirî bipejirîne. 5. Gava şahidên serdemekê bi awayekî asayî çavdêriyên xwe yên derbarê bûyereke qewimî de tomar kiribin û rastiyan ve bûyerê ji aliyê piraniya hevçerxên wî ve jî hatibe zanîn û kêmhindik hatibe behskirin, ev çavkanî cihê baweriyê ne û bi gelemperî tîr pejirandin. 6. Gava li ser bûyerekê du çavkaniyên serbixwe hatibin amadekirin û li ser mijarekê li hev bikin, pêbaweriyê her yekê zêde dibe û ev lihevkerin vedigere pîvaneyeke rastiya hevpar. 7. Gava du çavkanî nakokbar bin û rêgezeke din a nirxandinê tunebe, wê hingê dîroknas çavkaniyêke wisan hildibijêrin ku herî baş bi hişmendiyê hevpar re digunçe.⁹⁸

3.7. Rênimaya dîroknasê kurd: Ehmedê Xanî û rotaya netewesaziyê li ser bingehê mîrateya îslamî

Gava mirov bi çavên îroyîn li têkoşîna zindî ya mirovahiyê dinihêre, pê dihesa ku xulexula tevgerên azadîxwaziyê ye û derfetên berxwedanê ne dûredest in; neteweyên ku demeke dirêj di bin nîrê sitemkariyan de mane û bêhnvedanek dane xebatên neteweperweriyê jî, ne çavgiştî û çivîst in. Lê belê ew dagirkeriyên ku reh û rîşeyên bindestan ji hev qetandine, tov û berên wan ji hev cihê kirine, hilm û nekisa wan çikandine jî zû bi zû ji cendekê rebenan dernakevin. Wisan e, divê bindest û hejar -bervajî korahî û teraliyê- di nava ariya şewatê de li koziyekî xwe bigerin; da ku pûş û pelaşê ziwa dayînin ser çîkekê, piçek agirê "*xîreta mêrê berê*" bi dest bixînin, li dorê kom bibin û di vê hewayê xemsariyê de xwe li ber germ bikin. Divê hejar û reben vî agirî teqez û demildest geş bikin, nobedar û pasevanan bidin ber êtûna xwe ku careke din danemire; her wiha piştî ew qas salên razan û zikmizdanê, serdemên lawazî û belengaziyê, divê dersê ji dîroka xwe wergirin ku çîroka wan a rebeniyê dubare û çendbare nebe.

Gava mirov li mirovahiyê dinihêre, divê wekî awêneya xwe lê binihêre; li ber wê awêneyê ser û sîçeyê xwe, cil û bergên xwe, xeml û xişrên xwe sererast bike, xwe arasteyî jiyane bike û li gorî rayîşa neteweyî-navneteweyî bi keresteyên pêwîst bixemlîne. Her wiha gava mirov nûçeyên xelqê dibihîze, -berî ku bibeze hawariya wan û xwe gorî bike- divê bibe berpîrsiyar û berdevkê xwe; ji xelqê re masîgir û ji xwe re kûsîgir nebe, derfet û sermiyana xwe di ber xelqê de nemezêxe û xerc neke.

Heke "*mirin*" qedera neteweya kurd bûya û li eniya kurdan hatiba nivîsandin, wê di wan sedsalên dirêj ên bihurtî de biqewimiya; ji ber ku gelê kurd di van her du sedsalên dawîn de hema hema bi qeyd û zincîran ve girêdayî ye, di rewşeke westiyayî de ye û wihareng e, ev demeke dirêj e ku bi barê şaristaniya mirovahiyê piştşkestî ye jî. Wisan e, gelê kurd ê westiyayî, ji ber tajanana bêdeng mayî, mîna marê nivkuştî kovelan dayî û serê xwe dirêj kirî hê hê jî zindî ye; lê di "*xewa xefletê*" de digevize, piştî xwe bi peynê dîrokê dixwirîne, şaneyên xwe bi dermanên hînbûnê vedijîne û di rewşa xwe ya velezîyayî de dagirkerên xwe li piyan û ji xwe mezintir, bilindtir û xurttir dibîne. Divê bê pejirandin ku di vê heyama 200 salî ya paşîn de dagirkerên kurdan jî xort, xurt û dilodîn bûne; lewre derfetên

98 Martha Howell & Walter Prevenier (2001), *From Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods*. Ithaca: Cornell University Press.

dijxwedayî, dijmirovî û dijxwezayî bi dest xistine. Dîsan wan dagirkeran bi pêlîstokên xwe yên birqonek hevalbendiya tevahiya gelan peyda kiriye û li dijî kurdan pergaleke dêwasa û hûtesa ava kiriye. Her çiqas ji aliyê dagirker û hevpeymanên wan ve neyê pejirandin jî, xîmê vê pergale li ser dabeşkirina erdnîgariya Kurdistanê, hincirandina sîngê gelê kurd û tunekirina ferhenga kurdî hatiye avêtin, çikilandin û bilindkirin.

Heke ev neteweya kurd bimira û bê ser û şûn totalî kendalekî nenas bibûya, ew ê di serdemên bêhnvedan û westanê de bimira; ew dê bê gor û kêl winda bibûya, ew dê di serdemên dagirkeriyên demdirêj û desthilatdariyên wan ên nerewa de bibihujîya, biheliya, bibûya felqedestek xwelî yan jî hilm û hewayeke bêveger. Lê neteweya kurd nemir; li berevajî mirinê, wekî dêwê nivistî bi jîndariya Newrozê veciniqî, ji xewa kûr hişyar bû, li çep û rasta xwe nihêrî, wekî lehengekî dîrokî yê hêzdar rabû ser xwe, bend û kemendên xwe şikandin, kelemên li ser riya xwe vebijartin, giraniyên li ser sîngê xwe rakirin, li hemberî dagirkeriya pîr û cadûbaz bi ser ket. Çima bi ser ket? Ji ber ku tar û

bingehê neteweya kurd hebû; heta serdema Ehmedê Xaniyî gelek helbestvan, nivîskar û wêjenasan kevirên xîmê avahiya kurdan kom kiribûn. Dema ku Ehmedê Xaniyî çavên xwe li ziman, çand, wêje û dîroka kurdan vekirin gelek berhemên giranbiha êdî li ber destan bûn: Baba Tahir, Eliyê Herîrî, Cizîriyî û Feqiyê Teyran kevirên gewherî yên avahîsaziyê li qada erdnîgariya Kurdistanê kom kiribûn, êdî zimanekî têkûz î nivîskî amade bû. Destana rastîn Mem û Zînê û çîrokî ya Memê Alan hêma û nîşaneyên şaristaniya kurdan diparastin; dengbêjan bi dengên xwe yên bilbilî û şalûlî sermiyana devkî ya çanda kurdan ji nifşekê derbasî nifşeke dîtir dikir. Şerefxanî jî beşeke girîng a dîroka kurdan tomar kiribû; rê û rêçikên dîroknivîsînê li neteweya kurd nîşan dabû ku li ser dîroksazî û dewletsaziya xwe bixebitin. Bi ihtimaleke mezin wî nav û naveroka Kurddalnamekê û wergera osmanî ya Şahnameyê (sedsala 15an) nebihîstibû; heke bibihîsta dê xwe nesiparta çîrok û çanda gelêrî, dê rasterast qala dîroka rastîn a kurdan bikira. Lewre Ehmedê Xaniyî xwe sparte çîrokeke jiyayî û dîrokeke zindî ya gelêrî; bi vî awayî sazûmana kesane, civakî, pergale û navneteweyî ya kurdan bi hunereke bêhevta guhaste zimanê helbestî yê ku nîşaneya hêza pênuşa kurdan bû.

Bêguman Ehmedê Xaniyî hema di xortaniya xwe de dest bi nivîsandina vê berhemê nekir; pêşiyê *"Eqîdeya Îmanê"* ya kurdî nivîsiye û li gorî zanîna xwe baweriyek ji kurdan re diyar kiriye. Li gorî wî, -berî herî tiştî- divê baweriyekê kurdan a xurt hebûya ku wan bikaribûya li hemberî her dijminî di ber wê baweriyê de têkoşînek bida. Bêguman dijminên ku pêşengên kurdan kuştibûn, an jî kiribûn bin xizmeta xwe dê destvala nesekinayana; wan dê êrişên xwe yên rewşenbîrî, ruhî, civakî û siyasî çî bi dizîka û çî jî bi eşkereyî bimeşandana û berdewam bikirana. Piştî vê berhema destpêkî dor hate xîmavêtina li ser vê baweriyê; lewre Xaniyî *"Ruknên Îslamê"*, ango stûnên ayîna îslamê çikilandin. Ev biryareke pragmatîk bû; kurd di nava du şaxên îslamê de hatibûn parevekirin, li aliyekî wan pêşengê *"ehlê sunetê"* Mala Ozmên hebû û li aliyê din pêşengê *"ehlê beytê"* Xanedana Sefewî disekinî. Di nava erkanên her du dewletan de giregirekên kurdan kar û barên neteweya kurd dimeşandin; lewre Xaniyî biryar da ku berhemeke li ser keşfên erdnîgariyê û stêrnasiyê binivîse û pirtûkek li ser *"Erdê Xwedê"* amade kir. Mirov nizane gelo haya ewropiyan ji vê ramana wî hebû yan na, lê belê wî berê kurdan dida *"keşfên coxrafî û stêrnasiyê"* ku ji bend û kemendên dagirkeran rizgar bibin; rast e, kurdan guh neda pêşniyarên wî, lê ewropiyan bi sayeya van keşfan cîhan zêft kir. Piştî vê pêngavê û xemsariya kurdan, Xaniyî hêviya bi zarokên kurdan ve girêda û biryar da ku siyasatmedarên paşerojê yên kurdan bi riya *"Nûbihara Biçûkan"* hînî zimanê erebî bike û amûra pêwendiyên navmisilmanî bide destê wan. Êdî dor hatibû asta paşîn a projeya wî ya neteweyî; Xaniyî ji bo vê mebestê jî destaneke çîrokî û rastîn a kurdan kir bihane, kurd gazî şanaziya kurdmayîne û quretiya neteweyî kirin. Di dawiya çîroka Mem û Zînê de, li ser navê lehenge destanê Memê Alan digot ku *"ez nas nakim çu mîran"* û kurd vedixwendin damezrandina dewleteke yekpare ya serbixwe. Dibe ku ji ber xemsariya kurdan û rewşa bêhêvîtiyê be ku di temenekî ciwan de xatir ji gelê xwe xwest û navê xwe

di deftera nemiran de tomar kir. Wî şahkara xwe ya dawîn, li ser naskirin û rêzgirtina Xwedê, pêxemberê wî û mersûmên îslamî ava kiribû; lê belê hertim qala mersûmê qedîm ê kurdistanî, rezmê ristemî, hêma û nîşaneyên kurdî yên curecureyî dikir, kurd gazî xîret û yekrêziyê dikirin. Her wiha wî hertim bang li kurdan dikir ku xwedî li mersûmê qedîm ê kurdistanî derkevin, bi vê mersûmê paşxaneyî xwe ya dîrokî dagirin, bigihêjin şanaziya kurdmayîne û quretiya neteweyî, ji bo bilindkirina nirxên neteweyî berxwedan û têkoşîne bimeşînin, ji hêza xelqê ya madî re serî netewînin; ji ber ku hêza madî bawermendên Xwedê natirsîne. Madem ku hêza erd û esmanan di destê Xwedê de ye, wisan e, divê kurd pişta xwe bi erdnîgariya ku Xwedê daye wan ve girêdin, tenê bibin xizmetkarên ayîna wî û ji tu kes û kûsî re bendetiyê nekin.

Ev bawerî bi serê xwe rastiyeke mezin bû û hêjayî baldariyê bû; lewre divê kurdan nirxê vê baweriyê yê di tekoşîna xwe de bizanibûya. Her wiha gotî wan bawer bikira ku dagirkeriyê badilhewa dest nediyê jinavbirina vê baweriyê û hejarkirina parêzvanên wê li seranserî cîhanê; ji ber ku haya dagirkeran ji xetereya vê baweriyê hebû, hebûna wê baweriyê li dijî hebûna xwe dihesiband, girîngiyê bêhevta dida wê baweriyê, her qêrînek li dijî pergala xwe tomar dikir û dizanibû ku bawermendên vê armancê dikarin an jî dixwazin pêşengiya refên tekoşîna li dijî dagirkeriyê bikin. Hêjayî bibîrxistinê ye ku wergera osmanî ya pêşîn jî bêyî *"Dîbace"* yê hatibû weşandin; ji ber ku destpêka Mem û Zînê manifestoya neteweyî ya kurdan bû û wergêrê wê newêribû rastiya wê ya bingehîn eşkere bike yan jî raza neteweyî ji dagirkeran vedîşart û ew bi çîrokê ve mijûl dikirin ku kurd tedbîrên xwe yên pêwist wergirin.

3.8. Dîroknasiya kurdan li dijî tezên dîroknivîsandinê yên tirkan

Teza dîroknivîsandinê ya tirkan di bin bandora sê cureyên xweperestiyê de ye: xweperestiya îslama henefî, xweperestiya nijadî û xweperestiya dîrokî. Di dîroknivîsiya tirkan de nîşaneyên herî baş a xweperestiyê peyvên *"kurd"*, *"kurdî"* û *"Kurdistan"*ê ne. Bi gotineke zelaltir, dema ku perde ji ser agehiyên nenas tê rakirin û nîşaneyêke *"kurd"*, *"kurdî"* û *"Kurdistan"*ê dixuye, demildest zanyariyên derbarê mijarê de tîr reşkirin, nixamtin, berevajîkirin; her wiha çanda îslama henefî, nijadperest û dîroksaz a *"tirkê kevnteze"* derdikeve ser dikê û şerekî neexlaqî û nezanistî dimeşe. Gelek î seyr e ku mirov rastî dîroknasekî tirk î rastîparêz were; ji ber ku di sedsaliya komara wan a nijadperest de ferhenga wan ji peyvên kurdîşan hatiye valakirin, di hebana wan a zanyariyan de hebûna kurdan wekî jehr û ziqûmekê hatiye pênasekirin û ji bo veşartin û binevatkirina peyvên *"kurd"*, *"kurdî"* û *"Kurdistan"*ê rastiyan gerdûnî hatine pêpestkirin. Li gorî tirkan, nijada tirk leheng û efendiyê dîrokê ye; lewre divê kurdê ji perwerdehiya kurdî bêparhiştî li derveyî pîvanên zanistê bimîne û dîroknasê tirk (her wiha her tirkek) dikare bi dilê xwe behsa peyvên *"kurd"*, *"kurdî"* û *"Kurdistan"*ê bike. Gava mirov li pey reh û rîşeyên vê xweperestiyê dikeve, wisan dixuye ku bingehê vê tevgerê xwe dispêra çanda osmanî ya sedsala 17an, ango çanda xweperestiya henefî; wekî mînak, gava tefsîrzan Îsmayîl Heqiyê Bûrsewî (yê ku ji ber vê nijadperestiyê di nava kurdan de bi navê Şêx Şeftalî jî tê naskirin) di tefsîra xwe ya 12 cildî de kurdan wiha pênase dike ku bingeh û kurtasiya nijadperestiya tirkan a dîrokî ye: *"Ez li ser temenê xwe sond dixwim ku kurd fesadkarî, cefakarî, zêdegavî û îşkencekariya mirovan ji serdema Ibrahîmî heta îro berdewam dikin, vî exlaqî bi pêş ve dibin û dev jê bernadin. Nîşaneyî tu kar û exlaqekî wan ê li gorî îslamê tuneye ku ev dîne han ayîna Birahîmî bi xwe ye jî. Tevgera wan li ser talankirina mal û milkê misilmanan e. Pişporiya wan zilm, dizî, kuştin û rêbirrîn e. Bi Xwedê, ev millet ne pêkhateyeke vê ummeta paqij e. Xwedê di nav mirovan de hejmara kesên mîna wan zêde neke. Nabe ku bi herî qencê*

wan re jî hevaltîyê bikî û ji devera wan re derbas bibî.” (Îsmayîl Heqiyê Bûrsewî [1652-1725], Rûh’ul-Beyani fî Tefsîr’il-Quran, c. 5, r. 497, şiroveya ayeta 68an a Sûreta Enbiyayê)

4. Dîroka gelê kurd: vedîtînen arkeolojîk û belgeyên nû dîroka heta niha nivîsandî serobino dikin

Mixabin Mîr Şerefxanî nivîskarekî dîroka kurdan ê din hevçerxê xwe Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç û berhema wî “*Kurdgalnamek*” nas nekîrine; her wiha -ji berhema wî diyar e ku- haya wî ji wergera “*Şahname*”yê ya bi tirkîya osmanî (ya sedsala 15an) jî tunebûye. Hêjayî gotinê ye ku dîroknasên kurdan ên sedsala 20 û 21an jî ev her du çavkanî nedîtine û bêyî wan naveroka berhemên xwe bi zanyariyên şaş dagirtine; cihê daxê ye ku dîroknasê kurd ê pispor û navneteweyî Mehrdad Izady (1963-...) jî bêyî van berheman dîroka kurdan nivîsandîye. Her çiqas berhema wî ya bi sernavê “*The Kurds: A Concise Handbook*”⁹⁹ pirtûkeke pisporane ya zanistî be jî, berî weşandina “*Şahname*”ya osmanî, “*Kurdgalnamek*” û vedîtîna arkeolojîk a “*Girê Mirazan*” (Xirabreşkê) hatiye amadekirin.

Her çawan hebe, li Kurdistanê vekolan û vedîtînen arkeolojîk berdewam dikin û hin gavên pêşîn ên mirovahiyê yên ber bi pêşkeftina çandîniyê ve belge dikin; kedîkirina gelek ajelên çandîniyê yên hevpar (pez, bizin, beraz û kûçik), tomarkirina zanyariyan (bi pergala jimartin û nimandinê), pêşvebirina teknolojiyên navmalî (hûnan û tevkarî, bi êgir pijandina kaxetîtkan-feraqan û şûşesazî), şopandina kêş û hewayê, bajarvanî li Kurdistanê pêk hatiye ku dîroka wê digihêje 12 hezar sal berî niha û heta 8 hezar sal berê domiyayê.¹⁰⁰ Bêguman Rojhilata Nêzik a Kevnare (ji Balkanê heta Yemenê bi dirêjahî û ji Hindistanê heta Misirê bi berahî) ji aliyê dîroknasan ve wekî “*landika mirovahiyê*” tê pejirandin¹⁰¹ ku navenda wê Kurdistan e û li vê devera berfireh tevahiya salê çalakiyên çandiyarî hatine meşandin; cara yekem pergala nivîsandinê lê hatiye afirandin¹⁰², ji kaxetîte çerx hatine hilberandin û piştî wekî tekereka erebeyan a darîn û hesinî hatiye pêşxistin.¹⁰³ Her wisa li vê deverê sazûmanên dewleta navendî hatine damezrandin¹⁰⁴ û bendên qanûnî yên pêşîn hatine nivîsandin; dîsan artêşên rêkxistî, çînen civakî¹⁰⁵, pergala koledariyê¹⁰⁶ û împaratorî¹⁰⁷ hatine avakirin. Ji aliyê zanistî ve jî xebatên bingehîn ên stêrnasî û bîrkariyê hatine destpêkirin.¹⁰⁸

Çanda Xelefê ya 8000-7400 sal berî niha ji hêla akincihên çiyayên kurdan ve hatiye pêşxistin, lê piştî vê serdemê çanda Ubeydî ya biyanî li devera Mezra Botan (Navçemk/Mesopotamya) belav bûye û nêzikî hezar salî berdewam kiriye. Rabûna Huriyan (ji 6300 salî heta 2600 sal berî niha) serdestiya wê çandê tîk biriye; wisan dixuye ku niştêcîhên çiyayên kurdan dîsan vegeyirane ser çanda Xelefê û serweriya xwe ya li ser welatê xwe yê çiyayî dubare kiriye.¹⁰⁹ Lê belê li vir pîrsgirêkeke nîrxandinê ya dîroknasan heye ku em nizanin çima pêwendiyê beraqil ji bo navên Xelef, Heleb û Arraphayê pêşkêş nakin ku di rastiyê de ji aliyê zimannasiya kurdî de şewazên heman peyvê ne; ji ber ku di kurdî de gelek caran dengên /e/ û /l/yê vediguherin /a/ û /r/yê ku di nimûneyên “*nûbar*” (mêwe û berê nû) û “*bila*” (bira), “*pergal*” (pergar) de aşkera ye. Bi me peyvên

99 Mehrdad R. Izady (1992), *The Kurds: A Concise Handbook*, Taylor & Francis Publishers.

100 Îzadî, heman çavkaniya navbihurtî.

101 Adam Hart-Davis (2012), *History: The Definitive Visual Guide*, New York: DK Publishing, r. 54-55.

102 Philip Parker (2017), *World History: From the Ancient World to the Information Age*, New York: DK Publishing, r. 60-61.

103 Merry E. Wiesner-Hanks (2015), *Concise History of the World*, Cambridge: Cambridge University Press, r. 55-56.

104 Parker 2017, r. 54-55.

105 Wiesner-Hanks 2015, r. 74.

106 Hart-Davis 2012, r. 54-55

107 Parker 2017, r. 55-56.

108 J. M. Roberts & Odd Arne Westad (2013), *The Penguin History of the World*, New York: Penguin Books, r. 65.

109 Prof. Mehrdad A. Izady (2018), Origin of The Kurds, malpera Kurdistanicayê; bnr.:

<https://kurdistanica.com/302/origin-of-the-kurds/>; dema gihiştinê: 24.05.2023; 16:39.

“hur”, “xor, xur, xawer” û “gor” jî pêwendîdar in û divê şaristaniyên hurî, xurî/xuristani/xoresanî û gorî di heman çarçoveyê de bèn hilsengandin û şirovekirin. Heke em dîsan vegerin ser danasîna van çand û şaristaniyan (Girê Fila, Girê Miraza, Xelef, Ubeydî, Hurî), dê xuya bibe ku berdewamiya hev in. Divê bê gotin ku navandîna vê serdemê xwe dispêre xebatên vekolanê yên Max von Oppenheim ku di navbera salên 1911 û 1927 de li Til Xelefê hatine pêkanîn; lê belê destkeftiyên herî pêşîn ên serdema Xelefê ji hêla John Garstang ve di sala 1908 de li devera Keferdizê (gundekî çiyayê Nûrheqê ye) hatine vedîtin.¹¹⁰ Her çiqas Leonard Woolleyî di sala 1913an de li Qarqamişê çend parçeyên biçûk ên kevneşopiya Xelefê bi dest xistibin jî, devera hera giring a vê çandê li Til Arpaçiya ya Mûsilê derketine ber ronahiyê.¹¹¹ Di rastiyê de peyvên “Til Xelef”ê ya aşûrî (til: çiya) û “Arpaçiya”ya kurdî (çiyayê Arapayê) heman çanda hevpar in ku berê mirovî didin hevpariya regezî/etnîkî ya Xelef, Arrapa/Urfa (Ûrpa) û Helebê; lê aşkera ye ku dilnexwaziya serdestan û bêgaviya lêkolîneran a ji aliyê aborî û destûra vekolanê ve nehiştiye ku destkeftî û navandîna rast li kurdan bèn spartin. Dîsan divê neyê jibîrkirin ku serdema veguhastina çanda Xelefê ber bi çanda Ubeydê ve bi qasî 400 salî (5400–5000) kêşaye ku maweyeke pişaftinê yan jî guhastinê ya kevneşopiyekê ye û gelekî beraqil e. Ji aliyekî din ve navandîna serdema ubeydî xwe dispêre vekolanên li Til Ubeyd/Uweylê ku dikeve başûrê rajêrîn ê çemên Ferat û Dijleyê; ev dever heta serdema belavbûna îslamê milkê medoparsiyan bû, lê carinan ji ber aloziyên navxweyî yên li nava serdestên medoparsiyan erebên penaber hildikişiyar jora erdê xwe yê ku dikete başûrê rojavaya her du çemên navbihurtî. Her çî ku Hurî (bi zimanê hurî: Xu-ur-rî) ne, ew bi zimanê xwe yê neteweyî bi hurîkî diaxivîn û li seranserê bakurê Sûriyaya îroyîn, Mezopotamyaya jorîn û başûrê rojhilata Anatolyayê dijiyan. Navê hurîyan cara yekem li bajarê Ûrkêşê hatiye tomakirin ku wan li wir mîrgeha xwe ya yekem ava kiriye. Padîşahiya hurîyan a herî gewre û xwedîbandor Keyaniya Mîtanî bûye; lê gelheyeke mezin a hurîyan jî di bin serweriya Hîtiyên (Hitit) Anatolyayê de jiyaye û bandoreke giring li efsaneyên hîtiyan kiriye.¹¹² Li gorî zanyariyan derbarê Serdema Hesinkariyê ya Pêşîn de, hurî belavî nava gelên din bûne û bi domana demê re pişivîne; lê dewleta Ûrartûyê -ya ku li gorî me çavkaniya regezî ya hurîyan bû- li ser beşeke axa niştimanî ya hurîyan rabûye û hinek deverên hurînişîn bi dest xistine.

4.1. Di Şahnameya sedsala 15an de dîroka kevneşopî ya şahên kurdan

Li gorî agehiyên ku amadekarê tezê Dr. Mustafa Kugu dide, ev Şahname di sedsala 15an de (854 k./1450 z.) ji farsiyê bo tirkîya osmanî bi pexşankî hatiye wergerandin; wergêrê wê ne diyar e, lê ji bo siltanê osmanî Muradê Duyem (1421-1451) ê bavê Fatihî hatiye xelatkirin. Li pirtûkxaneyên Tirkîyayê 3 nusxeyên wê yên wênedar hene û li Pirtûkxaneya Muzeya Seraya Topkapiyê ne (TSMK, H. 1116, H. 1518, B. 248); her wiha nusxeyeke wê jî li Pirtûkxaneya Neteweyî ya Awistiryayê ye (Cod. Mixt. 709 Han).[38] Hevoka pêşîn (r. 14) û paşîn (r. 853) ên Şahnameyê gelekî balkêş in. Di hevoka pêşîn de nîrxê dîroknaşî û sexbêriya zanyariyan wiha hatiye vegotin: *“Wî hişmendî wiha got: Merivê dîroknenas û nepijî kaşî refa pêşîn neke û tu carî pê ewle mebe, jê bawer meke; her wiha tu car ji dijminê kevn hêvîdar mebi.”* Îcar hevoka ku dibêje *“ev Şahname ji aliyê Firedehsiyê Tûsî ve sala 400î ya koçî bo Siltan Mehmûdê Xeznewî hatiye nivîsandin û sala 854an a koçî jî bi fermana Siltan Muradî li zimanê tirkî hatiye wergerandin”,* şoreşeke zanyariyan e; ji ber ku şik û gumanê datîne ser hemû nusxeyên Şahnameyê yên farsî û bi zimanên din ku *“gelo*

110 Gabriela Castro Gessner (2011), “A Brief Overview of the Halaf Tradition”; ji bo vê gotarê bnr.: S. Steadman & G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford: Oxford University Press, r. 780

111 Stuart Campbell (2000), *The Burnt House at Arpaçiyah: A Reexamination*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, h. 318, r. 1–4

112 Ignace J. Gelb (1944), “Hurrians and Subarians”, *Studies in Ancient Oriental Civilization*, h. 22, Chicago: University of Chicago Press.

guhartin û destwerdanek di metnê Şahnameyê de hatiye kirin ku navê kurdan wekî desthilatdar û damezirîner derbas nabe?"¹¹³

Ev nusxeya Şahnameyê dîroka şahaniyên Aryayê wekî dîroka xanedanên kurd nîşan dide, ne ku dîroka şahên parsîniyad; li gorî naveroka wê ya dirêj, ji destpêka Xanedana Pîşdadî heta şahê dawîn ê Xanedana Sasanî hemû desthilatdarên aryayîniyad (pîşdadî, keyanî, eşkanî, sasanî) ji heman nifş û nijadê ne, gişt jî kurd in û ji zuriyeta Ferîdûnê Kurd in. Bi rastî ev nusxeya Şahnameyê şik û pirsnişanê datîne ser hemû nusxeyên din ên ku qala nijada şahên îranî nakin; ji aliyekî din ve pirtûka pîroz a mazdekiyan "*Bûndahîşn/Bunyadê Hişîn*" jî amaje bi navê Cemşîdî dike, wî wekî damezirînerê bajarê Parsê bi nav dike û nasnavê wî yê li nava farsan wekî wekî "Cemkerd" tomar dike.¹¹⁴ Bêguman li gorî teoriya G. R. Driverî ya ku digot "*hemû navên dîrokî yên ku li ser dengdêrên /k-r-t(d)/, /g-r-d(t)/ û /q-r-d(t)/ avakirî kurdan nîşan didin*" Cemkerd û Cemê Kurd heman kes in. Taybetmendiyeke vê Şahnameyê jî ev e ku gotinên dîroknasê sedsala 9an Ebû Henîfeyê Dînewerî piştrast dike û Skenderê Makedonî wekî kurê Darayê Mezin dihesibîne (Şahname, 299-300); heke ev gotin rast be, divê ne tenê dîroka kurdan, lê dîroka rojavayî û îranî jî ji nû ve bîn nivîsandin.

Li vê derê divê bê gotin ku Dînewerî derbarê şerê di navbera Darayê aryayî û Skenderê makedonî de zanyariyeke hêjayî lêkolînê tomar dike; li gorî zanyariyên wî Skender kurê Darayî ye û bi xwe jî dibêje ku "*romayî vê yekê nepejirînin jî, lê belê rastî wisan e*". Dînewerî çîrok an jî dîroka vê birakujiyê wiha vediguhêze: "*Gava ku Darayê kurê Behmenî bû şah, ji bo dagirkirina welatê romîyan êrişek amade kir; artêşa xwe meşande nava xaka romîyan û qeyserê Romayê Fîlîpos jî bi artêşa xwe derkete pêşberî wî. Her du alî gihîştin hev û bi hev re şer kirin; Dara di vî şerî de bi ser ket û bac li ser romayîyan sepand. Li gorî peymanê divê qeyserê Romayê salane bi qasî sed hezar hêkên zêrîn bac bidaya Aryayê û giraniya her hekekê bi qasî 40 misqalî bûya. Her wiha Darayî keça Fîlîposî jî li xwe kebîn kiriye û digel jina xwe ya nû vejeriyaye Aryayê. Gelê Arî îdia dike ku Skender ne kurê Fîlîpos, lê kurê keça wî ye; bavê wî Darayê kurê Behmenî ye û bûyerê wiha vedibêjin: Darayê kurê Behmenî êrişî welatê Romayê kir, romayî têk birin û bi mercê bacdayîne peyman bi Fîlîposî re girêda; her wiha keça wî li xwe mar kir, digel jina xwe vejeriya Aryayê, lê bêhneke pir kirêt ji keça Fîlîposî dihat ku Darayî hez nekir pê re binive. Lewre ferman da dadîka jinên xwe ku vê bêhna kirêt çareser bike. Dadîka jinên wî bi rehekeke ku navê wê <sender> e bûka nû derman kir, piştî ku bêhna wê bi wî giyayî hinekî xweş bû ew şande paşila Darayî. Dara di wê şeva hevşabûnê de bi bêhna senderê ya giran hesiya û got <ales sender> ku di zimanê aryayî de tê wateya <bêhna senderê çiqasî tûj e>; her çiqas bi jina xwe re nivistibe û wê şevê ew ducanî kiribe jî, ji ber wê bêhnê careke din neketiye paşila jinê û ew li bavê wî Fîlîposî vegerandiye. Îcar jina wî ya ducanî li cem bavê xwe Fîlîposî welidiye zarokêkî kurîn; diya kurikî ew peyva yekane ya ku wê şevê ji devê mêrê xwe bihîstibû, li kurê xwe kiriye û navê wî bûye Alesender ku ji wî giyadermanî wergirtibû. Skender kurekî hişmend û mirovekî jîr bû; di bin parastina Fîlîposî de mezin bû û bi cidiyet û kargêriya xwe bala kalikê xwe Fîlîposî kişande ser xwe. Lewre Fîlîposî ew peywirdar kir û wekî cihnişînê xwe destnîşan kir; her wiha di ber sekerata mirinê de jî wasêt kir ku piştî mirina wî guh bidin fermanên Skenderî. Gava*

113 Dr. Mustafa Kugu (2017), 15 Yuzyila Ait Şehname Çevirisi (giriş-metin-sozluk), şewirmendê tezê: Dr. M. Levent Yener, Zanîngeha Çanakkaleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Beşa Ziman û Wêjeya Tirkî, hejmara tezê: 10149637; r. 1-6.
114 Zand-Akasihi: Iranian or Greater Bundahishn (1956), transliteration and translation in English: Behramgore Tehmuras Anklesaria, M. A., beşa 32an, gotara 7an; ji bo nusxeya înternetî bnr.:
<http://www.avesta.org/mp/grb27.htm#chap31>;

ku Skender bû qeyserê Romayê, tekane xema wî milk û şahaniya bavê wî bû; ji ber wê yekê bac neda birayê xwe Darayê kurê Darayî, lê birayê wî ye qure êrişî wî kir û Skender jî mecbûr ma ku pê re şer bike. Her çiqas dîrokasên romayî bibêjin ku Skender kurê bavê xwe Fîlîposî ye, ji nijada bavê xwe ye û cîgirê rastîn ê bavê xwe ye jî, zanyariyeke wisan jî heye.”¹¹⁵ Bi rastî ev mijar jî hêjayî lêkolîneke kûr e; ji ber ku Dînewerî (820-896) dîroka kurdan û şahên Aryayê baş dizane, pirtûkeke wî ya bi navê “*Ensab’ul-Ekrad/Nesebên Kurdan*” heye ku niha winda ye, her wisan lêkolînerê gelekî jîr û zanayekî ansîklopedîk e. Bi rastî jî hinek zanyariyên ku wî di sedsala nehan de dane, di sedsala 14an de hatine vedîtin û sedsala 19an de li inglîzî hatine wergerandin. Wekî mînak “*Karnamagê Erdeşîrê Pabegan*” dibêje ku “Sasan şubanê Pabag bûd ûd hemwar abag gopandan bûd ûd ez tohmegê Darayê Darayan bûd ûd ender duşxwadayîhê Aleksander o wirêg ûd nihan-rawişnîh êstad ûd abag kurdan şubanan reft./*Sasan şivanê Pabegî bû, û hertim ligel pêz bû, û ji tovê (tuxim, nifş, nijada) Darayê Darayan bû, û ji ber dijxwedayiya (zordestî, sitemkariya) Aleksanderî reviyabû, xwe veşartibû, û xwe sipartibû şivanên kurd.*”;¹¹⁶ lê belê Ebû Henîfe hê di sedsala 9an de dibêje ku: “*Gava şahên pêkhatayan (eşkanî) bi qasî 266 salî serwerî kir, Erdeşîrê kurê Babekê kurê Sasanê Biçûk ê kurê Fafekê (Papeg) kurê Mihrîsê kurê Sasanê Mezin ê kurê Behmenê kurê Şah Îsfendiyarê kurê Pişthespî li bajarê xwe Îstexrê xuya bû... Erdeşîrî ji Ferxanê kurê Erdewan ê şahê dawîn ê El-Cibalê re (di dîroka ereban de peyva “El-Cibal”a erebî hertim Kurdistanê nîşan dide) nameyek şand û jê xwest ku bikeve bin fermana wî; dema ku nameya wî ghiştê ber destê Ferxanî, hêrsa wî rabû û ji qasidên Erdeşîrî re got: <Peh peh, kurê Sasanê şivan derketiye çi meqameke bilind ku nameyan jî dişîne!>”¹¹⁷ Ji aliyekî din ve, du mijar hene ku angaşta aryayîyan xurt dikin: 1. Skender heta mirina xwe venegeriyaye Romayê, rêveberiya Aryayê kiriye û li ser erdê Şahaniya Keyanî miriye. 2. Piştî ku hîn dibe Dara bi minexetî ji aliyê merivên xwe ve hatiye kuştin, bikujên wî digire û wan dikuje. Divê bê gotin ku Meqdisî (m. 355 k.) derbarê nifşa eşkanî û sasanîyan de bê şik û guman dibêje ku “*Piştî Skenderî, welatê Aryayê bi qasî 266 salan û li gorî salixekê jî bi qasî 400 salî li gorî pergala yûnanî hate rêvebirin; piştî aryayîyan rêz û giramî li Eşkê kurê Darayî nîşan da û şahîtiya wî nas kir. Ji Mûsilê bigire heta Rey û Espehanê di bin serweriya wî de bûn...*” “*Şahê pêşîn ê sasanîyan Erdeşîrê kurê Babekê kurê Sasanê kurê Erdeşîr Behmenî ye*”...¹¹⁸ Wekî ku ji zanyariyên navbihurî xuya dike, Meqdisî derbarê heyama serdestiya eşkanîyan de du salixan dide û mêjûya serweriya wan diyar dike; lê derbarê bav û kalên wan de şik û gumanê nabîne û ji bo her duyan jî rasterast dibêje ku “*ew neviyê Darayî ye*” yan jî “*ew neviyê Behmenî ye*”. Îcar mirov dikare ji zanyariyên erebî piştrast bibe ku her çar serdemên şahaniyên Aryayê (pîşdadî, keyanî, eşkanî û sasanî) ji heman binemalê ne, ango ji binemala Ferîdûnî ne.*

Îcar heke em vegerin naveroka Şahnameyê: di hevdîtinekê de Ristemê Zal û Isfendiyar li ser reh-rîşe û kar-xebatên xwe diaxivin: “*Îsfendiyar ji Ristemî re dibêje <heke şaşîya min hebe, demildest sererast bike bê ka nijada min digihêje kîjan şahî: Ez Îsfendiyarê kurê Goşthesp im, Goşthesp kurê Şah Lohresp, Lohresp kurê Şah Erwend, Erwend kurê Beşîn û*

115 Ebû Henîfe Ed-Dînewerî (1960), *El-Exbar’ut-Tiwal*, Daru Ihya’il-Kutub’il-’Erebî: Qahire, r. 29-33; her wiha bnr.: <http://islampost.com/l/trk/4538/29.htm>; dema ghiştinê: 28.03.2022; 06:04.

116 https://en.wikipedia.org/wiki/Kar-Namag_i_Ardashir_i_Pabagan; <https://iranicaonline.org/articles/karnamag-i-ardasir>; dema ghiştinê: 31.03.2022; 02:46.

117 Ebû Henîfe Ed-Dînewerî (1960), *El-Exbar’ut-Tiwal*, Daru Ihya’il-Kutub’il-’Erebî: Qahire, r. 42; her wiha bnr.: <http://islampost.com/l/trk/4538/42.htm>; 31.03.2022; 03:15.

118 El-Mutahhar b. Tahir El-Meqdisî, *El-Bedu we’t-Tarîx*, Mektebet’us-Saqafet’ud-Dîniyyeh: Port Seîd, c. 3, r. 155-156; her wiha bnr.: <http://islampost.com/l/trk/4389/605.htm#>; dema ghiştinê: 29.03.2022; 01:53.

Beşîn jî kurê Key Qubad e. Bi vê şecereyê reh û rîşeyên me digihêjin Şah Ferîdûnî. Her çi ku diya min e, ew jî keça Qeyser e, Qeyser kurê Selm e û Selm jî kurê Ferîdûnê Kurd e.” (Şahname, r. 224-225)

Şahname diyar dike ku piştî kuştina Darayî ji aliyê Skenderê makedonî ve û dagirkirina Aryayê (r. 318) şahên gewre nemane; li her goşeyekê begêk hebûye, li devereke taybet serwerî kiriye û ji wan re <begên peregende/tewayifê milûk> hatiye gotin: “*Welatê Aryayê tam 200 salî di vê rewşa awarte de maye û şahaniyeke yekgirtî tunebûye; tu dibêjî qey li rûkalê cîhanê şahek tunebûye, text û tac vala mane, ji wan began tu kesî li ber yekî din danexwariye, her yekî serxwebûna xwe ragihandiye û bi vî awayî rûkalê cîhanê ji aloziyan rizgar bûye. Di rastiye de ev tevdîreke siyasî û îdarî ya Skenderî bûye ku şahekî gewre dernekeve, ji bo tolhildanê berê xwe nede Romayê û vê deverê dagir neke. Di vê serdemê de pehlewaneke navdar ê bi navê Abtacaş hebûye ku ji Amûriyeyê veqetiyabûye; Skenderî deverên Fihistan (Kuhistan/Qehistan), Şîraz û Bexda dabûne bin fermana wî, kesî ji tîrsa wî destdirêjiya wê deverê nekiribûye. Darayê ku di şerê ligel Skenderî de hatibû kuştin, kurekî wî yê bi navê Eşk hebûye; dema ku bavê wî tê kuştin, ji romayîyan direve û di nava şert û mercên jiyanê mişextî de dijî. Piştî ku Skender û Abtacaş dimirin, Eşk doza şahaniyê berz dike û dibe şahê Aryayê; piştî Eşkê kurê Darayî di rêzê de Şapûr, Behram, Bilaş, Ermuzd, Resîgerd û Erdewan şahtiyê dikin. Şah Erdewanê ku dibe şahê Aryayê, ji nifşa Key Kawisî ye û jê re Erdewanê Bozorg (Gewre) jî dibêjin; di serdema wî de gur têkilî miyê nebûye (dadwerî hebûye) û piştî wî, birayê wî yê bi navê Bilaş bûye şah. Ji Bilaşê kurekî bi navê Guzerd û ji Guzerdê jî kurekî bi navê Nersî çêbûye. Piştî wî (ne diyar e bê ka piştî Bilaşê yan jî piştî Nersiyî) Xusro bûye şah û piştî Xusroyî jî Erdewan li ser textê şahaniyê rûniştiye; bi vî awayî di serdema Erdewanî de Şahaniya Eşkaniyan a <begên peregende/tewayifê milûk> qediyaye. Serdema şahên eşkanî gelekî kurt bûye; lewre navên wan di <dîwana şahan> de nehatiye tomarkirin.”* (r. 388-389)

Şahname serdema eşkaniyan û sasaniyan, her wiha destguhertina desthilatdariyê û destpêka serweriya sasaniyan wiha vedibêje: “*Gava ku Erdewanê Dawîn bû şahê Aryayê, navên şahan dîsa bilind kirin û pergala şahaniyê vejand; serwer û giregirekên parêzgahan dihatin ber dergehê wî, ji parêzgehên Bexda, Pars, Espehan û Kuhistanê qasid dihatin û diçûn. Bi fermana wî Babekê kurê Sasan bûbû parêzgarê Istexrê; wî jî tevahiya deverê bi rê ve dibir ku ji nifşa Behmenê kurê Îsfendiyarî ye. Behmenê kurê Îsfendiyarî di heyama xwe de şahanî nedabû kurê xwe yê Sasan; lewre Sasan gelekî tengazar bûbû, koçî Nişawerê kiribû û li wê derê jî miribû. Sasanî navê kurê xwe jî danîbû Sasan û vî Sasanî jî heman navê Sasan li kurê xwe kiribû; hetanî heşt zikan (nifşan) vê malbatê navê Sasan li zarokên xwe yên kurîni dikir, binemala Sasanî ji derdorê re şivantî dikir û berî ku bibe parêzgar Babek bi xwe jî serşivan bû.”* (r. 388-340) “*Rojekê li hafa Şah Erdewanî qala Erdeşîrê kurê Babekî hate kirin; di vê galegalê de ewqasî behsa mêranî û hişmendiya Erdeşîrî hate kirin ku Erdewanî nameyek ji Babekî re şand ku kurê xwe bişîne koç û seraya şahaniyê, bila di nava kurên wî de hînî kar û barên rêveberiyê bibe. Babek kurê xwe ji bo vê rêwitiyê amade dike û dişîne; lê belê ji ber nakokiyê di navbera Erdeşîr û kurê Erdewanî de, hêrsa şahî tê û Erdeşîrî dişîne serayeke li kêleka tewleyên hespan. Di heyama ku Erdewan di nava kêf û şahiyên de ye, Erdeşîr bi keça Erdewanî ya bi navê Gulnar re dibe hevnas; dema ku Erdeşîr li vê xerîbistanê ye, Babekê bavê wî dimire; Erdewan gelekî li ber mirina wî dikeve; lê li şûna ku Erdeşîrî bişîne ser textê bavê wî, kurê xwe yê Behmen dike parêzgarê Istexrê. Li ser vê yekê Erdeşîr gelekî tengazar dibe û dixwaze ku ji serayê bireve; bi alîkariya Gulnara keça Erdewanî*

direve, hêzên xwe berhev dike, di dawiyê de desthilatdariyê ji destê eşkaniyan derdixe, dewleta sasaniyan dadimezirîne û dibe şahê yekem ê Şahaniya Sasanî.” (r. 390-401)

Ji xwe di nakokiya di navbera Xusroyê Sasanî û serdarê wî yê bi navê Behramê Çopîn de jî ev yek derdikeve holê: *“Behramî gote Xusroyî: – Hey dagirker, kesekî wisan sezayî şahaniyê ye ku têxt û tacê ji destê te derxe! Erdeşîr ji keça Babekî hate dinyayê û bû destgirê (xulamê) eşkaniyan. Piştî dema ku Erdeşîr bendeyê dergehê Erdewanî bû, şah kuşt; pergala şahtiyê û textê serweriyê desteser kir. Ji wê heyamê heta niha 300 sal derbas bûne û serdema sasaniyan êdî kuta bûye. Li vê cîhanê şahanî sezayî eşkaniyan bû; heke ji wê malbatê mîratgîrek hebûya, ew dê layiqî têxt û tacê bûya. Madem ku ji wê xanedanê kesek nemaye, êdî text û tac layiqî min in.” (r. 734-735)*

4. 2. “Kurdgalnamek” dîroka herî kevnare ya kurdan ronî dike

Axwend Mihemed Salih di berhema xwe ya bi navê *“Kurdgalnamek”*ê de diyar dike ku paşayê Tûranê Efrasyab ji nifşa Tûrê kurê Cemşîd e, (li gorî *“Şahname”*ya osmanî *“Cemşîdê Kurd”*, li gorî *“Bûndahîşn”*ê *“Cemkerd”*); lewre ev nêzikatî û eqrebatîya xwe ya bi Pîşdadiyan re kiriye bihane û xwe fermanrewa û mîratgirê eslî yê seltêneta Mad û Parsê dizanibûye. Ji ber heman bihaneyê wî paşatiya Key Qubadî qebûl nekiriye, lewre li ser textê serweriyê şer di navbera Tûran û Mad-Parsê de derketiye û di dawiyê de hêzên Efrasyabî li hemberî hêzên Mad û Parsê şikiyane. Di şikandina hêzên tûraniyan de rola kurdên biraxoyî, adirganî, mamilî û kirmanî gelekî girîng bûye.¹¹⁹ Mihemed Salihê Belûç damezrandina Dewleta Madê wiha tomar kiriye: *“Di sedsala 9an a BZ de dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pîşdadî Girşespê kurê Uştabê kurê Tahmaspê kurê Menûçehrê kurê Îrecê kurê Ferîdûnê kurê Epteyanê kurê Cemşîd miriye, paşayên Asûriyan êriş anîne ser xaka Mad û Parsê. Lewre kurdên Mad neçar mane ku dewleteke serbixwe damezirînin û xwe ji êrişên asûriyan biparêzin. Ji bo vê mebestê serek û serdarên Madê Mezin û Madê Biçûk, kurdên Pars, Gîl, Deylem û Hezareyê li hev civiyane û şewirîne; di dawiyê de serekekî kurdên madî yê bi navê Key Qubadê Kurd ku di warê erdnîgarî, zanist, dadperwerî û karzaniyê de bêhevta bûye wekî fermanrewa hatiye hîlbijartin.” (r. 43)* Kurdgalnamek derbarê navê Madiyan de agehiyeke gelekî girîng dide û binavkirina dewletê wekî *“Mad/Med”* ji ber navê xanedanê destnîşan dike ku pîraniya dewletên kurdan ên dîrokî bi navên xanedanan hatine naskirin (madî, hesenweyhî, buweyhî, şedadî, eyûbî, sefewî, zendî...): *“Dîroknivîsan de vera Madistanê bi navê <Keyan> û xanedana Madiyan jî bi <Keyanî> dane nasîn.” (r. 115)* *“Desteya kurdên Madê nêzikî 850 salî beriya zayînê, piştî avabûna desthilatdariya Madê, hatine vê navçeyê û tê de bi cih bûne. Ev desteya kurdên madî ji tîreyên zengene, biraxoyî, mamilî, edreganî û kirmanî pêk hatibûn û cara yekem bi alîkariya paşayê Madê Keyqubadê kurê Mad hatine navçeya Zereng (Zerenc), Tûran û Mekranê.” (r. 46)* Li vir xuya ye ku gotinên Qelqêşendiyî Qelqêşendî (1355-1418), Kurdgalnamek û Şahnameyê hev digirin û hev piştrast dikin ku Key Qubad ji nifşa Ferîdûnî ye; jixwe Qelqêşendî dibêje ku *“Ferasiyabê kurê Tûc (Perasiyab=Afrasiyabê kurê Tûr) bi zordestî derketiye ser têxt, welat wêran kiriye û xerabiyên nedîtî pêk anîne; lê ji neviyên Menûçehrî, kesekî bi navê Zûyê (di hinek çavkaniyan de ‘Zab’) kurê Tahmaspî artêşa Ferasiyabî şikandiye, dîsa welat gihandiye asteke baş, çemê Zêyî kiriye du beşan û li kêleka çem bajarvanî daye destpêkirin.”*; her wiha

119 Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek*, Weşanên Azad: Mersîn, c. 1, 43.

dibêje ku *"Mîrê keyaniyan ê yekem ê piştî Girşespê pişdadî, Key Qubadê kurê Zû ye û wekî bavê xwe bi dadwerî serwerî kiriye."*¹²⁰

Li gorî zanyariyên hevçerx, navê Med û Parsan cara yekem di nivîsareke qralê aşûrî Şalmaneser III de derbas dibe.¹²¹ Qralên aşûrî yên ku şerên xwe tomar kirine, derbarê gelên peymandar û bindestkirî de bi gelemperî çendek zanyarî berhev kirine. Her çend erdnîgariya ku aşûrî behsê dikin tenê texmînî be jî, lê ev tomarkin mêtînasîyeke (kronolojî) baş destnîşan dikin; her wiha navên kesan hindik bin jî, navê dever û cihnişînan wan deveran tîne eşkerekirin. Di van belgeyên destkeftî de navên *"Matai"* û *"Parsûwaş"*ê cara yekem di sedsala 9an BZ de li devera gola Urmîyê hatine tomarkin; li gorî tomareyên Şalmaneserê III (desthilatdarî: 858-824 BZ) sala 835an a BZ jî 27 şahên Parsûwaşê bac hatiye wergirtin. Padîşahên paştir ên bi navên Şemsî-Adad V (desthilatdarî: 823-811 BZ) û Adad-Nîrarî III (desthilatdarî: 810-783 BZ) jî pêla êrişên aşûriyan berdewam kiriye; di salnameyê Şemsî-Adad a sala 821an de hatiye ragihandin ku li erdnîgariyê di navbera Bît Bunakî û Parsûmaşê de (=Parsûwaş) şerekî navxweyî rûdaye. Tîglath-Pîleser III (desthilatdarî: 744-727 BZ) ê ku heta çiyayê Bikniyê (=çiyayê Elvendê) êrişek li dar xistiye, welatê Medyayê wekî *"mediyên hêzdar"* an jî *"mediyên dûr"* bi nav dîke. Di serdema Sargon II (desthilatdarî: 721-705 BZ) de jî behsa biraziyê qralê Elîpiyê tê kirin; her çiqas navê qralî Delta be û ne bi zimanê aryayî be jî, navê biraziyê wî Aspabara ye ku tê wateya *"siwar"*. Di sala 691an de li ber peravên Dijleyê *"Şerê Helûlêyê"* qewimiye; artêşa aryayî ya ji leşkerên Îlam, Parsûmaş, Anzan (=Anşan) û hevpeymanan pêkhatî derketiye pêşberî qralê aşûrî Sennaherîbî (desthilatdarî: 704-681 BZ). Her wiha di nava peymandarên Esarhadonî de (desthilatdarî: 680-69 BZ) navên *"padîşahên medan"* jî derbas dibin.¹²²

Îcar Kurdegalnamek derbarê navê Madiyan de agehiyê gelekî girîng û nêzikî vê mêtînyê dide; her wiha pêvajoya damezrandina Şahaniya Keyanî bi berfirehî vedibêje: *"Dîroknivîsan devera Madistanê bi navê 'Keyan' û xanedana Madiyan jî bi 'Keyanî' dane nasîn."* (r. 115) *"Dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pişdadî Girşesp mir, welatê Mad û Parsê duçarî rewşeke tevlihev û bêhêziyê bû; ev rewş bû sedema sergêji û tîrsa serekên hozên Mad û Parsê. Di encamê de hemû serek, serdar û rihspî li hev civiyan; piştî rawêjkariyê komekî, bîyarek ji civînê derket ku Key Qubadê kurê Mad derkeve ser textê Girşespî. Bi vî awayî Key Qubad sala 853an BZ derkete ser textê Mad û Parsê. Wê heyamê kurdên biraxoyî tîreyê hêzdar û azad a kurdan dihatin hesabandin. Mîr Kîkan serekê mezin ê kurdên biraxoyî û hevpeymanê Key Qubad paşayê Madê bû; her wiha serokatî li van heft tîreyên kurd dikir ku navên serokên wan wiha ne: Mîr Goran Goranî, Mîr Zaxo Sarûnî (an jî Soranî), Mîr Mihran Xuzdarî, Mîr Mişkan Mişkanî, Mîr Ermîl Ermîlî, Mîr Bolan Bolanî û Mîr Lerzîn Girişkanî."* (r. 53)

Ji aliyê din ve Kurdegalnamek bi dûvedirêji şecereya nîfşa kurdan wiha rêz dîke: *"Salixdarên dînî neqil dikin ku piştî tofana Nûh (silav lê bin), sê kurên wî: Ham, Sam û Yafes ji tofanê rizgar bûn û hemû însanên dinyayê neviyên van sê kurên peyamber Nûh (silav lê bin) tîne zanîn. Dibêjin nesla van sê kuran di dawiyê de ewqasî zêde bûye ku ji bo debara/îdareya jiyana xwe belavî hemû cih û goşeyên cîhanê bûne. Yekem car berê xwe*

120 Ehmed b. Elî El-Qelqesendî, *Subh'ul-E'sa fî Sina'et'il-Inşa*, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût, c. 4, r. 410-413; her wiha bnr.: <http://islamport.com/l/adb/5849/2123.htm>; dema gihîştinê: 28.03.2022; 02:24.

121 <https://iranicaonline.org/pages/chronology-1>; dema gihîştinê: 30.03.2022; 05:18.

122 Prods Oktor Skjærvø, "IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence," *Encyclopaedia Iranica*, XIII/4, r. 345-348; her wiha bnr.: <http://wwwiranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>; dema gihîştinê: 27.06.2022; 21:28.

dane navçeyên bakurê rojhilata Girdayê Zewî û li wir bi cih bûne; piştire hinekan ber bi xwarê ve koç kiriye û li navçeya xwe ya niha nişîngeha xwe damezirandiye. Heşt kurên Hz. Yafesî hebûne û navê yekî ji wan Kumer bûye. Zincîra bingeha kurdan ji Kumerî bi vî awayî dest pê dike: Yafes, Kumer, Xezer, Kardak, Buwaz, Mîtan, Arîn, Gîwer, Rûdîn, Sûr, Dexû, Bulgar, Pişder, Têrxan, Şûd, Xuran, Madê Mezin, Çerkeş, Rasin, Zengan, Dirac, Hekar, Xoşnaw, Zaran, Sasun, Sencar, Şikak, Şûhan, Gurek, Wan, Mîran, Sûbar, Pazû, Kad, Gawr, Mengur, Tagaz, Çîg û Madê Biçûk.” (r. 46-47) Hêjayî gotinê ye ku çendek ji van navan heta îro jî navên bajar, hoz û desthilatdariyên kurdan ên dîrokî û îroyîn in: “Mîtan, Pişder, Têrxan, Mad, Zengan, Dirac, Hekar, Xoşnaw, Sasan, Sencar, Şikak, Gurek, Wan, Mîran, Sûpar, Pazû, Kad, Gawr, Mengur, Mad.” Kurdegalnamek “Madê Mezin” wekî bapîrê “Madê Biçûk” bi nav dike û hozên madî wekî Heredotî bi rêz dike; lê belê di lîsteya wê de 7 hoz hene: “Partasîn (Paretaceni), Estrûşan (Struchates), Arîzanît (Arizanti), Bûz (Busae), Maj (Magi), Bûd (Budii) û Dîlman (Deyleman?).” (r. 47) “Ji heft kurên Madê Biçûk, heft tîreyên kurd çêbûne û her yek bi navê bapîrê xwe yê mezin hatiye naskirin. Ev tîreyên kurd bi navê <Kurdên Rojhilatê> tên nasîn; ji ber ku ji aliyê rojhilatê ve hatine [Mad] û Farsê.” (r. 50) Ji aliyekî din ve, Kurdegalnamek şecereya tevahiya kurdan li ser du beşên wekî “kurdên rojavayê” û “kurdên rojhilatê” leva dike: “Li gorî çavkanî û belgeyên dîrokî, kurd li du beşan pareve dibin. Beşa yekem ew kurd in ku ji aliyê Araratê û zincîra Çiyayên Cûdiyê ve hatine; di dirêjahiya navçeyên Dîcleyê û Ferêt de, ji aliyê rojavayê ve heta Sûriyayê û qeraxên Deryaya Romayê (Egeyê, O.M.) û ji aliyê rojhilatê ve jî heta qeraxên Farsê û rexê Deryaya Umanê belav bûne. Tîreyên eslî yên vê beşê ji Lolo, Gûtî, Kasû û Sûbarî pêk hatine. Ji bo ku ev tîreyên kurd ji aliyê rojavaya Deryaya Hezarê ve hatine, bi navê <Kurdên Rojavayê> tên nasîn. Beşa duyem ew kurd in ku ji naverasta Asyayê ve ber bi rojhilata Îrana wê serdemê ve hatine; ji wir ji rojhilata Deryaya Hezarê derbas bûne û di başûrê vê deryayê re li navçeya Etropanê (“Adirabadagan” li gorî Şehnameyê, O.M.) belav bûne û bi cih bûne. Tîreyên eslî yên vê beşê jî ji Mad, Nahîrî û Kardoxîyan pêk hatine. Ev welatê mezin û fireh ê ku tê de bi cih bûne, ji ber navê Madê wekî Madayî yan Mêdya hate nasîn. Ev heft tîre, tîreyên eslî yên kurd in û di dawiyê de tîreyên şaxên din jê cihê bûne; her yek ji wan şaxan guherîne û bûne tîre yan jî hozêke serbixwe. Ji vê beşa duyem a kurdan re <Kurdên Rojhilatê> jî tê gotin. Kurdên Biraxoyî, Edreganî, Mamilî û Kirmanî ji hoza Madê cihê bûne.” (r. 111)

Dema ku Kurdegalnamek qala hozên parsî dike, li gorî zanyariyên îroyîn derdikeve holê ku hinek ji van hozan niha kurd tên hesabandin û hinek jî bi tevahî pişivîne: “Li gorî vegotinan, navên tîreyên Parsê bi vî awayî ne: Parsagird, Marafîn (Marafî), Marspîn (Marspiyanî), Panşiyani, Dirusyanî (Diruzî), Diropîkî, Sagartî, Girmanî (Jirminanî), Mardî (Mirdî) û Dayî (Darani). Ji van Parsagird, Marafîn, Marspîn, Panşiyani, Dirusyanî û Girmanî gundnişîn û bajarnişîn bûne; tîreyên Diropîkî, Sagartî, Mardî û Dayî çadirnişîn û koçer bûne. Di nava tîreyên bajarnişîn de jî Parsagird, Marafîn û Marspîn wêrektirîn û berçavtirîn hozên Parsîyan bûne; serek û serdarên wan bi ser tîreyên Parsê yên din ku me li jorê behsa wan kir, baladest bûne û fermanrewatiya xwe bi ser wan de sepandine.” (r. 76) Divê bê diyarkirin ku navên van hozan di çavkanîyên yûnanî-ewropî de wekî “Pasargadae, Maraphii, Maspii, Pateischoreis, Derusiaei, Dropici, Sagartians/Asagartians, Mardi, Carmanians/Garmanians, Dai” dibihure.¹²³ Wekî mînak îro hoza “Panşiyani” wekî “Pinyanişî” li Kurdistanê dijî û bi kurmancî diaxive; her wiha hoza “Dirusyanî” (Durzî, Duristî) li nava Libnan, Urdin û Sûriyayê belav bûye, -her çiqasî zimanê xwe winda kiribe jî- ji aliyê çandî ve xwe li ser

123 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ancient_Iranian_peoples; dema gihiştinê: 30.03.2022; 05:38.

kurdan dihesibînin. Lewre ji aliyê nijadî ve hema hema ne mumkin e ku mirov medoparsiyan ji hev veqetîne; lê belê mirov dikare ji aliyê zimanî ve zimanên wan li ser çend beşan dabeş bike.

Ji vegotinên Kurdgálnamekê diyar e ku belavbûna çend hoz û tîreyên kurdên medî yên kevnare roja îroyîn ji berdewam e: *“Keyqubad tîreyên Madî ber bi hemû milan û welatan ve belav kirin. Tîreya Partasnî veguhest navçeya qeraxên Deryaya Hezareyê û ew li wir bi cih kirin. Tîreya Bûzê bi fermana wî li navçeya Hemedanê bi cih bû. Tîreya Estrûsatê li navçeya Semerqendê û Xarezmê niştecih bû. Tîreya Arîzantê li Azerbaycanê nişîngeha xwe pêk anî. Tîreya Bûdiyê ku ji du tîreyên Biraxoyî û Zengeneyê pêk hatibû, ber bi aliyê xwarê rojavayê koç kir û li navçeya Tûran û Mekranê ya ku bi navçeya Sindanê ve hevsaye ye bi cih bûn. Sê tîreyên din ên kurd ku bi navên edreganî, mamilî û kirmanî dihatin nasîn, hatin Mekranê û li wir bi cih bûn.”* (r. 63) Wekî mînak devera hoza *“Partasnî”* yê ji aliyê zanyariyên hevçerx ve nêzikî agehiyên Kurdgálnamekê ne: *“Parsua (berê Parsûwaş, Parsûmaş) padîşahiyeke hozdar a kevnare bû (860-600 BZ) ku di navbera Zamûa (berê: Lûlûbî) û Elîpiyê de, li navenda Zagrosê li başûrê rojavayê Sineyê, ango li rojavayê Îranê bûye.”*¹²⁴ *“Navê <Parsûa> ji peyveke kevnare ya aryayî <Parsava> yê tê; li gorî texmînan, bi wateya <merz/sînor> an jî <devera sînori> ye.”*¹²⁵ *“Bêguman deverên <Parsûwa> û <Persîs> ji hev cuda ne; ji ber ku <Persîs> devereke din a li başûrê rojhilata Aryayê ye û niha wekî parêzgeha Farsê tê zanîn. Hinek zanyarî destnîşan dikin ku Teispes (“Çişpiş” li gorî Kurdgálnamekê O.M.), bavê xanedana Hexamendişî, rêberiya vê koçberiyê kiriye; hoza xwe ji Parsavayê kişandiyê Persîsê ku berê şûnwarê Dewleta Îlamê bûye û paytextê wê Anşan e.”*¹²⁶ Her wisa devera hoza *“Arîzantî”* yê jî îro wekî *“Aran”* ê tê naskirin û landika gelek zimanên aryayî ye: *“Arîzantî yek ji şeş hozên Medyaya kevnare ye ku Herodotî behsa wan kiriye (Herodot, 1/101) û ev nav ji nijada esilzade ya Arya-Zantû ya sanskrîtî hatiye girtin.”*¹²⁷

Kurdgálnamek bi rêbazeke nêzikî dîroknasiya nûjen desthilatdariyên Aryayê wekî *“Pîşdadî, Mad û Parsî/Keyanî, Hexamendişî, serdema dagirkeriya Skender û Hindûyan, Eşkanî û Sasanî”* pareve dike û taybetmendiyên her serdemê digel navên şahan destnîşan dike: *“Cemşîd damezirînerê dewleta Pîşdadiyan bûye û navên padîşahên vê malbatê bi vî awayî ne: Cemşîd, Epîtan, Ferîdûn, Menûçehr, Tehmasb, Uştâb û Girşasp. Girşasp paşayê dawîn ê zincîra fermanrewatiya binemala Pîşdadî bûye. Piştî mirina wî, welatê Mad û Parsê duçarî bêhêzî û valahiya desthilatê bûye. Sebebê vê jî ew bûye ku ji malbata Pîşdadiyan kesekî layîqî textê seltenetê tunebûye.”* (r. 115) *“Desteya kurdên madî heta şeş piştan li ser textê selteneta Mad û Parsê fermanrewatî kiriye ku navên wan bi vî awayî ne: Key Qubad, Key Kawus, Tûs ku bi navê “Key Xusro” jî tê nasîn, Ferîbûrz, Keyaksar û Azdiyak.”* (r. 54) *“Kurîşê Mezin textnişîne pêşîn ê Hexameniyân e. Vê malbata paşayî heta neh piştan fermanrewatî kiriye û navên paşayên wan bi vî awayî ne: Kurîşê Mezin, Kembûcî, Darayê Yekem, Xîşayarşayê Yekem, Erdeşêrê Yekem, Xîşayarşayê Duyem, Darayê Duyem, Erdeşêrê Duyem û*

124 K. E. Eduljee (2005), Zoroastrian Heritage; bnr.: <http://heritageinstitute.com/zoroastrianism/zagros/index.htm>; dema gihiştinê: 22.05.2022; 04:40.

125 Ilya Gershevitch, William Bayne Fisher & J. A. Boyle (1985), The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, ISBN 9780521200912, c. II, r. 62; her wiha bnr.: https://books.google.com.tr/books?id=BBbyr932QdYC&pg=PA61&dq=Parsua&redir_esc=y#v=onepage&q=Parsua&f=false; dema gihiştinê: 22.05.2022; 04:56.

126 <https://en.wikipedia.org/wiki/Parsua>; dema gihiştinê: 22.05.2022; 05:00.

127 <https://www.gtp.gr/LocInfo.asp?infoid=24&code=LIRZZZm&PrimeCode=LIRZZZm&Level=5&PrimeLevel=5&IncludeWide=1&LocId=64387>; dema gihiştinê: 22.05.2022; 05:17.

Erdeşêrê Sêyem.” (r. 59) “Dema ku Îskenderê Makedonî selteneta Mad û Parsê anî bin desthilata xwe û li hemberî malbata Hexamenşiyân bi ser ket, Darayê Sêyem ê dawîn paşayê malbata Hexamenşî bû, hevkarî û hevdestên wî ji tirsê paşdevegera Îskenderê Makedonî ew kuştin. Îskenderê Makedonî, piştî dagirkirina welatên rojhilatê, di vegera xwe ya ber bi Yûnanê de, li Babilê koça dawiyê kir. Bi nebûna mîratgîrê piştî wî, ew selteneta mezîna û fireh ket ber destê serleşkerên wî û wan jî ew seltenet di navbera xwe de parve kir. Ev çarenivîs di berjewendîya sîstema Mîr Sîlukus de bû û rojhilata seltenetê ya ku ji Mad, Pars, Tûran, Mekran, Kabilistan û Zabilistanê pêk dihat, para wî ket. Sîlukus seltenet firehtir kir û karîbû deştên derdorê bike bin rikêfa xwe û heta 30 salî bi şikurdarî fermanrewatiyê bike. Her çend piştî wî, neviyên wî nikaribûn vî welatê fireh bi rê ve bibin. Sîlukus di dawîn saetên jiyana xwe de dixwaze biçê Makedonyaya ku niştîmanê bav û kalên wî ye; lê di rê de bi destê mirovekî bi navê Kîranos hatiye kuştin. Piştî vê bûyerê Antîyakûs hatiye ser textê bavê xwe û 18 salan fermanrewatî kiriye û piştê koça dawiyê kiriye. Li cihê wî kurê wî Antîyakûsê Duyem bûye paşa û di dema fermanrewatiya wî de Diyudtûsê dadgerê Baxterê serî hildaye û nasnavê <şah>îtiyê li xwe kiriye. Dema ku mîrên Parsê serkeftina dadgerê Baxterê dîtî, liva azayetiye di laşê wan de hatiye; lewre alaya şoreş û serhildanê hildane. Di netîceyê de ew bûyer bûye sebebê wê yekê ku welatê Eşkanî serî hilde û bê damezirandin. Piştî koçkirina Antîyakûsê Duyem, fermanrewatiya malbata Sîlukî li Mad û Parsê bêhêz bû, şeq û qelş lê ketin. Di netîceyê de Mîr Eşk, mîrê mezîna ê Parsê bingeha fermanrewatiya malbata Eşkanî li Mad û Parsê danî. Cihê balkêşiyê ye ku fermanrewayên malbata Sîlukiyê yûnanî şel û helwesta dostaniyê bi xelkê Mad û Parsê re domandin û bi dewlemendan re xizmatî pêk anîn. Her wiha mîrên Madiyan li ser pileya bilind danîn û di nava artêşa xwe de xelkê Mad û Parsê kirin serbaz. Lê li gel van tevan jî, xelkê Mad û Parsê xwe ji bin destê wan rizgar kir.” (r. 126-127)

Li berovajî Şahnameyê, vegotinên Kurdegalnamekê yê derbarê xanedana Eşkanî de gelekî dirêj û berfireh in; heta mirov dikare bibêje ku bûyerên vê serdemê û maweya desthilatdariya wan ne kêmtî serdema medî û hexameniyân e jî. Dîsan heyama Sasanî jî bi hûrgiliyan hatiye vegotin û ew serdem bi dagirkeriya ereban re qediyaye.

4.3. Girê Mirazan (Xirabreşk) wekî perestgeha herî kevnare ya mirovahiyê

Delîlên herî kevn ên berdest çandê yekgirtî û cihêreng a Kurdistanê nîşan didin; çanda Girê Filan a li devera Amedê vedigere 12 hezar berî niha û wekî niştîngeha herî kevnare ya devera Mezra Botan tê hesibandin. Li gorî daneyên ku arkeologan derxistine holê, li bakurê Mezopotamyayê wargeha herî kevnare ji Girê Filan dest pê kiriye; piştî vê wargehê çend deverên başûrî yê wekî şkeftên Newala Çorî û Hîlarê tèn. Her wiha li bakurê Girê Filan jî li Girê Kortik, Girê Embarê û Kendalê Hecalan wargehên mirovan hene û heta roja îroyîn jiyân li wan deran berdewam dike; ji analîzên zanistî dixuye ku hewza jorîn a Çemê Embarê ji 10 hezar sal beriya zayînê û vir ve wargeheke dişibihe çanda Girê Mirazan. Di kolandinên li Girê Fila de 2687 berhem û keresteyên wekî cûnî, peykerên mirov û ajelan hatine dîtî ku ji kevirên kilsîn hatine hilberandin;¹²⁸ her wiha vedîtîna berdest diçespînîna ku jiyana berî bikaranîna kaxetîtan li vê derê dest pê kiriye, hem

128 Yılmaz Kaya (2022), “12 bin yıllık tarih baraja kurban edilecek”, rojnameya Ozgur Politikayê, <https://www.ozgurpolitika.com/haber-12-bin-yillik-tarih-baraja-kurban-edilecek-168471>; dema gihîştinê: 24.06.2023; 22:49.

dîroka qadên jiyânê yê ayînî û civakî yê vê serdemê vedigerin heyamên gelekî dêrîn hem jî şopên jiyana civakên Serdema Neolîtîk tê de dixuyin.¹²⁹

Îcar sala 2019an nûçeyên li ser vedîtina şûnwareke dîrokî bala cîhanê kêşan; dihate gotin ku li Girê Mirazan (Xirabreşk) di encama kolanê de perestgeha yekemîn a mirovahiyê hatiye vedîtin ku dîroka wê vedigere 11 hezar sal berî niha û wek perestgeha kevintirîn mirovahiyê tê naskirin. Perestgeh ji çendîn kêlên mezin pêk tê ku li ser van keviran wêneyên çendîn ajalên xişok, beraz û ajalên din xuya dikin û giraniya her yek ji van kêlan di navbera 6-10 tonan de ye. Li vê navçeyê 16 perestgehên din jî hene ku pêwîstiya wan bi 50 salên lêkolîn û pişkinîne heye.¹³⁰ Girê Mirazan 18 kîlometreyan dûrî navenda bajarê Ruhayê ye û dîroka vî gundî vedigere 12 hezar salî ku ji Serdema Neolîtîk maye. Tê gotin ku Girê Mirazan yek ji warên niştêcîbûnê yê herî kevn e û perestgeha yekemîn li vê derê peyda bûye. Bilindahiya Girê Mirazan bi qasî 15 mêtroyan e û li ser rûbereke 300 mêtro çargoşeyan ava bûye. Li vir nêzikî 20 perestgehên çargoşe, peykerên mirovan, stûnên bi şewazê "T"yê û figurên ajalên kedîkirî hatine peyda kirin ku bejna wan di navbera 3 heta 6 mêtroyan û giraniya wan jî di navbera 40 heta 60 tonî de ye.¹³¹

Birastî dîroka kolana wê şûnwarê vedigere sala 1963an û heta sala 2014an bi pêşengiya arkeologê alman Klaus Schmidt dihate meşandin. Piştî gelek sazî, dezgehên pispor û zanîngehan vedîtinên arkeolojîk berdewam kirin û ev şûnwarê dîrokî derxistin ber ronahiyê; Schmidtî hê wê çaxê digot ku vedîtinên Girê Mirazan dikarin ji nû ve nivîsandina dîroka şaristaniyê pêwîst bikin û bersivê bidin pirsê "*çima mirovan dest bi çandinîyê kir û akincih bûn?*". Amûrên kevirîn û vedîtinên din ên ku Schmidt û ekîba wî li şûnwarê dîtin, destnîşan dikir ku avahiyên jîngehê ji hêla civakên nêçîrvan-berhevkar ve hatine çêkirin; bi deh hezaran hestiyên heywanan ên ku vedîtî ayidî ajalên kovî bûn û tu delîleke reşandina dextl û rehekên din tunebûn. Schmidt di wê baweriyê de bû ku ev nêçîrvan 11 hezar û 500 sal berê hatine cem hev û stûnên bi şewazê Tyê bi amûrên kevirîn çikandine. Her çiqas sala 2014an Schmidt miribe û dawîya vedîtinan nedîtibe jî, xebata arkeolojîk a li Girê Mirazan eleqeya gerdûnî ya ji bo serdema neolîtîkê zêde kir; di van çend salên dawîn de xuya dibe ku şiroveyên destpêkê yê Schmidtî berovajî bûne. Ji ber ku arkeologên piştî Schmidtî qada xebatê kûrtir vekolan û gihiştin hinek xaniyanku bi qasî çend mêtroyan li jêra perestgehê bûne. Ev vedîtin dihate wê wateyê divê nivîsandina serdema pêşdîrokî ji nû ve bê şirovekirin. Êdî Girê Mirazan ne tenê perestgeheke serbixwe bû ku mirov ji bo ayînên taybet li hev kom dibûn; ew şûnwarê gundekî mezin û pêşkeftî bû û di navenda wê de avahiyên taybet jî hebûn. Li ser girê bîreke mezin a ji bo dabînkirina avê û kanalên ku ji bo berhevkirina ava baranê jî derketin holê; her wiha bi hezaran amûrên hêrandina gênim, amûrên pehtina pişrûkê û meyandina meyê hatibûn vedîtin. Ev şûnwarê bêhempa û taybet niştîngeheke kemilî ya jiyana dayimî bû; vedîtinê wê ne tenê raman û tîgîhiştinên arkeologan guherand, lê rojê dîrok û arkeolojiyê jî serobino kir.¹³²

Dîroka çanda Girê Mirazan a li devera Rihayê vedigere Serdema Neolîtîkê ya berî çêkirina kaxetîtan (qonaxa herî pêşîn a serdema neolîtîkê) û li nêzikî wî girî bi qasî 11 girikên

129 Malpera T24ê (2022), Gre Filla Höyüğü'nde 2 bin 687 eser gün yüzüne çıkarıldı, <https://t24.com.tr/foto-haber/gre-filla-hoyugu-nde-2-bin-687-eser-gun-yuzune-cikarildi.16806/3>; dema gihiştinê: 24.06.2023; 22:51.

130 <https://www.rudaw.net/kurmanci/kurdistan/160520217>; dema gihiştinê: 16.12.2023; 00:01.

131 <https://www.rudaw.net/kurmanci/kurdistan/02072018>; dema gihiştinê: 16.12.2023; 00:06; ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: https://en.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6bekli_Tepe; dema gihiştinê: 16.12.2023; 00:13.

132 <https://interestingengineering.com/lists/facts-about-gobekli-tepe-turkey>; dema gihiştinê: 16.12.2023; 01:30; <https://www.facebook.com/watch/?v=2743225105973663>; dema gihiştinê: 16.12.2023; 22:33;

giring jî hatine vedîtin ku herî navdarê wan Girê Keçel (Qûçê Keçel) e;¹³³ ev wargehê ku roja îroyîn jî mirovên kurd lê dijîn di navbera 9600-7000 BZ de hatine avakirin. Divê bê gotin ku Serdema Neolîtîk a berî çêkirina kaxetîtan (Serdema Qeşayê ya dawîn) dest pê kiriye; hem li başûrê rojavaya Asyayê hem jî li cîhanê “*destpêka jiyana gundan*”, ango yekem jîngehên mirovan ên mayinde derketine holê. Gundên vê serdemê ji komên xaniyên kevirîn an jî kerpîçî û carinan jî ji avahiyên pîroz ên civakî pêk dihatin. Dema ku van salên dawîn Girê Mirazan hate vedîtin, derbarê naverok û giringiya vî wargehî de Nicholas Birch/rojnamevanê Guardianê wiha digot: “*Li gorî Stonehenge, ew karên sivik in. Stûnên bi şêwazê tîpa Tyê du kevirên pênc metreyî ne ku herî kêr bi qasî mêtroyekê ji hevtayên xwe yên mayîn bilindtir in. Tiştê ku wan balkêş dike, rolyefên wan ên beraz, rovî, şêr, çivîk, mar û dûpişkan û temenê wan e. Dîroka van keviran hema hema vedigere 9500 BZ; ev jî tê wê wateyê ku bi qasî 5500 salî ji bajarên yekem ên Mezopotamyayê û 7000 salî jî ji Stonehenge kevntir in.*”¹³⁴ Ji aliyekî din ve arkeologê kurd Cemal Özçelik balê dikêşe ser rola wî ya qalibşikên û wiha berdewamiyê dide gotebêja xwe ya ligel Jînda Zeydanlioglu: “*Kompleksa perestgehan a ku li Girê Mirazan derket holê fikir û ramana skolastîk a ku di warê arkeolojîyê de serdest e, hejand; derfeta nefes û geşepêdanê da wê. Lê divê Girê Mirazan surpîrîz nebûya. Jixwe dihat hîskirin ku di navbera serdemên Paleolîtîka jor û Neolîtîk de valahîyek heye. Divê bihata hesabkirin ku ev serdem di cihekî de veşartî maye. Di vê çarçoveyê de Girê Mirazan ne mîna yekem û ne jî ya dawîn e. Ger em tarîxê ji cihekî bidin destpêkirin, em ê rêya skolastîkbûna ramanê vekin. Divê em ji vedîtinên nû yên ku nêrîn û asoyê berfirehtir bikin re amade bin. Ji bo arkeolojîya dinyayê cihekî vê derê yê taybet jî ev e: Girê Mirazan tenê ne kultura herêmê ye, di heman demê de xalek wenda ya tarîxa mirovahîyê ye û lêkolînên ronîker ên vê derê dê bibe alîkar da ku em kultura dinyayê jî baştir fêhm bikin.*”¹³⁵

5. Di çarçoveya çavkaniyên înternetî da kurdên derveyî Kurdistanê

Êdî înternet û zanyariyên înternetî jî bûne beşeke çavkaniyên mirovahîyê; divê neteweyeke di rewşa kurdan de jî sûd ji wan agehiyan wergire, derbarê xwe û doralîya xwe de bigihêje hinek qinaetan. Ji aliyekî din ve, îro beşeke kurdan nikare bi awayekî fermî serjimariyekê pêk bîne; li gorî wê serjimariyê pêşbîniyekê bike, plansaziyekê ji civaka xwe re dayne û budçeyeke salane amade bike. Her wiha jiyana li cîhanê ne gul û gulistan e; bi hezaran nexweşî, karesat, aloziyên civakî, karesatên xwezayî, huqûq û bêhuqûqiyên navxweyî-navneteweyî diqewimin ku divê di destê kurdan de îstatîstîkên texmînî hebin ku bikaribin bi pirsgerêkan re rû bi rû bibin. Ji ber vê pêwistiya me hewl da ku em di çarçoveya çavkaniyên înternetî da rewşa kurdên li derveyî Kurdistanê bi qasî serê derziyekê be jî ronî bikin. Di bin vî sernavî de em ê awireke giştî li serjimarî û erdnîgariya belavbûna kurdên koçber bigerînin; zanyariyên berdest ên derbarê nasname, dîrok, çand û zimanê kurdên li Afrîqa, Rojhilata Navîn, welatên Kendavê, Hindistan, Efxanistan, Awistralya, Zelandaya Nû, Asyaya Dûr, Asyaya Navîn, Rûsya, Balkan, Ewropa û Amerîkayê de binirxînin. Her wiha derheqa asta çalakbûna zimanê kurdî ya li van deveran

133 Ev devera navdar êdî ketiye rojeva ansîklopediyên înternetî jî: https://ku.wikipedia.org/wiki/Girê_Mirazan; dema gihiştinê: 25.06.2023; 00:10.

134 Nicholas Birch (2008), “7000 years older than Stonehenge: the site that stunned archaeologists”, Guardian 23.04.2008; ji bo nûçeyê bnr.: <https://kurdistanica.com/280/7000-years-older-than-stonehenge/>; dema gihiştinê: 25.06.2023; 00:40.

135 Jînda Zeydanlioglu (2020), “Kêmasîya li Girê Mirazan derdikeve holê jî ‘bêdewletbûna kurdan’ e”, Le Monde diplomatique kurdî (LMdK), hejmar 57an; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://web.archive.org/web/20210602214843/https://diplo-kurdi.com/index.php/ku/node/2038>; dema gihiştinê: 24.06.2023; 23:48.

de hinek zanyariyan pareve bikin û wêneyekî giştî bidin ber çavên kurdan ku li ser van agehiyên destpêkî ber bi lêkolîn û hînbûnên kûrtir bimeşin.

Kurdên Misir û Sûdanê

Ji heyama Silhedînê Eyûbî ve kurd li Sûdanê bi cih bûne; navendên wan bajarên wekî El-Qedarîf û Kurdofan in ku piraniya wan karsaz û bazirgan e, gelekên wan bi paşnava “El-Kurdî” tên naskirin û derbarê serjimariya wan de qala 100 hezar kesî tê kirin. Li paytext El-Xertûmê hinek komeleyên wan ên xêrxwaziyê û çandî hene; demekê xwendengeheke bi navê Zanîngeha Hacî Elî el-Kurdî jî li El-Qedarîfê hebûye, bi xêrxwaziya gel ve hatiye rêvebirin ku niha hilweşiyaye. Rewşenbîrê kurdnijad ê sûdanî Evdilâh Hesên El-Kurdî di dîwana xwe ya helbestan de rexneya desthilatdarên pêşîn ên Komara Tîrkiye kiriye ku kurd ji ezmûnên komkujî û sitemkariyê re derbas kirine. Li gorî lêkolînên Cewher Celal Weso, kurdnijadên sûdanî pesna kurdbûna xwe didin, li hemberî kêşeyên kurdî hestiyar in, bûyeran dişopînin, hinekên wan cil û bergên kurdî ji xwe re peyda dikin, hewl didin ku bi kurdên Kurdistanê re pêwendiyên girêdin; lê mixabin qabiliyetên xwe yê zimanî bi tevahî winda kirine.¹³⁶

Dîroka kurdan a ligel Misirê gelekî kevna e; pêwendiyên zewacê yê di navbera desthilatdarên kurdan û firewnên misrî de bûye mijara gelek lêkolînan. Di serdema navîn û dîroka nêzîk de jî kurdan du caran Misir ji nû ve ava kiriye; ji xwe bûyerên serdema Silhedînê Eyûbî û Mihemed Elî Paşayê Amedî ji aliyê dîroknasên misrî û cîhanî ve bi hûrgilî hatiye ronîkirin ku ne mijara vê gotarê ye.

Nivîskara kurd a misrî Duriyeya Ewnî di berhema xwe ya bi navê “*Ji Serdemên Kevn Heta Niha Kurdên Misirê*” de qala gelheya kurdan a li Asyût, Ed-Deqlehiye, El-Xerbiyye û Kefr’uş-Şeyxê dike ku hejmareke ne kêma e. Li gorî xebata wê ya meydanî serjimariya gundên El-Ekrad û Cezîret’ul-Ekrada parêzgeha Asyûtê bi qasî 7 hezarî ye (2016); li gundê Cezîret’ul-Ekradê komeleyeke ciwanan heye. Niştecihên gundê El-Ekradê serdema Eyûbîyan çûne wir; malbatên wekî Şêx, Bedehlî, Cerabî, Remhe û Reyis (bereyên wê: Mekî, Mehmûd, Îsmayîl, Hesên, Elî, Hesêneyn, Hesên Yûsîf) lê dijîn û bi qasî 6-7 generalên leşkerî jê derketine. Serjimariya gundê Meyt’ul-Ekrad a bi ser bajarokê El-Mensûreyê yê parêzgeha Ed-Deqlehiyeyê ve jî 7 hezar e (2016). Heçî ku bajarokên El-Kurdî û Kefr’ul-Kurdî yê bi ser parêzgeha Ed-Deqlehiyeyê ve ne, gelekî giran in û serjimariya wan bêhtirî 50 hezarî ye (2001); bi qasî 10 general û 8 zanyarên naskirî jê derketine. Li gundê Kefru Kurdî yê bi ser El-Qelyûbiyeyê ve tenê du malbatên kurd El-Kurdî û Abidîn nivê gelheyê pêk tînin; li gorî kurdên Misirê yê din gelekî zengîn in û komeleyeke wan a ciwanan jî heye. Li nêzîkî Qahîreya paytext gundên çandiyar ên Menşeet’ul-Kurdî û Izbet’ul-Kurdî jî hene ku % 20ê serjimariyê kurd in; her wiha li parêzgeha Kefr’uş-Şeyxê jî gundekî bi navê El-Kurdî (li devera Qelînê) heye.

Her çiqas kurdên Misirê zimanê xwe yê kurdî winda kiribin jî, nasnameya xwe ya kurdî parastine; di piraniya berhemên wêjeyî, hunerî û endazyarî de mora wan heye. Ji aliyekî din ve xwedîtî li gelek çalakiyên kurdan kirine, berhemên li ser kurdan wergerandine, forûm-konferansên li ser pirsgerêkên kurdan li dar xistine; tiştê herî girîng wan çapxaneya kurdan a pêşîn ava kiriye, xwedîtî li rojnameya Kurdistanê kiriye û -ji heyama Silhedînê Eyûbî heta roja îroyîn- komkujiyên ereban û biyaniyan ên li dijî gelê kurd ji aliyê gel û dewleta Misirê ve dane rawestandî.¹³⁷

Kurdên Lîbya, Tûnis, Cezayîr û Fasê

Devera Fîzanê ya Lîbyayê tarawgeha muxalifên Dewleta Osmanî bû û bêguman kurdan jî para xwe jê girtibû. Ji bilî malbata Bedirxan Begî (170 kes), sirgûnkirina bi qasî 100-200 malbatên kurdên hemawendî û hinek niştecihên rojavayê Kurdistanê bi belgeyan

136 Cewher Celal Weso, *El-Ekradu fî’s-Sûdan: Dîrasetun Tarîxiyyeh*, Navenda Zaxoyê ya ji bo Lêkolînên Kurdî, 2019.

137 Duriyeya Ewnî, *El-Ekradu fî Misra ‘Ebr’el-’Usûr*, Qahire, 2011, çapa yekem, r. 161-176

destnîşankirî ne.¹³⁸ Pîraniya van kurdan li Misrata, Sirt, Bingazî, El-Beyda, Trablûsê niştecih in û paşnavên wan “*El-Kurdî*” ye ku hunermend Semîr El-Kurdî jî yek ji wan e. Her çiqas serjimariya wan bi qasî 230 malbatî hebe jî, tu çalakiyeke wan a zimanî û çandî tune; lê belê di nava wan de hinek xisetên wekî “*dadwerî, duristî, tevgera baş, bazirganiya bê dek û dolab, berxwedana li dijî neyarê biyanî, wêrekî û alîgiriya bindestan*” li seranserî welêt navdar e.¹³⁹

Dr. Zîrar Sedîq Tewfîq di berhema xwe ya bi navê “*Ferhenga Hoz û Pêşengên Kurdan di Serdema Navîn de*” diyar dike ku du hozên kurd derdora sala 1260î derbasî nava sînorên Dewleta Muwehîdan a berberîyan bûne. Li gorî lêkolîneke berfireh a Dr. Zîrarî, hozên Bapîrî û Lawînî sala 1258an ji ber êrişên tataran ji Şehrezorê reviyane Heleba eyûbiyan. Her çiqas neviyê Silhedînê Eyûbî (Mîr Nasir Yûsif) bi hatina wan kêfxweş bûbe jî, şehrezoriyan bi hevrikên wî yên kolemend (memlûkan) re pêwendî girêdane; Mîrê Memlûkan Baybars bi wan re li hev kiriye, keçeke wan li xwe mehr kiriye û piştî ku bûye sultan jî keça şehrezorî berdaye. Piştî vê bûyerê şehrezoriyan bi fatimiyan re li hev kiriye ku memlûkiyan ji desthilatdariyê daxînin; lê ev plana wan têk çûye û rastî komkujiyekê hatine. Komên bapîrî û lawînî yên ku ji destê memlûkiyan rizgar bûne, berê xwe daye Dewleta Muwehîdan a ku ji Fasê heta Lîbyayê desthilatdar bû. Siltan Umer Murtedayê Muwehidî li Merakişê wan baş pêşwazî dike, meqamên bilind dide wan û erdekî li wan belav dike. Piştî têkçûna vê dewletê ya sala 1269an rewşa wan xera dibe; hinek ber bi Morîtanayê, hinek ber bi Benû Zebanên Cezayîrê û hinek jî ber bi Benû Hefsên Tûnisê ve diçin.¹⁴⁰ Ji vê zanyariya kurtkirî xuya dibe ku kurd ji aliyê bakurê Afrîqayê ve gihîştine sînorê dawîn ê ereban; lê dibe ku di heyama Dewleta Muwehîdan de derbasî Îspanyayê jî bûbin. Ji ber ku di wê serdemê de beşeke Îspanyayê (Endelûs) jî di destê wê dewletê de bû û beriya şehrezoriyan hunermendê bi navê Ziryab (sedsala 9an) derbasî wir bûbû.¹⁴¹

Li gorî agehiyên berdest û berbelav, kurdan di navbera salên 1960-1980î de welatên bakurê Afrîqayê yên Lîbya, Tûnis, Cezayîr û Fasê wekî pêgeheke derbasbûna Ewropayê bi kar dianîn; bi vê riyê gelek endamên rêxistinên bakur, başûr, rojhilat û rojavaya Kurdistanê bi ser rêxistinên filistinî û çepgirên ereb re derbasî Ewropayê dibûn; her wiha li van welatan ofîsên wan ên nefermî hebûn û wan dikaribû bi salan li wan deran biêwirin. Cihê dilxweşiyê ye ku van demên dawîn muzîka kurdî di navbera hunermendên tûnisî, cezayîrî û fasî de navdar e;¹⁴² ji bo danasîna zimanê kurdî û çalakkirina vê meyla hunerî ev jî derfeteke alîkar e.

Kurdên Urdun û Filistinê

Ji heyama Silhedînê Eyûbî ve (sedsala 12an) beşeke kurdan li Urdunê akincih e û li gorî texmînan îro di navbera 100-200 hezar kurdên urdunî hene.¹⁴³ Di nava kurdên Urdunê de hevgirtineke çandî ya xurt heye; Newroz û hinek kevneşopiyên kurdan berdewam dikin û heta roja îroyîn jî bi kurdiyeke şkestî diaxivin. Li *Emana paytext, Ez-Zerqa, Er-Resîfe, El-Eqebe, El-Kerek, Cereş, Eyn Cenna, Irbid, Dêr Ebî Se'd, Cinên, Es-Safa, Tîbe, El-Menşiyeh, Eş-Şûneya Bakurî, Sumur, 'Emrawe, Er-Remsa, El-Cihêfeh, Es-Sarîh, Sal, Wadî'r-Reyyan, Es-Selet hemû paşnavên han aydî malbatên kurdan in: Seydo Kurdî, Wanlî, Zaza, Kurdî, Berazî, Kurd Elî, Baban, Bezazo, Cum'e Eyûbî, Bedirxan, Birûsk, Îzolî, Ebû Resûl, Axa Zaza, Se'dûn, Xidir Kurdî, Şiheyamat, Elîko, Mardînî, Şêxanî, Siwêrekî, Ebû Şerîf, Xan.*

138 Mihemed Elî Ehmed, *El-Kurdu we'l-'Eşâir'ul-Kurdiyyetu fî'l-Erşif'il-Usmanî*, Kovara Lêkolînî ya Qelemûn, hejmar: 2, 2017; her wiha arşîvên: DH. MKT, c. 47, no: 1509, 11 Şeban 1305.

139 Biradost Mîtanî, *El-Wucûd'ul-Kurdî fî Lîbya*, <https://www.vedeng.co/الوجود-الكردي-في-ليبيا/>; dema gihîştinê 14.01.2021, 06:06

140 Dr. Zîrar Sedîq Tewfîq, *Mu'cem'uz-Zi'amati we'l-Qebaîl'il-Kurdiyyeti fî'l-Qurûn'il-Wusta*, weşanxaneyê Mukriyanî, Hewlêr, 2007, r. 20-23.

141 <https://ku.wikipedia.org/wiki/Ziryab>; dema gihîştinê 14.01.2021, 07:52.

142 <https://www.rudaw.net/kurmanci/culture/02012016-amp>; dema gihîştinê 19.01.2021, 08:05.

143 https://ar.wikipedia.org/wiki/الأكراد_في_الأردن; dema gihîştinê 14.01.2021, 04:39.

Divê bê zanîn ku li gorî kurdnijadên Filistîne kurdên Urdunê gelekî jîr û çalak in; komeleyên wan ên çandî (Komelaya Çandî ya Silhedîne Eyûbî) û temsîlkarên wan ên di Parlamentoya Urdunê de hene. Her çiqas serjimariya wan ji yê Filistîne kêmtir be jî rola wan a civakî pir xurt e, pêwendiyên wan bi kurdên derveyî Urdunê re heye. Bêguman di heyama êrişên xaçperestan de kurdên eyûbî roleke girîng lîstibû, Mîrgeha El-Kerekê ya Eyûbî ji aliyê Qral Nasir Dawîde Eyûbî ve hatibû damezrandin (1229); her wiha Qiraliyeta Haşîmî ya Urdunê jî bi alîkariya kurdan a xurt (1920) li ser heman sînorên eyûbiyan hatibû damezrandin ku vê yekê rola wan a civakî-siyasî heta radeyekê parastibû.¹⁴⁴

Li gorî zanyariyên Ajansa Nûçe û Zanyariyan a Filistîne (Wafa), navên hoz û malbatên kurdên Filistîne di *"Belgenameya Malbata Eyûbî ya Mezin"* a sala 1946an de hatine tomarkirin; piraniya wan li bajarê El-Xelîlê niştecih in, lê beşek jî li bajarên din belav bûne. Nêzikî nivê niştecihên El-Xelîlê kurd in û navên hozên wan wiha ne: 1. *Ebû Xelef* 2. *Salah* 3. *Heşelmon* 4. *Teblet* 5. *Cuweylis* 6. *Beytar* 7. *Zelûm* 8. *Hirêz* 9. *Ribeyhî* 10. *Bereda'î* 11. *Ehmero* 12. *Cibrînî* 13. *Mihêsîn* 14. *Ebû Ze'rûr* 15. *'Er'er* 16. *Sihyon* 17. *Hezîn* 18. *Burqan* 19. *Sidir* 20. *Tîreya Salim/Mereqe* 21. *Mehlûs* 22. *Riwêşid* 23. *Bû'l-Helawe* 24. *Heşîm* 25. *Mit'eb* 26. *Qifîşe*. Îro beşeke van eşîran li *Cinên, Nablîs, Quds, Yafa, Misir û Urdunê* dijî.

Ji bilî van hozan jî, malbatên wekî *Îmam* (nifşa wî gelek sedsalan melatiya Mizgefta Qudsê kiriye), *Alê Seyf* (desthilatdarên Trablûsê yê çend sedsalan), *Alê Ze'rûr* (li Quds û El-Xelîlê), *Dar'ul-Mulla* (malbata Mele li Nasirayê), *Alê Mûsa û Alê Îsa* (binemala serdarên Trablûs û Ekayê, sedsala 16an), *Alê Qeymerî* (Qeymer welatekî di navbera Xelat û Mûsilê de ye, ev malbat bi Silhedîn re hatiye û li El-Xelîlê ye).

Malbatên Qudsê yê kurd: *Ebû Lutf, Kurd, Kurdî, Bestamî, Elîko*; yê eyûbî: *Sayih, Ebû Xelyûn, Eka, Qifîşe, Xurab, Ebû Himêd, Eyûbî, Hezîn, Sidir, Mereqe, Elûş, Cibrînî, Bereda'î, Ferah, Imhêsîn, Mit'eb, Zelûm, Hirêz, Esêlê*. Ji bilî van hoz û malbatan gelek gundên taybet bi kurdan li tevahiya Filistîne hene.

Di zanyariyên WAFAYê de xuya dibe ku bi dehan gundên kurdan û akincihên wan ên kurd hene; di belgeyên fermî de kurdbûna wan ji paşnavên wan diyar e û beşeke wan jî derbasî cem kurdên Urdunê bûne ku navên şûnwarên wan ên li wê derê jî hatine nîşandan.¹⁴⁵

Li gorî serjimariya sala 2016an a Filistîne hejmara niştecihên bajarê El-Xelîlê bêhtirî 215 hezar kesî ye¹⁴⁶ û ev zanyarî nîşan dide ku tenê li vî bajarî herî kêmtir 100 hezar kurdnijad dijîn ku serjimariya bajarê Bazîde ya îroyîn jê kêmtir e¹⁴⁷.

Heta niha di nava kurdên Filistîne de tu çalakiyeke zimanî nehatiye tomarkirin û îcar ev jî delîla wê yekê ye ku ji bilî perwerdehiya bi zimanê kurdî parastina nasnameya wan hema hema ne pêkan e. Ji aliyekî din ve, sala 2016an li ser kanalên televîzyonî yê kurdan nûçeyeke gelekî balkêş hate belavkirin ku keçeke filistîniya kor (bi navê Hesna Umer) bi riya bihîstina televîzyonên kurdî û hevalbendiya kurdan a li ser medyaya civakî fêrî kurdî bûye, dikare bi kurdî biaxive jî¹⁴⁸; ev jî delîla wê yekê ye ku bandora bihîstina zimanekî ji bo hînbûnê pir girîng e.

Kurdên Lubnanê

Ji lêkolîneke Azad Agir a bi navê *"Kurtenêrînek li ser kurdên Lubnanê"* xuya dibe ku kurd di du serdemên cuda de li Lubnanê bi cih bûne. Di serdema eyûbiyan de wekî fermanîdar û mîran gihiştine deverê; piraniya wan ji deverên Amed, Mêrdîn û Botanê ne. Ev pêla pêşîn ji sedsala 12an a heyama eyûbiyan dest pê kiriye; ji ber berdewamiya êrişên xaçperestan heta sedsala 17an kişandiye. Di vê maweyê de kurdên bicihbûyî pêşiya pêşîn ji eyûbiyan re û piştîre ji kolemendên Misirê (memlûkî) re xizmetên payebilind gerandine. Pêla duyem jî ji salên 1920î dest pê dike û heta roja îroyîn tê; kurdên ku di serhildanên li dijî Komara

144 Mihemed Elî Siwêrekî, *El-Ekrad'ul-Urduniyyûn we Dewruhûm fî Bina'il-Urdunn'il-Hedîs*, Dar Sindbad, 2004.

145 Ji bo agehiyên berfirehtir li vê gotarê binêrin: https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=9502; dema gihiştinê 14.01.2021, 02:45.

146 <https://en.wikipedia.org/wiki/Hebron>; dema gihiştinê 14.01.2021, 02:48.

147 <https://ku.wikipedia.org/wiki/Bazîd>; dema gihiştinê 14.01.2021, 03:06.

148 <https://www.youtube.com/watch?v=8HMBGg5rdIE>; dema gihiştinê 14.01.2021, 03:43.

Tirkîyayê de têk çûne, reviyane Lubnanê û ji vir karên rêxistinî-rewşenbîrî-dîplomatîk meşandine. Rêxistina Xoybûnê li vir hatiye damezrandin; gelek rojname û weşan li vir hatine çapkirin, her wiha tevahiya rêxistinên kurdan ên siyasî-çekdarî ji bingeha kurdên Lubnanê sîd wergirtiye. Îro serjimariya kurdên Lubnanê (sunî, şîî û durzî) nêzikî 200 hezar kesî tê texmîn kirin. Hozên navdar ên ku ji mêj ve welatîyên Lubnanê ne, bi paşnavên xwe û şûnwarên xwe tên naskirin: *Alê Seyfa (bereyên wê: Alê Şîhab û Alê Xidir Axa)* li Trablusê niştecih e, ji eyûbiyan heta osmaniyan wekî fermanदार û mîr jiyane. *Alê Şebaro û Alê Kureydiye* (bereyên wan: *Alê Fersex, Mesalixî Ilwan, Tuwécirî, Keşlî*) ji heyama eyûbiyan ve akincihên Beyrûtê ne; li ser taxên wekî Îşrafiye, Zuqaqu Bulat, Eyn'ul-Merîse, Menare, Rewşe, Re's'un-Neb'eh, Mezre'eh, Eyn'ut-Tîneh belav bûne. *Alê Fedl* (wekî *Şêxên Se'bîn* jî navdar in) ji heyama eyûbiyan ve li bajarokê En-Nebtiyye û Çiyayê Amil ên li başûrê Lubnanê niştecih in. *Alê Mur'ib* (wekî *El-Mera'ibeh* navdar in) bereyeke hoza Reşwan a Efrînê ye ku wekî mîrên devera Ekayê gihîştine Lubnanê. *Alê Bayram Kurd Axa* jî wekî fermanदारên leşkerî yên heyama osmaniyan li devera Werdaniyeyê ya bajarokê Eş-Şûfê (li başûrê Lubnanê) bi cih bûye.

Ev hozên navbihurî gişt sunî ne û tenê hozeke kurd a şîî li Lubnanê heye ku gelek bereyên wê peyda bûne. *Hemawendên Çemçemal, Kerkûk û Barzanê* heyama eyûbiyan wekî fermanदार hatine wir û bereyên wan wiha ne: *Hemoyî an jî Bin Hemiyeyeh* (malbatên *Hemo, Yaxî, Elî, El-Hac, Feyyad, Hemze, Ebû Ehmed Kenc, Qasim, Mihemed Hesên, Yûnis, Ebû Yûnis, El-Hac Huseyn*) û *Alê Mişîk* (malbatên *Cesar, Şewk, El-Cemel, El-Hac Ehmed, Sabra, Ebû Xelîl, Mişeymiş, El-Etat, Eyûb, Ed-Deyqe, Cerahlî*). Bereyên Hemoyî û Alê Mişîk li Geliyê Bîqa'ê yê rojavaya Be'elbekê, li Şemstara başûrê Lubnanê, li gund û çandingehên Beyt Mişîkê, Es-Se'îdeyê, li Ekar û Çiyayê Lubnanê yê li bakurê Lubnanê, li taxên Beyrûtê yên Leylekî, Sahra'uş-Şuweyfah, El-Cenah, El-Burc'ur-Racineyê akincih in.

Gelek kurdên durzî (durustî) li Lubnanê akincih in û herî navdarên wan Me'enî, Canpoladî û Amêdî ne. Me'enî ji binemala Me'enê kurê Rebî'eyê Eyûbî di sedsala 16an de ji rojhilat û rojavayê Kurdistanê hatine devera Şûfê ya Çiyayê Lubnanê. Van mîrên eyûbî yên durzî demekê li tevahiya Lubnanê û hinek beşên Sûriya, Filistîn û Urdunê serwerî kiriye; mîrên wan ên herî navdar Mîr Qorqmaz, Mîr Fexredîn I, Mîr Fexredîn II û mîrê dawîn Ehmedê Milhem in. Alê Canpolad ji binemala Mîr Canpoladê kurê Qasim Beg k. Ehmed Beg k. Cemal Beg k. Erebbeg k. Mendeyê Eyûbî ye ku ji Cizîra Botan daketiye rojavayê Kurdistanê; heyama osmaniyan li Hema, Me'erret'un-Nu'man û Kilîsê walîtî kiriye, li dijî osmaniyan şoreşeke nivcomayî li dar xistiye û piştî têkçûnê vekîşiyaye Çiyayê Lubnanê. Siyasetmedar û rewşenbîrên bi paşnava Canpolad ji vê malbata durzî ne. Alê Amêdî jî ji binemala Şêx Amêdî ye ku ji bajarê Amêdê yê başûrê Kurdistanê daketine Lubnanê. Hinek bereyên vê hozê bûne fileyên maronî û piraniya wan li gundên wekî Mertahûn û Barok ên li Çiyayê Lubnanê niştecih in.¹⁴⁹

Lêkolînera Navenda Lêkolînî ya Koçberên Lubnanê Guita G. Hauranî di xebateke xwe ya meydanî de diyar dike ku ji bilî van hoz, tîre û bereyên kevnar gelek koçberên nû jî li Lubnanê dijîn. Li gorî vê xebata wê ya meydanî, ji aliyê axaftina kurdî ve kurdên Lubnanê li ser du beşan lewa dibin: Kurd (kurmanc) û Mihelemî (erebên kurdbûyî an jî erebên Kurdistanê).¹⁵⁰ Wekî ku di destpêkê de jî hate gotin, ji ber sedema hebûna hinek xebatên zimanî-çandî û çûn-hatina kurdên rewşenbîr kurdên Lubnanê ziman û nasnameya xwe parastine; ji aliyê hişmendîya siyasî ve ji kurdên Sûdan, Misir, Lîbya û Urdunê gelekî pêşdetir in. Wekî nimûne di sala 1960î de Partiya Demokrat a Kurdî-Lubnan (KDP-L) bi serokatiya Cemîl Miho hatiye avakirin û sala 1970yî wekî partiyeke fermî xebatên xwe meşandine.¹⁵¹

149 Azad Agir, "Mulexesu Behsin we Mûcezun 'en Kurdi Lubnan", <https://xeber24.org/archives/164772>; dema gihîştinê: 15.01.2021; 06:16.

150 Guita G. Hauranî, *The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization*, The Lebanese Emigration Research Center (LERC) Lebanon, LERC Research Paper Series 1/2011, r. 25-33.

151 <https://www.kdp-lebanon.org/history/>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 06:01.

Kurdên durzî yên Sûriya, Urdun, Lubnan, Îsraîl û Filistinê

Kurdên durzî hene û rastiyeke piştrastkirî ye ku xanedana Canpolad (a rêveberên Kilîsê) çend caran li dijî Dewleta Osmanî şoreş li dar xistine; heta roja îroyîn jî binemala Canpolad a li Lubnanê hertim qala kurdbûna xwe, warê xwe yê li Kilîsê, şerên bav û kalên xwe yên ji bo bawerî û xaka xwe kiriye. Ji bo zelalkirina mijarê divê mirov hinekî qala reh û rîşeyên ayîna durzîtiyê bike ku mijar baş zelal bibe.

Li gorî ansîklopediya Britannicayê *“derbarê derketina ayîna durzîtiyê de gengeşe hene. Pêşengê wan ê pêşîn kesekî bi navê Hemze k. Elî k. Ehmedê Zozanî ye; bi belavbûna ayîne re rikeberiya li ser pêşengiyê dikeve navbera wî û şagirtekî wî yê bi navê Mihemedê Derezî. Her çiqas Zozanî bi pêşengiya wî qayîl bibe jî, Derezî şevêkê ji nişkê ve wînda dibe û şik diçe Zozaniyî ku ew dabe kuştin; lê belê hevrêyên wî tevgera wî berdewam dikin û bi navê wî tén naskirin.”*¹⁵² Îcar divê mirov hinekî li ser van kesayetên û heyama wan jî raweste ku bigihêje hinek qinaetan. Hemze k. Elî k. Ehmedê Zozanî sofî û zanayekî heyama samaniyan e û xelqê devera Zozanê ya Xorasanê ye¹⁵³; di sala 1014an 1016 de hatiye Misira fatimiyan û ji seranserî cîhanê komeke zana û rêberan kom kiriye ku tevgera Yekîtiyê (Tewhîd) saz bike. Derbarê jiyana Derezî de zanyariyên berdest kêmin; lê belê gelek çavkanî diyar dikin ku ew li Buxarayê ji dayîk bûye û paşnava wî ya Derezî jî ji peyva “terzî” yê tê.¹⁵⁴ Derezî sala 1015an (an jî 1017an) çûye Qahîreyê; li wir beşdarî tevgera nû ya durziyan bûye.¹⁵⁵

Gelo durzîti çito bawerî ye? Divê bê zanîn ku *“ayîneke rojavayê Asyayê ye, yekxwedayî (monoteîst) yê û pêxemberê Medyenê Şueyb wekî bavê nijadî, damezrînerê ruhî û serekê pêxemberan dibîne.”*¹⁵⁶ Ji van zanyariyên destpêkî xuyaye ku peyvên “Zozan”, “terzî”, “Medyen” pêwendiyekê bi kurdan re girêdidin. Îro li nêzikî bajarê Heranê (Riha) *“bajarê kevnare yê pêxember Şueyb”* heye ku li gorî baweriya gelêrî şûnwarê wî pêxemberî bûye.¹⁵⁷ Mixabin heta niha li ser mijara pêxember Şueyb, Medyen û têkiliya wî ya bi kurdan re xebatên kûr nehatine kirin; lewre em derbarê mijara rehên ayîne de ewqas agehiyan didin û derbasî dîroka nêzik dibin.

Nivîskar û lêkolînerê kurd Awê Balî di gotara xwe ya bi sernavê *“Gelê Dursî”* de zanyariyên gelekî berfireh tomar dike: *“Di nava durziyên kurd de xanedana Canpoladan hertim serkêşî kiriye. Binyada vê malbatê digihêje Hisênê Canpolad ku di dema osmaniyan de waliyê Kilîsê bûye; di şerê îranî-osmanî yê sala 1605an de artêşa osmanî nêzikî Urmiyê têk diçe, Şah Ebas Tewrêz û Rewanê ji destê osmaniyan derdixe. Îcar hêza Hisênê Canpolad a ku divê alîkariya osmaniyan bikira, dereng digihêje hawarê; ji ber vê yekê, ew li ciyê ku gihîştibû artêşa osmanî tê daliqandin. Birayên Hisênê Canpolad û biraziyê wî Eliyê Canpolad ji bo heyfa Mîr Hisên êrîşî Helebê dikin, artêşa osmanî bi kuştin û qewartinê ji Helebê diavêjin. Eliyê Canpolad bi artêşeke 30 hezar leşkerî sincaqên Dîlok, Kilîs, Riha û Helebê dike bin bandora xwe. Osmanî dixwazin Eliyê Canpolad bikin walî; lê ew walîtiyê qebl nake û dixwaze dewleteke kurdan a serbixwe damezirîne. Lewre bi artêşeke rêxistî û alîkariya hêzên kurdan ên li bajarê Trablusşamê êrîşî ser bajarê Şamê dike, di demeke kurt de Şamê jî bi ser sînorên mîrgeha xwe ve berdide. Di Şerê Cîhanê yê Yekemîn de durziyan jî wekî ereban li dijî osmaniyan şer kiriye û ji wan veqetiyane (1918); sala 1921an jî bi alîkariya Fransayê “Mîrgeha Çiyayê Durzî ya Xweser” damezrandiye, heta sala 1936an hebûna xwe parastiye û ji wê demê şun de erdnîgariya wan di navbera Lubnan û Sûriyayê de hatiye dabeşkirin. Piraniya durziyan ji aliyê zimanî ve hatibin bişaftin jî, wan hebûna xwe bi kevneşopiyên xwe*

152 <https://www.britannica.com/topic/Druze>; dema gihiştinê: 16.01.2021; 03:38.

153 Scott Hendrix & Uchenna Okeja, *The World's Greatest Religious Leaders: How Religious Figures Helped Shape World History*, ABC-CLIO, 2018, r. 11.

154 Farhad Daftary, *Historical Dictionary of the Ismailis*, Scarecrow Press, 2011, r. 40.

155 Samy Swayd, *The A to Z of the Druzes*, Scarecrow Press, 2009, r. xxxii.

156 Winfried Corduan (2013) *Neighboring Faiths: A Christian Introduction to World Religions*, r. 107.

157 <https://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/236/625/suayb-antik-sehri>; dema gihiştinê: 16.01.2021; 04:22.

yên ayîni ve parastiye.”¹⁵⁸ Her wiha rengên kesk, sor û zer di alaya xwe ya dîrokî de bi cih kirine.¹⁵⁹

Li gorî Samî Siweyd, di van demên dawîn de serjimariya durziyan a li cîhanê gihîştîye 2 milyon kesî (2015); ji bilî welatên Sûriya, Urdun, Lubnan, Îsraîl û Filistînê li welatên Ewropa, Amerîka û Awistralyayê jî belav bûne.¹⁶⁰

Kurdên Hicaz û Yemenê

Ji aliyê dîrokî ve Dewleta Eyûbî beşdarî rêveberiya Hicazê nebûye¹⁶¹, serwerî ji haşimiyên Qureyşê re hiştîye û çendek cureyên bacan ji wan nestandiye.¹⁶² Her wiha di çavkaniyên berdest de zanyariyên hozên kurd ên ku li Hicazê (an jî Erebiştana Siûdî) bi cih bûne tunene; lê belê çavkaniyên erebî behsa hinek kesayet û malbatên kurdan dikin ku li Hicazê rolên gelekî girîng lîstine, xizmetên hêja ji ayîna îslamê re kirine.¹⁶³

Ji aliyekî din ve eyûbiyan di navebera salên 1174-1229an de bi qasî 55 salan li Yemenê serwerî kiriye û di vê maweyê de 5 mîran li pey hev welatê Yemenê bi rê ve biriye; lê belê derbarê bermayeya wan a kurd de zanyariyek neketiye destê me.¹⁶⁴ Di van demên dawîn de (26.01.2020) dengê hozeke kurd a li Yemenê hate bihîstin ku li gundê “*El-Beytu’l-Kurdî/Mala Kurdan*” a bi ser parêzgeha El-Mehwitê civakeke kurd heye ku salên 1800î gihîştîye deverê; bav û kalên wan fermanarên artêşa osmanî bûne. Li gorî nûçeyê serjimariya 140 malbatên kurdniyad bi qasî 700 kesî ye¹⁶⁵; her çiqas zimanê xwe ji bîr kiribe jî hinek xislet û kevneşopiyên xwe parastine.¹⁶⁶

Kurdên belûç ên li Umanê

Li gorî Kurdgalnamekê Mîrê Medan Keyqubad sala 853an a BZ derketiye ser têxt, di şerê wî yê li dijî Efrasyabê Tûranî da kurdên belûçî şervan bûne û piştî şkandina tûraniyan bi awayekî domdar li Tûran û Mekranê (Sîstan û Belûçistanê) bi cih bûne. Di heyama vî şerê mad û tûraniyan de Selteneta Tûranê li ser pênc navçeyan ava bûbûye: Suxdistan (Asyaya Navîn: Ozbekistan, Tacikistan, Kirgizistan û Turkmenistan), Kabilistan, Zabulistan (Afganistana îroyîn) Tûran û Mekran (Sîstan û Belûçistana îroyîn). Welatê Tûran û Mekranê yê heyama medan bi domana demê re vegeyriyaye Xoresanê û qada wê gelekî fireh e. Kurdgalnamek bi awayekî bê şik û şubhe diyar dike ku hem med kurd in hem jî belûç kurd in: “*Kurdên rojhilatî yê Madê bi heman zimanî axivîne ku Avesta pê hatiye nivîsandin. Dema ku kurdên biraxoyî, adîrganî, kirmanî û mamilî hatin nav erdê Tûran û Mekranê her bi wî zimanê avestayî diaxivîn. Ji ber vê yekê xelqê deverê ji wan re “Kurdgal”, ango ‘kesên ku bi kurdî diaxivîn’ gotiye.*”¹⁶⁷ Bêguman ji wê serdemê heta niha gelek bûyer rûdane, kurdiya belûçî hema hema gihîştîye asta zimanekî serbixwe û têkiliya wan a bi kurdan re kêm be jî, berxwedana wan a ji bo maf û azadiyan dişibihe hev.

Sedemên dîrokî yê hebûna belûçan a li Umanê vedigerin berî 1400 salî, ango bi belavbûna îslamê re koçberiya belûçan a ber bi Umanê jî dest pê kiriye. Rêwiyên ewropî yê ku di sedsalên 16 û 17an de ji Umanê re derbas bûne, li wê derê rastî belûçan hatine. Tevî hebûna hinek pêwendiyên, di navbera her du civakan de tu têkiliyeke siyasî tunebûye; lê belê du mîrgehên xanedanî yê Umanê yê bi navên “Ye’rub” (1624) û “Se’îd” (1744) hêzên xwe yê deryayî şandine hewara belûçiyên ku rastî êrişên portekîziyan dihatin. Di destpêka desthilatdariya Xanedaniya El-Se’îd de hinek aloziyên

158 Awê Balî, “*Gelê Dursî*”; https://www.amidakurd.org/ku/tekst/gelê_dursî; dema gihîştinê: 16.01.2021; 03:56.

159 <https://en.wikipedia.org/wiki/Druze>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 04:19.

160 Samy Swayd, *Historical Dictionary of the Druzes*, Rowman & Littlefield, 2015, r. 3.

161 <https://www.gilgamish.org/2008/10/13/13148.html>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 05:02.

162 <https://www.dalilalislam.com/الحجاز/>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 06:20.

163 <https://www.gilgamish.org/2008/10/13/13148.html>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 05:02.

164 https://www.marefa.org/أبويو_المن; dema gihîştinê: 16.01.2021; 05:57.

165 <https://www.rudaw.net/kurmanci/middleeast/260120202>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 05:13.

166 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yemenin-son-turk-ve-kurtleri-22772428>; dema gihîştinê: 16.01.2021; 05:22.

167 Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç, *Kurdgalnamek*, c. 1, Weşanên Azad, 2019, r. 107.

navxweyî rûdidin û lewre desthilatdarên nû ji mîrên Belûçistan û Sindê piştgiriye dixwazin; lê belê serhildêr artêşa umanî têk dibin û parêzgarê Belûçistanê Mîr Nesîr Xan di sala 1792an de bajarê benderî yê Gwadarê (li perava Mekrana Belûçistanê) diyariyê serleşkerê umanî Seyid Sultan bin Ehmed dike û bi vî awayî Gwadar dibe beşeke Umanê. Serweriya Umanê ya li vê devera Belûçistanê heta sala 1957an berdewam kiriye; lê piştî ku Belûçistan dibe eyaleteke Pakistanê, Uman vê deverê bi berdêla 4 milyon poundan difiroşe Pakistanê.¹⁶⁸ Îro tevahiya serjimariya belûçan 18 milyon e û beşeke wan a mezin jî li Selteneta Umanê dijî¹⁶⁹; li gorî hin texmînan, bi qasî % 35ê serjimariya Umanê belûçî ne û piraniya akademîsyenan jî gelheya wan wekî % 15 nîşan didin. Îcar ev jî tê wateyê ku ji 4 milyon welatîyên umanî 600 hezarê wê belûçî ne.¹⁷⁰ Belûçî -jî mîna kurdan- şervan û parêzvanên dilşewat ên warên xwe ne; lê jiyana wan gelekî sade ye.¹⁷¹ Li gorî zanyariyên meydanî yê CIAyê, li Umanê -piştî zimanên erebî û inglîzî- devoka bakurî ya zimanê belûçî herî zêde berbelav e.¹⁷²

Kurdên li welatên Kendavê: “Hişê koçber ê veşartî”

Li welatên Kendavê yê wekî Behreyn, Kuwêt, Uman, Qeter, Erebestana Siûdî û Yekîtiya Mîrgehên Ereban gelek karsaz, akademîsyen û karkerên pîşedar ên kurd hene ku derbarê serjimariya wan de zanyariyên berdest tunene (tenê li Kuwêt û Behreynê bi qasî 50 hezar kurdî hene¹⁷³); lê belê ji aliyê kurdan ve, ev gelheya bêreng wekî “*hişê koçber ê veşartî*” tê nirxandin. Em ji eqreba, dost û hevalên xwe dizanin ku rewşa aborî ya baş gelek kurdên zengîn û zana kaşî van welatan kiriye; hinekên wan wekî hîndekarên zanîngehan, karkerên pîşebilind, endazyar û karsaz li wir êwirîne. Mirov dikare bibêje ku ev “*hişê koçber*” ê kurd li gorî sermaye, mezheb û alîgiriyan xwe li wan welatan bi cih bûye. Piraniya vî hişê koçber ê şîî li Behreynê ye û bi ser merci'ên şîî û bîngeha wan a mezhebî re çûye wir. Beşeke hîndekarên sunî-mezheb, karsaz û karkerên pîşebilind jî ji ber alîgiriyan xwe yê bi Tirkiya û hevalbendên wê re li Kuwêt û Qeterê bi cih bûye; dîsan hinek hîndekar û xwendekarên sunî-mezheb û bazirganên dîndar jî Erebestana Siûdî tercîh kiriye, wan kesan ji rengê xwe yê nijadî-neteweyî zêdetir bawerî-pîrozîyên ayîna îslamê derxistiye pêş û li ser vê bîngehê toreke bazirganî ava kiriye. Heman çînen civakî yê kurd ên muxalif jî li Yekîtiya Mîrgehên Ereban pêşwaziyek dîtiye; her wiha gelheyeke mezin a kurdên Belûçistan, Pakistan, Hindistan û Efxanistanê jî gihiştîye Umanê. Li gorî analîzên me, di nava “*hişê koçber*” ê kurd de tenê kurdên Yekîtiya Mîrgehên Ereban bi awayekî kesane û kurdên Umanê bi awayekî komelî zimanê kurdî û zaravayên wî çalaktir bi kar tînin ku sedema wê vedigere du faktoran: Kurdên ku hewl didin xwe wekî nûnerên kurdan nîşan bidin, pêwistî bi ziman û sembolên kurdan dibînin; her wiha kurdên li Umanê jî xwe dispêrin hev ku bikaribin li wê derê bisitirin û bi awayekî xwezayî mihtacî zimanê xwe yî navxweyî dibin.

Kurdên Efxanistan û Hindistanê

Gava mirov li dîroka bermekiyên kurd dinêre, rastî bûyereke balkêş tê: Bermekî peywirdarên perestgeha Nûbiharê ya Belxê ne; dema ku ereb vê deverê dagir dikin, wê perstgehê jî dirûxinin, kalikê wan ê pêşîn di heyama Xelîfe Usman de tevî dîlên xoresanî tê Medîneyê û misilman dibe, piştî misilmanbûnê tirkên girêdayî vê perstgehê ayînguherîna wî napejirînin, bi dek û dolaban malbatê tasfiye dikin, tenê Bermekê bavê

168 “Brief History of the Relationship between Oman and Baluchistan”, <https://www.atheer.com/en/7162/brief-history-of-the-relationship-between-oman-and-baluchistan/>; dema gihiştinê: 16.01.2021; 23:33.

169 Muhammad Sardar Khan Baluch, *History of Baluch Race and Baluchistan*, Quetta, 1958.

170 <https://en.wikipedia.org/wiki/Oman>; dema gihiştinê: 17.01.2021; 00:54.

171 Scott Erich, “Soldiers and Sultans between Balochistan and Oman”, <https://www.icwa.org/soldiers-and-sultans-between-balochistan-and-oman/>; dema gihiştinê: 17.01.2021; 00:12.

172 CIA – *The World Factbook*, Retrieved 29 October 2011, (<https://en.wikipedia.org/wiki/Oman>); dema gihiştinê: 17.01.2021; 01:00.)

173 https://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish_population; dema gihiştinê: 21.01.2021; 08:00.

Xalidê zarok û diya wî ji vê komkujiyê rizgar dibin û ji devera Xoresanê ber bi xizmên xwe yên li Sind û Hindistanê direvin. Bermek li wir perwerdehiyeke bilind dibîne û dema ku emewî destûra ji nû ve avakirina perestgehê didin, gelê Belxê gazî Bermek dike û ew jî vedigere ser kar û barê ayîna bavê xwe. Li gorî salixan Xalid li ser îslamê mezin dibe, perwerdehiyeke baş dibîne, di artêşa emewî de fermanariyê dike û di şoreşa ebasian a li dijî emewîyan de derbasî aliyê ebasian dibe. Piştî ev malbat gelek salan wekî wezîrên ebasian rolên gelekî girîng dilîze.¹⁷⁴ Vê zanyariya giştî ya ansîklopediyên û salixên derbarê kurdbûna Ebû Mislimê Xoresanî de berê ma pêwendiya genetîkî-etnografî ya gelên Efxanistan-Pakistan-Belûçistan-Hindistanê. Nivîskarê kurd Selîm Temoyê ku li ser *"Kurdên Xoresanê"* berhemeke qerase nivîsiye, ji çavkaniyên wekî Mihemed Zekî Beg, Evdilah Varlî, Ewliya Çelebî, H. Rawlinson, G. N. Curzon, W. Iwanov û W. Bellew radigihîne ku di navbera salên 1245-1389an de dewleteke kurdan a bi navê "Melik Kurd" ji aliyê kurdên Gor ve li devera Efxanistanê hatiye damezrandin.¹⁷⁵ Îcar piştî lêgerîneke înternetî em rastî hinek zanyariyan hatin û gihîştin wê qinaetê ku divê lêkolîneke berfirehtir li ser mijarê bê meşandin. Her wiha di vîdyoyeke derbarê kurdên Xoresan û Efxanistanê da¹⁷⁶ û gotareke zanistî ya derbarê hoza *"Zaza"*¹⁷⁷ ya li Efxanistanê hinek zanyarî hebûn; lê me ev mijar ji lêkolîneke kûr û berfireh re hîşt ku agehiyên piştrastenekirî belav nebin. Li gorî Joshua Projectê bi qasî 4 hezar kurdên soranîxêv¹⁷⁸ û li gorî Enstîtuya Kurdî ya Parîsê bi giştî 200 hezar kurd¹⁷⁹ li Efxanistanê dijîn. Divê bê gotin ku zanyariyên berdest qala hebûna civakên kurd û çalabûna zimanê kurdî li Efxanistan û Hindistanê dikin¹⁸⁰. Li gorî Wikîpedîyê jî di nava 14 zimanên zindî yên Efxanistanê de sê zimanên wekî belûçî, birahoyîkî (li gorî Kurdgalknamekê belûç û birahoyî hozên kurd in) û qizilbaşî (kurdên bakurê Xoresanê yên şîe) cih digirin¹⁸¹ ku pêwendiya wan bi kurdan re heye.

Kurdên Awistralya û Zelandayê

Koçberiya kurdan a ber bi Awistralya û Zelandayê ji 150 salî nabihure; lê belê gelheya kurdan a li van her du welatan xwendî û xwediyên rêxistinên civaka sîvîl in. Ji ber ku ev welat pêşketî ne û piştgiriya didin azadiya ramyariyê, çendek rewşenbîrên kurdîxêv ên wekî Şahîn Bekirê Soreklî (xebatkarê SBS Kurdish), Behrûz Bûçanî (nivîskarê xelatkirî) û Rez Gerdî (parêzera mafê mirovan a xelatkirî) li wan deran dijîn.

Li gorî nûçeyêke Radyoya SBS Kurdish a Awistralyayê li wî welatî ji 10 hezarî zêdetir kesan gotiye ku bav û kalên wan kurd in; lê belê tenê 6 hezar kesî daye zanîn ku li malên xwe bi zimanê kurdî diaxivin. Nûçegihana SBS Kurdishê Roza Germiyane bi îstatîstîkên serjimariya sala 2016an nîşan daye ku li Awistralyayê ji jinan zêdetir mêrên kurd axaftina bi kurdî tercîh dikin, zêdetirî nivê kurdîxêv xwe wekî misilman destnîşan kiriye (% 61,1), rêjeyêke bi qasî % 31,5 kesî daye zanîn ku tu ayînekê napejirînin, piraniya axêverên kurd li başûrê Kurdistanê (% 33,3) û rojhilatê Kurdistanê (% 25,4) ji dayîk bûne.¹⁸²

Li gorî serjimariya sala 2013an Zelandaya Nû li wî welatî 720 kurd dijiyan û 828 kesan jî navê xwe wekî *"kurdîxêv"* tomar kiriye¹⁸³. Diyar e ku ji sala 2013an heta 2021ê hejmara kurdan a Zelandayê zêdetir bûye; ji ber ku nûçeyêke sala 2014an radigihîne ku tenê di

174 <https://ar.wikipedia.org/wiki/برامكة>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 03:46.

175 Selîm Temo, "Horasan Kurtleri, Afganistan'da Bir Kurt Devleti", <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/08/afganistanda-bir-kurt-devleti>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:10.

176 <https://www.youtube.com/watch?v=f8SiLhRcjs>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:35.

177 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/220225>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:42.

178 https://joshuaproject.net/people_groups/11126/AF; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:18.

179 <https://www.institutkurde.org/en/kurdorama/>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:20.

180 <https://www.soas.ac.uk/nme/languages/languages-of-the-near-middle-east-at-soas-kurdish.html>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 04:49.

181 https://fa.wikipedia.org/wiki/جمعیت_افغانستان; dema gihîştinê: 17.01.2021; 05:08.

182 <https://www.sbs.com.au/language/english/kurdish-australians-where-do-they-come-from-and-where-do-they-live>; dema gihîştinê: 17.01.2021; 06:11.

183 https://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish_New_Zealanders; dema gihîştinê: 17.01.2021; 06:33.

xwepêşandaneke li dijî DAIŞê ya li bajarê Aucklandê de nêzîkî 200 endamên Civata Kurdî ya Zelandaya Nû kom bûne.¹⁸⁴

Kurdên li Asyaya Dûr

Martîn van Bruneisen di gotara xwe ya bi navê *“Bandora zanayên kurdan li ser îslama Endonezyayê”* de amaje bi wê yekê dike ku alimên kurdan di misilmanbûna gelê endonezî de roleke girîng lîstiyê. Bruneisenî bi hûngilî behsa Şêx Brahîmê Goranî û Mihemed Emînê Kurd û xebatên wan ên li van rêzegiravan kiriye¹⁸⁵ û rola Mewlana Xalidê Neqşebendî ya li Hindistanê bi rola van her du zanayan re berawird kiriye. Mirov ji vê gotarê fêhm dike ku sedemeke pejirandina mezheba şafiî jî ev bandora şêx û alimên kurdan bûye.

Mixabin derbarê serjimariya kurdan a li Asyaya Dûr de tu agehiyeke piştrastkirî bi dest me neket; lê belê li gorî zanyariyên Wîkîpedîyê, hejmara kurdên li hinek van welatan wiha ye: Koreya Başûr 1000 kes (zanyariyên sala 2003an), Japonya 2000 kes (zanyariyên sala 2018an)¹⁸⁶. Ji eqreba, dost û nasên xwe dizanim ku di van salên dawîn de gelek karsaz û bazirganên kurd li Çînê ofîsên xwe vekirine, ji wî welatî zewicîne û li wir dixwînin jî. Bi qinaeta min, -çî ji bo bazirganî û perwerdehiyê be û çî jî bi sedemên penaberiyê be- hejmareke ne kêmtî 15000 hezarî li her du Koreyan, Japonya, Çîn, Tayland, Taiwan, Hong-Kong, Malezya, Endonezya û Moxolistanê heye.

Bêguman di nava welatên Asyaya Dûr de welatên Çîn, Japonya û Koreya Başûr ji bo kurdan gelekî girîng in; her çiqas hejmara kurdan a li van welatan ne di rêjeya welatên ewropî de be jî hebûna piyeyê zimanî-çandî ji bo pêşeroja kurdan pir pêwîst e.

Îcar pêwendîya Çîn û kurdan a sedsala 20an bi serhildana Kerkûkê ya 1959an dest pê kiriye. Di pêvajoya serhildana Tîrmehê ya li dijî hikûmeta navendî ya Iraqê de Çînê piştgirî daye Şoreşa Kurdî ya li dijî Bexdayê; dema ku serhildan di sala 1975an de rawestiyaye, îcar têkiliyên Çîn û Iraqê ji başiyê ber bi baştirbûnê ve çûne. Ji sala 1980î pê ve, Iraq bûye kiriyareke girîng a pişesaziya çekan a Çînê; heta hin çekên çînî yên ku ji hêla Sedamî ve li dijî kurdan hatin bikaranîn jî encameke vê têkiliyê ye. Piştî hilweşîna rejîma Sedamî ya sala 2003an, bidestxistina kurdan a rêveberiyê xweser û geşbûna bazara bazirganiyê ya bi Herêma Kurdistanê re siyaseta Çînê guherand û dest bi avakirina piyeyên pêwendîyan kir.¹⁸⁷ Sala 2019an Konsulê Komara Çînê yê li paytext Hewlêrê Nî Rûşî ragihand ku Zanîngeha Pekîne dê bi awayekî fermî beşeke taybet ji bo zimanê kurdî û li hemberî wê Zanîngeha Selahedînê jî beşa zimanê çînî veke.¹⁸⁸

Ji aliyekî din ve, li Zanîngeha Tokyoyê ya Japonyayê ji sala 2019an pê ve zaravayê kurmançî wekî ders tê dayîn¹⁸⁹; di heman salê de bi pêşengiya Komeleya Çandî ya Kurdên Japonyayê û beşdariya Heyva Sor a Kurdistanê, Yekîtiya Xwendekarên Kurd li Japonyayê û dostên kurdan ên japonî li Parka Akîgase ya bajarê Urawayê yê bi ser parêzgeha Saîtamayê ve Cejna Newrozê hate pîrozkirin.¹⁹⁰ Li gorî daxuyaniyê hîndekarê zimanê kurdî yê Zanîngeha Tokyoyê Vakkas Çolak, li wî welatî çar saziyên kurdan ên wekî Şaxa Japonyayê ya Heyva Sor a Kurdistanê, Yekîtiya Xwendekarên Kurd li Japonyayê, Komeleya Dostaniyê ya Japonya û Kurdistanê û Koma Dostaniya Navbera Parlamentoyên Japonya û Kurdistanê hatine avakirin; her wiha ji salên 1975î pê ve li ser kurdan roman, nivîs, belgefilm, xebatên hêja hatine amadekirin ku heta niha li kurdî nehatine

184 <https://fijisun.com.fj/2014/10/27/nz-kurds-protest-against-islamic-state/>; dema gihiştinê: 17.01.2021; 06:42.

185 Martin van Bruinessen, *“The impact of Kurdish ‘Ulama on Indonesian Islam; Mullas, Sufis, and Heretics”*, r. 111-132; <https://doi.org/10.31826/9781463229887-008>; her wiha <http://www.sediyani.com/?p=21319>; dema gihiştinê: 19.01.2021; 02:53.

186 https://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish_population; dema gihiştinê: 19.01.2021; 03:33.

187 <https://www.21global.ucsb.edu/global-e/february-2018/independent-kurdistan-will-china-overhaul-its-non-intervention-policy>; dema gihiştinê: 19.01.2021; 06:02.

188 <https://niviskar.org/zaninge-ha-bekine-besa-zimane-kurdi-vedike.html>; dema gihiştinê: 19.01.2021; 06:21.

189 <https://www.kurdistan24.net/kmr/story/35271-Li-zaninge-ha-Tokyo-waneya-bi-Kurmanci-destpe-dike>; dema gihiştinê: 19.01.2021; 04:28.

190 <https://www.ilkehaber.com/haber/japonyada-newroz-coskusu-51122.htm>; dema gihiştinê: 19.01.2021; 04:27.

wergerandin.¹⁹¹ Cihê dilgeşiyê ye ku niha xwendekarên zimanê kurdî yên japon vîdyoyên kurmançî amade dikin û welatê xwe didin naskirin;¹⁹² lê cihê daxê ye ku niştecih û xwendekarên kurd ên li wir xebatên japoniyên ên derheqa kurdan de wernegerandine kurdî yan jî zimanekî cihanî ku her kes haydar be.¹⁹³ Hêja ye ku bê gotin, beşa mezin a kurdên ku ji bakur û başûrê Kurdistanê çûne Japoniyayê li deverên Warabî û Kawaguchî yên bakurê Tokyoyê dijîn; lewre ji vê deverê re “Warabistan” dibêjin.¹⁹⁴

12. Kurdên Rûsya, Kafkasya û Asyaya Navîn

Bi rastî em dixwazin di bin vî sernavî de mijara kurdên Sovyeta Berê vekolin ku mebest kurdên Rûsya, Azerbaycan, Ermenistan, Gurcistan, Qazaxistan, Ozbekistan, Qırqızistan û Turkmenistanê ne; ji bo zanyariyan em ê gelek caran vegerin gotara zanistî ya Prof. Kinyazê Brahîm û R. B. Absattarov a ku li ser malpera Zanîngeha Abay Qazax hatiye weşandin.

Di destpêka gotarê de nivîskaran behsa 5 milyon kurdên diyasporayê kiriye ku ji vê rêjeyê milyonek kurdên Ewrasiyayê, ango kurdên Sovyeta Berê ne; piştî beşa nasnameya nijadî ya kurdan şîrove kiriye û hatine ser mijara paşperdeya dîrokî ya pêwendiyên kurdan û gelên li bakurê welatê wan:

“Di sedsala 14an de Tîmûrê Leng axa Kurdistan û Xoresanê dagir kir, ‘siyaseta bicihkirina kurdan a girseyî’ meşand; bi vî awayî kurd li Şehrê Sewz û Semerqendê bi cih kirin. Di sedsalên 17 û 18an de şahên Îranê jî berê kurdan da Xoresan, Gîlan û Belûçistanê ku tixûbên Îranê yên rojhilatî ji êrişên tirkmen û ozbekan biparêzin. Her çiqas hozên kurdan ên parêzvan -ên ku di sedsala 12an de li Mazenderanê niştecih bûn û di sedsala 20an de ber bi sînorê Îran û Turkmenistanê hatibûn veguhastin- li dijî êrişên tirkmenan dibûn mertal jî, di heman demê de li rojavayê Îranê hêza wan a leşkerî lawaz dibû; her wiha kurdên dîlketî ji nû ve dihatin perwerdekirin û di hêza peyar a dagirkerên xwe de wekî leşker dihatin bikaranîn. Lewre di sedsala 18 û 19an de hêza peyar a artêşa Xanedaniya Xîveyê ji kurdên kolekirî pêk dihat. Îcar kurdan di destpêka sedsala 19an de asta têkoşîna xwe ya rizgarîxwaziya neteweyî û serxwebûna çandî bilind kir; ji bo gihîştina mebestên xwe beşeke kurdan neçar ma ku biçe Rûsyayê, bi taybetî li Kafkasyaya Başûr. Lê belê beriya têkoşînê, hinek hemwelatîyên kurd ên Rojhilata Nêzîk ji mêj ve koçî Kafkasyayê kiribû; bi taybetî li nav axa Ermenistan û Azerbaycanê bi cih bûbûn û li van kurdên penaberxwaz ên nû xwedî derketibûn. Lewre piştî ku Rûsyayê Gurcistan zêft kir (1801), êdî kurd jî neteweyek ji gelên welatê xwe hesiband. Di 1807an da serokê kurd Mihemedê Sofî Siltan bi hoz û tîreyên xwe -yên ku ji 600 malbatî pêk dihat- ji sînorê rûsî-îranî derbas bû û li devera Qerebaxê bi cih bû. Gelek belgeyên arşîvan diyar dikin ku di destpêka sedsala 19an de hin hozên kurd daxwaznameyek daye rayedarên rûsî yên li Kafkasyayê ku li Rûsyayê bi cih bibin û hemwelatîya rûsî bistînin. Ji ber vê yekê, di navbera salên 1831-1833an de kurdên Bazîdê daxwaz kir ku bibin hevpeymanên Rûsyayê û li devera Ermenistanê bi cih bibin. Her wiha pêşengê hoza Çelebiyan a kurd gelek caran bangewazî li rayedarên herêmî yên Rûsyayê kiribû; serokê hozê yê ku li Qerebaxê dijîya, dixwest hezar malbatên kurd li başûrê Kafkasyayê bide cihkirin. Dîsa dîroknas diyar dikin ku di sala 1885an de hin hozên kurd ji sînorê rûsî-osmanî derbas bûne û hemwelatîya rûsî wergirtiye. Li gorî tomarkirinên meydanî yên wê heyamê, malbat û hozên kurdan ên ku di sedsala 19an de li başûrê Kafkasyayê akincih bûne, heman malbat û hozên kurd in ku di salên 50î yên sedsala 20an de hatine tomarkirin. Di çarçoveya vê berawirdkirinê de hatiye piştrastkirin ku di wê heyamê de hozên Sîpkî, Celalî, Şîkakî, Zîlanî, Hesenî û hinekên din li Ermenistan û Azerbaycanê niştecih bûne.”¹⁹⁵

191 <https://m.bianet.org/biamaq/toplum/188113-japonya-da-kurtlerin-artan-popularitesi>; dema gihîştinê: 19.01.2021; 04:41.

192 <https://www.youtube.com/watch?v=AMwDyLUt-GY>; dema gihîştinê: 19.01.2021; 04:55.

193 <https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-sanat/2019/04/20/japonyada-kurtce-egitim-universitede>; dema gihîştinê: 19.01.2021; 04:54

194 https://en.wikipedia.org/wiki/Kurds_in_Japan; dema gihîştinê: 19.01.2021; 05:04.

Ji van zanyariyan diyar dibe ku pêwendiya kurdan ji aliyê Kafkasya û Xoresanê ve bi Qeysertiya Rûsyayê û Asyaya Navîn re çêbûye; lê belê divê bê zanîn ku şedadiyên kurd ji sedsala 10 û 12an pê ve di navbera çemên Kura û Erez de serwerê devera Kafkasyayê bûn. Wisan e, mirov dikare bibêje ku koçberiya kurdan a ji Kurdistanê ber bi Kafkasyayê di destpêka sedsala 19an de berfirehtir bûye. Li gorî zanyariyên Wîkîpediyayê, gelheya kurd a Qeysertiya Rûsyayê û Asyaya Navîn (serjimariya 1897an) 99 hezar û 949 kes bûye û di serjimariya dawîn a Yekîtiya Sovyetê de (1989) jî gihîştîye 152 hezar û 717 kesî.¹⁹⁶ Dîsa li gorî çavkaniyeke din, di destpêka sedsala 20an de (serjimariya 1939an) hejmara kurdên Yekîtiya Sovyetê ya tomakirî 76 hezar bûye û di dawîya heman sedsalê de (serjimariya 1983an) jî gelheya kurdan gihîştibû 130 hezarî.¹⁹⁷ Li gorî zanyariyên Enstîtuya Kurdî ya Parîsê îro li Turkmenistanê 40 hezar, li Azerbaycanê 150 hezar, li Ermenistanê 45 hezar û li Gurcistanê 60 hezar kurd dijîn.¹⁹⁸ Li gorî lêkolîna Prof. Kinyazê Brahîm û R. B. Absattarov jî îro li Rûsyayê zêdetirî 300 hezar kesî, li Qirgizistanê 20 hezar kes (serjimariya 2009an), li Qazaxistanê 34 hezar kes bi serjimariya fermî ya sala 1999an (bi zanyariyên Komeleya Berbangê 150-200 hezar), li Turkmenistanê zêdetirî 300 hezar kesî dijîn.¹⁹⁹ Bi rastî di serjimariyên Sovyet, Rûsya û Asyaya Navîn de gelek nakokî hene ku hêjayî lêkolîneke berfirehtir e.

Dema ku mirov qala kurdên Rûsya, Kafkasya û Asyaya Navîn bike, divê çavekî li dîroka Kurdistanê Sor (16ê Tîrmeha 1923an heta 30ê Tîrmeha 1930î) û geşedanên wê jî bike: Sala 1923an bi biryara Rêvebiriya Navendî ya Azerbaycanê devera Kurdistanê, ango Kurdistanê Sor bi fermî hate damezirandin. Ji bilî paytext Laçînê bajarên wekî Kelbajar, Qubatlî, Zengilan, Qoturlî û beşeke Cibrayîlê di nava sînorên vê deverê de bûn. Beriya damezrandina deverê alfabeya “şems” a li ser bingehe alfabeya ermenî hate afirandin û ji bo asta dibistanên seretayî hate bikaranîn. Ji sala 1921ê heta 1930î 27 dibistanên kurdî hatin vekirin û bi vê alfabeyê zarok hatin perwerdekirin. Her wiha ji bo perwerdekirina mamosteyên kurd li Şûşayê dibistaneke bilind hatiye vekirin; radyo-tiyatroyên kurdî û rojnameya Riya Teze dest bi weşanê kiriye.²⁰⁰

Îcar gava mirov çavekî li çalakkûna zimanê kurdî li nav kurdên Ewrasiyayê bigerîne rewşa hera kambax li Turkmenistan, Azerbaycan û Ozbekistanê ye. Her çiqas weşanên kurdî li van welatan hebin jî pişaxtin û xwepişaftin gelekî lezgîn e. Rewşa hera baş jî li Qazaxistan, Rûsya û Ermenistanê ye ku asta bikaranîna zimên hîn xurt e. Ji ber ku aqara devera Ewrasiyayê gelekî berfireh e, em ê nîkaribin di gotareke kurt de cih û warên kurdan nîşan bidin.

Kurdên Balkan, Ewropa û Amerîkayê

Çavkaniyên dîrokî destnîşan dikin ku di heyama serweriya medoparsiyan a Hexamendişan (705-330 BZ) de kurd gihîştine Balkan û Ewropayê.²⁰¹ Piştî belavbûna îslamê û di serdema navîn de jî du zanyariyên şikbar hene ku divê di demeke dirêj de baş bêne vekolîn: yek çûyîna kurdê mûsilî Zeryab (789-857) ber bi Endelûsê (Spanya) ye û a din jî Împaratoriya Nîkeyê ye. Gelo kurd li wir hebûn ku Zeryab bi alîkariya wan çû wê derê? Ev pirs ji bo hemî bûyerên serdema navîn divê bê kirin; ji ber ku piraniya kesayetên wê serdemê yên navdar bi ser dost û nasên xwe yên eşîrî re digeriyan û bi cih dibûn. Ji aliyekî din ve, çavkaniyên bîzansî behsa xanedana Leşkerî dikin²⁰² ku damezirînerê xanedaniyê Teodorê

195 R.B. Absattarov & I. Mirzoev, “Kurdish diaspora in Eurasia”; <https://articlekz.com/en/article/18472>; dema gihîştinê: 20.01.2021; 06:18.

196 https://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyetler_Birliġi'nde_Kürtler; 20.01.2021; 07:21.

197 <https://www.eki.ee/books/redbook/kurds.shtml>; dema gihîştinê: 20.01.2021; 06:42.

198 Kurdish Diaspora, <https://www.institutkurde.org/en/kurdorama/>; 20.01.2021; 06:53.

199 R.B. Absattarov & I. Mirzoev, “Kurdish diaspora in Eurasia”; <https://articlekz.com/en/article/18472>; dema gihîştinê: 20.01.2021; 07:38.

200 https://ku.wikipedia.org/wiki/Kurdistan_Sor; her wiha <https://articlekz.com/en/article/18472>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 02:09.

201 https://ku.wikipedia.org/wiki/Împaratoriya_Hexamenişî; dema gihîştinê: 21.01.2021; 03:51.

202 <https://en.wikipedia.org/wiki/Laskaris>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 04:51.

Leşkerî demekê bûye împaratorê Bîzansê yê Stenbolê; piştê ji ber êrişên xaçperestan derbasî aliyê Anatolyayê dibe û li deverên Ege û Marmarayê Împaratoriya Nîkeayê (1204-1261) bi rê ve dibe. Dibe ku malbata Leşkerî ya selanîkî kurdên file bin; lewre çavkaniyên farsî xwedî lê dernakevin û yûnanî jî bi çavekî kêr lê dinêrin. Bi rastî ev mijar hêjayî lêkolîneke xurt e; ji ber ku lêkolîneke dîrokasê kurd Murad Ciwanî nişan dide ku sala 1361an (ango piştî sed salî ji Împaratoriya Nîkeayê) mîrgehên kurdan ên serbixwe li devera Amasya û Aydinê hebûne²⁰³ ku beriya dewleta osmanî niştecihên eslî yên wê erdnîgariyê bûne.²⁰⁴

Li gorî lêkolîneke nivîskarê kurd Dr. Zurab Aloïyan a derbarê kurdên heyama osmaniyan de, gelek kurd wekî fermanîdar û peywirdarên sîvîl derbasî Balkan û Ewropayê bûne. Wekî mînak: Berî dagirkirina osmanî ya Macaristanê, serokeşîrekî kurd ê bi navê Kurd Axa di salên 1440-1442an de li dijî arteşa Macaristanê şer dike ku ji hoza Germiyan a êzîdî bûye û bi 1526 leşkerên xwe ve (bi ihtîmaleke mezin leşkerên wî ji eşîra wî bûn) di kemînekê de tê kuştin. Niha gundekî bi navê Kurd li bajarokê Tolnayê heye ku bûye nişaneyê rasterast a vî şerî.²⁰⁵ Mînakeke din jî kurdên Bosna û Hersekê ne: Nivîskarê bosnî Isnam Taljić derbarê dîroka gundê Kurtîçiyê yê 242 kîlometreyan dûrî paytext Sareyevoyê pirtûkek nivîsandiyê; di vê pirtûka xwe ya li gelek zimanan hatiye wergerandin û bi tirkî hatiye qedexekirin de wiha dibêje: “Dihate gotin ku li gundê Kurtîçî kurd hene; min jî li ser vê yekê lêkolîn kirin û dît ku ev gotin rast in. Ev gund ji aliyê şervanên kurd ên artêşa osmanî ve hatiye avakirin. Di sala 1543an de osmaniyan dixwest Bosnayê dagir bikin; leşkerên kurd ên ku bi vê artêşê re hatine ev gund ava kiriye. Li gorî salixan, şervanên kurd dengxweş bûne; dema ku ev leşker ji şer veqetiyane, bi dengên xweş stran gotine û xelkê jî dûr ve dengên wan bihîstine. Li gorî lêkolînan derketiye holê ku çend gundên din ên bi heman navî jî hene. Her wiha li Bosnayê malbateke bi paşnavê ‘Kurda’ jî heye.²⁰⁶ Bêguman çîroka Mihemed Elî Paşayê (1769-1849) ku Misira modern ava kiriye, mînakeke gelekî balkêş e; ev paşayê kurd ê amedî li Kavalaya Yûnanistanê (li rojavayê Aleksandropolî û Selanîkê) ji dayîk bûye, bi serpêhatiyêke dûr û dirêj bûye mîrê Misirê, di navbera salên 1805-1848an de welat bi rê ve biriyê û xanedana wî jî heta sala 1953an serwerî li welêt kiriye.²⁰⁷

Di destpêka sedsala 20î de kurdan bi awayekî çalak li Ewropayê daxwaza mafên xwe yên neteweyî kiriye; malbata bedirxaniyan, Şerîf Paşa û gelekên din nûnertiya kurdan a li Ewropayê meşandiyê. Lê belê piştî serhildanên Şêx Seîd û Seyîd Rîza, betalkirina Kurdistana Sor, belavbûna komarên Çiyayê Agiriyê û Mehabadê û têkçûna şoreşên Barzanê gelek kurd bi malbatî (carinan bi eşîrtî) ji Kurdistanê veqetiyane; hinek li welatên cînar êwirîne û hinekan jî berê xwe daye Yekîtiya Sovyetê, Ewropa û Amerîkayê. Divê bê zanîn ku koçberiya kurdan a berfireh diyardeyeke dawîya sedsala 20an e. Di salên 1960î de ji bakurê Kurdistanê kurd kişiyane Almanya, Benelûks, Awistîrya, Swîsre û Fransayê; wekî karkerên koçber û bi peymanên di navbera hikûmeta Tîrrikiyayê û wan welatên navbihurî de gihîştine wir, ji hemû bajarên kurdan li gorî pîşe û pêwendiyên xwe li wir bi cih bûne. Lê belê piştî Şoreşa Îslamî ya Îranê (1979), Darbeya Leşkerî ya Tirkiyayê (1980) Komkujiyên Enfalê yên Iraqê kurd pêl bi pêl wekî penaberên siyasî çûne Ewropaya Rojava û rêjeyeke hindik jî berê xwe daye Amerîkaya Bakur.²⁰⁸ Ev pêlên penaberiyê heta sala

203 Murad Ciwan, “Amasya Bagimsiz Kurd Emirligi”, <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 03:23.

204 Murad Ciwan, “Kurdtiya Mîrektiya Menteşayî”, <https://muradciwan.com/2018/05/03/kurdtiya-mirekiya-mentesayi-1/>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 03:31.

205 Dr. Zurab Aloïyan, “The Kurds in the Ottoman Hungary”, http://www.transoxiana.org/0109/aloian-kurds_ottoman_hungary.html; dema gihîştinê: 21.01.2021; 05:16.

206 Kurtîçî: Li Bosnayê gundekî kurdan; <http://www.ufkumuzhaber.com/kurtici-li-bosnaye-gundeki-kurdan-56031h.htm>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 05:57.

207 Duriyeya Ewnî, *El-Ekradu fî Misra ‘Ebr’el-’Usûr*, Qahire, 2011, çapa yekem, r. 101.

208 <https://www.institutkurde.org/en/kurdorama/>; dema gihîştinê: 21.01.2021; 07:11.

2011an berdewam kiriye û di şerê li dijî DAIŞê de jî gelheyeke mezin a kurdên êzidî penaberî welatên rojavayî bûye.

Li gorî serjimariyên sala 2016an li Almanyayê 800 hezar, li Fransayê 230 hezar, li Holandayê 100 hezar, li Swêdê 85 hezar, li Awistiryayê 80 hezar, li Belçîkayê 70 hezar, li Yûnanistanê 40 hezar, li Danîmarkayê 25 hezar, li Îtalyayê 25 hezar kurd dijîn. Di hinek serjimariyan de tenê kesên kurdîaxêv ketine îstatîstîkan: Îsvîçre 19.5 hezar (2015), Fînlanda 14.8 hezar (2019), Îngiltere 49.2 hezar (2011). Li gorî serjimariyên piştî sala 2000î, li tevahiya welatên Romanya, Ukrayna, Qibrîs, Îspanya, Îrlanda, Polonya, Macaristan, Moldova, Belarûs, Latviya, Bulgaristan, Komara Çekyayê, Bosna û Hersek, Estonya, Sirbîstan, Lîtwanya û Xirwatistanê jî bi qasî 10 hezar kurdî dijîn. Li gorî serjimariya 2015an li Amerîkayê 20.5 hezar û li Kanadayê jî 12.5 hezar kurd hene.²⁰⁹

Bêguman derfetên kurdên Ewropa û Amerîkayê ji bo bikaranîna zimanê kurdî, weşandina pirtûkên bi kurdî, hilberandina berhemên kurdî yên çandî, hunerî û sînemayî gelek in; ji salên 1970î pê ve xebatên wan ên siyasî-dîplomatîk jî xurt bûne. Bi sedan komeleyên kurdan ên zimanî-çandî li tevahiya parzemîna Ewropayê, Amerîka û Kanadayê tên dîtin; her wiha hema hema endamên tevahiya hozên kurd û zaravayên kurdî li wan welatan peyda dibin.

Bêguman sermayeya mirovîna a neteweyekê ne tenê hemwelatîyên li hundirê welêt, qabiliyet û potansiyela wan e; divê hemwelatîyên li derveyî welêt, dost û hevalbendên navxweyî-hundirîn jî li ber çavan bînin girtin. Malbata kurd jî tenê ji endamên hertim li nava malê pêk nayê; divê kesên li ser kar, li perwerdehiyê, li saziyên tenduristiyê, li nava xizmetên cemawerî, li zindanan, li derveyî welêt, windabûyî, endamên nû yên pêşbînîkirî (zewac, zarok, mêvan) bikevin hesaban. Ji bo hesabekî rast divê serjimarî û îstatîstîkên berdest hebin û li gorî zanistên bîrkarî û îstatîstîkê werin nirxandin. Ev gotar ji bo amadekirin an jî sivikkirina karên geşt û ger, lêkolînên neteweyî, plansazî, lobîgerî, dîplomasiyê hewldaneke destpêkî ye; ji bo nîşandana wêneyekî giştî yê zanistî û beraqil xebatên berfirehtir û kûrtir pêwîst in ku divê tu carî neyên îhmalkirin.

209 https://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish_population; dema gihîştinê: 21.01.2021; 07:46.

C. ANTROPOLOJIYA ZIMANÊ KURDÎ

Gava em behsa zimên dikin, gelek kes mirûzê xwe tirs dikin û diperçifin; lê em neçar in ku rabin û rûnin û bibêjin *"ziman"*. Ji ber ku ziman bi xwe pergalek e û pergala rêveberiya her neteweyê jî li ser zimane wê tê avakirin. Bifikirin ku dikaneke we heye û tê de hemû keresteyên jiyane, têkberên malê û alavên teknîkî hene; lê belê we kilîta wê ji cîranekî xwe deyn kiriye, wî kûp û zimane kilîdê daye we û çend zimane din ên zêde jî li ba xwe ragirtine. Gelo dilê we bi vê deyndariyê dê rehet bibe û hûn ê bi dilniyayî bibêjin ku *"dikana min di ewlehiyê de ye, parastî û kilîtkirî ye"*? Îcar xwediyê kilîtê mirovekî diz û keleş be, rewş dê çawan be gelo?

Her wekî ku ziman pergala axaftin û lihevkerinê ya gelekî ye û rêveberî jî pergala civakî ya wî gelî ye; her neteweyek bi zimane xwe diaxive, rêveberiya xwe li ser xîmê wî zimane ava dike, ferman û qanûnan bi wî zimane derdixe û berpirsiyariyan jî li ser perwerdehiya bi wî zimane ava dike. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku *"ji bo her rêveberiyê pêwistî bi zimaneke heye"*; ne tenê ji bo rêveberiya neteweyekê, her wiha ji bo bikaranîna amûreke elektronîk a mîna telefona destan jî pêwistî bi zimane heye. Her wiha - ne tenê ji bo rêveberiya alaveke elektronîk - ji bo berdeyamkirina pêwendiya di navbera du mirovan de jî pêwistî bi zimaneke hevpar heye; ma karên takekesî yê wekî hizirîn, hişmendî û ferasetê bi xwe jî ne rengvedanên zimane in? Lewre ji aliyê zanistî û pratîkî ve jî gava mirov li cîhanê dinihêre, hemû welatên pêşkeftî xwe dispêrin zimaneke hevpar; balansa serkeftina xwe bi ziman û wêjeya xwe diparêzin.

Li gorî pirtûkên pîroz karê pêşîn ê ku mirovê pêşîn kiriye *"hînbûna zimane"* e; ne ibadet, şikir û sipasî ne. Ji xwe ibadet, şikir û sipasî jî bêyî zimaneke ne mumkin in; dibe ku ew zimaneke axaftinê be (lavahî, dua û dirozge), dibe ku zimaneke îşaretan be (xwe xwarkirin, sijde û destvekirin) dibe ku ligel zimandariyê zimaneke bêdengmayînê be jî (ayînen yogayî û bûdîstî yê bêdeng). Mumkin e ku mirov li ser pergaleke rêveberiyê ya baş bihizire, gelek nimûneyên serkeftî berawird bike û di encamê de rêveberiyê baş ava bike; lê belê gava rêveber zimane bikaranîna wê pergale nizanibin an jî di fêmkirina zimane wê de xwedî-kemasiyên mezin bin, ew rêveberiya baş dê biçe gilêşdankê, çopê, zibilxaneyê. Destûra (makeqanûna) pêşkeftî ya welatekî asta têkûziya wî zimane jî nîşan dide; asta dadweriyê ya civakekê jî girêdayî asta têkûziya zimane civakê ye, ev mijar bi qasî pirsar *"gelo mirîşk ji hêkê çêbûye yan hêk ji mirîşkê çêbûye?"* têkel û girîng e.

Divê bê zanîn ku rêveberiya bi zimaneke biyanî, hizirîna bi zimaneke biyanî û xeyalkirina bi zimaneke biyanî rizamendiya bi pergala qeyûman e; zimane biyanî yê deynkirî bi hostayê wî zimane ve tê nava civakekê, wekî qeyûmekî dixebite û sermeya zimane îhmalkirî, taloqkirî û paşguhkirî talan dike. Rizamendiya bi berbelavkirina zimane biyanî razîbûna bi mamosteyê wî zimane ye; gotin, plan û projeyên wî zimane bi destî van mamosteyên qeyûm tînin sepandin û tetbîqkirin. Mebest ji vê gotinê ne ew e ku *"ji bilî zimane xwe hînî tu zimane biyanî nebin û pêwendiya xwe ji tevahiya zimane din bibirin!"*; lê mebest ew e ku *"serweriya zimane xwe nedin tu zimane, li ser qedexekirina zimane xwe nîqaş û bazarê nekin û bi her awayî li ber xwe bidin"*. Bêguman pêwistiyan mirovan ên biyolojîk, psîkolojîk û civakî hene; ji bo dabînkirina van pêwistiyan her mirov mihtacî danûstandina digel kesên din û lihevkerinê ye. Wekî ku peyv ji dangan, hevok ji peyvan, paragraf ji hevokan û pirtûk ji paragrafan pêk tînin, rêveberî jî ji dezgeh û saziyan pêk tînin; her wekî ku hemanên zimane sazûmana zimane pêk tînin û bêyî wan ziman ji zimantiyê derdikeve, hiyerarşiya rêveberiyê jî li ser bikarhatina karîger a çendek sazî û dezgehane dimeşe. Zimane we çiqasî xurt û rojane be, bikaribe pêdiviyên her cureyê axaftinê dabîn bike, pergala we ya civakî jî ewqasî gewherî, orjînal û xweparêz e. Heke zimane we li ser kar be, rêveberiya we ya gewherî jî li ser kar e; zimane we çiqasî dûredest, paşguhkirî û qedexe be ewqasî jî zimane qeyûm li ser kar in, ew qeyûm talanger in, ew talanger xwecihî-biyane ne û li dijî rêveberiya gewherî ya serbixwe dixebitin.

Her ziman û xwediyê her zimane bi destî zimannasên xwe rêveberiya xwe ya zimane û civakî ava dike; gava zimane nikaribe pêwistiyan rojane yê axivgerên xwe dabîn bike,

bikeve bin deynan û li ser sermayeya xwe ya heyî qumbar bilîze, ew dê ji holê rabe yan jî nemir-nejî be. Her kîjan rêveberiya ku li ser zimanekî avabûyî gava nikaribe jîngehekê ji bo endam û welatîyên xwe dabîn bike, ew dê bikeve bin deynên hêzdar-dagirkeran û kuştina zimanê xwe yê resen hêsan bike. Gotina dawîn: zimanê we hêza we ya gewherî ye û zimanê dagirker ê ku zimanê we nas nake û pênas nake qeyûmekî xedar e. Hêza rêveberiya we rengvedana hêza zimanê we ye; zimanê dagirkeran bi qeyûm û ceşan tê sepandin û bi talankirina zimanên bindest tê têrkirin û mezinkirin.

Bêguman rewşa parçebûyî ya welatê kurdan ferz dike ku ziman, çand, dîrok û wêjeya wan jî parçebûyî be; jixwe ne mumkin e ku xaka niştimanî ya gelek ji gelên cîhanê badeşkirî be, lê zimanê wan yekgirtî, çanda wan hevpar, dîroka wan nederizî û wêjeya wan tenê ji kaniyekê bizê. Rewşa parçebûyî ya welatê kurdan pêkutî daye ser zimên; -li gorî lêkolînên berdest- zimanê kurdî di destpêkê de wekî kurmanciya jorîn û jêrîn pareve bûye. Bi domana demê re qelş û derz li her du parên jorîn û jêrîn jî ketine; di encamê de zaravayên jorîn ên zayendbar (kurmacî, kurdî/zazakî, goranî/hewramî) û zaravayên jêrîn ên bêzayend (soranî, kelhurî, feylî, şêxbizî, lekî, lorî, beluçî, biraxoyî...) peyda bûne. Gava mirov vedigere her zaravayekî û li devok-bindevokên wê digere, rastî gelek şêwezaran wî zaravayî tê; wekî mînak: di xebatên klasîk ên kurdî de qala devokên botî/cizîrî, silîvî, colemêrgî û bazîdî tê kirin. Îro nêzikî deh devok û bindevokên kurmanciyê hene ku serekeyên wan bazîdî/celalî, amedî/farqînî, botî/cizîrî, colemêrgî-goyî, semsûrî-meletî, behdînanî (zaxoyî, duhokî, sêmêlî), cihanbegî, efrînî, aranî-kafkazî, şikakî, xoresanî... ne. Bêguman çandên wan li gorî çandên serdestên wan teşe girtiye û heta radeyekê ketiye bin bandora çandên serdest; lê piştî parçebûna pîralî dîrokê her beşeke serbixwe ye û naşibihe dîroka parçeyê li kêlekê. Wekî mînak: di dîroka nêzik a kurdên Osmanistanê de kurd hertim muxatabê wê dewletê ne û li gorî bûyerên wê dewletê wan jî rojeva xwe dagirtiye; her wiha kurdên Qeceristan û Ûrisatê jî wisan in. Di roja îroyîn a ku hejmara parçeyên Kurdistanê gihiştîye şeş-heftan ne mumkin e ku wêjeya wan qala heman mijarên hevpar bike û ev kambaxî didome jî. Mixabin kurd -bi awayekî fermî û li ser navê kurdan- di lêkolîn, berhevkerin û dabeşkirina zanistên grekoaryayî û hindoaryayî de beşdar nebûne; lewre mirov nikare biselmîne ku xebatên pêkhatî û weşandî rast û durist in. Rast e, di dîroka wêjeya kurdî de tema û hêmayên siyasî yên helbestî li ber çavan dikevin; lê belê divê bê zanîn ku zimanê dîwanî yê siyasî cureyên pexşanî ne û nimûneyên pexşana kurdî jî nagihêjin sedsalên navîn.

Divê bê gotin ku aliyên civakî yên bikaranîna zimên di rêza pêşîn a rojeva gerdûnî de ne; zimanê civakêkê di nava nasname, raman, nirx û huner-estetîka bikarhêneran de dijî; her wiha cihêrengiya çandî, wekhevîya siyasî û çanda pêkvejiyana aştîyane pîrî caran serencameke azadiyên zimanî ne. Di demeke ku cîhana pêşketî mijarên zimanî ji qada kaxezî vedigihêze ser qadên dijîtal û bi awayekî dualî (kaxezî û dijîtal) bervepêş diçe, deverên paşvemayî yên cîhanê jî wan teqlîd dikin, toz û xubara vê paşvemayîne ji zimanê xwe dadiweşînin. Mixabin roja îroyîn rêjeyeke kurdan a mezin di bin gefa zimanên biyanî de ye; dagirkerên welatê wan derfetê nadin bikaranîna zimên a li nava qadên cemawerî û cîhana azad bi şêwazê sêqirdikî (wekî ku bibêjin: *"nizanim, nabînim, nabihîzim"*) li bûyerê temaşe dike.

1. Kurdî wekî endamekî malbata zimanên aryayî

Têgihîna *"zimanên aryayî"* mecazî ye û ji bo dabeşkirina beşeke zimanên cîhanê tê bikaranîn; ev têgihîna pîrî caran *"mîrateya zimanî-çandî ya Aryaya kevnare"* dinimîne. Zimanên aryayî li devereke berfireh tî axaftin ku îro welatê gelên aryayîniyad ji aliyê dewletên qaşo neteweyî ve hatiye dabeşkirin; li gorî aryayînas Gernot Windfuhrî li seranserê Îran, Afganîstan, Pakistan, Hindistan, Iraq, Sûriye, Tirkiye û Tacîkistanê nêzikî 200 mîlyon axaftvanên xwemalî bi van zimanan diaxivin.²¹⁰ Mirov nizane bê ka Windfuhr

çima bi zanatî qala kurd û osetiyên aryayî yên li Kafkasyayê (Rûsya, Gurcistan, Ermenistan û Azerbaycanê) nake; her wiha nayê fêmkirin bê ka çima kurd û aryayiyên din ên li penaberiyê, ango diyasporayê jî qet nayîne ser zar û zimanan. Ji aliyekî din ve aryayînas Geoffrey Haig û kurdnas Ergin Opengin zimanên aryayî li ser du şaxên sereke yên wekî “rojhilatî” û “rojavayî”, her wiha şaxa rojavayî jî li ser beşên “bakur-rojavayî” û “başûr-rojavayî” dabeş dikin. Di “malbata zimanên başûr-rojavayî” de zimanê sereke farisî ye û zimanê navdar ê “malbata zimanên bakur-rojavayî” jî kurdî ye.²¹¹ Li gorî hinek çavkaniyên ewropî, zimanên aryayî yên kevnare li ser beşên rojhilatî û rojavayî tên parevekirin. Di beşa rojhilatî de “avestayî” û “sakayî” hene; her wiha di beşa rojavayî de jî “parsiya kevn” û “medî” hene.²¹² Ji vê agehiyê tê dîtin ku bingeha zimanên kevnare yên aryayî li ser çar kujan (goşeyan) ava bûye. Dîsan li gorî van çavkaniyan, zimanên aryayî yên navîn jî li ser beşên rojhilatî û rojavayî hatine parevekirin. Vê carê zimanê avestayî yê beşa rojhilatî vegeyiriyê bexterî û osetiya navîn, ango du zaravayên serbixwe jê derketine; ji zimanê sakayî (rojhilatî) jî zaravayên soxdî (saxanî), tumşuqî, xotenî û xwarezmî derketine holê.²¹³ Ev zanyarî heq dike ku mirov ji aliyê tevgera şer û desthilatdariyê ve li vê serdemê û pêvajoyê binêre; diyar e ku devera sakayîyan desthilatdariya xwe ya siyasî ji dest daye, lewma ziman li ser gelek zaravayan belav bûye. Nexwe desthilatdariya xurt yekîtiya zimên saz dike û zimanê standard ê fermî ferz dike.

Her çî ku zimanên rojavayî ne, ji parsiya kevn parsiya navîn zaye; wihareng ji zimanê medî jî zimanê partî derketiye holê.²¹⁴ Diyar e ku medopars di vê serdemê de xurt bûne û zimanê wan zêde neqelişiyê; ji ber ku îro Çîn dewleteke gewre ye û li beranberî vê gewretiyê, çîniya îro li ser du zaravayan lewa bûye û ev yek ne kêmasiyeke desthilatdariyê ye. Her wiha li gelek deverên cîhanê herî kêma du zaravayên sereke li bin banê dewletekê kom bûne; hinekên wan fermî ne û hinek jî ligel zaravayê fermî gelekî berbelav in.

Dîsan ji zanyariyên berdest wisan dixuye ku zimanê sanskrîtî ji avestayiyê hatiye veqetandin, lê ev dabeşkirin kêmasiyeke zanistî dihewîne; ji ber ku avestayînas û sanskrîtînasê sedsala 19an A. V. Williams Jackson rêzimanên her du zimanan berawird dike û digihêje wê encamê ku avestayî û sanskrîtî ji zimanên ukraynî-rûsî yên silavî (yan jî ji zimanên almanî-holandî yên germenî) zêdetir nêzikî hev in.²¹⁵ Tekstên ayînî yên Avestaya aryayîyan û Gatayên sindohindûyan zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyeke xwedayî; ji xwe hebûna van zimanan bi serê xwe bûyere e û pêwendiya baweriyên xwedayî yên kurd, pars, sindohindûyan û zimanên wan nîşan dide: “Zimanê avestayî, -jê re bi şaşîtî Zend jî tê gotin- bi zimanekî rojhilata îranî hatiye nivîsandin ku pirtûka pîroz a zerdeştîyê ye. Avestayî di du serdeman de hatiye nivîsandin: serdema hera kevn Gata ne ku asteke zimannasiyê (600 BZ) ya nêzikî zimanê sanskrîtî yê Vedayên Hindistanê nîşan dide. Beşa herî zêde ya Avestayê bi regekî nûtir ê zimanî hatiye nivîsandin û di şêwazên rêzimanî de gav bi gav sivikbûn û guherandinan nîşan dide. Dema ku tekstên Avestayê hatine sererastkirin (sedsala 4-6an), avestayî zimanekî mirî bûye ku tenê ji hêla muxan (magîyan) ve dihate zanîn. Bi ihtimaleke mezin, derdora salên 400î yên berî zayîne avestayî wekî zimanekî axaftinê yê rojane nemaye; lê gotinên pîroz bi kevneşopiya devkî derbasî nifşên peyrew bûne. Avestayî bi alfabe ya pehlewiya dereng hatiye nivîsandin ku ji

211 Geoffrey Haig (2008), *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Mouton de Gruyter: Berlin; her wiha binêrin: Geoffrey Haig & Ergin Opengin (2015), *Gender in Kurdish: Structural and socio-cultural dimensions*. Teoksessa Hellinger, Marlis & Motschenbacher, Heiko (toim.), *Gender across languages* 4: 247-276.

212 https://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_languages; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:35.

213 <https://aspirantum.com/blog/iranian-languages>; dema gihiştinê: 23.06.2022; 14:55.

214 https://ku.wikipedia.org/wiki/Zimanên_îranî; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:40.

215 A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeyeke înternetî bnr.:

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf; dema gihiştinê: 17.12.2021; 23:12.

alfabeya zimanê aramî hatiye wergirtin.^{216 217} Divê bê gotin ku zimanê avestayî li ser du zaravayan dabeş dibe: zaravayê kevnare yê Gatayan û zaravayê ciwan ê pehlewiyê; her wiha zimanê avestayî û sanskrîtî bi qasî goranî û hewramî nêzikî hev in, lê ji aliyê dengsaziyê ve avestayî ji sanskrîtîyê zengîntir e.²¹⁸ Wekî mînak: di her du zimanan de jî 8 cureyên tewangê, 3 mêjer, 3 zayend hene û bikaranîna wan pir dişibihe hev; tewanga rengdêran a li gorî navdêran, kêşa cînavkan, kêşa lêkeran, rader û gerguhêzî-negerguhêzî hema hema mîna hev in.²¹⁹ Bi me, sedema vê "*dabeşkirina berovajî*" pesendkirina dagirkeriya ewropîyan a li ser Hindistanê bû; heke aryayîniyadên sindohind û medoparsê wekî eqrebayên pir nêzik bihatana hesibandin, mafê dagirkeriya ewropîyan a li ser parzemîna Hindistanê nedima û mafê parastina medoparsîyan a vê parzemînê çêdibû. Lewre bi pêşengiya inglîzan ev her du destebirak ji hev hatin veqetandin, bi navên cuda hatin tomarkirin û her du sêwî wekî zarokên ewropîyan hatin nîşandan.

1.1. Awireke giştî li serdemên zimanê aryayî

Wekî ku çavkaniyên tewratî, Şanname û Kurdegnamek radigihînin, lan û şûnwara gelên aryayîniyad "*Aran*" e û çiyayê "*Ararat*"ê jî tê wateya "*çavkaniya ariyan*" ("*Arya*" + "*rad*" = "*pir, zehf, comerd*": ferhenga Dêhxuda). Jixwe devera "*Aran*"ê (di çavkaniyên erebî de: "*El-Lan/Er-Ran*") hertim ji doraliya vî çiyayî re hatiye gotin; peyva "*lan*"ê jî di kurdî de tê wateya "*şûnwar*"ê ku di hinek peyvên wekî "*mozelan, Erdelan, kovelan, Bacelan...*" xuya dibe. Madem ku "*her giya li ser koka xwe şîn dibe*", divê zimannasiya kurdî devera "*Aran*"ê wekî maka zimanên aryayî bipejirîne; her wiha xîmê zimannasiya xwe li ser sê çikilan biçikilîne, zanyariyên serdema dagirkeriya pîralî dagerîne rastiya zanistî û bi hewldaneke navneteweyî agehiyan wiha rojane bike: "*aryayiya navendî*" (kurdî), "*aryayiya rojhilatî*" (hindoparsî) û "*aryayiya rojavayî*" (ewroamerîkî). Ji ber ku çavkaniyên tomarkirî yên serdema klasîk dîroka Aryayê li ser çar heyaman dabeş kiriye, em ê jî geşedana zimanê aryayî li gorî serdemên pişdadî, medoparsî/kevanî, eşkanî û sasanî binirxînin.

1.2. Serdema Pişdadiyan: Aryayiya pêşîn û geşedana dengsaziya wê

Nasnameya arkeolojîk a aryayiyên pêşîn nîşan dide ku hozên aryayî yên pêşîn û hozên hindo-aryayî nêzikî salên 2000î BZ ji hev veqetiyane. Gelên aryayî yên medî, parsî û sakayî bi çend pêlan û bi riyên cuda ber bi deşta navendî ya Aryayê ve koçber bûne; hozên aryayî di destpêka hezarsala yekem de li seranserî deştê bi cih bûne û belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku aryayiyên başûrî ji mêj ve li şûnên xwe hebûne.²²⁰ Li gorî zanyarên zimannasiyê zimanê aryayî yê pêşîn di sedsala 6an BZ de dest bi guhertinê kiriye; lê belê pergala dengî ya hevpar li der devera aryayîxêv hatiye parastin. Cihêrengiya dengsaziyê ya zarava û devokên aryayî di dengdarên /k, g, x, n/, /ç, c/, /p, b, f, m/, /t, d, n/, /ş, j/ û /y, r, l, w, h/yê de xuya dibe; bi gotineke zelaltir, dibe ku dengdara /ş/yê di zaravayekî din de wekî /j/yê were bilêvkirin. Divê bê gotin ku di bin bandora zimanên cîran de dengsaziya hinek zaravayên aryayiyê guheriye; hem di zimanên hindoaryayî de hem jî di zimanên kafkasoaryayî de ev babet qewimiye û nimûneya herî berbiçav di zimanê osetî de qewimiye ku bi bandora zimanên kafkasî hinek dengên cihêreng derketine holê.

216 <https://www.britannica.com/topic/Avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 02:43.

217 <https://iranicaonline.org/articles/avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 04:13.

218 A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeyeke înternetî bnr.:

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf; dema gihiştinê: 17.12.2021; 23:12.

219 Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona, r. 116-130.

220 Prods Oktor Skjærvø, "*IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence*," Encyclopaedia Iranica, XIII/4, r. 345-348; ji bo gotara online bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>; dema gihiştinê: 21.06.2022, 10:13.

Bêguman di encama guherînên dengan de /k, g, x/yên hindewropî vegeyriyane /s, z, j/yên hinduaryayî; heman deng di avestayiyê de wekî /s, z, “z”ya stûr/ û di parsiya kevnare de wekî /“s”ya bi serê zimên, d, “d”ya stûr/ derketine holê. Wekî mînak, peyva “*kmtō*” (100/sed) ya hindewropî di hinduaryayiya kevnare de “*sata*” (bi “s”ya stûr), di avestayiyê de “*sata*” û di parsiya kevnare de “*sata*” (bi “s”ya serê zimên) e. Wisan e, ji deverekê heta devereke din ciyawaziyek di heman dengî de rûdaye (“s”ya serê zimên, d, s, z). Ev guherîna /k/yê ya ber bi /s/yê herî baş di peyva “*hesp*”ê de tê dîtîn; wekî mînak, ev bêje di hindewropî de “*ekuo*” ye, di hinduaryayiya kevnare de “*asva*”, di avestayî û medî de “*aspa*”, di parsiya kevnare de “*asa*”, di xotenyê de “*assa*”, di wexiyê de “*yas*”, di osetiya digorî û îronî de bi wateya “*mehîn*”ê ye û wekî “*afsa*” û “*yafs*” tên bilêvkirin. Di serdemên kevn de ev pergala bingehîn a dengsaziyê hema hema li her deverê dihat parastin; lê carinan bi yek-du dengdêrên lêzêdekirî dihate bilêvkirin.²²¹

Bêguman sedema sereke ya guherîna zimanê aryayî yê serdema pêşdadiyan êrişên tûranî û silaviyan e; ji agehiyên mîtolojîk diyar e ku heyama wan a demdirêj bivê-nevê zimanê aryayî guhartiye. Dîroknasên misilman ên wekî Teberî, Belamî, Sealebî û Dînewerî heman çîrokê vedibêjin ku çîroka wan bûye bingehê “*Şahname*”ya Firdewsiyî. Li gorî dastanê Fereydûn (Aferîdûn) cîhanê di navbera her sê kurên xwe yê bi navên Tûr, Selm û Îrec de belav dike. Li gorî Teberiyî, Aferîdûn erdnîgariya tirkan, xezeran û Çîn-Maçînê dide Tûjî (Tûr); erdnîgariya Rûm, Slav û Gurcistanê ji Sermî (Selm) re vediqetîne. Lê belê Aryanşehr, ango “*navenda cîhanê*” dibe warê Îrecê ku kurê wî yê bijarte ye (Shahbazi 2004, r. 200–202).²²²

Teberî dibêje ku Serm û Tûjî bi kopoloyeke hevpar birayê xwe Îrec kuştiye û piştî kuştinê, wan bi qasî 300 salî li ser rûkalê erdê wî serwerî kiriye; lê belê piştî Manîçehrê ji binemala Îrecê dibe padîşah û bi kuştina Serm û Tûjî, tola kuştina kalikê xwe hildide. Desthilatdariya Manîçehrî wekî serdemê dadperwer û comerd hatiye binavkirin; di dawiya desthilatdariya xwe de, Manîçehr rastî êrişên Ferasiyabê padîşahê Tûranê (ango xaqanê tirkan ê ji neviyên Tûjî) tê. Piştî şer û qirênan di navbera aryayî û tûraniyan de peymanek tê girêdan; bi vî awayî çemê Amû Deryayê (Ceyhûn) wekî sînorê navbera her du aliyan tê pejirandin û aryayî bajarê Belxê yê stratejîk ji bo parastina sînorî ava dikin.²²³

Teberî dibêje ku piştî mirina Manîçehrî, Ferasiyab li devera Parsê dibe serdest û ev pêvajoyê heta padişahiya Zawê (Zû) ji binemala Manîçehrî berdewam dike. Zaw bi darê zorê Ferasiyabî ji tevahiya erdnîgariya Aryayê derdixe, li ser xîmê dadweriya kevneşopî ya aryayî rêveberiyêke dadwer dadimezrîne û li hemberî welatîyên xwe baş tevdiqere; piştî wî jî, padîşahê yekem ê Keyaniyan (Medoparsiyan) Key Qubad li ser textê seltenetê rûdine.²²⁴ Ji van agehiyan diyar e û qinaetek ji mirovî re çêdibe ku êrişên tûrano-slavî “*qelşa pêşîn*” di zimanê aryayî de pêk aniye; lê belê qeware û taybetmendiya vê serdema kevnare û bandora wê ya li ser pişaftina zimanê aryayî baş nehatiye zelalkirin û şopandin.

1.3. Serdema medoparsî/keyanî: Nivîstên “*Bîstûn*”ê û fermîkirina zimanê aryayî yê kevnare

Li gorî zimannasên îroyîn, serdema “*aryayiya kevnare*” salên navbera 1350-350ê yê BZ ye; ev ziman bi piranî li ser deşta Aryayê belav bûye ku erdnîgariya wê deverêke berfireh e: ji aliyê bakurî ve bi xeta nîgaşî ya Merw-Heratê (Tirkmenistana îroyîn), Deryaya Hezareyê û çiyayên Kafkasyayê ve tê sînorkirin; li aliyê rojhilatî ve digihêje çemê Sindohindê (Indus), li

221 Ronald Eric Emmerick, Historical Survey of the Iranian Languages; bnr.: <https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema gihiştinê: 30.05.2022, 05:10.

222 Şapûr Şabazî, “*Îrec*”, Encyclopædia Iranica, Volume XIII/2: Industrialization II–Iran II, Routledge & Kegan Paul: London and New York; bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/iraj>; dema gihiştinê: 06.06.2022, 14:47.

223 Ehsan Yarshater (1984), “*Afrasiab*”, Encyclopædia Iranica, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9, r. 570–576; bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>; dema gihiştinê: 06.06.2022, 15:25.

224 Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx’ur-Rusuli we’l-Mulûk*; her wiha bnr.: “*The Children of Israel*”, History, v. III, wergera William M Brinner, State University of New York Press, ISBN 978-0-79140-688-5.

başûr bi Kendava Aryayîyan (Persian Gulf) qut dibe û li rojavayê jî devera Mezra Botan (Mezopotamya) û doraliya wê dihewîne. Ji aryayîya kevnare “*avestayî*” û “*parsiya kevn*” bi nivîskî hatine parastin. Her çiqas çavkaniyên yûnanî û helenî derbarê zimanên medî, partî (ya kevn), soxdî, kardoxî û sakayî de hinek agehiyan bidin jî, çarçoveyeke giştî dernakeve holê; lê belê hinek hêma, navên erdnîgarî û deynên ferhengî-çandî yên van zimanan bi alîkariya zimanên din hatine îsbatkirin.²²⁵ Ev serdema navbihurî di çavkaniya tekane ya kurdan Kurdgalnamekê de wekî “*serdema medoparsiyan*, <li gorî dîrokname wê deme jî wekî “*serdema keyaniyan*”>” hatiye binavkirin.

Wekî ku berê jî hate gotin, Kurdgalnamek diyar dike ku piştî serdema pişdadiyan desthilatdariya medoparsiyan dest pê kiriye: “*Dîroknivîsan navçeya Madiyan bi navê <Kiyân/Keyan> û malbata Madiyan jî bi navê <Kiyânî/Keyanî> dane nasîn. Piştî têkçûna desthilata Pişdadiyan, bi giştî serek û serdarên hozên kurd ên Madiyan û serekên hozên Pars, Gîl, Deylem û Hezareyê piştî pîrs û rawêjkariya dûr û dirêj ghiştine wê encamê ku serekê mezin ê madên kurd Key Qubad ku bi dadperwerî û karzaniyê navdar bû, ji bo desthilatdariya textê seltenetê hîlbijêrin.*” (r. 115)

Derbarê zimanê fermî yê vê serdemê de jî dibêje ku “*Kurdên rojhilatî yanî kurdên Madê bi eynî zimanî axivîne ku Avesta pê hatiye nivîsandin. Dema ku kurdên Biraxoyî, Edreganî, Kirmanî û Mamîlî hatine nav erdê Tûran û Mekranê, her bi wî zimanî axivîne. Ji ber vê yekê, xelqê xwemalî navê wan kiriye <Kurdgal>, yanî ew <xelqê ku bi kurdî diaxivê>. Salixdar neqil dikin ku dema Key Qubadê paşayê Madê welatê Tûranê dagir kir û kurdan desthilata wilayeta Tûran, Mekran û Zabilistanê girtin destê xwe, hinek hozên tûranî, Tûran terk nekir û neçûn Suxdistanê ku niştimanê eslî yê bapîrên wan bû û wan fermanrewatiya kurdan qebûl kir. Ew hozên tirkên ên ku koç nekirin, navên wan wiha ne: Girgawî, Gindarçî, Hengasartî, Mucark, Rezendak, Semîxan, Sûrxan, Mendxan, Dahîmak, Retgasartî, Mîmûcandîk, Cûgman, Hûnak, Cesfak, Bezincek, Elyatûn, Kawkan, Erzeng, Sarxûn û Kaldaş. Ev hozên tûranî bi tirkî diaxivîn û piştî teslîmî desthilata kurdan bûn, tev li civaka kurd bûn û pêwistiya wan bi hev re çêbû. Vê jî mebesta pêwendîya biratiya navbera wan xurtir kir. Ev tevliheviya kurdên biraxoyî bi hozên tûraniyan re bûye sedema guherîna zimanê wan. Van her du zimanan, yanî tirkî û kurdî tesîr li hev dikir û bi rewşa serdemê re, kurdên biraxoyî peyvên kurdî û tirkî bi pêş ve birin.*” (r. 107) Dîsan li gorî Kurdgalnamekê, serdema medên “*mux-endîş*” (mîtrayî) û parsên “*hexam-endîş*” (cihûhez) bi qasî 500 salî kêşaye û zimanê wan ê fermî kurdî bûye: “*Kurdên biraxoyî yên Tûranê û kurdên edreganî, mamîlî û kirmanî yên Mekranê hevnijad bûn. Ji ber vê yekê, di serdema fermanrewatiya wan de pêwendî û danûstandinên navbera wan gelekî nêzik, birayane û hevrêyane bûne. Ev pênc tîre neviyên yek bapîrî bûne ku ew jî Madê Biçûk e. Yanî ev neviyên du kurên Madê Biçûk: Bûd û Estirûşat in. Tîreyên biraxoyî û zengeneyî neviyên du kurên Bûdî yên bi navên Biraxm û Zengan in. Jixwe tîreyên edreganî, mamîlî û kirmanî ji sê kurên Estirûşatî yên bi navên Edregan, Mamîl û Kirman in. Van tîreyên kurd nêzikî pêncsed salî li Mekran û Tûranê di du serdemên paşayên malbata Madê û Hexamenîşiyê de fermanrewatî kiriye; di vê serdema dûr û dirêj de duçarî hevraz û nişûvên zeman, şoreş û bûyerên awa awa yên rojgarê bûne. Li gel vê jî, bêhnfirehî, dilêrî, wêrekî, mêrxasî û camêrî ji dest nedane û wan li hemberî van neyîniyan li ber xwe daye. Lewre wan karîbûye tevlihevî û şeran bidin sekinandin û bi hev re yekgirtî bin. Bi vî awayî, wan bi hevbeşî fermanrewatî li Tûran û Mekranê kiriye û tu wextî rê nedane dijayetî, durûtî û biyanîtiyê. Nijad, ziman, dîn û urf û adetên van kurdan wekî hev bûne û xwediyê civateke hevawa bûne. Ji bo derbaskirina pêvajoyên tengasî, bela, nehezî û eziyetê yek ji yê din re bûye destgir û hevkar.*” (r. 122)

Ji van agehiyan xuya ye ku zimanê aryayî yê kevnare kurdî bûye; her wiha zimanê kurdî yê ku Kurdgalnamek qala wê dike, ew ziman e ku îro wekî aryayîya kevnare tê zanîn û hem zimanê Avestayê û zend-şîroveiyên wê hem jî zimanê dîwanên Med û Hexamenîşan (Parsiyan) bûye. Bi rastî ji hev veqetandina serdema medîyan û hexamenîşiyên hema

225 Scott L. Harvey & Jonathan Slocum, “Old Iranian Online”, bnr.: <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/aveol>; dema ghiştinê: 06.06.2022, 15:48.

hema ne mumkin û zanistî ye; ji ber ku serdema hexamenîşyan berdewamiya mediyan e, tenê desthilatdariyê dest guheriye.

Ji destpêka sedsala 20an vir ve, bi gelemperî tê pejirandin ku erdnîgariya Avestayê Xwarezm bûye; di serdemên kevnare de hem Merw hem jî Herat di nava sînorên wê de bûne ku roja îroyîn Merw li Tirkmenistanê û Herat jî li bakurê rojavayê Efxanistanê ye. Avestaya pêşîn bi aryayiya kevnare û zend-şîroveya wê jî bi aryayiya navîn (pehlewî) hatine nivîsandin. Beşa hera kevn a Avestayê bi navê Gatayan tê naskirin; dîroka nivîsandina Gatayan ne diyar e, lê bi kevneşopî wekî hilberîneke sedsala 7-6an BZ tê hesibandin. Zend-şîroveya wê yê bi navê “Xurde Avesta” (“Avestaya Biçûk”) derdora sala 400î ya BZ hatine nivîsandin, beşên wê yê herî kevn in; zimanê Xurde Avestayê di gelek hûrgiliyan de ji zimanê kevntir ê Gatayan cudatir e û dişibihe devokeke ciyawaz. Gelek nezela li dora şîrovekirina berfireh a Avestayê hene ku di encama “*rêbaza veguhastinê*” de derketine holê. Zimanê Avestayê yê ku tenê bi destî muxên (magiyên) zerdeştî ve hatibû tomarkirin, destnivîsên wê yê heyî vedigerin sedsala 13an û pê de; lê belê rêbaza tomarkirina Avestayê dişibihe kevneşopiya muxan ku bi alfabe ya avestayî ya taybetî sedsala 6an hatiye berhevkerin.²²⁶

Nimûne û taybetmendiyên serdema Hexamenîşyan cara yekem di nivîsarên Darayê Yekem (Daryûs I, desthilatdarî: 522-486 BZ) de hatine îsbatkirin; bêşik û guman nimûneya herî dirêj, herî kevn û herî girîng a vê serdemê “*Nivîştên Bîsitûnê*” ne.²²⁷ Her wiha li kêleka nivîsên aryayî yê Bîsitûnê, guhertoyên heman nivîsê yê bi zimanên îlamî û babîlî nivîsandî jî hene; çend perçeyên guhertoya aramî li ser belgeyên papîrosî yê Elephantine (girava Aswanê ya îroyîn, Misir) jî hatine dîtin. Her wiha çendek peyv û navên aryayî yê kevn jî di çavkaniyên îlamî yê di wê serdemê de hatine dîtin; dîsa di belgeyên aramî yê sedsala 5an BZ de hejmareke mezin a peyvên ji aryayiyê deynkirî hene.

Divê bê zanîn ku aryayiya kevnare wekî du şaxên zimanî hatiye tesbîtkirin; yek zimanê avestayî yê zayendbar e û yê din jî makezimanê parsiya navîn a şkestî (zimanê fermî yê serdema sasanî; pehlewî/fehlewiyat) ye. Her çawa hebe, ev her du şax jî ji aliyê axêverên xwe yê wê serdemê ve wekî “*ariya*” hatiye binavkirin; nimûneyên zimanî yê wê serdemê ji nivîsar, tablo û gilmohrên serdema Hexamenîşyan (600-300 BZ) xuya dibin.²²⁸ Her wiha erdnîgariya van nimûneyan netewedewletên îroyîn ên wekî Îran, Romanya (Gherla), Ermenistan, Behreyn, Iraq, Tirkiye û Misir in; ji bilî belgeya hera girîng Nivîştên Bîsitûnê (525 BZ), lêkolîneke dawîn a sala 2007an (Persepolis Fortification Archive, Oriental Institute, University of Chicago) destnîşan dike ku aryayiya kevnare zimanekî nivîskî bûye, ji bo tomarkirina kar û barên rojane jî hatiye bikaranîn û ne tenê zimanekî fermî yê xanedana desthilatdar bûye.²²⁹

Dîsan divê bê gotin ku nimûneyên zimanî yê serdema Xişayarşahî (mîratgirê Darayê Gewre, desthilatdarî: 486-465 BZ) meylên zimanî û taybetmendiyên pêşketina ji aryayiya kevnare ber bi aryayiya navîn nîşan didin. Piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yê aryayî kêm bûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna aramî û îlamîyê ne ku wekî navgînên nivîsandinê yê gelemperî hatine bikaranîn. Bi rastî navê “*Aryaramna/Ariaramnes*”ê kalikê hexamenîşyan delîleke vê yekê ye,²³⁰ piştî çend nîşan navê “*ari*” li ser navên şahan rabûye û bi serdema Erdeşîrê Sêyem re (Artaxşaşah/Artaxerxes III, desthilatdarî: 359/358-338 BZ) nivîsên aryayiya kevnare hema hema qediyane; wisan e, divê mirov encama zimanî-ferhengî ya şikestina aryayîyan a li hemberî artêşa romayî û

226 Ronald Eric Emmerick, “*Historical Survey of the Iranian Languages*”; bnr.:

<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 15:27.

227 Ji bo tekstên aryayiya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 14:05.

228 R. G. Kent (1950), *Old Persian: Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society, r. 6.

229 “*Everyday text shows that Old Persian was probably more commonly used than previously thought*”; bnr.:

<https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 13:43.

230 Ji bo tekstên aryayiya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 14:17.

hilweşandina Persepolisê ji aliyê Îskender ve (sala 330 BZ) baş lêkolîn bike, her wiha hem rola aramî-îlamiyê ya li ser kurdîyê zelal bike hem jî bandora greko-romayiyê ya li ser tevahiya zimanên aryaî ji nû ve binirxîne.

Mixabin kurdan heta niha bi çavê mîrateya xwe ya çandî li zimanên kevnare yê Aryayê nenihêriye û ev mîrate bi dilxwazî yan jî bi nezaniyeke korane radestî parsîaxêvan kiriye; gava mirov li zimanê wê serdemê dinêre, tu pêwendiyêke zimanî di navbera parsîya nû û zimanê Hexamenîşan de nabîne, lê gelekî dişibihe zaravayên kurdî yê koma zazakî-goranî. Wekî mînak: di berdenivîşteke li ser goreke Pesergedeyê (Persepolis) de Erdeşîrê Duyem (an jî Sêyem) hemwelatîyên xwe wekî akincihên van deveran dide naskirin: “*iyam Pârsâ, iyam Mada, iyam Ûvja, iyam Parthava, iyam Uvarazmiya, iyam Zraka, iyam Harauvatiya, iyam Thataguiya, iyam Gadaraya, iyam Hiduya, iyam Saka haumavarga, iyam Saka tigraxauda, iyam Babîrûş, iyam Athuriya, iyam Arabaya, iyam Mudraya, iyam Arminiya, iyam Katpatuka, imay Spardiya, iyam Yauna, iyam Saka paradraiya, iyam Skudra, iyam Yauna takabara, iyam Putaya, iyam Kûşaya, iyam Makiya, iyam Karka.*” (Ev parsî ye, ev medî ye, ev îlamî ye, ev partî ye, ev aryaî ye, ev bexterî [belxî] ye, ev soxdî ye, ev xarezmî ye, ev drangî ye, ev arakosî ye, ev satagoyî ye, ev gandarî ye, ev sindî ye, ev sakayiyê amorgî ye, ev sakayiyê kum-beş e, ev babîlî ye, ev aşûrî ye, ev ereb e, ev misrî ye, ev ermenî ye, ev kapadokî ye, ev sardî ye, ev îyonî ye, ev sakayiyê parderyayî [piştderiyayî] ye, ev skudrî ye, îyoniyê kum-ji-cîl e, ev lîbyayî ye, ev etiyopî ye, ev mekeyî ye, ev karyayî ye.)²³¹ Hêjayê gotinê ye ku di vê tekstê de peyva “*iyam*”ê ya aryaî (di cihekî de jî “*îmay*”) dubare dibe û îro di zaravayên goranî û kurmanciya xwarê de wekî “*ême*” û “*îme*”yê [cînavka “*ev*”ê] hê jî zindî ye; lê heman peyv di farsîya nû de “*în*” û “*an*” e ku gelekî ji aryaîyê bi dûr ketiye.

1.4. Serdema eşkanî: Bandora dagirkeriya romîyan li ser qelsbûna zimanê aryaî û zêdebûna zaravayan

Kurdegalnamek serdema damezirandina dewleta eşkanî wiha radigihîne: “*Îskender di sala 323an BZ de hat Babilê û her li wir jî koça dawiyê kir. Piştî mirina wî, di navbera serleşkerên wî de astengî, dijîtî û şerên giran li ser cihnişîniya wî berpa bûn; di netîceyê de serleşkeran selteneta fireh û mezin di navbera xwe de parve kir. Beşa rojhilata seltenetê ku ji Mad û Parsê pêk hatibû, dan destê serleşker Sîlukus. Sîlukus û malbata wî, Mîr Birsan û neviyên wî li ser Mîrnişîniya Zabilistanê hişt. Ji ber wê yekê, piştî Mîr Birsan, kurê wî Feyrûz, kurê Îspîbûd, kurê Kureng û kurê Bûrgan Begê li pişt hev li ser textê Zabilistanê fermanrewatî kir û ji ber kirinên xwe yê dadperwerane nav û deng vedan. Piştî Mîr Eşkê desthilatdarê Belxê yê ku yûnaniyan jê re “*Baxtirya*” (Bactria) gotiye, di sala 245an BZ de, bingeha fermanrewatiya xwe damezirand û malbata wî bi navê “*Eşkanî*” nav û deng veda.” (r. 48) Ji vê zanyariya Kurdegalnamekê wisan dixuye ku di navbera mirina Skenderê Romî û damezrandina dewleta eşkanî de tenê 78 sal derbas bûne; îcar bi awayekî zelal nayê zanîn bê ka şkestina zimanê aryaî û windabûna zayenbariyê encameke dagirkeriya romîyan e yan sedemeke navxweyî ya din hebûye. Her wekî berê jî hate gotin, “*piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yê aryaî kêmbûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna zimanên aramî û îlamiyê be ku wekî navgînên nivîsandinê yê gelemperî hatine bikaranîn.*” Bi rastî gava mirov digihêje serdema eşkaniyan (247 BZ – 242 PZ), tê dît ku zimanê dîwanî û fermî yê desthilatdariyê êdî zimanekî pişaftî yê bêzayend e; her çiqas ji aliyê peyvên ve bişibihe kurdî jî, ji aliyê rêzimanê ve dişibihe parsîya heyama sasanîyan ku delîla vê yekê jî helbesta “*Diraxt-ê Asûrîg*”^{232 233}, beşeke destana “*Ayadgarê Zerîran*”²³⁴ û çendek*

231 Ji bo tekstên aryaîya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm#a2p>; dema gihiştinê: 12.06.2022, 22:12.

232 Raham Asha, Draxte Asûrîg, *The verbal contest between a goat and a Babylonian date-palm*; ji bo teksta eşkanî û wergera wê ya îngilîzî bnr.: <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 00:12.

233 Ehmedê Tefezulî, Diraxt-i Asûrîg, <https://www.iranicaonline.org/articles/draxti-asurig>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 01:51.

234 Mary Boyce, Ayadgar-i Zareran, <https://iranicaonline.org/articles/ayadgar-i-zareran>; dema gihiştinê: 21.06.2022, 11:55.

berhemên din in.²³⁵ *“Dirextê Asûrîg” (“Dara Babîlonê”) çîrokeke hevpeyvîni ya navbera dara xurmeyê û bizinekê de ye; di destpêkê de dar behsa faydeyên berhemên xwe dike, piştîre bizin sûdweriya berhemên xwe dijmêre û di dawiya dawîn de bizin bi ser dikeve. Di vê helbesta 120 peyvî de hinek peyvên wekî “şax” (qiloç, strû, şax), “yadhô” (heta), “waj” (di zazakî “vaj” hema “axaftin” e), “burz” (berz, bilind), “kîj” (kîj, kîjan), “hawîj” (ew jî), “mast” (tomastê hişkirî yê ku bi ingilîziyê <curd>, bi hindî <kurd>, bi jawayî <curd>, bi osetiya îronî <kiêdor> û bi zimanên Asyaya Navîn <kurt, qurut> de bi navê kurdan derbas dibe²³⁶), “keşk”, “zîh” (jî, zîq), “meşk” (eyar, meşk), “emban” (heban), “kuştîg” (kuştî, qurban), “destarxwan” (destexan, sifre). Bêguman zimanê serdema eşkaniyan jî wekî aryayiya kevnare ji aliyê zimannasên kurd ve bi berfirehî nehatiye nixandin; her wiha ligel zaravayên kurdî yên bêzayend (sorani, kelhurî, lekî, lurî, belûçî, şahzênî/şêxbizîni, feylî) ve jî nehatiye berawirdkirin. Li gorî lêkolîneke Elî Paksirişt a bi navê *“Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?”*²³⁷, ihtimal heye ku pehlewiya eşkanî bingehê zaravayên kurdî yên bêzayend be jî; lê mixabin ji bo piştrastkirina vê zanyariyê xebatên piralî pêwist in. Dîsan *“Ayadgarê Zerîran”* jî bûyereke destpêka dîne zerdeştî ye; gava Wişthespê aryayî *“dîne pak ê mazdaperestan”* (dên-î abizag-î mazdisnan) dipejirîne, rastî êrişa mîrê hûnên tirk Erchespî tê û di vî şerî de tê kuştin. Zerîrê birayê Wişthespî jî êrişê dibe ser hûnan û bi qehremanî şer dike. Her çiqas serbazê hûnî Widrefş di vî şerî de Zerîrî bikuje jî, Bestwarê kurê Zerîrî (yê ku ji ber nûciwaniyê beşdarî şer nebûye) li ser termê bavê xwe sond dixwe, biryara kuştina Widrefşî digire û bi kevana xwe tîrekê di dilê wî de diçikilîne. Her wiha kurapê wî Spanyolê kurê Wişthespî jî Erchespî dikuje û dawiyê li serwerî û dijberiya wî tîne.*

Îcar zimannasiya ewro-amerîkî maweya zimanî ya serdema eşkaniyan wekî aryayiya navîn (parsiya navîn) dide nasandin; her wiha çendek zaravayên wê yên sereke wiha rêz dike: partî (zimanê fermî yê Şahînşahiya Eşkaniyan), bexterî, soxdî, toxarî, xwarezmî, tumşuqî û xotenî.²³⁸ Lê belê aryayiya nivîskî ya vê maweyê ne xwerû ye; pirî caran wekî aryayiya pehwî û manewî jî tê dabeşkirin ku bi rîya pirtûka *“Fehlewiyat”*ê û tekstên dîne *“Manî”* yî (216–274) tîr naskirin. Belge û lêkolînên berdest nîşan didin ku aryayiya navîn a ku wekî partî jî tê binavkirin, -her wekî aryayiya kevnare- zimanekî bakurê rojhilata Aryayê bûye; wekî mînak: dîroka tekstên manewî vedigere her sê sedsalên pêşîn ên zayîni û ji şewazê nivîsan dixuye ku cudahiyeke girîng di navbera zimanê tekstên bakurê rojhilata Aryayê û bakurê rojavaya wê de tune.²³⁹

1. 5. Serdema sasanî: Zindîkirina ziman û hêmanên aryayî li ser bingehê destkeftiyên eşkanî

Kurdegalnamek pêvajoya damezrandina dewleta sasaniyan jî wiha radigihîne: *“Tê neqilîkirin ku dema Behmen Hexamenîşî yê paşayê Mad û Parsê, li gorî dîne zerdeştî bi xweha xwe Humayê re zewicî û kurek jê çêbû, navê wî danî Dara. Hatina dinyayê ya Darayî bû sedem ku Sasanê birayê Behmenî ji mîrateya text û tacê bêpar bimîne. Sasan di rewşeke perîşaniyê de çû çiyayên Kurdistanê û jiyana li goşeyekî rûniştinê hilbijart û xwe bi xwedîkirina pêz re mijûl kir. Piştî demekê paşayê eşkanî Papikê kurê Sasanî bi pileya fermanrewatiya Parsê hilbijartiye ku fermanrewayeke eşkanî bûye. Piştî ku Papikî li vê navçeyê paşatî kiriye û miriye, Şahpûrê kurê wî li şûna wî derketiye ser textê Parsê. Lê*

235 <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>; dema ghiştinê: 13.06.2022, 00:12.

236 <https://en.wikipedia.org/wiki/Curd>; dema ghiştinê: 13.06.2022, 01:36.

237 Elî Paksirişt, *“Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?”* Zend, weşana Ensfîtuya Kurdî ya Sitembolê, hejmar 27an, 2020.

238 Prods Oktor Skjærvø, *“IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,”* Encyclopaedia Iranica, XIII/4, r. 345-348; her wiha bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>; dema ghiştinê: 21.06.2022, 14:10.

239 Ronald Eric Emmerick, *Historical Survey of the Iranian Languages*; bnr.:

<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema ghiştinê: 20.06.2022, 17:54.

fermanrewatiya wî gelek nekêşaye; dîwarek bi ser de hilweşiyaye, miriye û Erdeşêrê birayê wî derketiye ser textê paşatiya wilayeta Parsê. Piştî koça dawiyê ya Şahpûrî, Erdeşêrê ku birayê wî û neviyê Sasên bû derket ser textê wilayeta Parsê û bingeha selteneteke bihêz û xurt li Parsê damezirand. Dema ku hat ser postê wilayeta Parsê, selteneta Mad û Parsê bi ser 140 wilayetan hatibû parevekirin; her yek ji wan wilayetan jî xwediyê fermanrewatiya xweser bû ku tevahiya wan di bin desthilatdariya paşayê eşkanî Erdewanê Pêncem de bû. Dema ku Erdeşêrî paşatî ji Erdewanê Pêncem wergirt û dawî li selteneta eşkanî hat, hinek ji fermanrewayên wilayetên Mad û Parsê paşatiya Erdeşêrî qebûl nekir. Ji ber wê yekê, Erdeşêrî biryar da ku wan bîne bin desthilata xwe. Di vê navberê de, fermanrewayên wilayetên bakurê rojhilata welêt li dijî wî rabûbûn; Erdeşêr ber bi navçeyên Xorasan, Merw, Belx û Xîwayê kete rê. Dema ku Erdeşêr mijûlî dagirkirina wilayetên van navçeyan bû, sefirên fermanrewayên Koşan, Tûran û Mekranê ji bo pejirandina paşatiya wî hatin û peyama taetkariyê ragihand. Piştî qebûlkirina taetkariya nûnerên wan, Erdeşêrî ew bi diyarî û xelatan ve şandin; bi vî awayî ew jî ber bi welatê xwe ve vegeyriyan.” (r. 171-172)

Aryayiya navîn a ku eşkaniyan bi kar dianî, di navbera sedsalên 3-8an de zimanê dîwanî û fermî yê Şahînsahiya Sasaniyan jî bû; piştî têkçûna vê dewleta aryayîyan a li hemberî hêzên ereban, zimanê aryayî heta sedsala 10an jî zimanê hevpar ê erdnîgariya gelên aryayî bû. Nivîsên vê serdemê nîşan didin ku aryayîya vê serdemê gihîştîye asteke kemilî; bi her du zaravayên wê yên partî û sogdî tekstên manewiyan hatine berhevkirin.^{240 241} Divê bê zanîn ku wêjeya devkî ya aryayîya navîn ji aliyê çînên “*gosan*” (hozan, helbestvan) û “*xunyager*” (çîrokbêj) ve jî hatiye veguhastin.²⁴²

1.6. Rotayên dagirkeriyên û bandorên wan li ser pişaftina zimanên aryayî

Li gorî salixên mîtolojîk, agehiyên serdema klasîk û zanyariyên hevçerx welatê aryayîyan çendîn caran pêrgî dagirkeriyên tund hatiye. Bi rastî ev mijareke gelekî kûr û têkel e; divê ji aliyê saziyeke zimanî ve bê meşandin. Divê bê zanîn ku gava dagirker hêmayeke xwe diçikilînin, hêmayên hevrik ên welatên dagirkerî jî ji holê radikin an jî bênirx dikin; lê belê mirov dikare vê pêvajoyê bi çend bendan kurteve bike û hêmayeke rênîşandêr dayne ser rîya lêkolînan. Ji bo destpêkeke kurt em ê du mînakên bidin: îro di zimanê eskîmoyî de ji 100î zêdetir navên “*berf*”ê hene û her wisan ereb jî bo cureyên “*deve*”yan nêzikî 200 peyvî bi kar tînin; dîsan îro di zimanê tirkî de bi qasî 18 cureyên demên lêkeran hene. Diyardeya yekem nîşan dide ku rola heyberên xwezayê li ser ziman û çandan (heta li ser şaristaniyan) heye; diyardeya duyem jî nîşan dide ku rola liv û tevgera axêveran bandorê li ziman û çanda wan jî dike. Îcar heta niha “*bandora liv û tevgera dagirkerên tûranî, romî û erebî ya li ser tevahiya zimanên aryayînişadî*” nebûye mijara lêkolîneke zanistî ya xurt an jî xebateke wisan bi dest me neketiye; lewre em ê nikaribin bi nimûneyên heyî şopên vê texrîbkarî û tedhîşkariyê bişopînin.

Salixên çîrokî û mîtolojîk ên Şahnameyê qala êrişeke texrîbkar û tedhîşkar a Efrasyabê tûranî dikin; êdî nayê zanîn bê ka tûranîyên wê serdemê zimanekî aryayî diaxivîn an na, lê belê diyar e ku vê dagirkeriyê dexmeyeke mayînde li eniya zimanên aryayî yên kevnare xistiye, di encamê de çendek qelş û derz li îskelet û cendekê van zimanan ketine. Ferhengszazê pêşîn ê tirkan Mehmûdê Qeşxerî di “*Dîwanu Luxet’it-Turk*” de diyar dike ku Efrasyab û Alp Er Tûnga heman kes in; dibe ku ev gotin rast be û leqeba wî ya li ba

240 Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden, r. 14.

241 Ji bo tekstên bi pehlewiya dawîn binêrin: <https://www.azargoshnasp.net/languages/Pahlavi/pahlavi.htm>; dema gihîştinê: 21.06.2022; 18:14.

242 Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergejevîç Xromov, *Sasanian Iran: Intellectual Life*, bnr.:

https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_III%20silk%20road_sasanian%20iran%2C%20intellectual%20life.pdf; dema gihîştinê: 21.06.2022; 17:27.

aryayiyān wisan be.^{243 244} Her çawa hebe, ev kesayetê tûranî di mîtolojiya medoparsî de wekî *"dijminê sermedî"* yê aryayiyān hatiye nîşandan; navê wî ligel bêbextên mîna Dehak û Skenderê romî tê kişandin. Hem Şehnameya Firdewsiyî hem jî vegotinên tomarkirî yên beriya vê berhemê navê Efrasyabî bi xerabî, nebaşî û wêrankariyê re yeksan digirin; hinek çavkanî wî wekî *"dagirkerê bênamûs"* û hinek jî wekî *"gumanbar û xedar"* bi nav dikin. Ji bilî şer û qirênên wî yên li dijî gelên din, wî li dijî Aryayê 10 şerên giran li dar xistine; di tevahiya van şeran de rik kutaye hêma û nîşaneyên dewletbûnê yên aryayiyān, çav berdaye saman û serwetên stratejîk, nexwestiye ku tu tiştêkî qenc li ser erdê aryayiyān bimîne ku rojek ji rojan bi kêrî wan were û jê sûd wergirin. Li hemberî wî Key Xusrewê medî rawestiyaye ku bi dadwerî, mirovdostî û xwezadostiya xwe hatiye naskirin.²⁴⁵ Bi rastî divê bername, helwest û bertekên Key Xusrewî wekî doktrînekê bèn lêkolîn; armancên dijminê wî yên li ser çand û zimanê aryayiyān bi berfirehî bèn nîqaşkirin. Salixên mîtolojîk, agehiyên serdema klasîk û zanyariyên hevçerx hevraman in ku dagirkeriya Skenderê romî û zimanê pergala wî ya greko-romayî jî bi qasî çend sedsalekan zimanê aryaya qedîm di nava mengeneyeke sext de pelixandiyê. Her wekî ku tê zanîn, şoreşa greko-romayî ya Skenderê romî ji sêgoşeya sînorî ya rojavayê welatê Aryayê dest pê kiribû û piştî şikandina hêzên aryayiyān, bandor li tevahiya nexşeya Aryayê kiribû. Lê belê divê bê zanîn ku êrişên Skenderî bi qasî yên Efrasyabî dijwar û xedar nebûne; carinan li welatên dagirkirî hêzên bindest derxistine ser textan, li pey dadweriyeke rojavayî geriyaye û çav berdaye dilê gelên deveran; da ku bi awayekî mayînde bibe xwediyê erd û samanên wan. Wekî mînak, Skender bi jinên aryayiyān re zewiciye û hinek esilzadeyên wan peywirdar kirine; her çiqas pergaleke wî ya koledariyê hebûye jî, ji erênîyên welêt sûd wergirtiye. Dîsan jî dagirkerî dagirkerî ye û gelek wêrankariyên bêtelafî di giyan û cendekê sazûmana aryayî de pêk anîne. Gava mirov li rotaya êrişên wî dinêre, wisan xuya dike ku wî û peyrewên wî çand û zimanên li ser rîya xwe qelandine; ne tesaduf e ku îro hemû zimanên aryayî yên pişaftî û windabûyî li ser rîya wan in.²⁴⁶ Her wisan piştî belavbûna îslamê, hêzên xilafeta erebî ji sînorên xwe yên dîrokî derketibûn; di navbera 40-50 salî de tevahiya nexşeya Aryaya qedîm (beşên sasanî û bîzansî) hingaftibû, li ser aryayiyān dîn, ziman û çanda xwe sepandibû, di encamê de hemû dem û dezgehên wan ên dînî, zimanî û çandî rûxandibûn. Bi rastî dijminahiya erebên pêşîn rasterast li dijî zerdeştîyê û hêmayên wê bûye; heta xelîfeyê duyem Emerê kurê Xetabî gelek pergalên medoparsî guhastine nava pergala îslamî. Wekî mînak: wî êpecek têgihînen leşkerî û rêveberiyê yên wê serdemê bi cil û bergên erebî bi kar anîne (esker, deskere, zûm/zome...). Lê belê êrişên herî tund ên li dijî ziman û çanda gelêrî di heyama emewiyān de dest pê kiriye û heta nîveka serdema ebasiyan berdewam kiriye. Bi gotineke din, ev pêvajoya dagirkirin, bicihbûn û guherandina demografyaya erdnîgariyê ji serdema xelîfeyê duyem dest pê kiriye û hetanî dawiya desthilatdariya ebasiyan jî berdewam kiriye. Sedemeke sereke ya ku bavê Siltan Silhedînî ajote Şamê jî ev nijadperestiya ebasiyan a bi destek û komeka tirkên kole bû. Îcar her çiqas ereban carinan misilmanên aryayî ji bo kar û barên xwe peywirdar kiribin jî, gava wan dîtiye ku aryayî bi dîn, çand û zimanên xwe re eleqedar dibin teqez ev hewldan tepeser kirine; wekî mînak: serfermandarê artêşa ebasiyan Ebû Mislimê Xoresanî yê kurd ji ber meyla wî li ser çand û zimanê xwe hatiye kuştin, malbata Bermekî ya ku wezîrtiya siltanên ebasî kiriye bi bihaneya wergerandina berhemên farsî hatine cezakirin û bi dehan serhildanên aryayiyān ên mafdar bi bihaneya *"şu'ûbiye"* yê, ango nijadperestiyê tepeser kirine. Ji ber ku dînê îslamê li dijî hemû dîn û baweriyān bû, pêşengên ereban bi rijdî li ser pergala ragihandinê, ziman û çanda gelên dagirkirî radiwestiyān, qedexeyên giran datanîn ser hewldanên zindîkirina ziman û çandên neerebî.

243 Besim Atalay (2006), *Divanu Lugat'it-Turk*, Turk Tarih Kurumu Basimevi: Ankara: [ISBN 975-16-0405-2](https://doi.org/10.1501/9789751604052), c. III, r 157.

244 <https://en.wikipedia.org/wiki/Afrasiab>; dema gihiştinê: 25.03.2022; 15:09.

245 <https://iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>; dema gihiştinê: 25.03.2022; 21:35.

246 <https://iranicaonline.org/articles/alexander-the-great-356-23-bc>; dema gihiştinê: 25.03.2022; 21:55.

Ji aliyekî din ve êrişên moxolîyan û paşmayeyên wan ên îlxanî, tîmûrî, xezneyî, selçûqî, aqqoyûnî-qereqoyûnî, osmanî-qecerî jî zimanên aryayî tûşî belavbûneke bêtelafî kir; di encamê de bi dehan ziman û devokên wan ên hûr-gir derketin holê, her wiha gelek ziman û devokên wan jî têk çûn. Wekî mînak: demografyaya Azerbaycanê rastî pişaftineke ewqasî tund hat ku aryayiyên tirkbûyî îro ji her kesî zêdetir dijminahiya aryayîyan dikin. Bêguman moxoloyan kevîr li ser kevîran nehiştin, hemû destkeftiyên aryayîyan ên heyama ebasiyan ji holê rakirin, hêmayên demografyayê wergerandin ser zimanê xwe, ligel hêza berxwedêr a aryayî hêza hişmend jî ji holê rakirin, dewraneke mîna Efrasyabî û hê jê xerabtir li aryayîyan jiyandin. -Ne tenê li deverên Azerbaycan, Îlam û Xoresanê- gava mirov li kûrahiya erdnîgariya Lekistan û Luristanê dinê re jî hêmayên wan ên heta roja îroyîn zindî hene, êlên tirknijad ên li nava aryayîyan çikandî berbiçav in, çendek navên cografîk ên ji wê heyama tarî hîn jî li ser piyan mane.

Heke mirov gotinê kurt vebire, Deşta Aryayê ya navendî ji ber dagirkeriyên tûranî, romî, erebî û moxolî hatiye pişaftin; hêzên aryayî yên tîkçûyî hertim xwe spartine deverên çiyayî û zimanên xwe parastine. Yek ji sedemên zindîmayîna zimanên aryayî yên zayendbar (ji wan peştûyî, sanskrîtî û bi sê şaxên ve kurdî) xwezaya wan a çiyayî û dijayetiya wan a li hemberî ragihandinên biyanî ye. Wekî mînak: devera Alanyayê ya ku îro bi osetî diaxive, -her çiqas hêza hera giran a artêşa rûsî û gurcî lê hatine çikilandin jî- bi sayeya zimanê xwe xweseriyek ji dewleteke mîna Rûsyayê standiye. Dîsa rola zimanê peştûyî di serkeftina desthilatdariya Talîbanê de hertim tê pêş çavan. Ji aliyekî din ve, rola sanskrîtîyê ya di rizgarkirina Hindistanê de nayê înkarkirin; her wisan rola serketina xweseriyên li başûr û rojavayê Kurdistanê li ser hêz û şiyana wan a zimanî bilind bûye.

1.7. Rizgarkirina zimanên aryayî ji mengeneya hind-ewropayî

Wekî ku tê zanîn, zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî piştî Ronensansê geşewe hatiye; ev jî tê wê wateyê ku bi geşedana Ronenasansa Ewropayê re nîrxê zanyariyên latînî nemaye. Wekî ku me di gotara xwe ya bi navê *“Kesfeke nû ji bo dîroka kurdan: “Di berhemên latînî de kurd û welatê wan Kurdistan -Awireke nûjen li dîroknasiya ewropî ya berî Ronensansê: Bikaranîna ferhengên latînî yên erdnîgariya Încîlê wekî çavkaniyên dîroka kurdan a kevnare-”*²⁴⁷ de jî diyar kiribû, bi betalkirin an jî paşguhkirina zanyariyên latînî sitemkariyeke mezin li kurdan hatiye kirin. Ji ber ku tapûya erdê Kurdistanê ya ku di nava erdnîgariya Încîlê de li ser navê kurdan tomarkirî jî hatiye betalkirin, heman tişt piştî rûxandina dûgela osmanî û qedexekirina wêjeya wê jî pêk hatiye û erdnîgariya Kurdistanê du caran hatiye înkarkirin: carekê li derve û carekê jî li hundir. Dîsa Komara Tirkiyayê bi qedexekirina zimanê osmanî re hemû zanyariyên osmaniyan ên derbarê kurdan de betal kir; bi vî awayî dîroka kurdan a digel osmaniyan hevpar bi biryareke neheq ji holê hate rakirin û qedera neteweyekê hate girêdan. Ji aliyekî din ve Xanedana Qecerî û Komara Îslamî ya Îranê jî serdemên hevrikên xwe (sefewî-zendî û pehlewî) sansûr kirine; hemû zanyariyên derbarê kurdan de bêjîng kirine; bi vî awayî dîroka kurdan a digel parsiyan hevpar bi biryareke neheq ji holê rakiriye û qedera neteweyekê girêdaye. Her çî ku tiştên Qeyseriya Rûsyayê, Yekîtiya Sovyetê, dewletên Ermenistan û Azerbaycanê kirine jî ji hovîtiyê zêdetir dişibihin barbariyeke faşîzan; ji dagirkirina Aranê ya sedsala 17an heta roja îroyîn bêserûşûnkirina ziman, çand û hêmayên kurdan berdewam e. Me di wê gotara navbihurî de bal kişandibû ser berhemeke ayînzan û rojhilatnasê reformîst, erdnîgar û xwezasanê frensî Samuel Bochartî (1599-1667); bêguman pirtûka Bochartî ya dubergî *“Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan”* bandoreke kûr li ser şîroveya Încîlê ya sedsala 17an kiriye. Samuel Bochartê ku berhema xwe wekî çar pirtûkan amade kiriye, di destpêka pirtûka yekem de (pênc beşên pêşîn: 27 rûpel) qala Keştiya Nûh û erdnîgariya wê dike; bi rastî zanyariyên ku wî di sala 1646an de tomar kirine gelekî resen in, mirov dikare bibêje ku zanyarên serdema me hê bi van agehiyan nehesyane yan jî heke pê

247 <https://umiddemirhan.wordpress.com/2021/09/03/kesfeke-nu-ji-bo-diroka-kurdan-di-berhemên-latîni-de-kurd-û-welatê-wan-kurdistan/>; dema gihîştinê: 10.05.2022; 23:40.

hesiyabin jî bi zanatî paşguh kirine: *“Li gorî hinek nêrînên ku ez bi dilxwazî nêzikî rastiyê dibînim, -ji ber ku gelek berhevkarên wê zanyariyê hene û hinekên wan ji Jeromeyî kevntir in- keştiya Nûhî ber bi çiyayên Gordyayê hatiye guhastin ku ji niştecihên wê re Kardoxî tê gotin. Ev netewe wekî Kardeî, Kordîeî, Kordiyayî, Korduenî, Gordî, Kordeî, Kurdî û hwd tê zanîn; ev çiya jî wekî Kardû, Kardon, Kûrûd, Kardînûs, Kordîayûs û hwd tê naskirin. Tê gotin ku heya niha jî beşek ji keştiyê li Ermenistanê li çiyayê Gordyayan ketiye ku hin kesan tevahiya wê ji wir derxistiye. Her çiqas Aleksanderê Mezin van çiyayên Ermenistanê li şûna Gordiyayan wekî Korkûran bi nav bike jî, di navbera vê gotinê û vegotinên wî de cudahiyeke ewqasî mezin tuneye. Ez bawer dikim ku wî qala niştecihên wan deveran (kardoxiyayan) kiriye...”* (r. 20) Piştî ku Bochart zanyariyên beriya xwe radigihîne, wan rexne dike û şûnwarê kurdên kardûxî wiha şîrove dike: *“Ptolemeus çiyayên Gordenen û Gordiosê li ber çavkaniyên Dicleyê, gelê Kardûxî jî li nêzikê çemê Kurê, di navbera Kadeş û avên Mardistanê de destnîşan dike ku welatê hoz û tîreyên cihêreng ên Gordiyayan e. Lê belê, tiştê teqez ew e ku Kardûxî li ber Dicleyê hene; bi rastî ne li ser çavkaniyan in, lê di nava sînorên Ermenistan û Aşûristanê de yan jî li welatê Hezbanîyan (Adiabene, Hewlêr O.M.) niştecih in ku deverên Kordya û Gordiyayan ji hev nayên cudakirin...”* (r. 21) Ji beşa şeşem heta şanzdehem a pirtûka pêşîn derbarê erdnîgariya Babilê de ye ku ji devera Şengalê dest pê dike. Nivîskarî pirtûka duyem ji Samiyan re veqetandiye; lê di beşa duyem de qala Îlamê û di beşa 12an de jî qala Dijleyê dike. Di pirtûka çaran de jî behsa Nemrûd (beşa 12an) û Neynewayê (beşa 20an) dike. Her çî ku mijara *“Madai”* ye, (ango med) ew jî di beşa 14an de (r. 219-225) derbas dibe: *“Heke hûn peyva erebî ya Mahat bipejirînin, -ya ku ez jê fêhm nakim- Madai bêguman di her rewşê de neteweya Medê ye. Bi rastî pirtûkên Danyal û Estherî li her derê ji bo Med û Persan peyvên Paras û Madai digel hev bi kar tînin. Tiştê hewce nake ku meriv li ser rewşa Medyayê bibêje, ji ber ku ew rastiyeyeke pir naskirî ye.”* *“Li wê derê ji Medan re Arî û Aryanî tê gotin ku li nêzikê Kadeşê ye, ango beşa çiyayî ya Medyayê ye...”* *“Polybius bi awayekî balkêş behsa Ekbatanayê (Hemedan) dike û dibêje ku paytexta bajarên serdema navîn e, ew ji hemî paytextên din gelekî pêşdetir e. Dîmena wê cuda ye; xezîne, tîrbên qralan û Perestgeha Anahîtayê li wir in...”* (r. 220-221)

Bi rastî gava mirov li xebatên hevçerx ên ewro-amerîkayî dinêre, derdikeve holê ku hema kurdan bi dûvçikê hespê peyayekî xwe ve girêdidin û xwe ji lêkolînên kûr rizgar dikin; her çiqas xwe ji lêkolînan rizgar bikin jî, *“darizandineke nedadwerane”* li ser kurdan ferz dikin, bêtir ku kurd tezên xwe pêşkêş bikin û derveyî exlaqê darizandinê derbarê wan de *“biryareke dawîn”* derdixin. Me ev îtiraza xwe di gotareke xwe ya bi navê *“Di berhemên latînî de Çiyayê Agiriyê wekî çiyayê herî bilind ê welatê kurdan”*²⁴⁸ de diyar kiribû û bal kişandibû ser dîsîplîna lêkolînê ya nivîskarên latînîyê ku nê kêmkî rêbazên hevçerx e. Bi rastî di berhemên dîrokî yên latînî de gelek agehiyên kêrhatî hene ku piştî Ronesanê hatine paşguhkirin û divê dîroknasên kurd wan ji bo ronîkirina dewranek ji dewranên dîroka kurdî bi kar bînin. Her wiha me di wê gotara navbihurî de bal kişandibû ser berhemeke lêkolînerê finî Ericus Erics Tigerstedtî ya sala 1679an ku bi sernavê *“De inclutis montibus Ararat (Derbarê Çiyayên Navdar ên Araratê de)”* hatiye amadekirin. Ev teza zanistî bi giştî ji du beşan (36 rûpel) pêk tê; her beş jî bi reqemên romayî hatine parkirin ku beşa yekem li ser 8 paran û beşa duyem jî li ser 10 paran hatiye levakirin. Pirtûk di para yekem a beşa yekem de behsa şûnwarê Araratê dike; bi kurtasî dewsa Araratê ya coxrafî di navbera dirêjahiya 79 pileyan û berwariya 41 pileyan de nîşan dide. Tiştê pir balkêş ew e ku nivîskar di sala 1679an de qala bajarekî li qûntara Çiyayên Agiriyê dike ku navê wî bajarokî wekî *“Çiyagrî”* (Chiagri) tomar kiriye. Her wiha nivîskar û wergêrê skotlandî, zanyar û bijîjkê nûjdar Dr. Robert Kerr (1757-1813)²⁴⁹ jî di berhema xwe ya bi

248 <https://umiddemirhan.wordpress.com/2021/09/05/rupeleke-nu-di-diroka-kurdan-de-di-berhemeke-latini-ya-sala-1679an-de-çiyaye-agiriyê-weki-welate-kurdan/>; dema gihiştinê: 10.05.2022; 23:59.

249 Ji bo jînenîgariya Dr. Robert Kerr li vê girêdankê binêrin: [https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_\(writer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_(writer)); dema gihiştinê: 04.09.2021; 00:04.

navê “A General History of Voyages and Travels”²⁵⁰ (*Dîrokeke Giştî ya Ger û Geştan*) de qala bajarê Chiagri dike ku heman şûnwarê navbihurî ye. Dr. Kerr behsa geşt û gera xwe û qasidê Papayê Vatîkanê yê bi navê Contarini dike ku ji Gurcistanê ber bi Araratê ve tîn û bi ser bajarokê Chiagriyê re derbasî Tewrêzê dibin. Dîsa balkêş e ku nivîskar bajarê Tewrêzê wekî Ekbatana (Hemedan) û paytextê qiraliyeta Êzûn Hesênê Aqqoyûnî dide naskirin... (r. 132-133) Wisan e, ji heyama Tigerstedtî (1679) heta çapkirina vê pirtûkê ya sala 1811an bajarê Çiyayê Agiriyê hebûye ku şahidê wê zanyariyê jî gerokê skotlandî û berhema wî ye. Di para duyem de Tigerstedt jî mîna Samuel Bochartî qala “*gordî*”, “*kardî*” û “*kardûxî*”yan dike û nîqaşên li ser şûnwarê Araratê şîrove dike. Di para sêyem de dibêje ku Ararat li Kordyeneyê ye ku di navbera welatên Ermenistan, Hezbanistan (Adiabene), Aşûristan û Neynewayê de ye. Di para çarem de nivîskar zanyariyên xwe dispêre Samuel Bochartî û hinekên din, her wiha dibêje ku Ararat li welatê Kordyeneyê ye; her wiha navên “*medî û îlamîyan*” (Madai & Elam/Medi & Elymai), “*med û parsan*” (Madai & Paras) û “*Babîl û Kût/Qût*”ê (Babel & Cuth) bi hev re dikşîne. Di para pêncan de behsa nîqaşên li ser “*Kardû, Karda, Korda, Gord û Gordî*”yê dike; her wiha van peyvên bi bergindên wan ên erebî re berawird dike. Di para heftan de nivîskar zanyariyên xwe dispêre heciyekî filehê bi navê D. Leonh Kauroolff û dibêje ku “*welatê <kurdên devera Gordyayê> di navbera Medya û Mezopotamyayê de dirêj dibe û digihêje Ermenistanê*” Di para yekem a beşa duyem de dîsa dikeve nîqaşeke din; behsa <Zeylan/Seylanê (Zîlan), Serendîb, Kardû û Gordû>yê dike. Nivîskar hemû mijar û ihtimalan nîqaş dike û bi nêrînên misilmanan re berawird dike; di hevoka paşîn a para dehan de (beşa duyem) digihêje wê biryarê ku çiyayê Araratê li Gordyaya nêzikî Ermenistanê ye. Bi rastî nêzikî wan salan (1733) Agusti Thuani jî qala kurdên vê deverê dike: “*Li milê çepê yê Maronya, Erzerom û Wana binefşî hem gelên Ermenistanê hem jî parêzgarên kurd ên ku li nêzikî Gola Tûşpayê û çavkaniyên Mardistanê dijiyan amade bûn (In sinistri Maroniae, Erzurumi, et Vanni purpurati stabant cum utriusque Armeniae gentibus, et Curdorum praefectis, qui circa Tospitem lacum et Martianam paludem habitant, cifque attributus erat summus castrorum praefectus).*”²⁵¹ Divê bê zanîn ku “*Mardpetakan, herêmeke dîrokî ya Ermenistanê bûye; sînorên wê ji Mîrekiya Anjewasî ya li Korduyene ya li başûrê Gola Wanê dest pê dikir û heta Siunika li bakurê çemê Erez diçû. Navçeyên wekî Mardastan (axa Mêrdan), Bûn Mardastan (axa sereke ya Mêrdînan), Çuaşrot, Tornavan, Ercişakovit, Xulanovit, Alanrot, Krçunik, Nexçewan, Garnî û mîrekiya Ancaxî Jor tê de hebûn; di heman demê de bajarên Marakan (warê Medan), û Maravan (bajarê Medan) jî di bin serweriya wê de bûn.*”²⁵²

Ji aliyekî din ve hetanî serdema Îsa Mesîh eleyhiselamî ewropîyan tiştêkî bi navê ayîna yekxwedayî (dînê semawî) nas nekiriye, her wiha nehatiye tomarkirin ku ayîneke yekxwedayî bûye pergala wan a civakî; mîtolojî û dîroka wan nîşan dide ku pûtperest, heykelperest û xwedênenas bûne. Wisan e, çima ev gelheya xwedî şaristanî û ayînên

250 Ji bo PDFya berhema Dr. Robert Kerrî ya bi navê “A General History of Voyages and Travels” li vir bitikînin:

<https://books.google.com.tr/books?>

[id=YVjm2VmuOlgC&pg=PA133&lpg=PA133&dq=chiagri&source=bl&ots=EHvE4K7GT&sig=ACfU3U0nDtUsUjESEKouHD2LWRY4avrJBQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjc0YqLiObyAhVCg_0HHQaiCekQ6AF6BAGMEA#v=onepage&q=chiagri&f=false](https://books.google.com.tr/books?id=YVjm2VmuOlgC&pg=PA133&lpg=PA133&dq=chiagri&source=bl&ots=EHvE4K7GT&sig=ACfU3U0nDtUsUjESEKouHD2LWRY4avrJBQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjc0YqLiObyAhVCg_0HHQaiCekQ6AF6BAGMEA#v=onepage&q=chiagri&f=false); dema gihiştinê: 04.09.2021; 00:05.

251 Jac. Augusti Thuani, *Historiarum sui temporis tomus primus*, (bi latînî), S. Buckley: Londini, 1733, c. 4, r. 366.

<https://books.google.com.tr/books?>

[id=ytVYTDSRJWMC&pg=PA366&lpg=PA366&dq=martianam+paludem&source=bl&ots=4jqhHUPuuk&sig=ACfU3U2ItIVbu9GekGQRp8dsJsmAFmEUsQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiA_a4zeHyAhVGhf0HHZe7Cd8Q6AF6BAGLEAM#v=onepage&q=martianam%20paludem&f=false](https://books.google.com.tr/books?id=ytVYTDSRJWMC&pg=PA366&lpg=PA366&dq=martianam+paludem&source=bl&ots=4jqhHUPuuk&sig=ACfU3U2ItIVbu9GekGQRp8dsJsmAFmEUsQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiA_a4zeHyAhVGhf0HHZe7Cd8Q6AF6BAGLEAM#v=onepage&q=martianam%20paludem&f=false); dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:08. Her wiha bnr.: *Servaas Galle, Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi : accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum*, apud Henricum & viduam Theodori Boom, 1689, c. 2, r. 150-159; <https://books.google.com.tr/books?>

[id=IW1eAAAACAAJ&pg=PA157&dq=Martianam+paludem&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiDIKqsz-HyAhWMQvEDHcOoADAQ6AEwChOECAUQA#v=onepage&q=Martianam%20paludem&f=false](https://books.google.com.tr/books?id=IW1eAAAACAAJ&pg=PA157&dq=Martianam+paludem&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiDIKqsz-HyAhWMQvEDHcOoADAQ6AEwChOECAUQA#v=onepage&q=Martianam%20paludem&f=false); dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:18.

252 <https://en.wikipedia.org/wiki/Mardpetakan>; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:31.

esmanî (aryayînijad) bi dûvçikê komeke pûtperest ve bê girêdan ku Karnameya Erdeşîrî vê komê wekî *"dijxwedayî"* (derqanûnî, bîj û dijxwezayî) bi nav dike? Ji bo bersivandina vê pirsê pêwistî bi nirxandina ewropaperestiyê (eurocentrism) heye: *"Ewropaperestî meyleke nîqaşbar a şîrovekirina dîrok û çandên civakên ne-ewropî ye ku tenê bi çavdêrî û perspektîfa ewropî (yan jî rojavayî) li zanyarî û ramanan dinêre. Bi rastî geşedana ewropaperestiyê pir kevn e; jixwe dîroknasê yûnanî Herodot hê di sedsala 5an a BZ de behsa hozên asyayî yên "barbar" dike, hem pesnê dide endazyariya wan a sipehî hem jî wan bi hîçkirina takekesiya (ferdiyeta) ewropî tawanbar dike. Îcar du taybetmendiyan hevpar ên ramana ewropaperestiyê hene: 1. Sivikatî bi civakên ne-ewropî yên ku -li gorî wê- ji rojavayîyan kêmtir in; paşguhkirin an jî daxistina nirxên wan ên civakî, çandî û zimanî 2. Sivikatî bi tevger, dab û nêrîtên civakên asyayî û afrîqî; nirxandina dîroka civakên ne-ewropî tenê ji bo mebestên "berfirehkirina Ewropayê" û bandora şaristaniya wê."*²⁵³

Di rastiyê de ev her du taybetmendiyan ewropaperestiyê yên hevpar xwe dispêrin du sedemên ne-exlaqî: 1. Ewropaperest dizîn û talankirina civakên ne-ewropî wekî mafekî rewa dibînin; da ku pêwistiyên xwe bi rêbazên nerewa ji slavî, afrîqî, latînî û asyayîyan dabîn bikin pêlîstokên xwe yên ramanî-madî bazar dikin. (Mînaka serdema me: firotana teknolojiyê û kontrolkirina nerewa û belaş bi riya înternet û peykan.) 2. Ewropaperest bîr û baweriyên xwe yên kevn dişînin nava civakên ne-ewropî û pêlîstokên xwe yên kevn hinarde dikin; ne-ewropîyan bi bermayeyên xwe û bi van pêlîstokên kevn kedî dikin, raman û tevgerên wan ên ne-ewropî dişibihînin xwe. (Mînaka serdema me: mijûlkirina beşeke civakê bi bîrdoziyên pêşketî yên wekî demokrasî, mafnasî, femînîzm û lîberalîzmê; handana beşekê jî bi bîrdoziyên qedexekirî û paşvemayî yên wekî nijadperestî, bêdadî, şeytanperestî û terorîzmê ku heyamek ji heyaman bûbûn teşqeleya serê ewropîyan.)

1.8. Li gorî resenî û pişaftinê polînkirina zimanên aryayî:

Wekî ku di zanyariyên jorîn de hate ravekirin, vedîtina van belgeyan nû pêwist dike ku zimanên aryayî ji nû ve bîr hilsengandin, rojanekirin û sererastkirin. Ji aliyekî din ve, zanyariyên derbarê kurdolojî, îranolojî û hindolojiyê xwe dispêrin lêkolînên kevn ên serdema dagirkeriya sedsala 18, 19 û 20an; di tevahiya van xebatan de nûnerên zimanên aryayî yên wekî osetî, peştûyî û kurdî qet beşdarî nirxandinan nebûne. Madem ku -wekî rastiyêke dîrokî- tevahiya zimanên aryayî zayendbar û tewangbar bûn, divê li ser vê bingehê teorî bê avakirin; piştî pêvajoya dîrokî ya her zimanekî bi awayekî serbixwe bê kolandin û sedemên têkçûna zayendbariyê bîr vedîtin ku ev kar dikeve ser milê zanyarên aryayînijad, ne ku dikeve ser milê pisporên biyanî yên ku kevnşopîya dagirker didomînin. Bi me, -ji ber çend sedeman- dabeşkirinên kevnşopî yên rojhilatnasan hem ne li gorî pîvanên zanistî ne hem jî ne li gorî dadweriya zanistê ne: 1. Ev ziman bi rizamendiya dewletên qaşo neteweyî hatine polînkirin; taybetmendiyan bilind ên zimanên kurdî, osetî, peştûyî û belûçî hatine paşguhkirin. 2. Di heyam û pêvajoya lêgerînên arkeolojîk de nûnerên fermî û pispor ên gelek zimanên aryayî nehatine beşdarkirin; tekst û materyalên destkeftî bi şahidî, beşdarî, şîrove û pisporiya wan nûneran nehatine nirxandin, vereşandin û polînkirin. 3. Arşîv, mûze û pirtûkxaneyên dewletên neteweyî yên ku zimanên aryayînijad bi rê ve dibin, ji bo xebatên zimanî, dîrokî, arkeolojîk û etnografîk girtî ne, yan jî bi ewlehiyêke pir bilind sînorkirî ne. 4. Ev nêzikî du sed salî ye ku dewletên neteweyî yên li ser nexşeya Medistana kevnare avakirî bi zanatî û dijminane berhem û bermayeyên zimanên aryayînijad ji holê radikin, naveroka destkeftiyên berovajî dikin û ji bo rewakirina mebestên xwe bi gelên xwecihî yên aryayînijad re şer dikin, komkujîyan pêk tînin.

Sedemêke din a vê pêwistiyê jî du rastiyên zanistî ne: 1. Kurdistana li Rojhilata Navîn dergûşa şaristanî û mirovahiyê ye 2. Zimanên Avesta û Gatayan mîna du cewîyan dişibihin hev. Lewre divê mirov bi ruh û perspektîfeke pîvanên zanistî û dadweriya zanistê li mijara

253 <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/eurocentrism>; dema gihiştinê: 19.03.2022; 19:34.

polînkirina zimanên aryayîniyad binêre. Jixwe lêkolînerê kurd Fuad Heme Xurşîd diyar dike ku hesabandina zimanê kurdî di tofa zimanên hind-ewropî de xwe dispêre sedemine nezanistî û ewropiyan ev zanyariyên xwe sipartine zanyarên xwemalî yên wekî Jarl Charpentier (*The Original Home of Indo-Europeans*, B.S.O.S., Vol. IC, 1926-28, r. 149) û James Henri Brasted (*Tarîx'ul-'Usûr'il-Qedîmeh*, wergera Dawid Qurban, Beyrût, 1926, r. 135). Vî zimannasê kurd derbarê rêzbenda zimanî ye tofa zimanên hind-ewropî de xebateke kûr amade kiriye; pêwendiya zimanê kurdî ya bi van zimanan re baş daye nasandin û hin rastiyên dîrokî derxistine ber nîqaşê: *"Arkeologan bala xwe daye tevgerike hevpar a şaristaniyeke mirovahiyê ya kevnare ku piştî serdema kevirîn a nû li ser aqareke pir fireh belav bûye; wan dîtiye ku vê şaristaniyê li ser zemînê cîhana kevnare ya wekî Romanya, başûrê Rûsyayê, Sûs, Belûçistan, Hindistan, Tirkmenistan û Kurdistanê heyamek bihurandiye. Di encama vê yekê de zanyar gihaştine wê biryarê ku bêguman ev şaristaniya hevpar divê ji aliyê neteweyekê ve hatibe avakirin; ji ber ku nîşaneyên vê şaristaniyê ji Hindistanê heta Ewropayê belav bûbûn, wan li hev kir ku navê vê neteweyê bikin hind-ewropî."*²⁵⁴

1.9. Zimanên aryayî yên zayendbar û pişaftî

Di serdema zimanên aryayî yên nû de êdî gelek ziman mirine û li pey xwe zaravayên pişaftî hiştine; zimanên zindî jî bi serê xwe bûne malbateke serbixwe. Zimannasiya ewro-amerîkî zimanên rojhilatî li ser bakur-rojhilatî û başûr-rojhilatî dabeş kirine; her wiha zimanên rojavayî jî li ser bakur-rojavayî û başûr-rojavayî pareve kirine. Li gorî vê dabeşkirinê, li bakur-rojhilatê xaka aryayîniyadan zimanên wekî *"muncî, oroşorî, osetî (zaravayên îronî, dîgoronî/digorî, kasî), peştûyî, yexnabî, zimanên pamîrî (bertengî, îşkaşmî, rûşanî, sengleçî, serîqolî, şuxnanî, wexî, vancî, yidxî, yezgulamî, zîbakî...)"* derketine; lê tenê osetî û peştûyî xurt an jî zindî mane. Her wiha li başûr-rojhilatê erdnîgariya wan jî zimanên wekî *"ormurî, peraçî"* çêbûne û êdî zimanên mirî ne. Her çî ku li bakur-rojavayê ye, zimanên wekî *"azeriya kevn, belûçî, başkurdî (başkerdî), gîlekî, kurdî (kirmanckî [zazakî/dimilî], goranî, hewramî, kurmançî, soranî, kelhûrî, feylî, şêxbizinî, lekî), mazenderanî, sengeserî, şêwezarên aryayîya navîn (aştiyanî, ebûzeydabadî, gazî, nayînî, netenzî, sîwendî, sohî, wefsî, xûnsarî, yezdî...), talişî"* çêbûne; ji van zimanan tenê zimanên *"beluçî, başkurdî, gîlekî, kurdî, mazenderanî, sîwendî, talişî"* zindî ne. Îcar li başûr-rojavayê jî zimanên wekî *"deriya zerdeştî, farsî (derî, tacîkî, hezaregî), kumzerî, lurî (bextiyarî, xuremabadî, kohgîluyî, bala garivayî), şêwezarên Farsê (dîwanî, ebdoyî, lerî, kûrûşî, korûnî...), tatiya cihûyan, tatî"* pêk hatine; ji van zimanan jî *"farsî, derî, lurî, ebdoyî, korûnî, tatî"* gihiştine roja îroyîn.²⁵⁵²⁵⁶

Wisana e, divê zanyariyên kevn bèn rojanekirin û ji nû ve bèn nirxandin; jixwe erdnîgariya heyî jî vê yekê pêwist dike. Îro erdnîgariya zimanên zayendbar ên aryayî guheriye: **zimanê osetî** (bermayeya sakayî) derbasî bakur-rojavayê Deryaya Hezareyê bûye, **zimanê peştûyî** (bermayeya sakayî) li Xoresana kevnare çikiliye, **zimanê kurdî** (bermayeya avestayî) li xaka yekpare ya Kurdistanê, Kafkasya, Anatolyaya Navîn û rojhilatê Deryaya Hezareyê li ber xwe dide û **zimanê sanskrîtî** (cêwiyê avestayiyê) jî li parzemîna Sindo-Hindistanê dijî. Tara (xîmê) avahiya zimanên aryayîniyad di navbera van çar goşeyan de ye; lewre divê hosta û mamosteyên zimanê kurdî (her wiha zimanên din ên aryayîniyad) li gorî vê tarê şakûlên xwe girêdin.

Wekî ku me di gotara xwe ya bi sernavê *"Şûnwara zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê de"* jî gotibû, pêwistî bi teoriyeke nû heye û divê zimanê medî (zimanê kurdî yê kevnare) wekî bingehê tevahiya zimanên aryayî were dîtin, ne ku devokên pişaftî yên

254 Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê, hejmara 32an, r. 18-22.

255 https://ku.wikipedia.org/wiki/Zimanên_îranî; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:40.

256 https://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_languages; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:35.

medî wekî bingehê zimanên aryayî.²⁵⁷ Lewre em ê di çarçoveya vê nêrînê de zimanên aryayî dabeş bikin.

Gava li ser nexşeyeke cîhanê li şûnwarê zimanên *kurdî, osetî, peştûyî û sanskrîtî* bê nihêrtin, wêneyekî çarkujî (çargoşeyî) tê ber çavan û mirov dikare van her çar goşeyan bi têgihînên bîrkariyê yê wekî A, B, C, D bi nav bike. Îcar li kujê Ayê (bakur-rojavayî) zimanê osetî, li kujê Byê (bakur-rojhilatî) zimanê peştûyî, li kujê Cyê (başûr-rojavayî) zimanê kurdî û li kujê Dyê (başûr-rojhilatî) jî zimanê sanskrîtî bi cih dibe. Sedemeke vê pêwistiye zayendbariya sê zimanên vê tofê ye (*kurdî, peştûyî û sanskrîtî*) ku genetîka zimanê kevnare yê aryayînişadî dihewîne. Li vir divê zimanê osetî yê bêzayend bi kurtî bê ravekirin ku di xebatên pêştir de sedemên têkçûna zayendariya wî bîn destnîşankirin.

1.10. Zimanê kurdî: movika pişta “Ayriyanê Vajjah”ê

Di nivîsarên avestayî de welatê efsaneyî yê aryayînişadî wekî “*Airīanām vaējō*” (bi aryayî navîn: “*Ēranwēz*”) derbas dibe; her çiqas têgihîneke dînî û efsaneyî be jî, xuya ye ku di afirandina ramana “*Ēranşehr*”, ango “*welatê aryayîyan*” de roleke giring lîstîye.²⁵⁸ Bêguman ev erdnîgariya berfireh a “*Ayriyanê Vajjah*”ê jî heyama dagirkirina Skenderê makedonî û pê ve her ku diçe biçûktir dibe. Her çiqas dagirkerên romayî jî xaka aryayîyan hatibin qewartin jî, dagirkerên paştir beşa hera giring a nexşeyê bi navên cuda li ser xwe tapû kiriye. Tûranî jî serdema belavbûna îslamê û pê ve jî sînorê aryayî-tûranî (her du çemên Seyhûn û Ceyhûnê) derbas bûne û tevahiya bakur û rojavayê “*Ayriyanê Vajjah*”ê bi rê ve dibin; her wiha erebên ku di belavbûna îslamê de tevahiya erdê aryayîyan dagirkiribû jî li başûrê nexşeyê akincih bûne. Bi vê dagirkirinê re gelên deverên dagirkirî bi tevahî hatine pişaftin û hinek navên nû wergirtine; wekî mînak: gelê azerî yê aryayînişadî êdî pênaseyeke tirk û dijaryayî wergirtiye, gelên aryayînişadî ên li zozanên Xoresana mezin wekî gelên tirknişadî tînan naskirin. Dîsan sînorê aryayî-erebî yê ku di xeta Libya, Misir, Hebeşistan, Filistîn, Urdun, Uman û Yemenê de hatibû kişandin, bi tevahî tîk çûye; êdî qala aryayîyan li van deveran nayê kirin.

Di pêvajoya dîrokê de tîkçûna serweriya aryayîyan bûye sedem ku îsoglosa aryayî-slavî daliqe Aranê û îsoglosa aryayî-tûranî dakeve ser sîngê Aryayê; her wiha îsoglosa hindoaryayî bigihêje Sîstan-Belûçistanê û îsoglosa erebo-samî jî derkeve Şam û Iraqê. Dîsan di vê pêvajoyê de zimanê aryayînişadî rastî gelek guhertin û pişaftinan hatiye; wisan dixuye ku zimanê kurdî bûye movika pişta erdnîgariya aryayînişadî û zayendbariya xwe parastiye. Baskê rastê yê zimanên zayendbar ên hindo-aryayî jî xeta peştûyî, pencabî, leşkerî/urdûyî dest pê dîke û ber bi rojhilatê ve (erdnîgariya sanskrîtîyê) diçe; baskê çepê yê zimanên zayendbar ên ewro-aryayî jî xeta rûsî, ukraynî, romenî, bulxarî û yûnanî dest pê dîke û ber bi rojavayê ve (erdnîgariya latîno-germeniyê) diçe. Her wiha mengeneyeke erebo-tûranî jî ji bakur û başûr ve erdnîgariya aryayînişadî hildaye bin pest û fişareke domdar.

Zimanê kurdî yê ku bûye movika pişta zimanên aryayînişadî zayendbariya xwe ya tam di zaravayên kirmanckî (zazakî-dimilî) û hewramî de parastiye ku her du jî di bin tofa zaravayê goranî de hatine polînkirin. Her çî ku zaravayê kurmanckî yê nîvpişaftî ye, ew jî wekî çîmentoya di navbera zaravayên kurdî de ye û jî aliyê gelheya herî mezin a kurdan ve tê axaftin. Zaravayê şêxbizînî yê ku wekî devokeke kelhuriyê tê polînkirin, derbasî bakurê rojavaya zaravayê kurmanckî bûye; lê devoka feylî ya kelhurî li başûr û başûrê rojhilata Kurdistanê bi cih bûye. Hewramiya ku navenda wê Hewramantext e, ji doraliya xwe ber bi Kerkûk û Mûsilê dadikeve. Zaravayên kelhurî, lekî, lurî û belûçî jî Kirmaşanê dest pê dîkin, bi ser deverên Lekistan, Luristan û Belûçistanê re digihêjin navenda Pakistana îroyîn. Zaravayê kurmanckî di nava zaravayên din ên kurdî de roleke navendî dilîze; erdnîgariya

257 <https://umiddemirhan.wordpress.com/2022/02/09/sunware-zimane-kurdi-li-ser-etlesa-zimanen-cihane/>; dema gihîştinê: 16.02.2022; 04:17.

258 Vardan Voskanian, *Etymology of the word Iran*, bnr.: <https://aspirantum.com/blog/iran-etymology>; dema gihîştinê: 29.06.2022; 00:39.

wê ji dirêjahiya Aranê dadikeve Hewlêrê û ji berahiya Semsûrê digihêje Urmîyeyê. Divê bê zanîn ku du getoyên kurmancîxêvan jî hene ku li rojhilat û rojavayê Kurdistanê cih girtine: kurdên Anatolyayê û Xoresanê. Zimanê kurdî yê wêjeyî demeke dirêj di destê zaravayê goranî de bûye; lê belê bi domana demê re li ser devokên hewramî, kirmanckî, sarlî, bacelanî û şebekî belav bûye. Devokên hewramî, sarlî, bacelanî û şebekî di bin bandora soraniyê de her roj kêmtir dibin; her wiha devoka kirmanckî jî di bin bandora zaravayê kurmancî yê kurdî û tirkîya Anatolyayê de ber bi pişaftinê ve diçe. Di dawîya sedsala 19an û pê ve her du zaravayên kurdî kurmancî û soranî geşedaneke berbiçav bi dest xistiye; sedema vê geşedanê pêkhatina komeke rewşenbîrên kurd e ku li Stenbolê dijiyan û haya wan ji tevgerên neteweperwer ên Ewropayê hebû. Her wiha pêkhatina çend navendên rêveberî û serhildanên sedsala 20an jî roleke sereke di vê geşedanê de lîst; mirov dikare di vê bareyê de nimûneyên wekî Keyaniya Kurdistanê (Silêmanî, soranî), Komara Çiyayê Agiriyê (Bazîd, kurmancî), Kurdistanê Sor (Kafkasya/Rûsyaya sovyetî, kurmancî), serhildanên Şêx Seîd û Seyid Rizayî (bakurê Kurdistanê, kurmancî-kirmanckî), Komara Mehabadê (Mehabad, soranî) rêz bike. Qeyseriya Îris a ku dixwest Aran û bakurê Kurdistanê dagir bike, gelek materyalên kurmancî berhev kirin û dibistana yekem a kurdnasiyê li paytext St. Petersburgê ava kir. Her wiha ji Ingilistan û Fransaya ku bi ser ereban re gihîştibûn başûrê Kurdistanê, inglîz bi soraniyê re û fransî bi kurmanciyê re eleqedar dibûn. Mixabin ji ber şovenîzma parsîxêvan zaravayên kurmancî, hewramî, kelhurî, lekî, lurî û belûçî yên kurdî nivîşkan man; rastî pişaftineke tîr hatin û heta van dawîyan di navbera çakûç-sindanê Îran û Pakîstanê de pelixîn.

2. Di serdema îslamî de rewşa zimanê kurdî

2.1. Bi awayekî giştî dîn û baweriyên kurdan û yên li Kurdistanê

Dîn û baweriyên sereke yên kurdan û yên li Kurdistanê²⁵⁹ misilmantî, elewîtî, ezidîtî, yarsanîtî (ehleheqtî), filetî, cihûtî²⁶⁰, zerdeştîtî²⁶¹, duristî (durzîtî)²⁶² û mendeyîtî²⁶³ ne. Îcar gava mirov li gorî Kurdgalnamekê belûç û biraxoyîyan jî kurd bihesibîne, divê çendek dînen hindistanî jî li hejmara baweriyên kurdan bên zêdekirin²⁶⁴.

Kurdên misilman li gorî deveran diguherin û hema hema di nava hemû mezhebên sunî û şîî de peyrewên kurd hene. Kurdên sunî yên şafîî-mezheb li navenda Kurdistanê dijîn û beşeke girîng a kurdan pêk tînin; peyrewên mezhebên din ên wekî henefî, malikî û henbelî li ser sînoran an jî li nava getoyên biyanî de ne: kurdên henefî li ser sînorên tirk-kurdan ên wekî Meletî, Dîlok, Mereşê zêdetir in; her wiha li getoyên Anatolyayê yên wekî Enqere (kurdên şêxbizinî, kurmanc) Kulu û Cîhanbegî yên Konyayê (kurdên şêxbizinî, kurmanc), Akyazi-Sakarya, Boyabad-Sînop (kurdên şêxbizinî), Afganistan, Pakîstanê (kurdên pişaftî yên henefî) dijîn. Kurdên malikî piranî li Kurdovana Sûdanê akincih in;

259 Godfrey Rolles Driver (1922), “*The religion of the Kurds*”, Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London, c. 2, h. 2, pp. 197-213; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/R3PQWBD589.pdf>; dema gihîştinê: 23.09.2023; 20:27.

260 Martin van Bruinessen (1991), “*Religion in Kurdistan*”, Kurdish Times (New York) c. 4, h. 1-2, r. 5-27; ji bo nusxeya înternetî bnr.: https://www.academia.edu/6265981/Religion_in_Kurdistan; dema gihîştinê: 23.09.2023; 20:13.

261 Malpera France24 (2019), “*Iraqî Kurds turn to Zoroastrianism as faith, identity entwined*”; ji bo nûçeyê bnr.: <https://www.france24.com/en/20191023-iraqi-kurds-turn-to-zoroastrianism-as-faith-identity-entwined>; dema gihîştinê: 23.09.2023; 20:59.

262 Malpera Druze Y-DNA Project, ji bo agehiyên bêhtir bnr.:

<https://www.familytreedna.com/groups/druze/about/background>; dema gihîştinê: 23.09.2023; 21:08. Her wiha bnr.: Mihyedîn Eyso (2006), “Ed-Durûz: mahiyetuhum we mu’teqadatuhum”, <https://welateme.net/erebi/modules.php?name=News&file=article&sid=1135>; dema gihîştinê: 23.09.2023; 22:59.

263 Charles G. Haberl (2009), *The Neo-Mandaic Dialect of Khorramshahr*, (Semitica Viva 45),

Wiesbaden: Harrassowitz, teza doktorayê. Her wiha Liqa Cume Ebdulhesen (2022), “*El-Eqelliyat’ud-Dîniyyetu fî’l-Iraq*”, kovara El-Emîd a Zanîngeha El-Mustensiriyyeyê, ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://www.iasj.net/iasj/download/55cb945a8b4de41e>; dema gihîştinê: 23.09.2023; 20:45.

264 Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek (Kurdbejname)*, Weşanên Azad.

kurdên zeydî li gundê Beyt'ul-Kurdî yê başûrê Yemenê dijîn²⁶⁵. Kurdên henbelî piranî wekî kes û malbatan in, ji mêj ve koçî nava erebên selefî-henbelî kirine û bi ihtimaleke mezin nifşa nû hay ji kurdbûna xwe jî nîne. Kurdên şîî ji Azerbaycanê bigire heta Lekistan, Luristan, Belûçistan, Xoresan û Tirkmenistanê niştecih in. Kurdên elewî piranî li bajarên wekî Dêrsim, Sêwaz, Erzingan, Xarpêt, Mereş, Meletî, Semsûr, Çorum û Amasyayê niştecih in.²⁶⁶

2.2. Kurd û dîne îslamê

Di serdema belavbûna îslamê de Kurdistan di navbera hêzên bîzansî û sasanî de parvekirî bû; beşa Kurdistanê ya ku îro wekî bakur û rojavayê Kurdistanê tê naskirin ji aliyê bîzansiyan ve hatibû dagirkirin, lê beşên rojhilatî û başûrî yên Kurdistanê ji aliyê sasaniyan ve dihate rêvebirin.

Belgeyên berdest radigihînin ku kurd hê di destpêka belavbûna îslamê de (sala 609an) wekî sehabiyên bawermend di nava tevgerên misilmanan de bûne; Gavanê Kurd, lawê wî Meymûnê Gavanê Kurd û neviyê wî Mehdiyê Meymûnê Kurd (mirin: 172 koçî) gav bi gav pêşveçûna îslamê şopandine û -wekî nûnerên pêşîn ên misilman- wan ev dîne nû di nava kurdan de belav kiriyê.²⁶⁷ Jixwe heta dawiya serdema xelîfeyê sêyem Usmanê kurê Efanî tevahiya Kurdistanê (ji bilî çend deverên di bin serweriya Bîzansê de) ketiye bin serweriya Xilafetê,²⁶⁸ bêguman ev nayê wê wateyê ku tevahiya kurdan dînen xwe yên kevneşopî alguher kirine, wihareng etlesa îroyîn a dînen kurd û Kurdistanê jî vê alguherîna dîni ya giştî pesend nake.

Dîroknasê kurd Mihemed Emîn Zekî Beg di *"Kurtasiya Dîroka Kurd û Kurdistanê"* de destpêka şerên kurd û ereban vedigerîne sala 18an a koçî (637 z.) û piştî dagirkirina Hilwan û Tikrîtê,²⁶⁹ lêkolînerê Zanîngeha Mûşê Nevzat Eminoglu jî misilmanbûna kurdan wekî teza dîrokî ya tirkan (*"tirkan ji ber xisletên xwe yên baş bêyî şer îslam pejirandiyê"*) şirove kiriye û gotiye: *"Her çiqas di navbera kurd û wan de hin şer û pevçûn çêdibin jî, lê bi awayekî gelemperî û bi piranî gelê kurd dîne îslamê bi dilxwazî dipejirîne. Sedemê bingehîn ê pejirandina kurdan a vî dîne nû ev bû ku li gorî qereker û kesayeta wan bû. Bi misilmanbûna wan re jî saziyên perwerdehiyê di nava wan de geş bûn."*²⁷⁰ Bi rastî mirov dikare wateyekê bide kêmasiya Mihemed Emîn Zekî Begî ku belgeyên serdema me (sedsala 21an) neketine destê wî, lê kêmasiya lêkolînerê vê serdemê nayê pejirandin; ji ber ku zarokê vê rojê nikare gotina xwe bispêre xebateke nivîşkan û belgeyên nû paşguh bike. Bi rastî G. R. Driver hê di destpêka sedsala 20an de digot ku hemû guhartoyên ku wekî "k-r-t/d" û "g-r-t/d" di belgeyên kevn de derbas dibin qala kurdan dikin; vî asûrînasê ingilîz hê di wê çaxê de gotareke bi sernavê *"Navê Kurd û Pêwendiyên wî yên Filolojîk"* (sala 1922an) terxanî wê yekê kiribû²⁷¹. Dema em vedigerin belgeyên nû yên wekî Kurdgálnamek, Şahnameya

265 Rojeva Kurd (2020), *"DXB hevkarîya Kurdên Yemenê kir"*, ji bo nûçeyê bnr.: <https://rojevakurd.com/dxb-hevkarîya-kurden-yemene-kir/>; dema gihiştinê: 23.09.2023; 20:04.

266 Hikmet Atli (2020), *"Tesewirên nasnameyî yên kurdên elewî û êzîdî di pêwendîya vegotinên gelêrî da"*, Folklor û Ziman, h. 1(2), r. 9-37; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1373115>; dema gihiştinê: 23.09.2023; 19:55.

267 Xalid Ehmed Salih & Ferset Evdilal Yehya (2021), *"Merwiyyatu Mehdî b. Meymûn El-Kurdî (t. 172 h.) fî Sunen'it-Tirmizî: dirasetun tehlîliyyetun hedîsiyyeh"*, Kovara Zanistên Mirovayetî ya Zankoya Zaxo (HJUOZ), c. 9, h. 4, r. 819–833; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://hjuoz.uoz.edu.krd/index.php/hum/article/view/756/640>; dema gihiştinê: 23.09.2023; 23:15.

268 Dr. Deham Brahîmê Hesinyanî (2019), *Sîret'us-Sahabiyyi Caban El-Kurdî we Ibnih'it-Tabî'i Meymûn radiyellahu 'enhuma*, Mekteb'ut-Tefsîr: Hewlêr.

269 Mihemed Emîn Zekî Beg (1936), *Xulasat'ut-Tarîx'il-Kurdi we Kurdistan*, Metbe'et'us-Se'adeh: Misir, r. 129; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://books4arabs.com/B6/books4arab.com.nov0264.pdf>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 03:48.

270 Nevzat Eminoglu (2015), *Medreseyên kurdan ji destpêkê heta îro*, Anemon kovara zanistên civakî ya Zanîngeha Mûşê, c. 3, h. 2, r. 197-214; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20452>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 04:01.

271 G. R. Driver (2021), *Navê Kurd û Pêwendiyên wî yên Filolojîk*, wergera Dr. Mehmet Yonat, Nûbihar Akademî, h. 15, r. 127-135; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1941025>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 04:19.

osmanî ya sedsala 15an û Bundahîşna mazdekî derdikeve holê ku -ji bilî serdema Afrasyab û Skenderî- tevahiya xanedanên Aryayê/Îranşehrê (ji pişdadiyan heta dawiya sasaniyan) ji heman binamalê ne û kalikê wan ê pêşîn Cemşîdê Kurd e. Heta Dînewerî ji zarê aryayiyên heyama xwe vediguhêze ku li gorî aryayiyên Skender bi xwe jî kurê Dara ye û kurd e; ji xwe Kurdgalnamek rasterast dibêje ku Afrasyab bi Key Xosroyî ketibû rikeberiyê; ji ber ku wî jî digot ku *“bi qasî te ez jî neviyê Ferîdûnê Kurd im”* û bi vî awayî derdikeve holê ku heta Yezdegirdê sasanî yê dawîn tu kesî piştî kurdan dayneniye erdê.²⁷² Bêguman nexşeya etnografîk a kurdan ku Evliya Çelebî jî dibêje *“welatê kurdan ji aliyê başûrî ve digihêje Bexda û Besrayê”* hê di serdema Gavanê Kurd de jî bi heman awayî bû û îro jî li wan deveran kurdên pehlî (feylî) niştecih in; Meymûnê Kurd jî wekî hevpeymanê Ebdullah b. Amir b. Kureyz (waliyê xelîfeyê sêyem ê li ser Iraqê/Îrecê) beşdarî şerên wî yên li Kurdistanê bûbû û binemala wî li Besrayê dijiya. Lewre divê bê gotin ku kurdan digel aryayiyên din heta sînorê paşîn ê kurd û aryayiyên bêyî şer dev ji serweriya xwe berneda; her wiha di nava tevgera erebî de kurdên misilman hebûn ku rênîşandêriya têkberinê dikir. Kurd li hinek deveran bi bawermendiyê, li çend deveran bi aştîyê û li piraniya deverên rojhilatî jî bi şer û têkçûnê misilman bûn; beşa Kurdistanê ya di bin serweriya Bîzansê de bi bawermendî yan jî aştîyê radestî hêzên ereban bû (wekî mînak Meletiyê çendîn caran dest guherand; geh derbasî aliyê ereban û geh derbasî aliyê romiyan bû); lê beşa sasanî piranî bi şeran li ber xwe da û piştî her têkçûnê ber bi Xoresan û Belûçistanê vekîşiya ku careke din vegere şeran.

2.3. Di Serdema Navîn de medreseyan kurdan

Di Serdema Navîn de medrese (ji rîşeya /d-r-s/yê ya erebî, “cihê xwendinê”) xwendîngehên fêrkirina zanistên îslamî, zanistên alîkar ên wekî zimannasî, edebiyat, felsefe, bîrkarî, pizîşkî û hwd. bûn. Di destpêkê de pîrî caran mizgeft û malên mamosteyan (xaniyên aydî mela û seydayan) wekî xwendîngeh dihatine bikaranîn.

Di serdema Hesenwehyîyan kurd de (bi taybetî di serdema Bedrê kurê Hesenweyhê Berzîkanî de [sala mirinê: 405 k./1014 z.]) saziyên dewletê yên perwerdekariyê derketine holê, li kêleka mizgeftan xanên xwendekaran hatine avakirin û hejmara wan gihiştîye derdora sê hezarî.²⁷³ Hêjayî gotinê ye ku xanedana Hesenweyhî kurdên şîî bûne û medreseyan wan jî di xizmeta mezheba wan de bûne; di serdema Bedrê Berzîkanî de helbest, wêje, zimanê kurdî û farisî û zanistên din belav bûne û li bajarên kurdan pirtûkxane hatine avakirin. Her wiha hekîmê bi navê Meyseyrî -ku yek ji hevçerxên wî ye-, ansîklopediyêke zanistên pizîşkiyê berhev kiriye û pêşkêşî mîr Bedrî kiriye.²⁷⁴

Divê bê gotin ku bîngeha medreseyan şafiî-mezheb ji aliyê Merwanîyan (983-1085) ve hatiye amadekirin û di serdema wan de devera Mezra Botan gihiştîye lûtkeya aborî û çandî;²⁷⁵ lê eyûbîyan ev mîrate bi qasî çend gavan pêşdetir biriye û hewl daye ku pergala xwe ya perwerdehiyê bigihêjin tevahiya erdnîgariya misilmanan.

Di serdema eyûbîyan de ev mizgeft û xan vegeriyan mizgeft, zanîngeh û rewaqan; siltan Silhedînê Eyûbî salek beriya mirina xelîfeyê fatimî yê dawîn El-Edid zanîngeha yekemîn a bi navê *“Nasiriye”* yê ava kiribû (sala 566 k./1170 z.) ku li gorî mezheba şafiî perwerdekarî dikir û li kêleka gora Îmam Şafiî ya li Qerefayê hatibû jenandin.²⁷⁶ Hejmarek zanayên navdar ên wê serdemê (yên wekî: Et-Tebrizî, Seyfuddîn El-Esedî, Kemaluddîn Ehmed b.

272 Omitê Mistefê (2022), *“Nexşeya zimanê kurdî li ser erdnîgariya Şahname û Kurdgalnamekê”*, bloga kesane: <https://umiddemirhan.wordpress.com/2022/06/29/nexşeya-zimane-kurdi-li-ser-erdnigariya-sahname-u-kurdgalnameke/>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 04:34.

273 Christopher Melchert (1997), *The Medieval Madrasa*, Iranica, c. 8, b. 2., r. 182-184; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://iranicaonline.org/articles/education-iv-the-medieval-madrasa>; dema gihiştinê: 23.09.2023; 00:03.

274 Munîre Şerîetçû (1343 koçî hetavî), *“Benî Hesenweyh”*, ji bo nusxeya înternetî: http://pajoohe.ir/بنی-حسنویه-a-29975.aspx#_ednref2; dema gihiştinê: 24.09.2023; 22:12

275 Sebastian Maisel (2018), *The Kurds: An Encyclopedia of Life, Culture, and Society*, ABC-Clio: Santa Barbara, CA, r. 130-131.

276 Mihemedê Xezrecî (2015), *Tarîxa Dewleta Kurdan*, wergêr: M. Emîn Narozî, weşanxaneya Azad: Sitembol, r. 45-90; her wiha bnr.:

Şeyx'uş-Şuyûx û Cemaluddîn El-Isfehânî) dersdêrên vê zanîngehê bûn ku mûçeya hinekan mehane digihaşt 40 dînarên zêrîn.²⁷⁷ Di serdema Silhedînî de tenê li Şamê 30 dibistan, 100 hemam û hejmareke zêde ya dêşên derwêşên sofî hebûn. Her wiha li Heleb, Quds, Qahire, Îskenderiye û li bajarên cuda yê Hicazê gelek dibistan hatibûn avakirin. Bi heman awayî, gelek dibistan ji aliyê paşgirên wî yê eyûbî ve jî hatine avakirin; jin û keçên wan, fermanîdar û giregirekên wan jî gelek saziyên perwerdekariyê damezirandine û aboriya wan dabîn kiriye. Her çiqas eyûbî li ser mezheba şafiî bûne jî, ji bo perwerdekariyê li ser çar mezhebên sunî yê huqûqî zanîngeh û dibistan ava dikirin. Berî desthilatdariya eyûbîyan, li Şamê dibistanên mezhebên henbelî û malikî tunebûne, lê eyûbîyan ji wan re jî dibistanên cuda ava kirine. Li gorî jimartina Ibn Şedadî, di nivê sedsala 13an de li Şamê 40 medreseyan şafiî-mezheb, 34ên henefî, 10ên henbelî û sisêyan malikî çalak bûne. Ji aliyekî din ve di serdema Silhedînî de li Qahireyê 10 medrese û di tevahiya serdema desthilatdariya eyûbîyan de jî 25 medrese hatine avakirin; piraniya van dibistanan li ser mezheba şafiî ders didan, lê yê malikî û henefîyan jî hebûne. Karbidestên payebilind ên Dewleta Eyûbî li Misir, Quds û Şamê 26 medrese ava kirine; her wiha zengînen xwebexş ên Misrê jî nêzikî 18 medreseyan ava kirine ku di nav wan de du saziyên pizîşkî jî hene. Piraniya medreseyan dayîmî bûne; hem mamoste hem jî xwendekar di rewazên wan de diman, di zanîngehên wan de dixwendin û li mizgeftan jî pratîka xwendina xwe dikir. Mafnas (huqûqnas), mela û zimannasên dersdêr û xwendekar ji weqfên van saziyan mûçeyên mehane werdigirtin, ev saziyên perwerdehiyê reşîka çavên civak û dewletê bûn, di serdema eyûbîyan de bêyî perwerdehiya li medreseyekê karên fermî peyda nedibûn.²⁷⁸ Li gorî lêkolînerê kurd Şakir Epozdemirî bernameya perwerdehiyê ya *"zanayê duwanzdeh-ilmî"* di serdema Împaratoriya Eyûbîyan de cara yekem li tevahiya cîhana misilmanan hatiye sepandin; li gorî gotina wî, *"piştî ku Silhedînê Eyûbî bûye desthilatdar pergaleke perwerdehiyê ya yekgirtî ya bi navê <Tewhîd'ut-Tedrisat>ê damezirandiye; bi vî awayî li ser bîngehê mezheba Îmam Şafi'iyî zanistên îslamî dane xwendin û ahengek di navbera xwendekaran de pêk aniye. Di vê pergale de 12 zanist hatine xwendin û xwendekar li pêşberî dîwaneke mamosteyan ketine ezmûnan. Ev pergala eyûbîyan ji wê serdemê heta roja îroyîn di hemû medrese û hucreyan dîni yê Kurdistanê de hatiye şopandin."*²⁷⁹

2.4. Di sedsala dawîn a medreseyan de rewşa Kurdistanê ya giştî

Rewşa medreseyan kurdan a du sed salên dawîn hinekî jî girêdayî hevpeymaniyên kurdan ên sedsala 19an e û êdî kurdan li hemberî sê împaratoriyan mezin ji bo hebûna xwe şer kiriye: Dewleta Mala Ozmên (Dewletî Alî Osmaniye), Şahaniya Qecerî û Qeyserîtiya Rûsyayê.

Her wekî ku tê zanîn, Kurdistan di 17ê Gulana 1639an de bi Peymana Zohavê (Peymana Qesra Şirîn) hatibû dabeşkirin: deverên Şehrezor, Bexda û Besrayê yê başûrê Kurdistanê ketibû para osmaniyan; deverên Aran û Rewanê yê bakurê Kurdistanê jî gihiştibû sefewiyan.²⁸⁰ Lê di destpêka sedsala 19an de Rûsya dakete Arana (Qefqaz) bakurê Kurdistanê; ew de vera fireh bi Peymana Gulistanê (1813) û Peymana Turkmençayê (1828) jî Şahaniya Qecerî hate standin. Qeceriyên ku Xanedana Zendî ya kurd ji ser têxt avêtibû vekişiya Têranê û êdî ketibû heyra tepeserkirina kurdên zendî û hevalbendên wan. Li aliyê din qeyserê Ūris jî kar û barê Qefqazê spartibû fermanîdarê xwe yê bi navê Yermolofê Xedar û wî jî bi endazyariyê civakî kurdên Aranê tepeser dikirin ku çavkaniya yekîtiya wan perwerdehiya wan a medreseyan bû; lewre bi komelkujiyê nedîtî kurd, aryayî û

277 Mihemed Şeban Eyûb (2017), *"Qissat'ul-Medaris'il-Islamiyyeh...Meşarî'ul-Eyyûbiyyîn"*, El-Cezîre; bnr.: <https://www.aljazeera.net/midan/intellect/history/2017/5/31/قصة-المدارس-الإسلامية-مشاريع>; dema gihiştinê: 23.09.2023; 01:15.

278 Abdul Ali (1996), *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, M.D. Publications: New Delhi, r. 38-39.

279 Şakir Epozdemir (2017), *Medreseyan Kurdistanê*, Weşanxaneya Nûbiharê: Sitembol

280 Ji bo hûrgiliyên Peymana Zohabê bnr.: https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Zuhab; dema gihiştinê: 24.09.2023; 15:30.

misilmanên deverê ji Aranê avêtin, mizgeft û medreseyên wan ên dînî hilweşandin, saziyên wan ên gelemperî veqerandine wêraneyan.²⁸¹ Rûsan tenê serê qeceran neşikandibû; osmanî jî li qaqa reş asêkiribûn, êdî marşa mehterê ya osmanîyan du gav paş ve û yek pêş ve diavêt ku berê du gav bervepêş û yek bervepaş bû: Peymana Edîrneyê ya 14ê Îlona 1829an şerê rûs-osmanî yê sala 1828-29an bi mercên Êris qedand; bi biryara vê peymanê Rûsyaya qeyserî çavkaniyên çemê Danubê (çemê mezin ê duyem li ser asta Ewropayê) ji Împaratoriya Osmanî distand, ji aliyê sînorên bejahiyê ve digihişte Deryaya Reş, xweserî dida Sirbistanê, sozê xweseriya Yûnanistanê werdigirt, Dertenga Dardanelê (Çanakale) ji hemû keştiyên bazirganiyê re vedikir, Moldovya û Walaçya ji bo mezaxtinên şerê pêkhatî wekî qerebû û tazminat dagir dikir.²⁸² Qeyseristan, Qeceristan û Osmanistan ketibûn pêşbirka dagirkirina Kurdistanê; ji aliyekî ve Êris dixwest dakeve kûrahiya erdê kurdan û ji bo vê yekê li Petersbûrgê bingeha kurdolojiya dagirkirinê amade dikir, li milê din qeceran êriş dianî ser kûrahiya rojavaya Kurdistanê heta Amedê dihat. Osmanistana di bin serweriya Mehmûdê Duyem de hewl dida ku bi Seneda Tifaqê ya sala 1808an dewletê rake ser piyan; lewre dest bi navendîkirina rêveberiyê kir, gavek bi pêş de avêt, pergala navendparêziyê derxiste Balkanê û bi tecrubeya gaveke bervepêşê du gav bi paş ve avêtin Anatolya û Kurdistanê. Wê çaxê li Kurdistanê osmanî Mîrgeha Botanê (paytexta wê Cizîr), Mîrgeha Hekariyê (paytexta wê Cölemez), Mîrgeha Behdînanê (paytexta wê Amêdî), Mîrgeha Soranê (paytexta wê Rewanduz), Mîrgeha Babanê (paytexta wê Silêmanî) pîjê li ber çavên osmanîyan bûn; lewre ji bo vê yekê Reşîd Paşayê li Rûmeliyê ceribandî û bi tepeserkirina arnawidan (albanîyan) perwerdekirî wekî waliyê Sêwazê hate erkdarkirin (1833) û wêrankirina Kurdistanê ji vir hate rêveberin.²⁸³ Lêkolînerê kurd Rahman Dag di lêkolîneke xwe ya bi inglîzî de balê dikêşe ser bûyerên sedsala 19an ku bi sernavê *“Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century/ Di Sedsala XIXem de Reformên Osmanî û Reaksiyonên Kurdan”* hatiye weşandin. Dag di puxteya kurdî ya gotarê de tevgera kurdan a wê sedsalê wiha kurteve dike: *“Dewleta Osmanî ji ber ku di seranserê sedsala 19an de hin reformên leşkerî, aborî, îdarî û civakî xistine meriyetê, mirov dikare vê sedsalê wekî sedsala reforman bi nav bike. Ji sala 1514an heta sedsala 19an hevsengiyek di navbera têkiliyên dewleta osmanî û eşîrên kurdan de hebû. Eşîrên kurdan û dewleta osmanî li ser rêveberiyê otonom li hev kiribûn û ev rewş ji her du hêlan ve jî hatibû parastin. Lê belê ji bo dabînkirina lêçûnên leşkerî, bicihkirina modernizasyona burokrasiyê, piştî rakirina Ocaxa Yenîçerîyan sazîkirina arteşeke nû û pêdiviyên mirovî mesrefeke mezin derket holê. Ji ber van sedeman têkilî û hevsengiya navborî xera bû û di navbera eşîrên kurdan û navendê de têkoşînekê dest pê kir. Ev rewş heta hilweşîna împaratoriye berdewam kir. Li ser vê rewşa bicihbûyî ya navbera her du alîyan, eşîrên kurdan ji bo parastina pozîsyona xwe, ketin nava liv û lebatekê, ev jî nîşan dide ku reformên vê serdemê yên herî girîng reformên îdarî, ango navendîkirinê bûn. Bi vê agahiyê ez dixwazim vê diyar bikim ku armanca serhildanên eşîrên kurdan ên di sedsala 19an de qewimîne, ne avakirina Kurdistanê serbixwe bû ku xwe dispart netewperweriya kurdî; berovajî vê yekê, divê ev serhildan wekî karvedaneke li hemberî reforman bîn nixandin. Di nava vê konteksê de serhildana Ebdurrahman Paşayî ya sala 1806an, serhildana Mîr Mihemmed Paşayê Rewandizî ya sala 1834an, serhildana Bedîrxan Begî ya*

281 Abdullah Saydam (1990), *“Ruslarin Kafkasya’yi İşgali”*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, c. 5, h. 1, r. 243-261; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188221>; dema gihîştinê: 24.09.2023; 15:42.

282 Ji bo agehiyên berfirehtir, bnr.: [https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Adrianople_\(1829\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Adrianople_(1829)); dema gihîştinê: 24.09.2023; 16:47.

283 Cabir Dogan (2011), *“II. Mahmut Donemi Osmanli Merkezileşme Politikasinin Dogu Vilayetlerine Uygulanmasi”*, Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, c. 6/4, r. 505-521; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=2316>; dema gihîştinê: 24.09.2023; 19.09.

sala 1840an, serhildana Şêx Ubeydulahê Nehrî ya sala 1880an pêk hatine, dê ji bo piştrastkirina vê angaştê bên nixandin.²⁸⁴

Lêkolînerê kurd Metîn Atmaca jî sedsala 19an û girîngiya vê heyamê ji bo kurdan veguhastiye gotareke zanistî ya bi zimanê inglîzî. Atmacayî ev serdem li ser sê astan dabeş kiriye: asta mîran, asta şêxan û asta axayan; di dawiya gotara xwe de serencama lêkolîna xwe jî wiha kurteve kiriye: “Kurdistan sedsala 19an di qonaxên siyasî yê cuda re derbas bû. Ji aliyekê ve dewlet ber bi nûjenbûnê ve diçû, lewre siyaseta medarên kurd hewl dida ku xwe bi guhertinê nû yê li herêmê re biguncînin. Tevî hemû hewldanên dewletê yê ji bo avakirina rêveberiyê navendî, giregirekên kurdan her tim avahiya xwe ya îdarî ya alternatîf ava kir. Dewletê bi tu awayî guh nedida tevahiya pêkhatiyên dewletê; her wiha ew ji bo berjewendiyên xwe yê siyasî bi kar dianîn. Di dawiyê de hem siyaseta osmanî hem jî ya kurdan neçarî hev bûn; carinan bi hev re xebitîn û carinan jî bi hev re şer kirin. Ji ber ku hem dewlet hem jî civak di nava vê sedsalê de veguherîn, her du alî jî bi destkeftî û lihevkerinan hewl dida ku hevsengiyekê ava bikin. Di vê serdemê de kurdan ji bo ku xweseriya xwe ya siyasî bigihêjin encama rizgariyê hemû bijardeyên serkirdayetîya siyasî bi kar anîn. Di vê navberê de dewletê jî hewl dida ku van bijardeyan ji bo berjewendiyên xwe bi kar bîne. Di warê hêza siyasî de, mîr di serê pîramîda desthilatdariyê de bûn, piştî serokên dînî û piştî jî axayên eşîran dihatin. Sedsala 19an a Kurdistanê ji bo van hemû rêberan bûbû dîka şanoyê. Ji bo vê yekê, di destpêkê de mîr, paşê şêx û di dawiyê de jî axa, her yekî rola xwe ya siyasî lîst û bi daxistina perdeyan ji vê dîmenê derketin.²⁸⁵

2.5. Ji dawiya sedsala 19an heta destpêka sedsala 21an medreseyên kurdan

Ji aliyê dîrokî ve mirov dikare medreseyên kurdan li ser pênc astan pareve bike: medreseyên siltanî, medreseyên mîranî, medreseyên şêxanî û medreseyên melayan û medreseyên palebetalan. Medreseyên siltanî ew xwendîgehên zanistî ne ku ji aliyê dewlet û serweriyên kurdan ve hatine avakirin; mirov dikare medreseyên Aranê yê şedadiyan, medreseyên Medyaya kevnare ya Hesenweyhiyan, medreseyên Botanê yê merwanîyan û medreseyên gelemperî û pîrneteweyî-pîrzimanî yê eyûbiyan wekî medreseyên siltanî bi nav bike. Medreseyên mîranî piştî Peymana Zohavê û avakirina mîrgehên kurdan li beşa osmanî ya Kurdistanê derketine holê. Medreseyên şêxanî jî piştî têkçûna mîrgehên kurdan di serdema siltanê osmanî Mehmûdê Duyem de peyda bûne. Her çî ku medreseyên melatîyê ne, ew jî piştî pêkhatina dewletê neteweyî û wekî pêwistiyeke civakî derketiye holê ku mezaxtinê wan ji aliyê gel ve bi karbeşî hatine dabînkirin. Îcar medreseyên palebetalan jî ew xwendîgehên amadehiyê ne ku kêmasiya zanistî ya netewedewletan dadigirin, îcazet û bawernameyan nadin xwendekarên xwe, heke bidin jî tu nîrxekî fermî yê van belgeyan tune ye û mezaxtinê xwendekaran bi xêr û zikatên destbelaşan tên dabînkirin. Ji zanyariyên bihurtî diyar e ku medreseyên kurdan hertim li gorî desthilatdariyan û rewşa civakî ya Kurdistanê teşe girtiye.

Heke mirov bi nîrxandîneke giştî berê xwe bide medreseyên kurdan, wêneyekî wiha derdikeve holê: dema ku kurd desthilatdar û siltan bûn, medreseyên wan ên siltanî xizmetine baş dikirin, lê ew medreseyên li derveyî Kurdistanê piştî hilweşîna dûgelên kurdan derbasî desthilatdarî û xanedanên din bûn. Êdî kurd wekî xwendekarên biyanî diçûn wir û tê de dixwendin; piştî temamkirina xwendinê, yan vedigeriyan welatên xwe yan jî di wê medreseyê de dibûne dersdêr. Hinekên wan jî li welatên misilmanan digeriyan û ji xwe re cihekî xebatê peyda dikir. Ji aliyekî din ve carinan medreseyên kurdan ên li Kurdistanê jî tûşî karesatên dîrokî hatine: wekî mînak: dema ku Akkoyuniyan di destpêka sedsala 15an de Kurdistan zêft kir, karê perwerdekariyê yê kurdan bêxwedî maye. Mînakeke din jî: dema ku Êrisê xaçperest Aran dagir kiriye û mîrên kurdan vekîşiyane

284 Rahman Dag (2014), “Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century/Di Sedsala XIXem de Reformên Osmanî û Reaksiyonên Kurdan”, Nûbihar Akademî, h. 2, r. 47-74; ji bo nusxeya înternetî: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/416627>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 19.32.

285 Metin Atmaca (2017), “Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan”, Anatoli, h. 8, r. 43-57; ji bo nusxeya înternetî: <https://journals.openedition.org/anatoli/602>; dema gihiştinê: 24.09.2023; 19.32.

deverên dagirnekirî, medreseyên kurdan ên li Aranê jixweber feramûş bûne yan jî ji aliyê rûsan ve hatine betalkirin. Lê medreseyên kurdan ên fermî li Osmanistan û Qeceristanê heta çarêka pêşîn a sedsala 20an berdewam kiriye; îcar piştî sazkirina netewedewletan, kar û barên perwerdekariyê bi tevahî rawestiyane yan jî derbasî asta feramûşiyê bûne .

3. Şûnwara zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê

Beriya ku mirov şûnwara zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê nîşan bide, di destpêkê de divê ziman û etlesa wî bîn destnîşankirin; piştî şûnwara kurdan û nexşeya belavbûna zimanê kurdî bîn eşkerekirin. Di vê xebata destpêkê de, mijara gotarê li ser du beşan hatiye parevekirin: bi gelemperî *“ziman”* û bi taybetî *“zimanê kurdî”*. Di beşa yekem de mijarên wekî *“pênaseya zimên”*, *“cureyên zimanan”*, *“taybetmendiya zimanê mirovan”*, *“ramanên li ser destpêka zimên”*, *“guherîna zimên”*, *“peydabûna zarava û devokan”*, *“malbatên zimanên cîhanê û malbata hind-ewropî”* hatine şîrovekirin. Di beşa duyem de jî zimanê kurdî hatiye pênasekirin, cure û taybetmendiya wî hatine destnîşankirin; her wiha ev beş bi mijarên wekî *“ramanên li ser destpêka zimanê kurdî”*, *“sedemkarên guherîna zimanê kurdî”*, *“peydabûna zarava û devokên kurdî”*, *“malbata zimanê kurdî”* ve hatiye zengînkirin. Divê bê gotin ku encamnameya lêkolînê li gorî xebat û ramanên neteweyî yên kurdan hatine ravekirin ku pirî caran bi xebatên kurdnasên biyanî û şagirtên wan ên kurd re nakokbar in.

3.1. Ziman

Di bin ronahiya lêkolînên zimannasiyê yên hevçerx de ziman wiha tê pênasekirin : *“Ziman pergaleke nîşanan e ku bi awayekî xwezayî di civakê de bi pêş dikeve û bi domana demê re diguhere.”*. Diyar e ku di lêkolînên akademîk de ziman bi pîvanên cuda tê pênasekirin û naşîbehe pênaseyên wêjeyî û rojnamevaniyê. Bi rastî gelek pênase hene ku bersivê nadin pîrsa *“ziman çi ye?”*; lê berovajî vê yekê, balê dikêşin ser karîgeriyên wî yên wekî *“ziman bi kêrî çi tê?”*. Lewre ev cureyên pênaseyan dibêjin ku *“ziman alava ragihandinê ye”* yan *“ziman alava danûstandinê ya di navbera mirovan de ye”* yan jî *“ziman alava derbirîna hest û ramanan e”*. Hema hema her kes dipejirîne ku ziman mirovan ji zindiyên din cuda dike. Dîsa her gotindar û bihîstyar têdigihêje ku bi zimanê wî yê zikmakî çi gilî-gotin rast û meqbûl in yan jî çî şaş û nemeqbûl in. Rast e, di navbera cureyên din ên zindî de jî asteke pêwendiyên heye; lê şewazên wan ên pêwendîgirêdanê wekî zimanê mirovan sazûmaneke têkel û piralî nahewînin. Kurd jî peyva *“zar”*î hertim bi wateya *“qabiliyeta axaftinê”* bi kar tînin; carinan peyva *“ziman”*î jî pê ve girêdidin û dibêjin *“heywanê bê zar û ziman”*.

Cureyên zimanan

Zimannasî zimanan li ser sê beşan dabeş dike: *“zimanên axaftinê”*, *“zimanên nîşandanê”* û *“zimanên nivîsandinê”*. **Zimanê axaftinê** amûreke ragihandinê ya bi dengên naskirî ye, ango zimanekî devkî yê rojane ye. **Zimanê nîşandanê** amûreke ragihandinê ya ker û lalan e ku bi riya dest û nîşaneyan tê axaftin, ango zimanê nîşaneyên destî û nedestî ye. **Zimanê nivîsandinê** amûreke ragihandinê ya bi riya nîşaneyên nivîskî ye, ango zimanekî xudanalfabe ye ku zimanê wêjeyî, zimanê şifrekirî yên îstixbaratî û zimanê koran jî digire nava xwe. Divê bê gotin ku ev her sê ziman jî li gorî rê û rêçikên rêzimanekê tînin axaftin an nîşandan an jî nivîsandin.

Taybetmendiya zimanê mirovan

a. *Zar -ango ziman- taybetmendiyeke mirovan e; tê de potansiyela bişivîn, guherîn, pêşxistina têgehên şênber û razber heye.*

b. *Ziman amûreke ragihandinê ya karîger e; mirov zanîn, raman, hest û ezmûnên xwe bi riya zimên vediguhezî û pêşkêş dikin. Bêguman mirov ji bo danûstandinê hinek bizavên dest û rûyan, nîşaneyên hevpar (ên wekî îstixbarat û trafikê) û dengên bêwate jî bi kar tînin; lê*

belê qada wan ewqasî ne fireh e. Ji aliyekî din ve “tûrikê dengan” ê zimanan heye; lewre hebûn û tunebûna hinek dengdar û dengdêran ji bo xurtî-qelsiya zimanekî ne pîvanên zanistî ne.

c. *Xîmê dengsaziya zimanekî li ser zimanê devkî tê avêtin; her çiqas zimannasiya giştî bi hinek zimanên mirî û kêmnas eleqedar bibe jî, zimanê rojane yê bikarhatî bingehê lêkolînê li ser zimanekî pêk tîne.* Mirov di destpêkê de fêrî zimanê devkî dibe; îcar heke perwerdehiyeke nivîskî hebe jî, noqî kûrahiya zanyariyên wî zimanî dibe. Ji ber ku axêverên zimanên nenivîsandî, zarokên pêşdibistanê û kesên nexwenda jî dikarin bi awayekî serkeftî zimanê xwe yê zikmakî rast bi kar binin, li ser wî zimanî danûstandinan bikin û pê biryaran bidin; wisan e, veguhastina devkî yekane rê ye ku zimên digihêjîne nifşên paşerojê.

d. *Ziman diyardeyeke civakî ye; dema ku mirov ji dayika xwe dibe, hin alavên zimên bi xwe re tîne.* -Asta hişmendiya wan çî dibe bila bibe-, zarokên tendurist teqez dê rojekê biaxivin an jî bi zimanekî têkiliyan daynin; lê belê ji bo ku ev alav veguherin zimanekî diyarkirî yê hevpar, pêwistî bi hawirdoreke civakî jî heye; her wiha ziman li gorî ‘rêjeya beşdariya civakî’ rastî guherîn û pêşveçûnan tê, xurt û qels dibe. Di nava civakekê de mirovek nikare bi tena serê xwe zimên biguherîne; lê -heke şopîner û piştgiran bibîne- dikare gava pêşîn bide avêtin, bibe sedemkarê guherîn û pêşveçûna zimanekî, bi dostî an jî dijminahiya xwe zimanekî xurt an jî qels bike.

e. *Zimanê mirovî di heman demê de berhemdar û hilberîner e; li gorî pêdiviyên nû dikare şêwazên vegotinê yên nû û wateyên nû biafirîne.* Sînorê berhemdarî û hilberînê hem digihêje deng û peyvan hem jî şêwaz û cureyên hevoksaziyê yên nû. Carinan axêverek dikare di zimanê xwe yê zikmakî de bêjeyeke ku berê kesî bi kar neaniye biafirîne yan jî hevokeke qet avanebûyî saz bike.

f. *Ziman guherbar e; hemî zimanên xwezayî ji ber sedemên curecureyî di nava guherîneke domdar de ne.* Tekstên pêşîn ên dîrokî tenê di encama perwerdehiyeke diyarkirî de tîr fêmkirin; lê belê çarçoveya guherbariyê gelekî berfireh e: ji ber sedemkarên dîrokî, civakî, derûnî, rewşa serweriyê, erdnîgariyê û gelekên din birek guhertoyên zimanê pêşîn derketine holê. Lewre zimannasî van guhertoyan li ser malbatên zimanan dabeş dike, her zimanekî li gorî zarava û devokên wî dinirxîne.

g. *Zimanê axaftinê ji zimanê nivîskî zûtir diguhere; gava ji bo zimanên nivîskî rêbazeke nimûneyî hate destnîşankirin û li ser vê rêbazê çend nifş hatin perwerdekirin, êdî civak li ser zimanê nivîskî radibe û rûdine, ji guhertinên nû hez nake.* Wisan e, zimanê axaftinê di nava guherîneke berdewam de ye; ji ber ku zimanê nivîskî statîk e û zimanê axaftinê jî dînamîk e, ferqa di navbera rastnivîsîn û bilêvkirinê de bi domana demê re mezin dibe û pêwistî bi çaksaziya zimanê nivîskî çêdibe.

Ramanên li ser destpêka zimên

Derbarê destpêka zimên de gelek ramanên neceribandî hene; lê ji ber dûrbûna pêkhatina bûyerê rastiya wan nayê piştrastkirin. Lewre ev raman wekî hîpotezan dimînin; ji ber ku ji ezmûnekê nayên derbaskirin û nayên dubarekirin. Her wiha tevahiya van ramanan texmîn û hizirînên kesane ne; xwe naspêrin belgeyên dîrokî, veguhastinên ceribandî û delîlên eqlî. Loma jî zimannasên sedsala 21an bi wêrekî dergehê vê mijarê girtiye û lêkolîna derbarê wê de bêşûd hesabandîye. Dîsa jî naskirina van ramanan dê sûdmend be û sedemkarên vê biryarê şîrove bike.

Teoriyên ayînî yên sereke

Li gorî teoriyên ayînî ziman ji aliyê Xwedê, xwedayan an jî aqilmendên xwedayî ve hatiye afirandin. Ev hîpotez di ayînên neteweyên cuda de xwe dide der:

a. Teoriyên sindohîndûyî: Li gorî Vedayên Hindistanê (sedsala 20an BZ) xwedayê sereke navên xwedayên din danîne û navên tiştan jî ji hêla aqilmendên pîroz ve bi alîkariya xwedayê sereke hatine destnîşankirin. Di Ûpanîşadan de (tekstên ayînî yên sedsala 10an

BZ) tê gotin ku hebûnê germahî, germahiyê av û avê jî xwarin ango zindî afirandiye. Di destpêkê de Xwedê dikeve dirûvê zindiyekî, nav û teşeyê wî zindiyekî diafirînin. Piştî ku ev xwarin ji hêla kesekî ve tê givartin (givirandin, hezmkirin), li beşa hera gewre, beşa navîn û ya herî nazik tê dabeşkirin. Bi vî awayî xwarin di nava goşt, hiş û gemara derxistî de tê dabeşkirin. Av vedigere mîz, xwîn û nefesê; her wiha germahî jî vedigere hestî, mêjî û axaftinê.

b. Teoriyên tewratî: Li gorî pirtûka “Pêkhatin”ê ya Peymana Kevn (Tewrat), Xwedê navandina tiştan sipartiye Ademî; di destpêkê de tevahiya mirovahiyê bi heman zimanî axiviye û heman peyv bi kar anîne. Lê belê dema ku mirov gihiştine asta bajarvaniyê, karibûne her biryareke xwe bisepînin û tu sînorî nas nekin, Xwedê zimanên wan tevlihev kirine û ew li ser rûkalê cîhanê belawela kirine: “Xudan Xwedê Adem (ew mirovê ku afirandibû) hilda û danî baxçeyê Edenê, da ku wî biçîne û biparêze. Her wiha fermanî wî kir: «Ji mêweyên daran tu kîjanê bixwazî, dikarî jê bixwî; lê belê ji dara naskirina qencî û nepakiyan nexwe. Ji ber ku gava tu jê bixwî, tu dê teqez bimirî.» Piştî Xudan Xwedê got: «Ne baş e ku Ademê meriv tenê bimîne; Ez dê alîkarekê ji bo wî biafirînim.» Xudan Xwedê hemû ajelên zevînê û hemû balindeyên esmanan ji xakê afirandibûn û da ku bibîne ka ew ê çî navî li wan bike, ew anîbûn ba Ademî. Ademî çî nav li kîjan jîndarî kir, navê wî jî wisan ma. Ademî ji bo her ajeleke kedîkirî û biyanî, ji bo her balindeyeke ku li esmên difire navek hîlbijart; lê ji bo Ademî alîkarekeke guncayî nehat dîtin. Lewre Xudan Xwedayî xeweke kûr şande ser Ademî. Dema ku Adem di xewê de bû, Xudan Xwedayî ji parsiyên wî hestiyek hilda û li şûna hestî goşt hêşîn kir; ji wî hestiyê ji parsiya Ademî hildayî jinek afirand û ew anî ba Ademî.” (Peymana Kevn: Pêkhatin, 2:15-22). “Di destpêkê de tevahiya mirovahiyê bi heman zimanî diaxivîn û heman peyv bi kar dianîn. Dema ku koçî aliyê rojhilatê bûn, li devera Şînarê dolek (besteke rast) dîtin û li wê derê bi cih bûn. Wan gote hev: «Werin, em kerpîçan (agûran) çêkin û wan baş bipijînin.» Wan li şûna kevîran agûr (kerpîçên pijandî) û ji dêla xercê jenîne jî qîr bi kar anîn. Piştî wan got: «Em ji xwe re bajarekî ava bikin, bila bircên me bigihêjin ber perê esmên û em bi wan bîn naskirin. Bi vî awayî em ê li cîhanê belawela nebin.» Ji bo ku bajarê avakirî û bircên çikandî bibîne, Xudan hate xwarê û got: «Va ye, ev bûne neteweyeke yekgirtî û heman zimanî diaxivin; wisan e, ew dê her biryareke xwe bisepînin û tu sînorî nas nekin. Îcar werin, em dakevin jêrê û zimanên wan tevlihev bikin ku ji hev fêm nekin.» Xudan ew ji wir hildan û li seranserî cîhanê belav kirin; bi vî awayî avakirina bajêr rawestand. Ji ber vê yekê navê Babilê li bajarî hate danîn; bi sedema ku Xudan zimanê hemû mirovan tevlihev kiribû, ew ji wir derxistibûn û li seranserî cîhanê belav kiribûn.” (Peymana Kevn: Pêkhatin, 11:1-9).²⁸⁶

c. Teoriyên incîlî: Li gorî pirtûkên “Yûhena” û “Karên Şandiyên” ên Peymana Nû (Mizgînî/Incîl) hê di destpêkê de peyv hebûye û bi Xwedê re bûye; her wiha hevalbendên Îsa Pêxemberî ziman wekî bûyereke xwedayî hesibandiyê: “Di destpêkê de Peyv hebû. Peyv bi Xwedê re bû û Peyv bi xwe Xwedê bû. Ew di destpêkê de bi Xwedê re bû.” (Peymana Nû: Yûhena, 1: 1-2)²⁸⁷ “Gava ku Roja Pentikostê hat, ew hemû bi hev re li derekê civiyabûn. Û ji nişkê ve ji esmên dengê hat ku dişibihî bayekî xurt û ew mala ku lê rûdiniştin tijî kir. Zimanên wekî pêlên êgir di nava wan de xuya bûn û li ser her yekî ji wan danîn. Hemû bi Ruhê Pîroz tijî bûn û bi gotina ku Ruhê Pîroz dabû wan, wan dest pê kir bi zimanên din peyivîn. Hingê li Orşelîmê, cihûyên xwedêtirs ji hemû milletên li ser rûyê erdê hebûn. Li ser vî dengî elaleteke (hêwirze) mezin civiya û tevlihev bû, çimkî her kesî dibihîst ku bi zimanê wî dipeyivin. Wan bi awayekî matbûyî û şaşmayî pirsî: «Ma ev hemû yên ku dipeyivin ne ji Celîlê ne? Ma çawa çêdibe ku her yek ji me zimanê xwe yê dê dibihîze? Di nav me de partî, medî û îlamî hene. Ji Mezopotamyayê, Cihûstan, Kepedokya, Pontos û Asyayê; ji Firîgya û Pamfilyayê, ji Misrê û ji herêma Kûrenê ya Lîbyayê, mêvanên ku ji Romayê hatine; cihû û xwedêperestên ji milletên din, girîtî û ereb hene. Em dibihîzin ku ev bi zimanên me li ser karên Xwedê yên mezin diaxivin.» Hemû şaş û heyirî man û wan ji hev pirsî: «Ma ev çî ye?» Lê

286 <https://incil.info/kitap/Yaratilis/11>; dema gihiştinê: 08.12.2021; 23:10.

287 <https://mizginiyakurdi.com/kiteba-piroz/yuhenna-1/>; dema gihiştinê: 08.12.2021; 21:43.

hinekên din jî tinaze dikir û digot: «Ev bi meya nû serxweş bûne.» Lê Petrûs bi yanzdeh hewariyan ve rabû, dengê xwe bilind kir û ji wan re got: «Gelî cihûyan û hûn hemû kesên ku li Orşelîmê ne! Guh bidin peyvên min, vê yekê qenc bizanin!» (Peymana Nû: Karên Şandiyan, 2: 1-14).²⁸⁸

d. Teoriyên quranî: Hesên Xalib di berhema xwe ya bi navê “*Di Quranê de Teoriya Zanistê û Destpêkeke Nû ji bo Tefsîrê*” de mijara zimên li ser du serdeman, “*serdema jiyana li bihuştê*” û “*serdema jiyana li cîhanê*” dabeş dike: “*Dema ku Adem li bihuştê dijiya, Xwedê Adem perwerde kir û derxiste pêşberî firîşteyan: <Xwedê hemû nav hînî Adem kirin, paşê ew pêşkêşî firîşteyan kir û got: «Derbarê navên van tiştan de min agehdar bikin.» Firîşteyan jî got: «Tu bêhevta yî, ji bilî fêrkirinên Te zanyariyeke me tuneye. Zana û serwerê mitleq Tu yî.»>*” (Quran, Beqere 2:31-32). Beriya ku Adem bi girîngiya laşê xwe bihese, Xwedê ew hînî navan kiriye; ev enerjîya wî ya hişmendiyê dibe ku ji ber zanîne be yan jî ji ber vê hejmarê giştî ya navan be. Lê belê di vê kêliyê de Adem bi zanyariyeke berfireh re mijûl e; dema ku dadikeve rûkalê cîhanê, ev pisporiya wî kêr dibe yan jî têrê nake. Wekî ku ji zimanê serpehatiyê jî diyar dibe, Adem ji dara qedexekirî meweşyan dixwe û ji bihuştê tê qewartin; lê piştî peyvên ji Xwedê werdigire (Quran, Beqere 2:37) û tê bexşandin. Bêguman cûdahiyê mezî di navbera her du dozanan de heye: Adem nav jî bîr kirine û xwe bi peyvên girtiye. Zanîna navan ji bo serbilindî û xwepêşandanekê bû, lê zanîna peyvên ji bo xebat û danûstandinê bû. Adem eleyhisselam ji bo destpêkirina destana peyvê, bi tevahî ji zanîna navan qut bûye û daketiye meydana dijwar. Ji ber ku dem ne heman dem e û cih jî ne heman cih e.²⁸⁹ Dr. Elî Es-Sallabî jî derbarê heman mijarê de dibêje ku “*Yekem tiştê ku Xwedê hînî Ademî kiriye ne nimêj kirin, ne bidestxistina debara jiyane ne jî pêçandina laşê wî yê tazî bûye; lê belê yekem tiştê ku piştî afirandinê yan jî bi afirandinê re hînî wî kiriye, rewanbêjî û navên pêwist ên ji bo vê rewanbêjiyê bûne.*”²⁹⁰

Ceribandinên pêşîn û hîpotezên zanistî

Li gorî vegotinên Herodotî, destpêka bikaranîna zimên ji mêj ve hişê mirovan mijûl kiriye; wekî mînak li Misira kevnare mirov dihizirîn bê ka kîjan ziman herî kevnare ye û ji bo diyarkirina destpêka zimên ketibûn nava hewldanekê. Gava Psammetichus [663-610 BZ] derkete ser têxt, dest bi berhevkirina agehiyên li ser zimanê herî kevnare kir... Padîşahî ferman da ku du zarokên nûbûyî ji dê û bavên gundî bîr standin; bi fermana padîşahî li ba şivanekî û di nava pêz de bîr mezinkirin û li hinda wan tu axaftinek neyê pêkanîn. Bi vî awayî zarok di holeke vala ya cihê de hatin bicihkirin; li wê derê şivan di wextekî diyar de bizin dianîn, şîr didot, dida zarokan û her tiştê pêwist dikir. Psammetichusî dixwest ku bibihîze bê ka ev zarokên fêrnekirî cara yekem kîjan peyvê bi lêv dikin. Li ser fermana padîşahî şivên bi qasî du salan ev zarok xwedî kirin. Carekê gava şivên derî vekir û ket hundirê holikê, her du zarokan xwe bi lingên wî girt, destên xwe yê biçûk dirêj kirin û peyva “*bekos*” bi lêv kirin... Dema ku Psammetichusî bi xwe jî ev peyv bihîst, ferman da ku wateya peyvê di nava zimanan de bê diyarkirin; piştî lêgerînê derkete holê ku frîgî jî nêr re dibêjin “*bekos*” û misrî gihîştin wê encamê ku frîgî jî wan mezintir û kevnaretir in... Li gorî çîrokeke helenî ya din jî Psammetichusî ferman daye ku zimanên çend jinan were jêkirin û zarok bi destî wan bîr mezinkirin.

Di dîroka tomar kirî de ev ceribandina yekem a zimannasiyê tê hesabandin ku li dû wan hinek hewldanên ewqasî ne hovane hatine pêkanîn. Wekî mînak, di sedsala yekem a piştî zayîne de rewanbêjê romayî Quintilianî qala ezmûnekê kiriye ku “*çendek zarok li çolan bi destî dadikên (hemşîreyên) lal hatine mezinkirin; her çend ev zarok hinek peyv bi lêv kiribin jî, hatiye peyitandin ku nikaribûne bi hev re biaxivin û hev serwext bikin.*” Dîsa împaratorê

288 <https://mizginiyakurdi.com/kiteba-piroz/karen-sandiyan-2/>; dema gihîştinê: 08.12.2021; 21:31.

289 Hesên Xalib (2001), *Nezeriyyet’ul-Ilmi fi’l-Quran we Medxelun Cedîdun li’l-Tefsîr*, Dar’ul-Hadî: Beyrût, r. 185-186.

290 Dr. Elî Sallabî, *Et-Te’bîru we’l-Beyanu fi De’weti Adem eleyhi’s-salam*, <https://www.aljazeera.net/blogs/2021/1/17/التعبير-والبيان-في-دعوة-آدم-عليه>; dema gihîştinê: 09.12.2021; 05:09.

almanî Frederîkê Duyem di sedsala 13an de li ser bingehê van ceribandinan ezmûnek daye destpêkirin û zarokên ceribandî mirine; lê sedsala 16an di ezmûna mîrê skotlandî Jamesê Çarem de zarok bi ibranî axivîne û diyar e ku duristiya vê serpêhatiyê nehatiye piştrastkirin. Her wisa împaratorê muxalî Xan Celaladdîn Ekberî jî li Hindistanê heman ceribandin daye dubarekirin û di encamê de zarok bi zimanê îşaretan peyivîne...²⁹¹

Pêvajoya hîpotez û teoriyan

Xîmê teoriyên nûjen (ewro-amerîkayî) ên derbarê destpêka zimên de ji aliyê filozofên Yûnanistana kevnare ve hatine danîn; lê belê yûnaniyan bi xwe jî hem di şerên lîdyayî-medî de ji medan zanistên zimanî wergirtine, hem di tîkçûna li hemberî Kûroşê Duyem de fêrî zimannasiya medoparsî bûne, hem jî di şerên Aleksanderê Makedonî yê heta Hindistanê de zimannasiya medî-parsî-sanskirîtiyê nas kiriye. Ji aliyekî din ve, ewropî di dagirkirina ereban a parzemîna Ewropayê û şerên xaçperestan de hînî bingehên zimannasiya erebî bûne; her wiha ewropiyan piştî Şoreşa Pîşesaziyê, şoreşên azadîxwaziyê yê fransî-amerîkî û şerên parvekirinê yê sedsala 20an (şerên cîhanî yê yekem û duyem) lêkolînên kûr li ser ziman û çandên gelek neteweyên dagirkirî û hevrik meşandine.

Dîtinên yûnaniyan ên li ser destpêka zimên bi du ekolên zanistî tîk şîrovekirin: alîgirên "*ramana xwezayî*" û alîgirên "*ramana peymanî*". Alîgirên ramana xwezayî -bi taybetî jî Heraklîtosê Efesî (535-475 BZ)- ji bo navên tiştan sedemeke xwezayî digeriyan û wan bawer dikir ku nav bi teqlîdkirina xwezayê hatine dayîn. Li gorî wan, gava mirovan li hawirdora xwe tiştek dîtiye û dengê jê bihîstiye, dengê yekem ê wî tiştî teqlîd kiriye û navek lê kiriye. Lewre nav siha tiştekî xuyayî ye; teşe yan jî pîşeyê wî tiştî ronî dike. Kesê ku tiştan bi nav dike, divê navê rast ê ku ji hêla xwezayê ve afirandî kifş bike; heke ev yek neqewime, axêver tenê dengê derdixe. Alîgirên ramana peymanî jî -bi taybetî Demokritosê Abderî (470/460 BZ) û Arîstotelesê Stagîrayî (384-322 BZ)- bawer dikir ku navandina heyberan bi lihevkirineke di navbera mirovan de pêk hatiye, ango ziman li gorî peymanê civakî hatiye afirandin.

Divê bê gotin ku zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî ji du serdemên dîrokî re derbas bûye û heta radeyekê pijiyaye; lewre bandor li ser piraniya zimannasiya cîhanê kiriye. Di destpêkê de zimannasiya serdema navîn a ewropayî bi zimannasiya erebî re bûye hevnas; hem di pêvajoya dagirkeriya ereban a Spanya û Îtalyayê de hem jî di pêvajoya dagirkeriya xaçperestan a Quds û Şamê de gelek danûstandinên zimannasiyê çêbûne. Hêjayî gotinê ye ku di vê pêvajoyê de li welatên ewropî zimanê erebî wekî pêwistiyê perwerdehiyê hatiye dîtin; di asta zimanê ingilîzî yê îroyîn de li zanîngehên Ewropayê hatiye hînkirin. Lê belê piştî Şoreşa Pîşesaziyê û şoreşên azadîxwaziyê yê li Fransa û Amerîkayê gelek ewropayî belavî cîhanê bûn; derbarê ziman, çand û wêjeya gelên cîhanê de xebatên civaknasî û mirovnasiyê meşandine.

Zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî jî destpêka zimên spartiyê du ekolên zanistî yê kevnare "*ramana xwezayî*" û "*ramana peymanî*". Di çarçoveya ramana xwezayî de, filozofê alman Gottfried Leibniz (1646-1716), nivîskar û filozofê fransî yê wekî Charles de Brosse (1709-1777), Etienne Bonneau de Condillac (1715-1780), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) û xwezaparêzê ingilîz Charles Darwin (1809-1882) hinek hîpotez pêşkêş kirine. Wekî mînak: Gottfried Leibnizî deng li ser dengên hêzdar (hişk) û bêhêz (nerm) dabeş kirine û li gorî wî, "*dema ku mirovan teqlîda dengên kîrîye, bandora tişt û heywanan li ber çavan girtiye û peyvên tîkildar derketine holê; lê peyvên nûjen jî deng û wateyên bingehîn dîr ketine*". Dîsa Charles de Brosseyî (1709-1777) li reftarên zarokan mîze kiriye û nihêriye ku di destpêkê de qîrînên zarokan ên bêwate vediguherin navdêran; lewre wî biryar daye ku mirovên seretayî jî ji heman qonaxê re derbas bûne û gotinên wan ên pêşîn navdêr bûne. Bi baweriya Etienne Bonneau de Condillacî ziman ji ber pêdiviyên mirovan derketiye holê û civakê ziman wekî alîkarê pêwistiyan bi kar aniye. Di çarçoveya

291 https://www.langust.ru/review/lang_h01.shtml; dema gihîştinê: 24.12.2021; 22:06.

ramana peymanî de *"hîpoteza peymanî civakî"* ya Thomas Hobbsî (1588-1679) û *"teoriya îşaretên dest û rûyan"* a Wilhelm Wundtî (1832-1920) ramanên herî navdar in. Li gorî Hobbsî, *"bi riya pêwendiyên zayendî zêdebûna mirovan rewşeke xwezayî ye. Berê malbat bi tena serê xwe dijiyan; têkiliyên di navbera wan de bi asteke nizm dimeşyan û di nava dijayetiyê de her kesî li dijî kesên dîtir û nejişwe şer dikir. Lê ji bo ku bikaribin di nava aramiyê de bijîn, diviyabû wan sîwanek ava bikira, ango divê wan di bin banê dewletekê de yekîtiya xwe saz bikira û di navbera xwe de peymanek girêdana. Ji bo vê yekê jî pêdivî bi dahênana zimanekî ku bikaribe vê sazûmanê damezirîne derketibû holê ku ew jî ziman e."* Wilhelm Wundt jî di hîzîrî ku *"ziman bi dilxwazî û bêyî mebesteke plankirî çêdibe. Lê di destpêkê de serdestiyeke kiryarên laşî (pantomîm) li ser mirovan hebû; her wiha sê cureyên tevgerên wan hebûn: bertek, nişandan û nîgarkirin. Tevgerên wan ên bertekî hestên wan şîrove dikirin; paşê ev bertek vegeyriyan asta baneşanan. Piştî mirov gihîştin asta nişandan û nîgarkirinê; ramanên xwe yê derbarê tiştan de bi nişandana rasterast û xêzkirinê vegotin. Hevokên wan ên pêşîn li ser pêveberên lêkerî dihatin avakirin û kirde nedihatî diyar kirin (wekî "dibirîq" û "bang dike")."*²⁹²

Dema ku ingilîzan Hindistan dagir kir û gihîşte armanca Skenderê Makedonî yê ku nikaribû vê parzemînê bi dest bixîne, propagandayê çandî ya berwarkî jî meşand; di vê çarçoveyê de ji bo rewakirina dagirkeriyê *"teoriya zimanên hîndoewropayî"* avête bazarê, ango mafê dagirkirina erdnîgariya di navbera Ewropa û Hindistanê de bexîşande gelên pêşketî yê ewro-amerîkayî. Lewre zimannasiya ewro-amerîkayî hewl dida ku pêwendiyê zimanî û çandî bi Hindistanê re girêde; dema ku hindêk belgenamê yê zimanê sanskîrîtî bi dest ketin, ewropîyan demildest li ser xîmê ramanên zimannasê sanskîrîtiyê Panîniyê Qendeharî (sedsala 6an an jî 4an BZ) teoriyên xwe yê zimannasiyê xurt kirin û bi pêş ve birin. Piştî ku zanyarên ewropî yê sed sala nozdehan xebata wî ya bi navê *"Eştadhayî"* vedît û weşand, Panîni hem wekî *"zimannasê yekem ê raveker"* hate hesibandin hem jî wekî *"damezirînerê zimannasiyê"* hate binavkirin. Rêzimana Sanskîrîtiyê ya Panîniyî, bandor li ser zimanzanên wekî Ferdinand de Saussure û Leonard Bloomfield jî kir; her wiha Noam Chomsky jî teoriyên xwe yê zimannasiyê li ser xebatên vê pêvajoyê ava kirin.²⁹³ Lê belê cudahiyeke bingehîn di navbera xebatên Chomsky û teorisyenên berê de heye; divê bê zanîn ku Chomsky teoriyên mîrateya çandî-zimanî ya berî serdema xwe ji ezmûna geşedan (evaluation) û bîrkariyê re derbas kirine. Li gorî wî, *"geşedana mirovan nişan dide ku her guhertoyê zindî ya organîzmeyê ji guherîneke genetîkî ya kesekî dest pê dike û ev guherîna genetîkî ya bêserûber bi riya nişîsa ji wî peydabûyî berdewam dike û belav dibe. Ji aliyê bîrkariyê ve, hişê mirovî xwediyê lez û hêzeke nedîtî ye; madem ku mêjiyê mirovî dikare heta asteke bêsinor tiştan bijmêre û vê kapasîteya xwe bi hejmara bêdawî, ango bi formûlên wekî "n" û "n+1"ê nişan bide, wisan e qabiliyetên mêjiyê mirovî û hişmendîya wî jî ji nişkê ve û bi lez peyda dibin û bi pêş ve diçin; çawa ku krîstal bi dilopekê dest pê dike û dilopên dîtir qewareya wê mezin dikin, hişê mirovî jî qabiliyetên zimanî bi pêş ve dibin û digihînin çandê civakî ya serdest."*²⁹⁴

Guherîna zimên

Zimannasê kurd Diyar Evdilkerîm Seîd Halo guherîna zimên dispêre çendek sedemkaran ku li ser du beşan pareve dibin: *"hokarên nezimanî"* û *"hokarên zimanî"*. Li gorî wî, *"desthilatdariya ramyarî û leşkerî"* (bi her du şaxên xwe yê wekî *"ramyariya derveyî"* û *"ramyariya navxweyî"* ve), *"baweriyên mezhebî-ayînî"*, *"şêwazê bicihbûna li jîngeh û erdnîgariyê"*, *"hişmendîya tevger û dibistanên rewşenbîriyê"*, *"rewşa giyanî û civakî ya neteweyekê"* sedemkarên nezimanî ne ku zimên ji riya kevneşopî averê dikin; ev averêbûn carinan erênî ne, zimên dikemilînin û geşeve dibin. Her wiha carinan jî neyînî ne, zimên

292 https://www.langust.ru/review/lang_h01.shtml; dema gihîştinê: 25.12.2021; 01:52.

293 <https://en.wikipedia.org/wiki/Pāṇini>; dema gihîştinê: 24.12.2021; 23:55.

294 Ji bo vê gotarê bnr: Noam Chomsky (2004), *Language and Mind: Current thoughts on ancient problems*, Part I & Part II. <Lyle Jenkins (ed.), *Variation and Universals in Biolinguistics*. Amsterdam: Elsevier, r. 379-405.>; her wiha ji bo vê gotarê jî bnr: Noam Chomsky (2005), *Three factors in language design*, *Linguistic Inquiry*. 36 (1): 1–22.

sist dikin; heke ji aliyê civak û desthilatdariya wê ve tivdirên demildest û rast neyên hilibijartin, ev averêbûn zimên mîna birîndarê margestî ditevizînin û dikujin. Li milê din, hez û viyana mirovî li ser teralî û kêmbizaviyê radiweste ku sedemkara sereke ya guherîna zimên e; wisan e, *“bikaranîna kêmtirîn hêzê ji bo axaftinê”* sedemkareke navxweyî ya guherînê ye ku bi asta dengsazî, peyvsazî û hevoksaziyê re berwarkî dimeşe û li gorî her asteke guherînê rêjeyeke ciyawaz nîşan dide. Zimannas li ser wê baweriyê ne ku guherîna dengsaziyê û rêzimanê du hokarên zimanî ne; zimên rût û tazî dikin, şêwazekî sivik û sade yê zimên diafirînin. Bi gotineke zelaltir, dem û wizeya bikarhatî bandorê li pevgirêdana rêzedengan û barkirin-vereşandina wateyan dikin; di vê pêvajoyê de gotindar hertim dixwaze bi rêzedengên kêmtir wateyan ragihîne û guhdar jî dixwaze rêzedengên kêmtir bibihîze û wateyên barkirî vereşîne.²⁹⁵

Peydabûna zarava û devokan

Ziman pergaleke ragihandinê ya bi dangan e ku komeke mirovan heman wateyê ji wê axaftinê fêm dikin; her wiha ziman parçeyekî girîng ê çandê û pergala ragihandina nivîskî ye ku li ser bingehe *“kevneşopiyeye wêjeyî”* hatiye avakirin. Her wekî berê jî hatibû gotin, guherîna zimên di encama veqetîn an jî veqetandina fîzîkî de diqewime ku dibe sedema guherîna dangan, peyvên nû û hevoksaziya cihêreng; di van rewşan de çend bûyer rûdidin: **a. zarava** (guhertoya herêmî ya zimanekî ye; axivgerên makezimanekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin astê zimanekî nû jî) **b. devok**: (guhertoya herêmî ya zaravayekî ye; axivgerên makezaravayekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin astê zaravayekî nû jî) **c. cihînan/îzoglos** (di guherîna zimanan a ber bi zaravayan de -li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgariyê- komeke peyvên hevpar derdikevin holê ku şop û astên guherînê nîşan didin) **d. tîpnîşan/îzograf** (di guherîna dangan a zimanekî de werar û taybetmendiyên cihêreng ên pergala nivîsandinê dişopîne) **a. Zarava** axaftinên cihêreng ên heman zimanî ne; ango pareke heman neteweyê di bin sîwana giştî ya zimanê giştî yê wê neteweyê de bi cureyekî ciyawaz diaxive. -Her çawa kesek dizewice, baweriyê ji zarokên xwe re dike û heke derfetê bibîne cihê dibe û bi awayekî serbixwe dijî- **zarava jî** *“pergaleke zimanî ye ku bi domana demê re ji zimanê bav veqetiyaye; bi dengsazî, peyvsazî û hevoksaziya xwe ya cuda ve bûye xwediyê devokan”*. Wisan e, ziman li ser zaravayan û zarava jî li ser devokan pareve dibin; divê bê zanîn ku her zaravayê çalak dikare gelekî bi pêş ve here û bibe zimanekî serbixwe jî. Di çarçoveya vê pênaseyê de, zarava -yan jî axaftinên cihêreng ên zimanekî- ji gelek aliyên ve nêzikî hev in û bi hev ve girêdayî ne; tevî cudahiyan pêkhatî, bi gelemperî axivgerên wan ji hev fêm dikin. Ev têgihîn piranî ji bo qalibên axaftinê yên herêmî tê bikaranîn; lê belê dibe ku zaravayek ji ber sedemkarên din ên wekî cihêrengiya çîna civakî (sociolect), bicihbûna li deverekê/erdnîgariyekê (regiolect/geolect/topolect) û cudahiya nijadî (ethnolect) jî derketibe holê. Wisan e, ferqa di navbera *“zimanê standard”* (ango *“zaravayê standard”* û serdest ê zimanekî) û *“zaravayên nestandard”* (zaravayên gelêrî) de hinekî kêfî ye û ne li gorî pîvanên zanistî-mentiqî ye; dibe ku ev statû li ser bingehe sedemkarên civakî, siyasî, çandî, ramanên dîrokî, belavbûna li jingehê û hêza desthilatdariyê jî hatibe avakirin.²⁹⁶ Bi kurtasî peydabûna zaravayan girêdayî komeke sedemkarên dîrokî, civakî û zimanî ye; zarava di nava xwe de jî guherbar in, ji aliyê şêwe û naverokê ve veqetandî ne, huner an jî pratîkeke çandî ne ku di jiyana neteweyekê de xwediyê roleke diyarker dilîzin.²⁹⁷

b. Devok cureyekî axaftinê yî heman zaravayî ye ku di nava beşeke axêverên dorgirtî de bi pêşketina demê re û bêyî hemdê wan diqewime; di encamê de li ser hinekî cureyên peyvên û bilêvkirina wan lihevkiyên nerasterast çêdibe, ji van guhertinên biçûk nîşaneyên herêmî derdikevin holê ku ji hêla kesên derveyî herêmê ve bi hêsanî nayên

295 Diyar Evdîlkerîm Seîd Halo (2011), *Yasayên Dengî di Kurdiya Jorî da: Govara Behdînan*, Spîrêz: Duhok, r. 63-71.

296 Ebdusselam Necmedîn Ebdullah, Şêzad Sebrî Elî (2011), *Zimanvaniya Tiyorî*, Spîrêz: Duhok, r. 103-124.

297 <https://en.wikipedia.org/wiki/Dialect>; dema gihiştinê: 19.01.2022; 19:34.

fêmkirin. Di zimannasiya civakî (sosyolingûistîk) de devok awayê bilêvkirinê ye ku taybetmendiya kes, şunwar an jî neteweyeke taybet nîşan dide.²⁹⁸ Dibe ku devok bi şunwareke taybet bê nasîn ku axêverên wê lê dijîn û devokeke herêmî yan jî erdnîgarî be; her wiha dibe ku ji ber rewşa civakî-aborî ya axêverên wê, nijada wan (etnolekt), çîna wan a civakî (devoka civakî) yan jî bandora wan a li nava civakê ev devok pêk hatibe. Di hinek rewşan de hînbûna zimanekî wekî zimanê duyem jî devokekê derdixê holê. Devok bi gelemperî di qalîteya deng û bilêvkirinê, cihêbûna dengdêr û dengdaran, kirpandin, rîtm û tonaja dengan de ji hev cihê dibin.²⁹⁹ Carinan bi domana demê re rêziman, watenasî, ferheng û taybetmendiyên zimanî yên din ên devokê ewqasî diguherin ku bi xwe jî dibin zaravayekî serbixwe; lê belê bi awayekî gelemperî “devok” tê wateya cudahiyên bilêvkirinê, lê peyva “zarava”yê komeke berfireh a cudahiyên zimanî dinimîne ku birekî devokan dikevin bin sîwana wî.

c. Cihnişan (a ku jê re îzoglos û heteroglos jî tê gotin) sînorê erdnîgarî yê taybetmendiyeke zimanî ye; di vê rewşê de bilêvkirina dengdêrekê, wateya peyvekê, yan jî bikaranîna hin taybetmendiyên peyvsazî û hevoksaziyê diqewimin. Wisan e, cihnişan şunwara komeke peyvên hevpar derdixin holê ku li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgarîyê teşe girtine; her wiha şop û astên guherînê nîşan didin û ji bo veqetandina jîngeha peyvan tê bikaranîn. Zaravayên sereke bi gelemperî bi xetên cihnişanan tên veqetandin; wekî mînak: Xeta Benrathê almaniya jorîn ji zimanên almanî yên din ên rojavayî cuda dike û Xeta La Spezia–Rimini jî zimanên îtaliya bakurî ji zaravayên îtaliya navîn vediqetîne. Lê belê, hinek cihnişanên taybet hene ku tu pêwendîya wan bi tixûbekî zimanî re tuneye; wekî mînak: dengê /y/yê yê hinek peyvên fransî û almanî di heman peyvên ku derbasî îtalî û spanî bûne de tuneye.

d. Tîpnişan (îzograf) pêvajoya guherîna tîpan şîrove dike; wisan e, dema ku cihnişan (îzoglos) bandorê li ser alfabe û rastnivîsê dike û ev rewş bi tîpnişanê (îzograf) tê şopandin. Îcar îzoglos (a ku sînorê erdnîgarî yê taybetmendiyeke zimanî nîşan dide) û îzograf (a ku werar û taybetmendiyên cihêreng ên pergala nivîsandina zimanekî dişopîne) du têgihînen pêwendîdar in û di zimannasiya dîrokî de tên bikaranîn.³⁰⁰

Malbatên zimanên cîhanê û malbata hind-ewropî

Xebatên paşîn ên li ser hejmara zimanên cîhanê ji aliyê du sazîyan ve sala 2021ê hatine weşandin; li gorî kovara “*Ethnologue*”ê hejmara zimanên cîhanê 7139 e û 13 malbat in. Lê li gorî bingeha zanyariyan a “*Glottolog*”ê hejmara wan 8494 e û ji 14 malbatan pêk tên. Glottolog danegheke bîbliyografîk a zimanên kêmnaskirî yên cîhanê ye ku cara pêşîn li Enstîtuya Max Planck (li Leipziga Almanyan) hatiye avakirin û parastin; li gorî zanyariyên wê, polînkirina malbatên zimanan û hejmara endamên her malbatê wiha ye: Malbata zimanên atlantîk-kongoyî (1403 ziman), awistralî-endonezî (1274 ziman), hind-ewropî (583 ziman), sîno-tîbetî (497 ziman), afro-asyayî (377 ziman), nûgîneyî (317 ziman), pama-nyunganî (250 ziman), oto-manguanî (181 ziman), awistiryayî (157 ziman), tayî-kadaî (95 ziman), dravîdî (79 ziman), arawakanî (77 ziman), mandeyî (75 ziman), tupiyani (71 ziman).³⁰¹

Zimannasê kurd Fuad Heme Xurşîd derbarê rêzbenda zimanî ye tofa zimanên hind-ewropî de xebateke kûr amade kiriye; pêwendîya zimanê kurdî ya bi van zimanan re baş daye nasandin û hin rastiyên dîrokî derxistine ber nîqaşê: “*Arkeologan bala xwe daye tevgereke hevpar a şaristaniyeke mirovahiyê ya kevnare ku piştî serdema kevirîn a nû li ser aqareke pir fireh belav bûye; wan dîtiye ku vê şaristaniyê li ser zemîne cîhana kevnare ya wekî Romanya, başûrê Rûsyayê, Sûs, Belûçistan, Hindistan, Tirkmenistan û Kurdistanê heyamek bihurandiye. Di encama vê yekê de zanyar gihaştine wê biryarê ku bêguman ev*

298 *The New Oxford American Dictionary* (2005), 2nd edition, Oxford University Press. ISBN 978-0-19-517077-1.

299 David Crystal (2008), *A Dictionary of Language and Linguistics*, Malden-Oxford: Blackwell.

300 <https://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss>; dema gihiştinê: 19.01.2022; 21:36.

301 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_language_families; dema gihiştinê: 19.01.2022; 23:51.

şaristaniya hevpar divê ji aliyê neteweyekê ve hatibe avakirin; ji ber ku nişaneyên vê şaristaniyê ji Hindistanê heta Ewropayê belav bûbûn, wan li hev kir ku navê vê neteweyê bikin hind-ewropî.³⁰²

Zimannasiya giştî

Her zimanekî mirovan komeke zanîn û qabiliyetan e ku di navbera gotindar û guhdarên wî zimanî de piyeyê pêwendiyên ava dike; di encamê de mirov bi amûra zimên raman, hest, xwestek, gîlî-gazind, hîpotez, teorî û hemû tiştên vegotinê radigihînin.³⁰³

Îcar zimannasî şaxeke zanistê ye ku zimên ji aliyê rêziman, dengsazî, dengnasî, peyvnsazî, peyvnsasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanbêjiyê ve vedikole; bi vî awayî sazûman, watedayîn, hêmayên nimandî, peyamşandin, hêza ragihandinê ya zimên eşkere dike. Wisan e, zimannasî vekolîna tevahiya pergala zanîna ye ku bersivê dide çendek pirsên wekî “ev ziman çawa hatiye avakirin?” “beşên avahiya vî zimanî çi ne?”, “beşên zimên bi kêrî çi tên û çi peyaman didin?”, “beşên zimên li gorî dem û rewşê çi wateyan werdigirin û çawan diguherin”, “bi domana demê re şewaz û wate çawan diguherin û digihêjin nifşên peyhatî?”

Bêguman zimannasî piranî li ser xwezaya zimanan dixebitin, wan bi hev re berawird dikin, wan li gorî malbatên biyolojîk-organîk vediqetînin û keys dikin û bersivê didin hinek pirsên wekî “di navbera zimanên mirovan de çi taybetmendiyên hevpar hene?”, “ziman çawan ji hev cuda dibin û digihêjin binasîyeyê hevpar”, “ev cudahî û hevparî heta çi radewê rêxistî û têkuz in?”, “gelo mirov dikare van cudahî û hevparîyan bi nimûneyan şirove bike?”, “zarok çawan zimanê zikmakî hîn dibin û astên hînbûn-fêrkirinê çawan tên kemilandin?”, “mîrov çawan hînî zimanê duyem, sêyem... dibin?”, “mîrov çawan dikare zimanekî hînî xudan zimanekî din bike?”, “çi tişt bandorê li ser guherîn an jî pişaftina zimanekî dikin?”, “kesên ker, kor û lal çawan hînî zimanan dibin?”, “sînoren zimên çi ne û kîjan sînoren dikarin zimanekî biguherînin?”, “dema ku mirov bi zimên peyaman hildiberîne, çawan vediguhêze guhdarê xwe?”, “pêvajoya rêzkirina peyaman çawan tê plankirin û rêbazên hevparên hilberandina peyaman çi ne?”, “gelo çi pêwendî di navbera hiş, ziman, dil û hestan de hene?”, “mîrov çawan ji hev fêhmî dikin û çima dikevin nava nakokîyan?”... Ji van pirsan diyar e ku zimannasî ne tenê ew kes in ku çendek zimanan digel rêzimanên wan dizanin an jî evîndarên mijarên zimanî ne, parsenga devê xwe dizanin, her gotina xwe baş dipîvin-diedilînin û listikvanên vê qadê ne; digel ku ev taybetmendî xisletên zimannasan in jî, roja îroyîn ew bi rêbazên zanistî çavdêriyan li ser zimên dikin, hîpotez û teoriyan dihînin-diafirînin û zimên ji qeyranên zimanî rizgar dikin û bi pêş ve jî dibin. Wisan e, zanista vekolîna zimên ji naskirina dangan, rêziman û wateyê wêdetir e; gava mirov dikeve nava kêrîhiya babetên zimên, xwe li xaçerêyekê dibîne ku hema hema riyên tevahiya disîplînên zanistî lê vedibin.³⁰⁴

Beşên zimannasiyê yê zanîngehan avahiya zimên li gorî çendek aliyên sereke ve vedikolin: dengsazî (phonetics), dengnasî (phonology), peyvnsazî (morphology), hevoksazî (syntax), watenasî (semantics), rewanbêjî (pragmatics)³⁰⁵.

Îcar **dengsazî** hem pêvajoya pêkhatina dengên axaftinê di laşên mirovî de hem jî hema û tevgerên hevwaterê yê zimanên îşaretan di nava kêmlêbatan de vedikole; lê **dengnasî** li ser pergala dengên bilêvkirî yê zimanekî xebatan dimeşîne. **Peyvnsaziya** ku li zanîngehan tê fêrkirin hem peyvnsaziye hem jî peyvnsasiyê dihewîne; ev zanist hem rêbaz û pêvajoya çêkirina peyvan hem jî pênesakirina cureyê peyvên dariştî (çêkirî) dihewîne. Dîsan **hevoksazî** hem sazkirina hevokê hem jî pênesakirina hemanên hevokê vedikole; **watenasî** jî bi heman awayî hem bi barkirina wateyên nû li peyvan û pênesakirina wateyan re eleqedar dibe hem jî li ser wateyên ji mêj ve di zimên de pêkhatî û cureyên

302 Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê, hejmara 32an, r. 18-22.

303 <https://linguistics.ucsc.edu/about/what-is-linguistics.html>; dema gihiştinê: 23.12.2023; 22:20.

304 <https://www.linguisticsociety.org/what-linguistics>; dema gihiştinê: 23.12.2023; 22:23.

305 <https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistics>; dema gihiştinê: 23.12.2023; 23:33.

wan lêkolînan dike. Her çî ku **rewanbêjî** ye, ew jî li ser bikaranîna zimên ji hemû aliyan ve lêkolînan dimeşîne; bi kurtî ev zanist jî hem li ser rastaxaftinê (fesahet) hem jî li ser xweşaxaftinê (belaxet) dixebite.

Li van dezgehên perwerdehiyê bi awayekî pisporane ziman tê hilsengandin û ji aliyê çend dîmen û çarçoveyan ve ziman tê nirxandin: *zimannasiya dîrokî (historical linguistics)*, *civaknasiya zimên (sociolinguistics)*, *giyannasiya zimên (psycholinguistics)*, *mirovnasiya zimên (ethnolinguistics/anthropological linguistics)*, *zaravanasî (dialectology)*, *zimannasiya jimarekirî (computational linguistics)*, *zimannasiya hişmendiyê (neurolinguistics)*.

Ji ber ku ziman taybetmendiyêke bingehîn a mirovbûnê ye, zimannasî jî xudanê gelek pêwendiyên rewşenbîrî ye; di vê çarçoveyê de bi gelek disîplînên din ên wekî mirovnasî, civaknasî û zanistên xwezayî re dixebite: felsefe, wêje, perwerdekariya zimên, giyannasî, fîzîka akûstîkê, zindînasî (laşnasî, mêjînasî), zanistên komputerê, endazyariya komputerê, pizîşkî (çareseriyên nexweşiyên axaftinê)...

Armanca sereke ya fêrkirina zimannasiyê ew e ku li ser asteke zanistî ya bilind ziman bê vekolan, pîvandî û pêşdebirin; lewre zimannas di pêvajoya perwerdehiya xwe de gelek warên zanistî yê cihêreng bi kar tînin: pedagojiya zimên, patolojiya axaftinê, senteza axaftinê, navgînên zimanê xwezayî, motorên lêgerînê, wergera dijîtal, wergera dadweriyê. Bêguman hemû cureyên nivîsandinê, sererastkirina nivîsan û kar û barên weşandinê qada xebatê ya zimannasan e.

3.2. Zimanê kurdî

Zimanê kurdî pergaleke nîşanan e ku bi awayekî xwezayî di nava civakên kurd de bi pêş ketiye û bi domana demê re rastî guhertinên bingehîn hatiye. Zimannasên kurd zimanê kurdî li ser sê beşan dabeş dikin: *“zimanê axaftinê”, “zimanê nîşandanê”* û *“zimanê nivîsandinê”*. **Zimanê axaftinê** amûra ragihandinê ya bi dengên kurdî yê naskirî ye, ango zimanê kurdî yê devkî û rojane ye ku li ser gelek zarava û devokan dabeş dibe. **Zimanê nîşandanê** amûra ragihandinê ya ker û lalên kurdîaxêv e ku bi riya dest û nîşaneyan tê axaftin, ango zimanê nîşaneyên destî û nedestî yê kurdan e; perwerdehiya wî li gorî zaravayên kurdî ji aliyê dezgehên kurdî yê fermî ve tê destnîşankirin. **Zimanê nivîsandinê** amûra ragihandinê ya bi riya nîşaneyên nivîskî yê kurdî ye, ango zimanê kurdî yê xudanalface ye ku li gorî zaravayan teşe girtiye; ev cureyê zimên *“zimanê wêjeyî”, “zimanê zanistî”, “zimanê fermî yê serweriyê û perwerdehiyê”, “zimanê çapemeniyê”, “zimanê taybet ê leşkerî-îstixbaratî”* û *“zimanê koran”* jî digire nava xwe. Divê bê gotin ku ev her sê ziman jî li gorî rê û rêçikên rêzimana zaravayekî kurdî yê deverekê tînin axaftin an nîşandan an jî nivîsandin.

Taybetmendiyên zimanê kurdî

Zarê kurdî, ango zimanê kurdî zimanekî taybet bi tevahiya kurdan û niştecihên nekurd ên Kurdistanê ye; tê de potansiyela bişivîn, guherîn, pêşxistina têgehên şênber û razber jî heye. Zimanê kurdî amûreke ragihandinê ya karîger e; kurdan zanîn, raman, hest û ezmûnên xwe (çi bi devkî, çi jî bi nivîskî) bi riya zimanê kurdî vediguhastine û pêşkêş kirine. Bêguman kurd jî bo danûstandinê hinek bizavên dest û rûyan, nîşaneyên hevpar (ên wekî îstixbarat û trafikê) û dengên bêwate jî bi kar tînin; lê belê qada wan ewqasî ne fireh e. Ji aliyekî din ve “tûrikê dangan” ê zimanê kurdî heye; lewre hebûn û tunebûna hinek dengdar û dengdêran ji bo xurtî-qelsiya zimanê kurdî ne pîvanên zanistî ne.

Xîmê dengsaziya zimanê kurdî li ser zimanê devkî hatiye avêtin; her çiqas kurd bi hinek zimanên cînar û serdest axivîbin û berhem nivîsîbin jî, zimanê rojane yê bikarhatî ji nifşekê derbasî nifşeke peyhatî bûye. Kurdên ku li Kurdistanê dijîn di destpêkê de fêrî zimanê devkî dibin; îcar heke perwerdehiyêke nivîskî bibînin jî, noqî kûrahiya zanyariyên zimanê zikmakî dibin. Axêverên zimanê kurdî zimanê xwe yê zikmakî rast bi kar tînin û li ser wî zimanî danûstandinan dikin; her wiha hinek sedemkarên wekî “veguhastina devkî”,

"stranên dengbêjiyê û govendan", "çanda gelêrî" û "perwerdehiya kevneşopî" zimanê kurdî gihandiye nifşên paşerojê.

Zimanê kurdî diyardeyeke civakî ye; dema ku kurdek ji dayika xwe dibe, hin alavên zimên bi xwe re tîne. -Asta hişmendiya kurdan çî dibe bila bibe- zarokên wan ên tendurist teqez rojekê bi kurdî diaxivin an jî bi zimanekî ji aliyê kurdan ve naskirî têkilîyan datînin û ajelên wan ên kedîkirî jî ji wî zimanî fêhm dikin. Li gorî hawirdora kurdan a civakî devok û zaravayên kurdî derketine holê; her wiha devok û zaravayên kurdî li gorî *'rêjeya beşdariya civakî'* rastî guherîn û pêşveçûnan hatine, xurt û qels bûne. Bêguman di nava civaka kurd de mirovekî nikaribûye bi tena serê xwe zimên biguherîne; lê -heke şopîner û piştgir dîtîbin- karibûye gava pêşîn bide avêtin, bibe sedemkarê guherîn û pêşveçûna zimanê kurdî. Wekî mînak, li devera Bazîdê Ehmedê Xaniyî zimanê vegotinê yî kurdî bi tehrê helbestkî hûnaye; lê belê Mele Mehmûdê Bazîdî hem pexşana kurdî derxistiye asteke hêja hem jî naveroka wê ya helbestî bi pexşankî vegotiye ku şêwaza her duyan jî şoreşeke zimanî ye. Her wisa xebat û çalakiyên Ziya Gokalp û peyrewên wî yên kurdnijad nekarî kurdan û zimanê kurdî ji holê rakin; lê belê wan karî agirê dijminahiyekê dadin, berê êgir bidin tevahiya erdnîgariya kurdnişîn û pifî wî agirê dijkurd bikin.

Zimanê kurdî di heman demê de berhemdar û hilberîner e; li gorî pêdiviyên nû dikare şêwazên vegotinê yên nû û wateyên nû biafirîne. Sînorê berhemdarî û hilberînê hem digihêje deng û peyvên hem jî şêwaz û cureyên hevoksaziyê yên nû. Carinan kurdek dikare di zimanê xwe yê zikmakî de bêjeyekê ku berê kesî bi kar neaniye biafirîne yan jî hevokeke qet avanebûyî saz bike; Celadet Bedirxanî peyva *"balafir"*ê ji devoka goyîyan wergirtiye ku riyeke nû li pêşiya peyvsaziya kurdî vekirîye.

Zimanê kurdî guherbar e; her wekî hemî zimanên xwezayî, ji ber sedemên curecureyî di nava guherîneke domdar de ye. Tekstên pêşîn ên kurdî tenê di encama perwerdehiyêke diyarkirî de tînin fêmkirin; lê belê çarçoveya guherbariyê gelekî berfireh e: ji ber sedemkarên dîrokî, civakî, derûnî, rewşa serweriyê, erdnîgariyê û gelekên din birek zarava û devokên zimanê kurdî derketine holê. Lewre zimannasiya kurdî ya giştî van zarava û devokan li gorî deveran dabeş dibe (Xuristan, Belûçistan, Luristan, Lekistan, Mukriyan, Hewraman, Behdînan, Xerzan, Cizîr, Aran, Anatolya...); her zaravayekî jî (kurmancî, kirmanckî, soranî, goranî, hewramî, şahzênî/şêxbizîni, pehlî/feylî, kelhurî, lekî, lurî, belûçî) li gorî dever, şax û devokên wî dinirxîne.

Zimanê axaftinê yî kurdî ji zimanê nivîskî zûtir diguhere; gava zimanê devkî yê kurdî bi riya kevneşopî hate veguhastin û ji nifşekê derbasî yeke din bû, êdî civak li ser zimanê devkî radibe û rûdine, ji guhertinên nû hez nake. Duh jî îro jî, zimanê kurdî hertim nimûneyên çanda devkî û nivîskî parastine; lê belê zimanê kurdî yê axaftinê di nava guherîneke berdewam de ye. Ji ber ku îro zimanê kurdî yê nivîskî statîk e, -ango li hinek deveran fermî ye-, kurd jî her roj statûya xwe bi zimanê xwe xurtir dikin; her wiha ji ber ku zimanê kurdî yê axaftinê dînamîk e, her ku diçe şêwazên nû yên helbestkî û pexşankî li ziman û wêjeya kurdî zêde dibin. Van salên dawîn rastnivîsîn û bilêvkirina zimanê kurdî nêzikî hev bûne û pêwistî bi çaksaziya zimanê devkî heye.

Ramanên li ser destpêka zimanê kurdî

Derbarê destpêka zimanê kurdî de gelek raman hene; lê ji ber dûrbûna pêkhatina bûyeran û kêmasiya lêkolînên zanistî, rastiya wan nayê piştrastkirin.

a. Teoriyên ayînî: Tekstên ayînî yên kurdên êzdî *"Mishefa Reş"* û *"Pirtûka Cilweyan"* zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyêke xwedayî; her wiha *"Serencamname"* ya yarsanî û elewiyan jî zimên û qabliyeta hizirînê wekî diyarî û xelateke xwedayî şîrove dikin. Hêjayî gotinê ye ku kurdên êzîdî destpêka zimanê kurdî dispêrin bapîrê xwe yê bi navê *"Şehîd b. Cera"* yê ku kurek ji kurên Adem Pêxemberî ye. Li gorî vegotinên wan, nijada paqij a Şehîd b. Cerayî hêrsa xwişk û birayên wî yên din rakirîye; dema ku xwestine bi komployekê wî ji

holê rakin, Melekê Tawis bi şev hatiye, bi baskê xwe li devên wan xistiye, bi hilatina rojê re her kes bi zimanekî cuda axiviye û kurdiya xwerû tenê ji Şehîdî re maye.³⁰⁶

Dîsa tekstên ayînî yê Avestayê zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyeke xwedayî; ji xwe hebûna vî zimanî bi serê xwe bûyere e û pêwendiya baweriyên xwedayî yê kurd, pars, sindohindûyan û zimanên wan nîşan dide: *“Zimanê avestayî, -jê re bi şaşîti Zend jî tê gotin- bi zimanekî rojhilata îranî hatiye nivîsandin ku pirtûka pîroz a zerdeştîyê ye. Avestayî di du serdeman de hatiye nivîsandin: serdema hera kevn Gata ne ku asteke zimannasiyê (600 BZ) ya nêzikî zimanê sanskrîtî yê Vedayên Hindistanê nîşan dide. Beşa herî zêde ya Avestayê bi rengekî nûtir e zimanî hatiye nivîsandin û di şewazên rêzimanî de gav bi gav sivikbûn û guherandin nîşan dide. Dema ku tekstên Avestayê hatine sererastkirin (sedsala 4-6an), avestayî zimanekî mirî bûye ku tenê ji hêla muxan (magiyan) ve dihate zanîn. Bi ihtimaleke mezin, derdora salên 400î yê berî zayîne avestayî wekî zimanekî axaftinê yê rojane nemaye; lê gotinên pîroz bi kevneşopiya devkî derbasî nîşên peyrew bûne. Avestayî bi alfabeya pehlewiya dereng hatiye nivîsandin ku ji alfabeya zimanê aramî hatiye wergirtin.”*^{307 308} Divê bê gotin ku zimanê avestayî li ser du zaravayan dabeş dibe: zaravayê kevnare yê Gatayan û zaravayê ciwan ê pehlewiye; her wiha zimanê avestayî û sanskrîtî bi qasî goranî û hewramî nêzikî hev in, lê ji aliyê dengsaziyê ve avestayî ji sanskrîtîyê zengîntir e.³⁰⁹ Wekî mînak: di her du zimanan de jî 8 cureyên tewangê, 3 mêjer, 3 zayend hene û bikaranîna wan pir dişibihe hev; tewanga rengdêran a li gorî navdêran, kêşa cînavkan, kêşa lêkeran, rader û gerguhêzî-negerguhêzî hema hema mîna hev in.³¹⁰

Li gorî zimanzanê nebetî Ebûbekr Ehmed Ibn Wehşiyeyî (860-935) kurdên pêşîn bi riya zimên gihîştine asteke bajarvaniyê ya bilind, bi neteweyên cîran re ketine pêşbirkê û hemû zanyariyên xwe yê civakî-fermî ji çendek tekstên pîroz wergirtine ku dîroka wan digihêje heyama mirovê pêşîn Adem pêxemberî. Ibn Wehşiyeyê ku sala 241an (a koçî) berhema xwe ya bi navê *“Şewq-ul-Musteham Fî Mehrifeti Rumûz-il-Eqlam”* berhev kiriye û beşişandiyê pirtûkxaneyê mîrê emewiyan Evdilmelik b. Merwanî, di vê xebatê de alfabeya hera kevnare ya kurdan vereşandiyê, gelê kurd û pergala wan a zimanî wiha daye nasandin: *“Heçî ku keldanî ne ew zanatirên heyama xwe bûne. Kurdên pêşîn xwestine ku bi wan re têkevin pêşbaziye û qayîşkêşanê; lê belê ji erdê hetanî esmanê heftan cudahî di navbera her duyan de heye. Pisporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û reheknasiyê (ziraet û botanîkê) de bûye. Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrît û Rûpela Qusamî di destên wan de ne. Her çî hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Danayî gihîştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî, rastî ne wisan e; berevajî vê gotina wan çiqas zanyarî û huner di destên wan de hebin gişt ji keldaniyan gihîştine wan. Di vê babetê de keldanî ji kurdan kevntir in. Lewre di navbera her du seriyan de dijminahiyeke aşkera û demdirêj heye.”*³¹¹

306 Ahmet Turan, *Yezidi Inanç ve İbadetleri*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188778>; dema gihîştinê: 14.12.2021; 05:39.

307 <https://www.britannica.com/topic/Avestan-language>; dema gihîştinê: 09.12.2021; 02:43.

308 <https://iranicaonline.org/articles/avestan-language>; dema gihîştinê: 09.12.2021; 04:13.

309 A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeyeke înternetî bnr.:

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf; dema gihîştinê: 17.12.2021; 23:12.

310 Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona, r. 116-130.

311 Joseph Hammer, *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr BinWahshih*, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, barkoda wê: 302079777%, jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham), r. 131-135; ji bo nusxeya înternetî binêre: <https://archive.org/details/b22039910/page/186/mode/2up>; dema gihîştinê: 10.11.2021; 21:36.

* İyad Xalid Et-Tabbaah, *Menhecu Tehqîq-il-Mextûtât we me’ehû Kitabu Şewq’ul-Musteham Fî Mehrifeti Rumûz’il-Eqlam li Ibnî Wehşîye En-Nebetî*, weşana Dar-ul-Fîkr, Şam, Sûriye, 2003, ISBN: 1-59239-041-2

Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: Umîd Demîrhan, *Alfabeya kurdî ya hera kevnare û alfabeyeke alternatîf*”

https://www.academia.edu/43958192/ALFABEYA_KURDÎ_YA_HERA_KEVNARE_Û_ALFABEYEKE_ALTER

b. Teoriyên mîtolojik: Bûyera Tofanê û ji nû ve avakirina şaristaniya mirovahiyê hem di pirtûkên pîroz ên ayînî de hem jî di efsaneyên êpêcek gelan de cih girtiye. Çîroka Tofanê ya di Destana Gilgamêşî de pir dişibihe vegotinên ayînî; lê belê di nava çandên hindî (Tofana Manûyî, Tofana Îsî û Îswara), yûnanî (tofanên Kîklopan û Deukaliyon), sabîî, misrî, îrlandayî-keltî, afrîqayî, tirkî (Tofana Namayî), maya û înkayî, endonezya-malezayî û çînî de jî birek efsaneyên curecureyî hene. Sihvedana vê bûyerê ya li gorî vegotinên tewratî û quranî çanda kurdan jî bi du guhertoyan mijûl kiriye: di bin bandora vegotinên tewratî-incîlî de cihê Keştiya Nûh Pêxemberî li çiyayê Araratê, ango Agiriyê ye; lê Quranê tekez kiriye ku rawestgeha keştiyê ya dawîn li çiyayê Cûdî bûye. Lewre gerok û dîroknasên ereb tu carî qala bûyera Tofanê ya li her du çiyayên Agiriyê nekiriye; wihareng e, wan ev her du çiya wekî çiyayên Haris û Huweyrisî û çiyayê Cûdî jî wekî rawestgeha keştiyê bi nav kirine.³¹² Wekî mînak, Qezwînî (605-682) di berhema xwe ya bi navê *“Asar’ul-Biladi we Exbar’ul-Ibad”* de her du çiyayan wekî Haris û Huweyris bi nav dike; her wisa tu pêwendiyekê bi mijara Tofanê re girênade û ji naverasta Gola Wanê re jî dibêje Dola Kurdan (Wadî’l-Kurd).³¹³ Piştî belavbûna van zanyariyên erebî kurdên misilman jî heman agehî dubare kirine û ji bo ku bi teksta Quranê re nekevin nakokiyê, tişteki nû li wan zêde nekiriye.

Hêjayî gotinê ye ku kurdên êzdî xwe bextewar dibînin ku rastî Tofanê nehatine û wekî çîneke bijarte ji wê bobelata xwezayî-xwedayî rizgar bûne; her wiha êzidî sexbêriyê li Cûdî, Cizîr û Şengalê dikan, vê deverê wekî xaka niştimanî ya ayînî û mîtolojik dihesibînin.³¹⁴

Her çend di vegotinên tewratî-incîlî de rawestgeha keştiyê Ararat be û Quran bi tekezî Cûdiyê wekî rawestgeh nişan bide jî, di hinek hêma û vegotinên kurdan de pîroziyek li her du çiyayên Agiriyê tê beşandin. Kurdnasê xoresanî Ewdilah Hacıyanê ku derbarê mîtolojiyên neteweyî yên kurdan de lêkolînan dike, di hevpeyvîneke xwe de ji me re wiha digot: *«Gava mirov li perestgeha Lalişê dinêre, tu dibêji qey peykerê her du çiyayên Agiriyê ye; qubeya mezin Çiyayê Agiriyê yî Mezin û qubeyên biçûk jî Çiyayê Agiriyê yî Biçûk, Tendûrek û Elegezê dinimînin. Gava tu li perestgehên hindûyan ên li Madiya Pradeşê (perestgeha Xacûraho), li Gucaratê (perestgeha Somnatê), li Îtar Pradeşê (perestgeha Kaşî Wîşwanatê), li Pûriyê (perestgeha Caganatê) û li Kamboçyayê (perestgeha Angkor Watê) dinihêrî, tu vê gotina Bîrûniyî baş fêm dikî: “Berê ji Hindistanê heta Şamê çandêke mîtrayî ya hevpar hebû.” û tu dibêji qey hevpariyê ayînî di navbera Laliş û van perestgehan de heye. Ji aliyekî din ve, di çanda xwe ya kevneşopî de hinek êzidî xwe ne wekî kurd, lê wekî koçberên hindistanî dihesibînin. Wisan dixuye ku kurd di vê qada berfireh de (ji Hindistanê heta Şamê, ji Şengalê heta Aranê) hebûne û zimanê wan serdemekê zimanê hevpar (lingua franca) bûye.»*

Her çiqas Kurdgalnameka sedsala 16an gelên medoparsî û belûçan pêkhatayên neteweyekê bihesibîne, her wisan cihê kombûn, desthilatdarbûn û berbelavbûna wan rojavayê Deryaya Hezareyê nişan bide jî, Şehnameya osmanî ya sedsala 15an Pîşdadiyan wekî bav û kalên kurdan destnişan dike.³¹⁵ Bi gotineke din, dîroka efsaneyî ya kurdan

NATÎF

312 Ibn’ul-Werdî Es-Sadîqî (2014), *Xerîdet’ul-Ecaibi we Ferîdet’ul-Xeraib*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, r. 169.

313 Zekerîyya b. Mehmûd b. Muhemmed El-Qezwînî (2013), *Asar’ul-Biladi we Exbar’ul-Ibad*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, r. 426-427.

314 Çakir Seyhan Suvarî, *Tufan Mitosu ve Cudî Daginînin Yezidî Kimliği İnşasındaki Rolü*,

http://isamveri.org/pdf/drg/D196755/2010/2010_SUVARUCC.pdf; dema gihiştinê: 14.12.2021; 05:10.

315 Mustafa Kugu (2017), *15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (giriş-metin-sözlük)*, ji bo vê teza doktorayê bnr.:

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=KYh7deUPHVHuuEeLcF1E5w&no=7p7Ncp_ZTVHTsFyYKnhChQ;

dema gihiştinê: 08.02.2022; 01:26. Her wiha binêre:

Nurullah Alkaç (2019), *Osmanlı kaynaklarında kadim Kürtler*,

<https://www.indyrturk.com/node/61086/türkiyeden-sesler/osmanlı-kaynaklarında-kadim-kürtler>; dema gihiştinê: 08.02.2022; 01:33.

vedigere Pişdadiyan ku paytexta wan Amûla li ber Deryaya Hezareyê bûye. Îcar li gorî efsaneyê, damezrînerê vê xanedanê Keyûmers e ku navê wî tê wateya *"mîrovê pêşîn"* û Cemşîdê Kurd (li gorî Şehnameya osmanî) jî neviçirkê Keyûmersî ye. Heke beşeke rastiyê di vê efsaneyê de (yan jî di vê çîrok-dîroka devkî de) hebe, destpêka zimanê kurdî û desthilatdarbûna kurdan berî dewleta Medistanê ye û med bi hinceta *"mîratgirê mafdar"* bûne serwerên welêt.

c. Teoriyên zimannasiyê: G. R. Driver di gotara xwe ya navdar *"Navê kurd û girêdankên wî yên zimannasiyê/The Name Kurd And Its Philological Connections"* de dibêje ku tevahiyê navên *"kurtî, karda, karduk, gord, kord, cardakes, cyrtii"* yên ku di belgenomeyên dîrokî de derbas dibin îşaretê bal kurdan dikin; her wiha navên dîrokî-zimanî yên ku dengdarên wekî *"k-r-t"* û *"k-r-d"* yê di hewînî jî bi kurdan re eleqedar in. Di vê çarçoveyê de peyva *"sanskirîtî"* gelekî girîng e; ji ber ku xebatên ewropî hertim reh û rîşeyên peyvê wekî *"samskarta"* (*"sams"*: di gel hev + *"karta"*: tiştê kirî/hatî kirin, hevedudanî, paqijkirî, çandî) nişan didin ku nakokiyek tê de heye. Heke mirov belavbûna gelên hind-ewropayî ji nivgirava Hindistanê bide destpêkirin, her wiha zimanên sanskirîtî, parsiya kevn û medî zimanên cîran bihesibîne, divê mirov teslîmî şîroveyên ewropayî yên rîşenasîya peyvê bibe. Li gorî hinek zimannasan medî (kurdiya pêşîn), zimanên sanskirîtî û avestayî ji endamên malbatekê ne û peyva *"sanskirîtî"* yê bêjeke hevedudanî ye ku ji peyva *"san"*, veqetandeka nêrzayê yekjimar *"is"* û peyva *"kirîtî"* yê pêk hatiye; îro jî di gelek devok û zaravayên kurdî de peyva *"ziman"*î wekî *"ziwan, zwan, zan"*ê tê bilêvkin. Di çarçoveya hîpoteza G. R. Driverî de bi zaravayê kirmanckî (dimilî) raveka *"zwanê kirdî"* (zimanê kurdî), bi lurî, şêxbizîni, feylî û kelhurî *"zwan kurdî"*, bi soranî *"zimanî kurdî"* û bi kurmancî jî *"zimanê/zarê kurdî"* hene. Gava mirov li şîroveyên derbarê rîşenasîya (etîmolojî) peyvê de dinêre, hemû şîrovekar ne ewropî ne û wekî nêrîneke *"xwemaliya ewropî"* (ewrosentrîk) xuya nake;³¹⁶ lê gava em guh didin hinek şîroveyên zanyarên hindî yên berê, qinaeta derbarê *"xwemaliya ewropî"* xurtir dibe û ev hîpotez têk diçe.

Wekî zimanekî serbixwe, sanskirîtîyê bi gelek zimanên neberbelav ên gelên kêmjimar re pêşbazî kiriye ku ji wan re *"zimanên prakirîtî"* (prākarta-) tê gotin û li gorî Franklin Southworthî têgîna *"prakirta"* yê tê wateya *"esil, xwezayî, asayî, bêhuner"*ê.³¹⁷ Têkiliya di navbera prakirîtî û sanskirîtîyê de li nava metnên hindî yên kevnare (hezarsala 1emîn BZ) hatine dîtin. «*Patanjalî destnîşan dike ku prakirîtî zimanê yekem e; zimanekî ku ji hêla her zarokî ve di gel hemî kêmasiyên xwe bi awayekî xwezayî dihate bikaranîn. Her çiqas di vî zimanê destpêkî de pîrsgirêkên şîrovekirinê û şaştegihiştinê derdiketin holê jî, avahî û sazûmana paqij a zimanê sanskirîtî ev kêmasî beralî dikirin. Zimannasê sanskirîtîyê yê destpêkê Dandîn dibêje ku di zimanên prakirîtî de pîr tişt ji hêla rîşenasîyê ve bi sanskirîtî ve tîr girêdan; lê di van zimanan de hinek deng wînda dibin û di encama paşguhkirina rêzimanê de çendek şaşî peyda dibin. Li gorî Dandînî di prakirîtî de peyvsazî û hevoksaziyên tevlihev hene ku ji sanskirîtîyê serbixwe bi pêş ve diçin û ev nêrîn ji aliyê Bharata Mûnî (nivîskarê berhema kevnar a bi navê *"Natya Şastra"* yê) ve jî hatiye pejirandin. Her çend zanyarê heyamên kevnare Namisadhu vê nêrîna Bharata Mûnîyî û cudahiya her du zimanan bipejirîne jî, li gorî wî zimanê prakirîtî di encama bişaftin û xerabûna sanskirîtîyê de peyda nebûye. Namisadhu diyar dike ku zimanê prakirîtî *"pûrvam"* (pêşhatî, resen) bûye; lewre zarokan bi awayekî xwezayî ev ziman tercîh kiriye, lê sanskirîtî di encama sererastkirineke rêzimanî de ji prakirîtîya zelal derketiye holê.»³¹⁸*

Bi rastî rewşenbîrên kurd ên sedsala 20an, hê di destpêka sedsalê de zimanê kurdî birayekî zimanê farsî û hindî dihesibandin; heta seyda Seîdê Kurd (Nûrsî) pêşniyar dikir ku kêmasiyên zimanê kurdî li ser bîngehê parsiya kevn (avestayî û pehlewî) û zimanê

316 <https://www.etymonline.com/word/Sanskrit>, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sanskrit>; dema gihiştinê: 10.12.2021; 03:28.

317 Franklin Southworth (2004), *Linguistic Archaeology of South Asia*, Routledge, ISBN 978-1-134-31777-6, r. 45.

318 Klein Jared, Joseph Brian & Fritz Matthias (2017), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics: An International Handbook*, Walter De Gruyter, ISBN 978-3-11-026128-8, r. 318-320.

sanskirîti bèn dabînkirin. Wisan e, li gorî wan ronakbîrên ku dîroka zimanê farsî baş dizanîn, zimanê kurdî ji zimanên parsî û sanskirîti kevntir bû; bi domana demê re ev her du ziman bi pêş ketibûn, lê kurdî rastî bişaftinekê hatibû û divê zimanê kurdî bi alîkariya wan zimanên eqreba yên rêzimanî, fermî, zanistî û wêjeyî (parsiya kevn û sanskirîti) bihata vejandin.

d. Teoriyên dîrokî: Şehnameya osmanî ya sedsala 15an Pîşdadiyan wekî bav û kalên kurdan û Kurdgalnameka sedsala 16an jî gelên medoparsî û belûçan pêkhatayên neteweyekê dihesibînin; her wiha farsên îroyîn bi xwe jî destpêka dewleta xwe bi Hexameniyên (Axamendî) didin destpêkirin ku li ser bingehê dewleta Medistanê (Keyanî) ya desthilatdariya hevpar a kurd û parsan hatiye damezrandin. Ji aliyekî din ve, Karnameya Erdeşîrî hevalbendiya kurd û sasaniyan nîşan dide û belgeyên dîrokî jî li ser kurdbûna xanedana Sefewî radiwestin; tiştê balkêş ew e ku dîroknasê kurd ê xoresanî Kelîmullahê Tewehudî xanedana Pehlewî wekî binemaleke kurd dibîne. Bi rastî pêvajoya bişaftina kurdên Aranê qinaetê dide mirovî ku qecerî kurdên bişaftî bin; ji ber ku ferhengên erdnîgariya Incîlê hertim kurd û farsan di gel hev bi bîr tînin û her du gelan wekî *“medaî-parsa”* didin nasandin. Bêguman zimanê avestayî hem ji aliyê erdnîgariyê ve li ser xaka yekpare ya Kurdistanê derketiye ser dika dîrokê hem jî samaneke hevpar a gelên medoparsî ye; her wiha -wekî zimanekî xwedîzayend- ji farsiyê zêdetir, bingehê zimanê kurdî û zaravayên wî yên navendî û bakurî ye. Wisan e, ji hêla dîrokî ve fars ne xwediyê samaneke çandî ya serbixwe ne; wan hertim di bin siha kurdan de û li kêleka wan hebûna xwe parastiye. Her wisa ji hilweşîna Dewleta Ebasiyan û vir de bi qasî çend serdeman moxolî, selçûqî, aqqoyunî û qereqeyuniyan li xaka medoparsî serwerî kiriye ku li ser nijada hinekan (selçûqî, aqqoyunî û qereqoyuniyan) pirsnişan hene û hemû jî bi hilkefta sefewiyan têk çûne; piştî sefewî, zendî û qecerîyan, ev cara yekem e ku komeke seyidên erebnîjad di bin sernavê *“Komara Îslamî ya Îranê”* de bi cil û bergên farsî, bi bîrdoziyeke mezhebîr û bi desteka çîna melayan li beşeke xaka dîrokî ya medoparsî bûne desthilatdar.

Mixabin ji ber kêmasiya xebatên kurdnasiyê û nekurdîbûna çavkaniyên dîrokî mirov nikare li gorî van zanyariyan serdema destpêka zimanê kurdî diyar bike; lê belê bi texmîneke xurt ji serdema Pîşdadiyan û pê ve zimanê kurdî yê pêşîn (proto kurdî/kurdiya kevnare) li ser dika dîrokê hebûye. Ji aliyekî din ve Martin Van Bruneisen di gotareke zanistî ya bi sernavê *“Di sedsala 17an de kurd û zimanê kurdî: Nişeyên Ewliya Çelebiyî yên di bareya zaravayên zimanê kurdî”* de balê dikêşe ser zanyariyên gerokê osmanî yê sedsala 17an Ewliya Çelebiyî; lêkolîner beşeke agehiyên Çelebiyî wiha vediguhêze *“ji neviyên Nûh Pêxemberî kesekî bi navê Melik Kurdîm zimanê kurdî piştî Tofanê afirandiye; ev ziman ji ibranî, farsî û derî cudatir e”*. Van Bruneisen digihêje wê encamê ku *“destpêka zimanê kurdî derdora salên 3000î yên berî zayîne ye û cihê belavbûna wî jî Meyafarqîn e.”*³¹⁹ Selîm Temo jî qala desthilatdariyeke kurdan a bi pêşengiya Melik Kurd dike ku di sedsala 13-14an de li devera Efxanistan, Sîstan û Belûçistanê serwer bûye û ji aliyê moxoliyan ve hatiye hilweşandin; Temo agehiyên Çelebiyî û hilkefta dewleta Melik Kurd berawird dike û bûyerê wekî *“veguhastina nav û nîşanên bav û kalên mîtolojîk li deverêke kurdnîşîn”* bi nav dike.³²⁰

Reh û rîşeyên zimanê kurdî û nirxandina belgeyên nû

Li gorî rêbazeke zanistî dîrokê, *“her belgeyeke nû ya derbarê mijarekê de zanyariyên kevn bi nirxandineke rojanekirî re rûbirû dike”*; lewre divê hemû ramanên kesane, hîpotez, teorî

319 Martin van Bruinessen, *Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebi'nin notları*, https://www.academia.edu/6040476/Onyedinci_yüzyılda_Kürtler_ve_dilleri_Kürt_lehçeleri_üzerine_Evliya_Celebi_nin_notları; dema gihîştinê: 14.12.2021; 00:32.

320 Selîm Temo, *Afganistan'da bir Kürt devleti – III*,

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/22/afganistanda-bir-kurt-devleti-iii>; dema gihîştinê: 14.12.2021; 01:26.

û zanyariyên heyî li ber ronahiya du belgeyên nû de werin nirxandin. Ev her du belge "*Kurdgalnamek*"a Mihemed Salihê Belûç û "*Şehnameya Osmanî*" ne; Kurdgalnameka ku li gorî hinek rêbazên dîroknasiyê hatiye nivîsandin, diyar dike ku "*med*" (li gorî çavkaniyên farsiya kevn "*mad*", erebî "*mah*", yûnaniya kevn "*mêd*", tewratî "*mêday*") kurd in û navê wan ê di dîroka devkî-nivîskî ya farsî û erebî de "*keyanî*" ye. Her wiha di Şehnameya Osmanî de Cemşîdê Pîşdadî wekî kurd û bavikê pêşîn ê kurdan tê nîşandan; wisan e, zanyariyên hevçerx ên ku zimanê kurdî wekî zimanekî bakur-rojhilatê zimanên îranî dinirxînin şaş in û divê zimanên îranî wekî zimanên başûr û rojhilatî yên zimanê kurdî bên hesabandin ku bi egerên dagirkeriyên bişivîne. Heta mirov dikare bibêje ku ji Şerefxanî heta roja îroyîn polînkirina zimanê kurdî li ser bingehekî pûç hatiye avakirin û piştrastkirina wan vegotinên dîrokî gelekî dijwar e; loma pêwistî bi teoriyeke nû heye ku divê zimanê medî (zimanê kurdî yê kevnare) wekî bingehe tevahiya zimanên aryayî were dîtin, ne ku devokên pişaftî yên medî wekî bingehe zimanên aryayî. Gava mirov li etlesa zimanên medî yên zayendar dinêre derdikeve holê ku di navbera Laçîn-Mûsilê (bi dirêjahî) û Dêrsim-Erdelanê (bi berahî) de tên dîtin. Ev jî tê wê wateyê ku divê koma zimanên aryayî li ser du beşan bîn parevekirin: "*zimanên zayendar ên aryayî*" (bakur-rojavayî) û "*zimanên pişaftî û bêzayend ên aryayî*" (başûr-rojhilatî). Divê bê gotin ku çar zaravayên kurdî yên wekî kurmançî, kirmancî, hewramî û goranî di nava zimanên zayendar ên aryayî de cih digirin; her wiha îro jî di hinek zaravayên zimanê medî de (azeriya kevn-teze û tatî) zayend li ber çavan dikeve. Ji aliyekî din ve heft zaravayên kurdî yên wekî şêxbizinî, soranî, kelhurî, feylî, lekî, lurî û belûçî jî di nava zimanên pişaftî û bêzayend ên aryayî de cih digirin; mixabin heta niha zimanên aryayî ji aliyê zayendarî û nezayendariyê ve nehatine polînkirin û bi bihaneyên siyasî tevahiya mîrateya gelên aryayî li parsîaxêvan hatiye radestkirin.

Zimanê kurdî û malbata wî ya zimanî

Lêkolînerê kurd Fuad Heme Xurşîd diyar dike ku hesabandina zimanê kurdî di tofa zimanên hind-ewropî de xwe dispêre sedemine nezanistî û ewropîyan ev zanyariyên xwe sipartine zanyarên xwemalî yên wekî Jarl Charpentier (*The Original Home of Indo-Europeans*, B.S.O.S., Vol. IC, 1926-28, r. 149) û James Henri Brasted (*Tarîx'ul-'Usûr'il-Qedîmeh*, wergera Dawid Qurban, Beyrût, 1926, r. 135).³²¹ Lê belê bi me, ev navandin xwe dispêre sedemeke siyasî ya dagirker. Ji ber ku piştî Şoreşa Pîşesaziyê û Şoreşa Azadîxwaziyê nexşeya cîhanê bi pêşengiya Ingilistan û Fransayê hate amadekirin û erdnîgariya vê aqara pir fireh li ser navê Ewropa û Hindistana ku mêtîngeheke Ingilistanê bû hate tomarkirin. Her wiha di vê serdemê parvekirinê de ev aqar di bin desthilatdariya du împaratoriyan misilman de bû ku ewropîyan dixwest her duyan jî ji holê rakin; bêguman hinek sedemên sereke yên din jî hebûn: 1. welatê kurdan di navbera Osmanistan, Qeceristan û Êrisatê de hatibû parevekirin 2. di vê serdemê de dewleteke aryayî ya ku doza maf û destkeftiyên ariyan biparêze jî tunebû: Qeceristana ku li ser enqaza Dewleta Zendîyan ava bûbû, bi hinceta alîgiriyeke mezhebî doza gelên aryayî nedîşopand; carinan beşeke xaka welatê kurdan wekî diyarî dida Qeyserîtiya Rûsyayê. Wekî mînak: Aran û Tirkmenistan bi peymanên Gulistan û Axalê li rûsan hatin xelatkirin. 3. mîrgehên kurdan yeko yeko ji aliyê van dagirkeran ve dihatin hilweşandin; osmanî, qecerî û rûsan rik kutabû mîrên kurdan û bi yekdengî li dijî wan tevdiqeriyên.

Dîrok û sedemkarên guherîna zimanê kurdî

Ji aliyê eqlî, dîrokî û zanistî ve hatiye piştrastkirin ku zimanê kurdî ji destpêka peydabûna xwe heta roja îroyîn rastî gelek guherînan hatiye. Jixwe ne gengaz e ku zimanê kurdî bêyî tu guhertinan gihiştibe roja îroyîn; her wiha ji aliyê zanistî ve ne mumkin e ku di pêvajoya dîrokî de zimanek, her wisan zimanê kurdî jî rastî guhertinan nehatibe. Wekî mînak:

321 Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê, hejmara 32an, r. 18-22.

zimannas Hebîb Burciyanî li ser *"têkçûna zimanê medî li pêşberî zimanê farsî"* xebateke meydanî û lêkolîneke berfireh amade kiriye ku ji bo dîroka vereşîn û windabûna zimanê medî (kurdiya kevnare) nirxandineke destpêkî ya hêja ye. Burciyan di destpêka gotara xwe ya zanistî de ji qalibê pênaseya fermî ya zimannasên dewletên netewî derdikeve û bi pênaseyeke zanistî-meydanî dest bi axaftinê dike; lewre zaravayên *"navenda Îrana îroyîn"* wekî *"koma zaravayên mediya başûrî"* bi nav dike ku zimannasên fermî jî ev dever wekî *"zimanên bakurê rojavaya Îranê"* destnîşan kiriye. Lêkolîner bi belgeyên dîrokî nîşan dide ku heta serdema navîn li vê devera navbihurî zimanê zikmakî yê rojane zimanê medî bûye, lê piştî desthilatdariya sefawî bi destî zimanê serdestiyê yê propagandaya şîî hatiye tepeserkirin û ev pişaftina tund ji aliyê sedemkarên aborî, civakî û siyasî ve hatiye tîrkerin; her wiha bi lêgerînên meydanî dipeyitîne ku binaşeya zimanê medî heta roja îroyîn jî li gundên dûredest ên vê deverê tê dîtin û ji aliyê nifşên temenmezên ên cihû û zerdeştî ve tê axaftin. Li gorî zanyariyên ku gotarê berhev kirine û bi agehiyên Kurdgalnamekê re hevaheng in, zimanê medî li ser heft zaravayan belav dibe: 1. kurdî 2. belûçî 3. zimanên Gîlan, Mezînderan û Semnanê yên qeraxa Gola Hezareyê 4-5. goranî û zazakî (yên li deverên kurdîaxêv) 6. tatî (ya ku zimanên talîşî û tatî-azeriyê jî dihingêve, ji Lankoranê heta Qezvînê li rojavayê Hezareyê berbelav e) 7. mediya navendî (maka zaravayên pişaftî yên wefsî, alvîrî-vîdarî, tefrîşî, aştiyanî, amorayî û kehekî yên li deverên Hemedan, Sawe û Qûmê). Gotar bi dirêjahî qala berhevkirina nimûneyên zimanê medî dike ku di dawiya sedsala 19an de ji aliyê geştiyar û erdnîgarînasên herêmî ve dest bi tomarkirinê hatiye kirin û ji rojavayê Hezareyê heta Isfahanê berbelav bûne; her wiha ev belgeyên tomarkirî pişaftina tund a zimanê medî dispêrin guherînên civakî-aborî yên sedsala dawîn ku di encama perwerdehiya saziyên fermî û çapemeniya gelemperî de şûna mediya navendî bi zimanê farsî hatiye dagirtin.³²²

Wisana e, divê guherîna zimanê kurdî jî li gorî sedemkarên wekî *"hokarên nezimanî"* û *"hokarên zimanî"* bê hilsengandin. Ji ber ku, hem dîroka kurdan ji gelek serdemên cihêreng re derbas bûye; hem jî *"desthilatdariya ramyarî û leşkerî"* ya kurdan ji aliyê hundir û derve ve rastî destwerdan û alîguhêriyan hatiye. Lewre divê hem dîroka têkçûn-serkeftinên kurdan hem jî bandora bizavên navxweyî û derveyî ya li ser zimanê kurdî bîn ronîkirin.

Mixabin bi rêbaza *"dîroka krîmînal"* heta niha *"ziyanpirsiyeke giştî"* li ser *"rotayên dagirkeran ên li dijî xaka yekpare ya Kurdistanê û bandora dagirkeriyê ya li ser sazûmana zimanê kurdî"* nehatiye meşandin; lê belê belgeyên dîrokî destnîşan dikin ku

a. ji aliyê başûrî ve: ji Peymana Kadeşê heta Şerê Qadisîyeyê gelek hewldanên têkberina serweriya kurdan û serdestiya zimanê kurdî hatine meşandin; di encamê de lehiya ereban ji Nîvgirava Erebi herikiye nava sînoren başûrî û tofan li beşeke erdnîgariya kurdîaxêv rabûye. Li gorî mikurhatinên Ibn Wehşiyeyî, heta sedsala 10an berhemên kurdî pirtûkxaneyên Bexda û Şamê dixemilandin; bi domana demê re ereban ew wergerandin ser zimanê xwe û ev mîrateya çandî piştî xurtbûna desthilatdariya ereban û zimanê erebî ji nav çû. Gelê durzî (duristî) yê ku xwe kurd dihesibînin û jîngeha wan a dîrokî başûrê Sûriyayê ye, nimûneyeke zindî ya vê pişaftinê ye.

b. ji aliyê rojavayî ve: ji dagirkeriya Skenderî heta Şerên Xaçperestiyê, qeraxên deryayî yên welatê kurdan ji aliyê rojavayê ve rastî êriş û pişaftineke tund hatine; di encamê de devera her du sengerên navendî yên rojavayî Sparde û Sard hatiye pişaftin. Lê belê lêkolînên dawîn nîşan didin ku berî pêkhatina Dewleta Osmanî kurd li qeraxên Deryaya Romî (Ege) serdest bûne; xanedanên Mendeşahiyan (kurdên misilman), Leşkeriyan (kurdên fileh) û Mîrgeha Amasyayê jî hebûna kurdan a li vê deverê piştrast dikin.^{323 324}

322 Habib Borjian (2009), *Median Succumbs to Persian after Three Millennia of Coexistence: Language Shift in the Central Iranian Plateau*, *Journal of Persianate Studies* 2 (2009), r. 62-87; doi: 10.1163/187471609X454671.

323 Murad Alî Ciwan, *Amasya Bagimsiz Kurd Emirligi*, bnr: <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihîştinê: 14.01.2022; 10:43.

324 Murad Alî Ciwan, *Osmanlılardan önce batı Anadolu'da devlet kuran Menteşeoğullarının Kurdlugu*, bnr: <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihîştinê: 14.01.2022; 10:45.

c. ji aliyê bakurî ve: ji dagirkeriya ereban û moxolî-selçûqiyîyan a serdema navîn heta êrişî rûsî-ermenîyan a sedsala 18an de vera Aranê ji kurd û kurdnijadan hatiye valakirin; di sedsala çûyî de li ser hesabê kurdan piştgirî li tirkiya azerî hatiye kirin, beşeke girîng a kurd û kurdnijadan li Asayaya Navîn di nava tirknijadan de hatiye helandin.

d. ji aliyê rojhilatî ve: di pêvajoya dagirkeriya inglîzî ya li Hindistanê de destê gelên hindûnijad li ser xaka Belûçistan-Sîstanê hatiye xurtkirin; beşeke xaka dîrokî ya Belûçistanê -ku di destê Mîrgeha Umanê de bû- bi berginda diravan hatiye firotin û ji bo serdestiya zimanê farsî-peştûyî-urdûyî hatiye derdestkirin.

Bêguman îro gelê kurd neteweyeke pirayînî (cihû, durzî, êzidî, fileh, kakeyî, misilman, şebekî, yarsanî, zerdeştî) û pirmezhebî (elewî, henbelî, henefî, selefî, şafîî, şîî, malikî) ye; her wisan kurdan di dirêjahiya dîroka xwe de sexbêrî li gelek *"baweriyên mezhebî-ayînî"* jî kiriye. Şerefname, Kurdgálnamek û Rusûmatname bi dirêjahî behsa ayînguhertinên kurdên qedîm dikin; hem termînolojiya nû ya van ayînan hem jî encamên neyînî yên van ayîn û ayînguhertinan li ser pîr, mêr, jin û zarokan hêjayî lêkolîneke zimannasiya civakî ye. Di pêvajoya dîrokê de kurdên ku ayînen derveyîn ên wekî cihûtî, filetî û misilmantî bijartine piştî demekê danûstandinên xwe jî li ser alfabeyên van ayînan ava kirine; her wiha kurdên ku li hemberî ayînen derveyîn serweriya xwe ya giştî ji dest dane jî, nikaribûye ayînen xwe yên neteweyî yên wekî êzidî, durzî, kakeyî, şebekî, yarsanî û zerdeştî bi awayekî nivîskî biparêzin, nifşên xwe yên nû li ser ayînen xwe yên kevnare perwerde bikin. Divê bê gotin ku çî gava kurd hêzdar, xwediyê çanda serdest û pêkhatiya desthilatdar bûne endamên ayînen derveyîn mecbûr mane ku di nava civaka kurd de tekstên xwe yên pîroz wergerînin kurdî jî. Li gorî salixan, beriya avakirina dewleta Îsrayîlê ji 188 hozên cihû tenê 146 hoz li deverên başûrê Kurdistanê dijiyan, di dibistanên xwe yên bi navê *"Talmûd Tora"* û *"Yeşîva"* yê de wergerên kurdî bi kar dianîn.³²⁵ Wekî ku tê zanîn, wergera Încîlê ya li ser zimanê kurdî jî berî wergera Quranê pêk hatiye; li gorî lêkolînerê ermenî Sevan Degirmenciyanî, derdora sedsala 5an ermeniyên Kurdistanê bi alfabe ya ermenî Incîl wergerandibû zimanê kurdî ku endamên xwe ji ayînguhertinê rizgar bikin, havênê neteweya xwe ya ayînî biparêzin, bandorê li ser hawirdora xwe bikin, peyama ayîna xwe belav bikin³²⁶ û piştî wan karibû nifşên xwe yên ciwan ji piştaftina zimanê dîr bixînin. Li gorî lêkolîner û zimannasê kurd Ergîn Opengîn jî, teksta kurmancî ya pêşîn duwaye filehan e ku hinek zimanzanan şibehandiyê zimanê medî. Lêkolîner orjînalê tekstê wekî *"Pakij Xudê, pakij zehm, pakij vêmerg, koy hatî xaçê ij kir me, rehmetê me"* vediguhêze û wiha werdigerîne kurmanciya îroyîn: *"Paqij Xwedê paqij zexm, paqij bêmerg (nemir) ku hatî xaçê ji kira (ji ber kirina) me, li me bê rehmetê."*³²⁷

Bi rastî pêwendiyekê xurt di navbera *"şewazê bicihbûna kurdan a li jîngeh û erdnîgariyê"* û guherîna zimanê kurdî de heye; ji bûyerên dîrokî xuya ye ku divê rotaya dagirkeran a li ser nexşeya Kurdistanê bê şopandin, encamên neyînî yên van erîşan ji nû ve bînin nixandî, ji bo piştaftina zimanê kurdî û derketina zaravayên nezayendar lêgerînen meydanî-zanistî bînin meşandin. Ne mumkin e ku tu pêwendiyek di navbera kurdên lek û bajarên bi navê Laçîn (li Azerbaycan û Tirkiyaya niha) tunebin; her wiha di navbera kurdên lur û bajarê Lorî (li Ermenistana niha) de, di navbera kurdên kurmanc û Dergehê Kurmancan ê bajarê Şaşê (Babu Kurmanc, Taşkent, Ozbekistana niha), di navbera kurdên belûç û paşnavên Kurdzay ên li Belûçistan-Pakistan-Efxanistanê, di navbera Memê Alan, eşîra alaniyan a Şehnameyê, Alanyaya Antalyayê û de vera Alanyaya (Îraniştan) Rûsyayê de... teqez têkiliyê dîrokî heye. Mixabin 15 gund û bajarên bi navê Noreşînê li bakurê Kurdistanê, Nexciwan, Ermenistanê jî barê li ser baran e; tu ansîklopediyekê cihanî bal nekêşaye ser vê mijarê, ango tu zanyarî û şîroveyek li ser dîroka wan a kurdî nîn e... Tevahiya van navên

325 Eldar Hasanoglu, Kurt Yahudiler, <https://turkish.aawsat.com/home/article/1734201/eldar-hasano%c4%9flu/k%c3%bcrt-yahudiler>; dema gihîştinê: 17.01.2022; 19:35.

326 Abdulhakim Gunaydin, Incil, Kur'an-ı Kerim'den önce Kürtçe basıldı... Değirmenciyan: Ermeniler Kürdofil oluyorlardı, bnr: <https://www.indyturk.com/node/371186/haber/incil-kuran-i-kerimden-once-kurtce-basildi...-degirmenciyan-ermeniler-kurdofil>; dema gihîştinê: 17.01.2022; 19:56.

327 Engin Opengîn (2014), *Kadim Kurtçenin Izinde*, Kurt Tarihi Dergisi, hej. 11, r. 18-28

toponomîk û etnografîk ji bo guherîn û pişaftina zimanê kurdî rênexşeyeke lêkolîn û lêgerînê ye. Ji Destana Memê Alanî ya jiyana bajarvaniyê û Rusûmatnameya Mele Mehmûdê Bazîdî ya jiyana gundewariyê diyar e ku li her devereke kurdan beşeke zimên serdest e: ziman û çanda kurdên niştceh û koçer. Kurdên bajarî hertim bi bazirganî, çandinî, zanist û desthilatdariyê re mijûl bûne; wekî mînak: li deverên sar ên Aranê meweşa *"tirî"* yê tenê bi navekî tê zanîn, tiriyan ter û hişkîrî li ser *"tiryên bidendik"* û *"tiryên bêdendik"* tên parvekirin. Li berevajî vê yekê, li devera Torê bi dehan navên cureyên tiriyan hene ku piraniya kurdan hay ji wan nîn e.; ji aliyekî din ve, têgihînên kurdî yên derbarê deşt-çiya, aran-zozan, ajelvanî-cotyari, bazirganî-pîşekariyê de ji deverekê heta yeke dîtir cihêreng in, ferhengên wan qels an jî zengîn in. Divê bê zanîn ku koçberiya kurdan a ji deverên wan ên resen ber bi deverine cuda jî sedemkareke nezimanî ya guherîna zimên e.

Di heyamên emewî û ebasîyan de belavbûna îslamê li tevahiya welatê kurdan şoreşeke neyînî li ser çand û zimanê kurdan encam daye; kurd di nava xwe de bûne çend parçeyan: *"yên ku rejîma nû pejirandine û bi xweşî pêwazî kirine"* (tevgera Ebû Mislimê Xoresanî), *"yên ku li hemberî geşedanan bêdeng mane û berjewendiyên xwe parastine"* (xanedana Bermekiyan), *"yên ku li hemberî rewşa nû bertekên nerazîtiyê nîşan dane"* (serhildanên kurdan ên piştî tasfiyekirina Ebû Mislimî û bermekiyan), *"yên ku ji ber devê şûran ber bi kûrahiya erdnigariyên nenas ve koçber bûne"* (rewendî, xuremdînî)... Wekî mînak: peyvên *"Xweda, pêxember, firîşte, meçêtir, bawerî, rojî, nimêj, destnimêj/avdest, destav"* ê di ayîna kurdan a kevn de hebûne; lewma wan pêwistî bi peyvên erebî yên hevwater nedîtiye. Lê belê ji ber ku peyvên wekî *"hec, zikat, qible, sedeqe, întifaq, tewaf, cimaet..."* ê têgihînên ayîna nû bûn û di jiyana kurdan a kevn de berginda wan tunebû, kurdan *"wekî rewşa heyî"* wergirt; neketin nava hewldaneke dariştina peyvên alternatîf. Mirov dikare bi hêsanî bibêje ku di tevahiya pêvajoyên hatin-çûyînên biyaniyan de *"hişmendiya tevger û dibistanên rewşenbîriyê yên kurdan"* li gorî bîr û baweriyên navxweyî-derveyî teşe girtiye, *"rewşa giyanî û civakî ya neteweya kurd"* li ber ezmûnên têkçûn û serkeftinê di qalibên teng-fireh de hatiye rokirin. Ji ber van sedemkarên nezimanî zimanê kurdî ji rîya kevneşopî averê bûye; ev averêbûn carinan erênî bûne, ziman kemilandine û geşeve anîne. Her wiha carinan jî neyînî bûne, ziman û zaravayên wî sist kirine; lê dîsan jî civak û desthilatdariya kurdan a her serdemekê li gorî derfetên berdest çendek bergirî hilbijartine, ziman ji rewşa birîndarê margestî rizgar kirine. Li milê din, hez û viyana mirovê kurd carinan tûşî teralî û kêmbizaviyê bûye ku sedemkara sereke ya guherîna zimanê kurdî ye; wisan e, *"bikaranîna kêmtirîn hêzê ji bo axaftinê"* sedemkareke navxweyî ya guherîna zimanê kurdî ye ku bi asta dengsazî, peyvsazî û hevoksaziyê re berwarkî meşiyaye û li gorî her asteke guherînê rêjeyeke ciyawaz derxistiye holê. Zimannasên kurd li ser wê baweriyê ne ku guherîna dengsazî û rêzimana kurdî du hokarên zimanî ne ku kurdan dem û wizeya xwe ji bo pevgerêdana rêzedengan û barkirin-vereşandina wateyan bi kar anîne; gotindarê kurd hertim dil berdaye bikaranîna rêzedengên kêmtir û ragihandina wateyên kûrtir, her wisan guhdarê kurd jî hez kiriye ku rêzedengên kêmtir bibihîze û wateyên barkirî vereşîne.

Divê bê zanîn ku di encama guherîna zimanê kurdî de pirsgerêka zaravayan jî derketiye holê; hinek zaravayên kurdî yên wekî koma goraniyê (goranî, hewramî, kirmanckî/zazakî) demeke dirêj li ber xwe daye û zayendbariya zimên bi awayekî xurt şopandiye, hinek rastî pişaftineke tam hatine (şêxbizîni, soranî, kelhurî, feylî, lekî, lurî, belûçî) û zayendbariya zimên bi tevahî winda kiriye, zaravayê kurmançî jî xwe bi awayekî nivpişaftî parastiye.

Peydabûna zaravayên kurdî

Zaravayên kurdî *"pergalên zimanî ne ku bi domana demê re ji zimanê bav veqetiyane; bi dengsazî, peyvsazî û hevoksaziya xwe ya cuda ve bûne xwediyê devokan"*. Di çarçoveya vê pênaseyê de, zaravayên kurdî şewazên axaftinê yên cihêreng in; ji gelek aliyên ve nêzikî hev dibin û bi hev ve girêdayî ne; tevî cudahiyan pêkhatî, bi gelemperî axivgerên wan ji

hev fêm dîkin. Mixabin ji ber egerên rewşa dagirkeriyê ya li ser Kurdistanê sepandî, zaravayê serdest ê rojavaya Kurdistanê kurmançî ye, kirmanckî pişivîye û tenê beşeke xwendî û gerok ji zaravayên din fêm dike; li bakurê Kurdistanê zaravayê serdest kurmançî û kirmanckî ye, şêxbizînkî zêde nayê naskirin; lê ew bi xwe li gorî cîrantiyên xwe yek ji van zaravayên serdest fêm dîkin. Li başûrê Kurdistanê zaravayên serdest kurmançiya behdînanî û soraniya fermî ne; her çiqas perwerdehiya fermî bi zaravayên wan tunebe jî beşeke şêxbizîni, hewramî, goran û feyliyan jî zaravayê soranî bi kar tînin û payê pir pişivîye. Nexşeya herî rengîn a zaravayên kurdî li rojhilatê Kurdistanê û Xoresanê ye; ji bilî kirmanckiya ku pişivîye û axivgerên wê yên qedîm bûne azerî, hemû zaravayên kurdî lê peyda dibin û deverên kurdnişîn dişibihin getoyan. Lewre serdestiya her zaravayekî bûye nasnameya her devereke ku cînarê devera zaravayekî din î kurdî ye; di vê çarçoveyê de navên wekî Lekistan, Luristan û Belûçistanê derketine holê. Li deverên ku bi rojhilatê Kurdistanê û Xoresanê tên naskirin, serdestiyeke berbiçav a zaravayekî heye: li rojhilatê Kurdistanê soranî û li Xoresanê kurmançî zimanê hevpar ê têgihîştinê ye. Li Aranê (Ermenistan, Azerbaycan û Gurcistan) zaravayê serdest tenê kurmançî ye; ji bilî çend xebatên li ser zimannasiya kurdî, hema hema weşaneke nekurmançî li wir peyda nabe. Gava mirov ber bi Lekistan, Luristan û Belûçistanê jî diçe her devereke bi zarava û devokên wî zaravayî tê naskirin ku hema hema sînorên wan jî hev cuda ne.

Hêjayî gotinê ye ku Konsulê Giştî yê Rûsyayê yê li Hewlêrê Oleg Vladîmîrovîç roja 24.09.2020an li pêşberî nexşeyeke cîhanê rawestiyabû; bi şivika li destê xwe şûnwara kurdan nîşan dida û ji medyaya kurd û cîhanê re wiha digot: *"Kurdistan dilê dinyayê ye û ez gelekî kêfxweş im ku li Kurdistanê me."*³²⁸ Dibe ku vî dîplomatê biyanî qala *"Herêma Kurdistana Iraqê"* dikir ku yek ji sengerên xurt ên xaka Kurdistanê ya yekpare ye; lê di rastiye de nexşeya Kurdistanê ya dîrokî û deverên kurdnişîn ji wê sengerê qat bi qat mezintir e. Ji ber ku di salên dawîn ên serdema Medan de sînorên welatê kurdan bi ser Romanya û başûrê Rûsyayê re digihîşt Tirkmenistanê; ji wir jî dadikete Belûçistan û kûrahiyên Hindistanê, Şam û Bexda di bin desthilatdariya wan de bûn. Bi kurtî û kurmançî, serdemekê kurd ji Romanyayê heta Hindistanê, ji başûrê Rûsyayê heta bakurê Nîvgirava Erebi serwer û desthilatdar bûn û zimanê wan fermî û hevpar bû. Dîsa rastiyeke dîrokî ye ku hebûna ereban a li Bexda û Şamê piştî belavbûna îslamê ye; wihareng e hebûna tirkan a li ser beşeke axa kurdan piştî êrişên moxoliyan e.

Ji aliyê îstatîstîkên navneteweyî ve diyar e û kesek nikare înkare bike ku îro zimanê kurdî ji Aranê heta Bexdayê bi dirêjahî û ji xeta Stenbol-Îzmirê bigire heta Meşhedê bi berwarkî zimanekî zindî ye, tê axaftin û nivîsandin; li ser asta cîhanê zimanê kurdî mijareke rojevê ye, xebatên li ser wî her roj zêdetir û berfirehtir dibin. Li milê din hinek deverên xaka yekpare ya Kurdistanê bi tevahî ji pest û fişara zimanên biyanî rizgar bûne; lê dîsa jî divê bê pejirandin ku hebûna zarava û devokên kurdî zengîniyeke ziman û çanda kurdî be jî, di heman demê de qelsiyeke serwerî û civaka kurd e jî. Ji ber ku li hinek deveran serweriya zimanê kurdî yê zayendbar li hemberî zimanên aryayî yên pişaftî û zimanên biyanî yên dagirkeran têk çûye.

Zimannasiya kurdî ya giştî

Zimanê kurdî alava axaftinê ya gelê kurd e ku zanîn û qabiliyetên wan nîşan dide; gotindar û guhdarên kurdîaxêv vî zimanî di navbera xwe de wekî pireyeke pêwendiyar bi kar tînin. Di encamê de kurdîaxêv bi vê amûrê raman, hest, xwestek, gilî-gazind, hîpotez, teorî û hemû tiştên xwe yên vegotinê radigihînin.

Îcar zimannasiya kurdî ya giştî şaxeke zanistê ye ku zimanê kurdî ji aliyê rêziman, dengsazî, dengnasî, peyvsazî, peyvnasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanbêjîyê ve vedikole; bi vî awayî sazûman, watedayîn, hêmayên nimandî, peyamşandin, hêza ragihandinê ya zimanê kurdî eşkere dike. Wisan e, zimannasiya kurdî vekolîna tevahiya pergalekî zanîne ye ku bersivê dide çendek pirsên wekî *"zimanê kurdî*

çawa hatiye avakirin?” “beşên avahiya zimanê kurdî çi ne?”, “beşên zimanê kurdî bi kêrî çi tèn û çi peyaman didin?”, “beşên zimanê kurdî li gorî dem û rewşê çi wateyan werdigirin û çawan diguherin”, “bi domana demê re şewaz û wate çawan diguherin û digihêjin nifşên peyhatî?”

Bêguman zimannasên kurd piranî li ser xwezaya zimanê kurdî dixebitin, wan bi zimanên din re berawird dikin, li ser etlesa zimanên cihanê nexşeya biyolojîk-organîk diyar dikin û bersivê didin hinek pirsên wekî *“di navbera zarava û devokên zimanê kurdî de çi taybetmendiyên hevpar hene?”, “zarava û devokên zimanê kurdî çawan ji hev cuda dibin û digihêjin binaşeyeke hevpar”, “ev cudahî û hevparî heta çi radeyê rêxistî û têkuz in?”, “gelo mirov dikare van cudahî û hevpariyên bi nimûneyan şirove bike?”, “zarok çawan hînî kurdiya zikmakî dibin û astên hînbûn-fêrkirinê çawan tèn kemilandin?”, “kurd çawan hînî zimanê duyem, sêyem... dibin?”, “biyanî çawan fêrî zimanê kurdî dibin?”, “mirov çawan dikare zimanê kurdî hînî biyaniyan an jî kurdên biyanîziman bike?”, “çi tişt bandorê li ser guherîn an jî pişaftina zimanê kurdî dikin?”, “kesên ker, kor û lal çawan hînî zimanê kurdî dibin?”, “sînorên zimanê kurdî çi ne û kîjan sînor dikarin zimanê kurdî biguherînin?”, “dema ku mirov bi zimanê kurdî peyaman hildiberîne, çawan vediguhêze guhdarê xwe yê kurdîzan?”, “pêvajoya rêzkirina peyamên kurdî çawan tê plankirin û rêbazên hevpar ên hilberandina peyamên kurdî çi ne?”, “gelo çi pêwendî di navbera hiş, ziman, dil û hestên kurdîaxêvan de hene?”, “kurd çawan ji hev fêrî dikin û çima dikevin nava nakokiyên...”* Ji van pirsan diyar e ku zimannasên kurd ne tenê ew kes in ku ji bilî zimanê xwe yê zikmakî çendek zimanan digel rêzimanên wan dizanin an jî evîndarên mijarên zimanî ne, parsenga devê xwe dizanin, her gotina xwe baş dipîvin-diedilînin û listikvanên vê qadê ne; digel ku ev taybetmendî xisletên zimannasên kurd in jî, roja îroyîn ew bi rêbazên zanistî çavdêriyan li ser zimanê kurdî dikin, hîpotez û teoriyan dihûnin-diafirînin û zimanê kurdî ji qeyranên zimanî rizgar dikin û bi pêş ve jî dibin. Wisan e, zanista vekolîna zimanê kurdî ji naskirina dangan, rêziman û wateyê wêdetir e; gava mirov dikeve nava kûrahiya babetên zimanê kurdî, xwe li xaçerêyekê dibîne ku hema hema riyên tevahiya disîplînen zanistî lê vedibin. Beşên zimannasiyê yên zanîngehên kurdan avahiya zimanê kurdî li gorî çendek aliyên sereke ve vedikolin: dengsazî, dengnasî, peyvsazî, peyvnasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanbêjî³²⁹.

Îcar **dengsaziya kurdî** hem pêvajoya pêkhatina dengên axaftinê yên kurdî di laşên mirovî de hem jî hêma û tevgerên hevwater yên zimanê îşaretan ê kurdîaxêvan kêmlibat vedikole; lê **dengnasiya kurdî** li ser pergala dengên bilêvkirî yên kurdî xebatan dimeşîne. **Peyvsaziya kurdî** ya ku li zanîngehan tê fêrkirin rêbaz û pêvajoya çekirina peyvan vedikole; **peyvnasiya kurdî** pênesakirina cureyê peyvên dariştî (çêkirî) yên wekî veqetandek, navdêr, cînavk, rengdêr, daçek, hoker, lêker û baneşanê vedikole. Dîsan **hevoksaziya kurdî** şewazên sazkirina hevokên kurdî vedikole; lê **hevoknasiya kurdî** hêmanên hevokê yên wekî kirde, pêveber û têrkerê pênase dike; **watesaziya kurdî** kêmasî û cihêrengiyên wateyî yên peyvan vedikole, wateyên şaş sererast dike, wateyên peyvên nûdariştî diyar dike û wan rojane û pênase dike; lê **watenasiya kurdî** li ser wateyên ji mêj ve di zimên de pêkhatî û cureyên wan ên wekî diwate, hevwater û nêzwate lêkolînan dike. Her çi ku **rewanbêjiya kurdî** ye, ew jî li ser bikaranîna zimanê kurdî ji hemû aliyên ve lêkolînan dimeşîne; hem li ser rastaxaftina kurdî (fesaheta kurdî) hem jî li ser xweşaxaftina kurdî (belaxeta kurdî) dixebite.

Li van dezgehên perwerdehiyê bi awayekî pisporane zimanê kurdî tê hilsengandin û ji aliyê çend dîmen û çarçoveyan ve zimanê kurdî, zarava, devok û hemnijadên wê tèn nirxandin: *zimannasiya dîrokî (historical linguistics)*, *civaknasiya zimên (sociolinguistics)*, *giyannasiya zimên (psycholinguistics)*, *mirovnasiya zimên (ethnolinguistics/anthropological linguistics)*, *zaravanasî (dialectology)*, *zimannasiya jimarekirî (computational linguistics)*, *zimannasiya hişmendiyê (neurolinguistics)*.

329 <https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistics>; dema gihiştinê: 23.12.2023; 23:33.

Ji ber ku zimanê kurdî taybetmendiyeke bingehîn a nasnameya kurdbûnê ye, zimannasiya kurdî jî xudanê gelek pêwendiyên rewşenbîrî ye; di vê çarçoveyê de bi gelek disîplînên din ên wekî mirovnasî, civaknasî û zanistên xwezayî re dixebite: felsefe, wêje, perwerdekariya zimên, giyannasî, fîzîka akûstîkê, zindînasî (laşnasî, mêjînasî), zanistên komputerê, endazyariya komputerê, pîzîşkî (çareseriya nexweşiyên axaftinê)...

Armanca sereke ya fêrkirina zimannasiya kurdî ew e ku li ser asteke zanistî ya bilind zimanê kurdî û dorhêla wê bîna vekolan, pîvandîna û pêşdebîrin; lewre zimannasê kurd di pêvajoya perwerdehiya xwe de gelek warên zanistî yê cihêreng bi kar tînin: perwerdekariya zimanê kurdî, patolojiya axaftinê, senteza axaftinê, navgînên zimanê xwezayî, motorên lêgerînê yê, wergera dijîtal a kurdî, wergera dadweriyê ya dadgehên kurdan. Bêguman hemû cureyên nivîsandîna kurdî, sererastkirina nivîsan û kar û barên weşandinê qada xebatê ya zimannasên kurd e. Zimanê kurdî pergaleke zanîn û qabiliyetan e ku di navbera gotindar û guhdarên kurdîaxêv de piyeyê pêwendiyên ava dike; di encamê de kesên kurdîaxêv bi amûra vî zimanê hevpar raman, hest, xwestek, gîlgazînd, hîpotez, teorî û hemû tiştên vegotinê radigihînin.

3.3. Dengsaziya giştî

Dema ku tiştên hestiyarî û ramanên razber li mirovî dicivin amûreke îfadekirinê û nîşandanê pêwîst dike ku ev jî ziman e. Wisan e, ziman ji hinek dengên xweîfadekirin û xwenîşandanê pêk tê. Her ziman xwediyê pergaleke dengnasiyê ye û dikare dengên xwe bi alfabeya xwe ya nivîskî yan jî bi Alfabeya Fonetîk a Navneteweyî (IPA) binivîse; dîsa xwendekar û heweskarên her zimanî jî dikarin bi vê pergala nivîskî fêrî zimanê eleqedar bibin, dengên wî bi lêv bikin an jî nas bikin.

Îcar dingsazî şaxeke zimannasiyê ye ku hem li ser hildiberandin û têgihiştina dengên fîzîkî hem jî li ser bergindên nîşaneyan lêkolînan dike; ango dingsazî bersiva du pirsên wiha dide: *“Mirovê am û tam çawa dangan nîgar dike, diafirîne, vediguhêze doraliya xwe û ji dengên doraliyê fêrî dike?”* *“Mirovê nivîskan (kêlebatên axaftin, dîtin, bihîstin, çêstin/tehmkirin, bêhnikirin û tesselekirin/destlêkirinê) çawa nîşaneyan nîgar dike, diafirîne, vediguhêze doraliya xwe û ji nîşaneyên hawirdorê fêrî dike?”* Di vê çarçoveyê de dingsaz, ango pisporê dangan li ser taybetmendiyan fîzîkî yê axaftinê dixebitin.

Dingsazî û dengnasî

Di zimannasiyê de *“dingsazî”* ji *“dengnasî”* yê cudatir e; ji ber ku dingsazî ji hêla fîzîkî ve li ser pêvajoya hilberandin, veguhastin û wergirtina dangan xebatê dike. Bi gotineke din, ev zanist li ser endamên zindî yê ku bi wan dengên hilberandin (amûra dengvedanê), veguhastin (pêlên dangan) û wergirtin (pêşwazîkirina dengên bihîstî) lêkolînan dike. Wisan e, dingsazî (yan jî: danganî) li ser amûra pêkhatin, derxistin û senifandina dangan dixebite; di vê çarçoveyê de, mirov dikare bibêje ku dingsazî li ser pêvajoya afirandina dangan xebatên meydanî û klînîkî dimeşîne. Lê dengnasî li ser xwezaya razber a yekeyên dangan xebatê dimeşîne; ango nîşaneyên ku di encamê de peyvên zimanekî pêk tên, derdixê holê. Wisan e, dengnasî tenê li ser dangan radiweste; her çiqas dengnasî bingehê dingsaziyê be jî, şaxeke zimannasiyê ya serbixwe ye; bi deng, nîşaneyên razber (*“fonem”, “morfem”, “alofon”...*) û rêbazên derbirînê re mijûl dibe.

Di nava jiyana kurdan a rojane de jî dingsazî û dengnasî ji hev vediqetin. Wekî nimûne, di zaroktiyê de me jî qêmiş (ji levenan) pîpik çêdikirin; ji bo ku fîqa wê dengên zîz û qamir (zirav û stûr) derxe, me ahengek dida zimanê fîqê û digot *“ka bisekine, dengê wê saz bikim”*. Her wiha gava yekî li nava civatekê stranek bigota û dengê wî jî zîz bûya, hinekan digot *“qey bi xurînî hêkeke xav fir kiriye û dengê xwe saz kiriye”*; gava dengê stranbêjî bişkiya, dîsa dihate gotin ku *“belxemê an cixareyê an jî ketina diranên wî saza dengê wî xera kiriye”*. Ji aliyekî din ve, hûn gelek caran dibihîzin ku kesek dibêje *“min filan kes bi dengê wî nas kir”*; her wiha jî nifirên kurdî yê wekî *“wey la gilî di qirikê de mayê!”* û *“dengê*

wî di nava dangan de hesret be!" jî diyar e ku dengsazî (giliyê qirikê) û dengnasî (dengê li nava dangan) li ba kurdan ne heman tişt in.

Bi têgihîştineke reşekurmancî yekeya dengsaziyê "*gilî*" ye û yekeya dengnasiyê jî "*gotin*" e. Ji ber ku bi awayekî kevneşopî "*her çi tiştê ji devê mirovî derkeve û bê bihîstin, her çi tevgera ku ji mirovî peyda bibe*" giliyek e; dibe ku gilî axaftinek be, nîşandana nerazîtiyekê be, yan jî nîşaneyekê bêdeng be. Lewre kurdan ji bo hest û ramanên xwe yê pejirandin-nepejirandinê hinek nîşaneyên giştî afirandine; her wiha navê "*gilî*"yê li nîşaneyên xwe yê şikayet û itirazan jî kirine. Lê belê di çanda kurdî de têgihîna "*gotin*"ê hertim hatiye wateya peyvên erkdar û watedar; wisan e, "*gotin*"a kurdî peyv, komepeyv û hevokên peywirdar jî dihewîne ku dengnasî (fonoljî) pê re eleqedar dibe.

Ji xwe zimannasê kurd Berzo Mehmûd jî vê cudahiye bi awayekî berfireh şîrove dike: "*Axaftin diyardeyê ezmûnkarî ye, ango bi ceribandîna diyar dibe, lê ziman dezgeheke civakî ye; ji pêwendî, peywir û nirxan cihanekê ava dike. Lewre dengsazî li ser rêbaza zanistên surîştî û dengnasî jî li ser pergala rêzimanî ava dibe. Zanista dengsaziyê (fonetîka) di çend waran de li ser dengên zimanî lêkolînan dike: 1. Zanista dengên axaftinê bersivê dide pîrsa 'deng ji ku û çawa derdikeve?'. 2. Zanista fîzîkiya dangan pîrsa 'dema ku deng ji dev derdikeve, çawa pêlan dide heta ku bigihêje bihîzerî?' dibersivîne. 3. Dengsaziya bihîstinê jî pîrsa 'deng ji aliyê guhî ve çawa tê wergirtin?' çareser dike. Dengnasî (fonolojî) zanista dengên zimên e, di çend waran de li ser pergala fonem û dengên zimên xebatan dike; lewre binyada peyvê dikole, pêwendiyên dengên zimên bi peyvê û rênivîsê re eşkere dike û erkên zimannasiyê yê van dangan ronî dike. "*

Qada xebatê ya dengsaziyê

Zanyarên dengsaziyê li ser şaxên pergala gotin, bihîstin û fîzîka dangan dixebitin; bi gotineke din ev zanist piranî xwe dispêre encamên klînîkî û laboratuwarî. "*Pergala gotinê*" pêvajoya bilêvkirinê ji aliyê cihê derketina dangan, livîn û teşeyê endamên axaftinê ve dinirxîne; di vê çarçoveyê de kar û barê hinek endamên axaftinê yê wekî ziman, lêv, diran, pişik, qirik û hwd diyar dike. "*Pergala bihîstinê*" pêvajoya wergirtina dangan re eleqedar dibe; dengên ku bi riya guhan tînin bihîstin, çawa tînin naskirin, wergerandin û bibîrxistin, an jî di mêjî de tînin bîranîn qada vê şaxê ye. "*Pergala fîzîka dangan*" jî li ser frekans û dirêjahiya pêlên dangan dixebite.³³⁰ Zanista dengsaziyê ji bo pêşvebirin û kûrkirina xebat û lêkolînan xwe hinek beşên sereke ava kirine û alîkariyê ji wan werdigire; wekî mînak: "*dengsaziya giştî*" li ser dengên hemû zimanan lêkolînan dike û taybetmendiyên wan derdixe holê; "*dengsaziya berawirdkar*" li ser dengên du yan jî çend zimanan lêkolînan dike û yeksanî-cihêrengiyên wan pêşkêş dike; "*dengsaziya dîrokî*" şêwe û guhartinên dangan, sedemkarên guhartinê ji aliyê dîrokî ve dikole; "*dengsaziya pîvandî*" ji bo dengên zimanekî pîvanên nimûneyî destnîşan dike...

3.4. Dengsaziya zimanê kurdî

Divê hê di destpêkê de bibêjim ku dengsazî bi alîkariya zanyarên wekî bijîjk, mirovnas, civaknas, rewannas û hwd û amûrên wan ên bikarhatî tê pîvandin; lê belê berî tomarkirina zanyariyên hevçerx, çend dîtinên min ên kesane hebûn ku ev lêkolîn encameke wan e:

a. Bi min pêwendiyê xurt di navbera derketina dangan û rewşa laşî ya xwediyê dengê de hebû: Ji ber ku di zaroktiyê de gava me teqlîda niştecihên gundekî me yê çiyayî bikira, me devê xwe piçekê li ser aliyekî xwar dikir û digot: "*Kilîv, eje tella telîşek gijêr biçînim. (Kirîvo, ez ê ji te re telîşek gizêr biçînim.)*" Gava tevgera van niştecihên gundê çiyayî tînim bîra xwe, fêhm dikim ku bandora xwarbûna devê wan li ser axaftina wan hebûye; lewma wan dengê /z/yê guhastiye /j/yê, her wiha dengê /x/yê bûye /h/ya erebî ya qirikî, dengê /r/yê bûye /l/, dengê /s/yê jî vegehiyaye /ş/yê û dengê /ş/yê jî bûye /ç/. Her wiha dapîreke min a destsivik û pêsvivik hebû ku axaftina wê û malbavana wê jî mijara tinazeyên me zarokan bû; gava kesekî teqlîda wê bikira, devê xwe gelekî vedikir û digot: "*Xurê bera'x*

330 John Cunnison Catford (2001), *A Practical Introduction to Phonetics* (2nd ed.), Oxford University Press.

birê! (Xwedê belaya xwe bidê!)” Wê canikê pirî caran dengên /d/ û /r/yê bi heman şeweyî bi lêv dikirin; jineke mîna dareke sipingê dirêj û çalak bû, qet ji teraliyê hez nedikir; gava tevgera wê û axaftina wê tînim bîra xwe, fêm dikim ku ji şidetê hez nedikir, min nebihîst ku zarokên wê ketin pevçûnekê û gotina xwe wekî qamçiyekî nerm vedilezand û mîna bayekî nerm î gur digujiya. Bi min şewazê gerandina dev, diran, lêv û zimanê mirovî bandorê li ser derxistina dengên dike; her wiha qeysa endamên axaftinê karîger in. Wekî mînak: li gorî berahî-pehnaî, dirêjahî-kurtî, ziravî-stûriya zimên derketina dengên cuda dibe. Divê bandora hejmara diranan, mezinahî-biçûkahiya pişik, dev û gepan, pehnahiya navmil û sîngan, kevanî-pehnahiya bêfilan, kurtî-dirêjiya qirikan li ser axaftina kurdan bê şopandin; tevgera guhan û rewşa seriyê jî ji bo bihîstinê bîna nirxandin, frekans û dirêjahiya pêlên dengên li ser niştecihên deştî û çiyayî bîna pîvandî. Bi gotineke kurt û kurmancî, ji aliyê dengsaziyê ve axaftina kesên çalak û teral tu carî naşibihe ya saxlem û nexweşan.

b. Pêwendiyek di navbera kesayet û derketina dengên de jî hebû: Li gundê me desteyeke zorbe hebû ku piraniya dengên wan şidandî û dubare bûn. Wekî mînak gava ji wan yekî gef li kesekî bixwara, digot: *“Kurro, ezze raom, teşşikette berr şivva da rreşş kimm haa! (Kuro, ez ê rabim, teşikên te di ber şivan de reş bikim ha!)”*. Dîsa jineke belengaz hebû ku nedixwest kesek bibezê û bi der-cînanan re têkeve qayışkêşanan; lewre hertim bi dengê nizm û di pozê xwe de diaxivî, zarokan teqlîda wê jî wiha dikir: *“Enge’x qumbanga ten gim. (Ez ê xwe qurbana te kim.)”* Wê belengazê nedixwest kesek bi hêrs an jî pesna wê bihese; dibe ku hêrsa wê êrişeke tundtir û pesna wê jî destdirêjeyeke nerm bianîna serê wê. Lewre wê hertim di ber xwe de tiştin dinehwirandin ku gundiyan jê re digot *“ginginok”*, ango *“kesê ku di pozê xwe de diaxive”*; zarokên wê jî mîna wê belengaz û sersist bûn, wan jî şewazê bilêvkirina diya xwe tercîh dikir. Divê vê yekê jî bibêjim ku bi min kesên dizek, tolaz, virek, bêbext, durû û hwd bi dengê nizm, carinan bi zimanê îşaretan û kurtepistan diaxivin, hevokên kurt bi kar tînin, peyvan dikin zikê peyvan; kesên wêrek, egît, camêr, canik, destbelaş û jidil jî bi dengê bilind û vekirî, bêyî zimanê îşaretan û kurtepistan diaxivin, hevokên dirêj ên îqnaker bi kar tînin û peyvan li hev siwar nakin ku muxatab şaş fêm neke. Dîsa ji aliyê dengsaziyê ve axaftina kesên nêtpaqij û mîzşelî ji hev cuda ye; her wiha şewazê axaftina camêr û canikan jî ji ya qeşmer û qereçiyên vediqete.

c. Her wiha pêwendiyek di navbera erdnîgarî, genetîk û derketina dengên de jî hebû: Ji ber ku bandora erdnîgarî li ser laşê mirovan heye, axaftina niştecihên deştî û çiyayî (her wiha dorgirtiyên) û bilêvkirina dengên ne wekî hev bûn. Di xebatên xwe yên li ser devokên xoresanî, celalî û goyîyan de gihîştim wê qinaetê ku bandora erdnîgarîya çiyayî li ser niştecihên Geliyê Goyan û bandora raqetîna ji xaka yekpare ya Kurdistanê li ser kurdên Xoresanê heye; dengên zirav ji aliyê niştecihên Geliyê Goyan ve tîna stûrkirin û yê dirêj tîna kurtkirin ku bi min sedema wê hilkişîn-dakişîna li çiyayan e, tevgera nefesê ji bo dijiwarîna erdnîgarîya heyî teşeyekî taybet girtiye û hevokên stranên wan ên dengbêjiyê jî bi qasî yê deverên Agirî, Erzerom, Qers û Amedê ne dirêj in. Her wiha ji ber ku deverên dorgirtî ji aliyê genetîkê ve jî zêde neguherbar in, şewazê axaftineke biteql û givaştî tîna standartkirin û parastin. Bi min, windabûna dema bê ya rêzimanî di kurmanciya Xoresanê de encameke vê rewşa dorgirtîbûnê ye.

Piştî tomarkirina van dîtinên kesane, divê em vegerin mijara nîgarkirin, afirandin, veguhastin û têgihîştina dengên; ji têgih û tarîfan dest pê bikin, agehiyên zanistî yê sereke rave bikin û li gorî rêbazên pejiwandî rewşa zimanê kurdî raçav bikin.

Rûdana “dengên kurdî”

Samî Tan têgiha *“dengên zimên”* wiha tarîf dike: *“Bayê ku ji pişika mirovî derdikeve, diçe zengilorê; li vir bizavekê dide jiyên dengî; ew deng bi alîkariya qirik, lêv, diran, ziman, arîkê dêv û difina mirovî dirûvekê digire.”* Diyar e ku deng bûyereke rêzebîzavên hewayê pişikê ye; bi gotineke berfireh hewayê ku ji pişikê derdikeve, di endamên dengsaz de dirûvekê

digire; di encama lerizîna amrazên tenik de bizavek dikeve wê hewayê ku ji aliyê guhan ve jî tê bihîstin.

Di rewşa lerzê de heyber bervepêş û bervepaş dihejin û di rewşa bizavê de jî ji şûnên xwe dileqin; wisan e, di hilberandina dengên de jî lerz û bizav du hêmanên girîng in: gava hewa dilerize, li doralîya xwe belav dibe û bi qasî hêza lerzê digihêje guhan; gava hêza vê lerzê xurt be an jî ji şiyana mirovî zêdetir nebe, deng tê bihîstin. Gava deng ji jêderka xwe derdikeve, di hewayê de belav dibe û kerika guhî dihejîne; peyama van hejan ji kerika guhî radibihure kûrahiya guhî û gava mêjî şîfreyaya van hejan vedireşîne û wateyekê didê, êdî deng tê bihîstin. Her çend gelek ajal û amûr jî dikarin dengên cihêreng belav bikin; lê belê mirov fêr bûne ku serweriyê li dengên xwe bikin, van dengên nizim an jî zîz bikin, di zengilork û qirikên xwe de newaya dengê xwe biguherînin, her wiha vî pîşeyî li ser amûrên xwe yên hilberandî û ajalên kedîkirî jî bisepînin.³³¹

Cureyên dengên kurdî

Dengên zimanî yên bilêvkirî di bin beşên “*dengdêr (tîpên bideng)*” û “*dengdar (tîpên bêdeng)*”an de tên polînkirin (senifandin) ku şaxeke zimannasiya giştî ye û zanista dengnasyê lê xwedî derdikeve. Lewre zimannasê kurd Samî Tanî cureyên dengên li gorî zanista dengnasyê şîrove kirine: “*Deng dibin du bir: dengdêr û dengdar. Dengdêr ew curedeng in ku bi serê xwe û bêyî ku li cihekî bialiqîn, rasterast ji devê mirovî derdikevin. Dengdar bi tena serê xwe ji devê mirovî dernakevin; ji bo ku mirov bikaribe wan bi lêv bike, pêdivî bi dengdêrekê heye. Dengdar bi alîkariya dengdêran tên dêrandin. Ji xwe wateya dengdêrê jî ji wir tê.*” Lê belê Berzo Mehmûd dengên zimên li ser sê celebên lewa dike: “*dengdar û dengdêr*”, “*dengên gir û kip*”, “*dengên devkî û bêfilkî*”. Li gorî wî, gava hewa ji sîpelkan (pişik) heta dev û bêfilê bê tegere (asteng) bikişê û derkeve, dengdêr durist dibin; gava hewa di cihekî sazgeha dengî de rastî tegereyekê were, yan jî pêşiya hewayê bê girtin û ji nişkê ve derkevin, dengdar durist dibin. Girbûn û kipbûna dengên li gorî her du dengejêyên qirikê saz dibe ku bi axaftina dengê /b/yê jehên qirikê dilivivin û dilerizin; lê belê bi axaftina dengê /p/yê jehên qirikê nahejin û ev bûyer di navbera dengên zimên de dibe sîmayeke cihêreng. Tevahiya dengên zimên di riya kortika dêv re durist dibin; lê belê sê dengên wekî /m/, /n/ û /ng/ hene ku di kortika bêfilê re çêdibin.

Berzo Mehmûd cihêrengiya dengên kurdî dispêre sê sedemkarên sereke: “*Di polînkirina dengên zimanî de çend pîverên dengsaziyê hene ku her yek bi xalekê ji ya dîtir ciyawaz e: çî bi hoya sazgeha dengkirinê, çî bi hoya awayê dengkirinê û çî jî bi pestin hêza tewjima hewayê... Ev her sê bar dibin hokarê hemeçuriya van dengên.*”

Endamên dengsaz û taybetmendiyên wan

Samî Tanî di tarîfa “dengên zimên” de bal kişandibû ser hinek endamên dengsaz û gotibû ku di laşê mirovî de çend endamên sereke dengên zimên hildiberînin: “pişik, zengilor, jiyên dengî, qirik, lêv, diran, ziman, arîkê dêv û difin”. Lê belê heke mirov bi hûrgilî qala endamên dengsaz bike, -ji bilî endamên ji qirikê berjêrtir- hejmara wan zêdetir e: “1. pêşlêv 2. paşlêv 3. diran 4. pidûyên diranan 5. pidûyên diranên paşîn 6. pêşarîk 7. arîkê dêv (esmanê hişk) 8. paşarîk (esmanê nerm) 9. zimanok 10. gewrî 11. zengelork 12. devikê zengelorkê 13. koka zimên 14. paşziman 15. navziman 16. pêşziman 17. serê zimên 18. binê zimên 19. kortika bêfilê.”

Lewre divê em veşerîna şîroveya Berzo Mehmûdî ya berfirehtir; hem behsa endamên dengsaz bikin hem jî taybetmendiyên wan nîşan bidin: “*Dengên zimên şeweyekî taybet e hewayê ye ku ji sîpelka mirovan derdikeve û di boriya hewayê re derbas dibe; lê di encama*

derketina vê hewayaya fîzîkî de şêwedengek durist dibe û dirûvekî taybet distîne. Gava ev deng ji qirikê dibihure, li ser riya xwe pêrgî hin keleman dibe ku dengejê (jiyên/têlên dengî), zimanok, ziman, diran, pidû û lêv hinek ji wan in. Dengejê du desteyên masûlkeyan in ku bandorê li ser dengê dikin; dibe ku hewa rastî zimanê biçûk were, dibe ku rexeke zimên (paşziman, navziman û pêşziman) bigihêje arîkê dêv (pêşarîk, arîkê dêv/esmankê hişk û paşarîk/esmankê nerm), dibe ku ziman ne bigihêje pidû û diranan ne jî bigihêje lêv û diranan û bê tegere derbas bibe... Her wiha hewayaya ku bi hêsanî ji pişikê derbasî valahiya dêv bibe, ji aliyê her du lêvan ve şeweyekî taybet digire; li gorî nêzîkbûna lêva jorîn û jêrîn, devê mirovî nivvekirî dimîne an jî lêv dûrî hev disekin. Wisan e, şeweyê vekirina dêv dengekî taybet durist dike; wekî mînak: şeweyê vekirina dêv û her du lêvan ji bo dengê /î/yê û ji bo dengê /a/yê ne yeksan e, heman tişt ji bo dengdêrên dîtir (/e/, /ê/, /i/, /o/, /u/, /û/) jî diqewime."

Pêvajoya hilberandina peyaman bi riya deng

Hilberandina zimanekî ji gelek pêvajoyên bi hev ve girêdayî pêk tê; bi vî awayî peyameke nezimanî ber bi axaftinê yan jî ber bi nîşaneyên zimanê îşaretan ve tê veguhastin. Zimannas nîqaş dikin bê ka "gelo pêvajoya hilberîna zimên ast bi ast û li gorî rêzikeke diyarkirî diqewime yan bi awayekî berwarkî di gel plankirina peyamê rûdide". Lê belê nîqaş li ser vê yekê tune ye ku mirov di destpêkê de peyamekê nîgar dike, wê peyamê şîfre dike, ji hebana xwe ya ferhengî peyvên guncayî hildibijêre û van peyvên hilbijartî wekî nûnerên peyama xwe dişîne derve; di vê maweyê de axêvger peyvan li gorî wateyên wan hildibijêre, bi vê hilbijartinê pêrista ferhengî ya peyvê çalak dike, hem rêzikên rêzimanî yên derbarê peyvê de hem jî zanyariyên xwe yên derbarê wateya wê de bi kar tîne.

Wisan e, di destpêkê de gotinek tê plankirin û paşê ew gotin li gorî dengsaziyê tê şîfrekirin; di vê asta hilberîna zimên de, peyv ji bo nûnertiyê di hiş de tên gerandin, rêzikên dengsaziyê li naveroka fonemên destnîşankirî tên barkirin, fonem li pişt lêvên girtî yan jî li ser zimên tên berhevkirin, masûlke jî bi fermana hiş van foneman werdigirin û belav dikin. Dema ku ev ferman bi rêkûpêkî tên bicihkirin, dengên xwestî tên sazîkirin û "pêvajoya hilberîna peyamê ya ber bi deng ve" diqewime. Mirov dikare vê pêvajoyê bişibihîne ajotina zeviyekê û wiha kurteve bike: nîgarkirin û diyarkirina peyamê (biryara çandinê), lêgerîna derbarê peyvên guncayî de (hilbijartina zeviyê û tovî), li gorî rêzikên dengnasyê di hiş de gerandin û keyskirina şewazên peyvê (şovkirina zeviyê û amadekirina tovî), vebijartina peyvên guncayî ji hebana ferhengî (reşandina tovî), peywirdarkirina masûlkeyan ji bo belavkirinê (cotkirin), li gorî ahengekê rêzkirina peyvan (binaxkirina tovê reşandî û tapankirin) û bi riya dengên axaftinê pêşkêşkirina peyamê (avdan û zîlvedan).

Girîngiya dengên zimên

Li gorî Berzo Mehmûdî, di axaftina rojane ya mirovan de deng keresteyekî xav e û tevahiya sazûmana zimanekî li ser dengên taybet ên wî zimanî tê avakirin; lêkolînên li ser dengên zimanekî ew gava pêşîn e ku zimannasiya wî zimanê eleqedar li ser van xebatan tê avakirin û pêşxistin, ji ber ku di rastiyê de zanîna zimanekî naskirina dengên wî zimanî ye. Li gorî wî, "deng" ji du aliyên ve şîrove dibin: "erkdariya dengî" û "bêerkîya dengî". Di "erkdariya dengî" de, mebest ji şîrovekirina dengsaziyê ew e ku takilên (hêmayên) dengî di peyv, riste û gotinên zimanekî de eşkere bike û wan takilan li gorî erkên wan dabeş bike; ji mînakên kurdî yên wekî "1. Kuro, **here!** 2. Kuro, **were!** 3. Kuro, **mere!** 4. Kuro, **dere!**" xuya ye ku di van hevokan de tenê dengê "h, w, m, d" û ew jî dibe sedemkarê guhartina wate, erk û mebestên axêverî. Di "bêerkîya dengî" de, pêwendîya hinek diyardeyên dengsaziyê bi devok û zaravayên hevcurê re heye û bi tu awayî nabin sedemkarê guhartina têgihîştinê yan jî wateya peyvê; ji mînakên "mar/me'r, tal/te'l, jahr/je'r, jar/hejar" diyar e ku ev bilêvkirinên cihêreng nabin sedemkarê guhartina têgihîştinê yan jî guhertina wateya peyvên navbihurî.

Bandora "paqijiya dengan" li ser xurtkirina şiyânên zimanî

Divê bê gotin ku axaftina baş û rast encameke laşê tendurist û endamên dengsaz e; taybetmendiyên biyolojîk û fîzyolojîk ên mirovî bandorê li ser dengsaziya wî jî dikin. Ji ber ku arîkê devan ê nerm, ziman, zimanok (zimanê biçûk) û lêv peywirên girîng ên axaftinê bi cih tînin; her wiha diranên jorîn, arîkê devan ê hişk, zimanok û arîkê devan ê nerm bi tevgerên lezgîn dixebitin. Di nava endamên axaftinê de ziman parçeyê herî çalak e; berjêrbûna çengeyê û xebitîna wê, giroverbûna tevgerên lêvan û bervepêş dirêjbûna wan girêdayî tevgera masûlkeyên pergala dengî ne. Bêguman kêmasî û qelsiyên van endaman li ser axaftinê û tevgera rêzkirina dengan roleke girîng dilîzin.

Bandora "qirêjîya dengan" li ser qelskirina şiyânên zimanî

Mijara deng û pêlên dengî bûye qada xebatê ya gelek zanistan û zimannasiya giştî jî ji encamên van xebatan sûd werdigire; wekî mînak, şîroveyeke zanistên pizîşkiyê ya derbarê "qirêjîya dengan" de bi kêrî zimannasiyê jî tê. Li gorî zanistên pizîşkiyê "dengên acizker zexta xwîna ya mirovî bilind dikin, ji ber dengên zîz û bilind şiyânên bihîstinê wînda dibin, hevsenga xewê xera dibe, geşedana zarokan serobino dibe, bandoreke neyînî li ser derûniya mirovî çêdibe." Îcar gava mirov ji aliyê zimannasiyê ve li vê şîroveyê dinêre, bandora neyînî ya dengên biyanî li ser zimanê neteweyekê jî derdikeve holê. Bi rastî ev zanyarî sedem û encama zanistî ya pişaftinê jî baş rave dike: "gava rêjeya dengên biyanî li deverêkê zêde dibe, xwîna û xîreta mirovê deverê vê yekê napejirînin, serhildan û nerazîtî çêdibin. Gava pêla van dengên dagirker (acizker) xurt û berdewam be, pêla dengên neteweyî yê deverê her roj nizim dibe; wê hingê xewa xîretkêşên deverê diherime û hewl didin ku bertekeke xurt nîşanî van dengên dagirker-acizker bidin, lê mixabin geşedana zarokan ji ber vê têkoşîna di navbera parêzvan û êrişkaran de qels dibe yan jî têk diçe û derûniya tevahiya civakê serobino dibe."

Dîroka dengsaziya kurdî

Li gorî zimanzanê nebetî Ebûbekr Ehmed Ibn Wehşîye (860-935) lêkolînên li ser dengsaziya kurdî gelekî kevn in û du kesên bi navên "Bînûşad" û "Masî Soratî" li ser cih û awayê hilberîna dengên zimanê kurdî xebat meşandine. Ibn Wehşîyeyî sala 241an (a koçî) berhemeke bi navê "Şewq-ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz-il-Eqlam" berhev kiriye û beşişandîye pirtûkxaneyê mîrê emewîyan Evdîlmelik b. Merwan; nivîskarî di vê xebatê de alfabe herî kevnare ya kurdan vereşandîye, gelê kurd û pergala wan a dengnasiyê wiha daye nasandin: "Pisporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û reheknasiyê (ziraet û botanîkê) de bûye. Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrit û Rûpela Qûsamî di destên wan de ne. Her çî hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Danayî gihiştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî, rastî ne wisan e... Ev jî cureyekî nivîsê yî kevnênivîsan e û hinek tîpên wê ji şeweyên tîpan vediqetin. Li gorî angaştê amajeya kurdan Bînûşad û Masî Soratî ev alfabe bi kar anîne; her duyan jî xebatên xwe yê zanistî û pişeyî bi vê alfabe berhev kirine. Wekî ku tu jî dibînî ev alfabe bi awayê jêrîn e: Ew tîpên mayî jî em di tu ziman û alfabe de rastî hevber û hevdengên wan nehatine. Ev tîp pir sosret û gelekî balkêş in. Min bi vî cureyê nivîsê li Bexda û Nawosê nêzikî sî pirtûkî dîtî. Ji wan pirtûkan li Şamê du heb li ba min hebûn. Yek derheqa çandîna tirî û xurmeyan de bû û ya din jî derheqa avnasiyê, derxistin û bidestxistina avên ku çavkaniyên wan nediyar in de bû. Ji bo faydeya mirovahiyê min ew ji zimanê kurdan wergerandin ser zimanê erebî. Min berê ew temam nekiribûn; lê piştî bîst û yek salan Xwedê ji min re hêsa kir, min ew vereşandin û kemilandin."³³²

332 Joseph Hammer, Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr BinWahshih, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, barkoda wê: 302079777%, jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham), r. 131-135; ji bo nusxeya înternetî binêre: <https://archive.org/details/b22039910/page/186/mode/2up>; dema gihiştinê: 10.11.2021; 21:36.

Ibn Wehşiyeyê ku li ser gelek zimanan xebitiye, diyar dike ku şeş tîpên alfabeya Masî Soratiyî di tu alfabeyekê de nîn in û tiştê balkêş ew e ku pevdengê (diftongek) jî tê de heye. Gava mirov tîpên kurdî yên îroyîn û vê alfabeyê dide ber hev, tîpên "/a/, /ê/, /g/, /i/, /j/, /o/, /u/, /û/, /v/"yê kêm in; her wiha 2 rengedengên /d/yê, 2 rengedengên /h/yê, 3 rengedengên /s/yê û 3 rengedengên /z/yê jî tê de hene.

* Iyad Xalid Et-Tabbaah, Menhecu Tehqîq-il-Mextûtat we me'ehû Kitabu Şewq'ul-Musteham Fî Mehrifeti Rumûz'il-Eqlam li Ibni Wehşiyê En-Nebetî, weşana Dar-ul-Fikr, Şam, Sûriye, 2003, ISBN: 1-59239-041-2
Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: Umîd Demîrhan, *Alfabeya kurdî ya hera kevnare û alfabeyê alternatîf*
https://www.academia.edu/43958192/ALFABEYA_KURD%C3%8E_YA_HERA_KEVNARE_%C3%9B_ALFABEYEKE_ALTERNAT%C3%8EF

D. ANTROPOLOJIYA KURDISTANÊ

Awireke giştî li Kurdistanê

Ji destpêka dîroka nivîskî heta belavbûna îslamê erdê yekpare yê kurdan ji aliyê biyaniyan ve hertim wekî welatê kurdan hatiye binavkirin; her wekî ku di gîlnivîsa sumerî ya 3000 sal berî zayînê de navê Kurdistanê wekî *"welatê karda/qarda"* bûye, di ferhenga tirkî ya Mehmûdê Qeşxerî (sedsala 11an) de jî navê Kurdistanê bi zimanê erebî wekî *"erd'ul-ekrad"* hatiye tomarkirin. Rast e, îro li ser xaka yekpare ya kurdan gelek pêkhatayên biyanî bi cih bûne û dîroka niştecihbûna hinekan vedigere ji hezar salî bêhtir; wekî mînak gelê ermenî bi êrişa Skenderî re derbasî devera xwe ya îroyîn bûye, ereb bi belavbûna îslamê re bi hukmê serweriya xwe ya sepandî belavî başûrê xaka Kurdistanê bûne, tirk bi hukmê koledariya ereban û bi sayeya êrişên moxolîyan û paşmayeyên wan ghiştine Kurdistanê. Her wiha gelek kurd jî ji ber van dagirkerîyan pişivîne; ji dilqê kurdayetiyê vegeyirane azeriyan, tirkmenan, qerepapaxan, filan û bêvan.

Di destpêka belavbûna îslamê de erdnîgariya Kurdistanê ya dîrokî di navbera Şahenşahiya Sasanî û Qeyseriya Bîzansê de parçekirî bû; di serdema Xîlafetê de hema hema piraniya xaka Kurdistanê ya kurdnişîn kete destê artêşa erebî û ji bo kurdan rewşeke bindestiyê ya hevpar qewimî. Ji dawîya serdema Emewîyan ve rola kurdan a di pergala perwerdehiyê, artêş, koşk û serayên ereban de zêde bû; ev rola wan a girîng di serdema Ebasiyan de vegeyirîya pêşengiya şoreşekê û dewleta Ebasiyan bi din alaya fermandarê kurd Ebû Mislimê Xoresanî de hate damezrandin. Ber bi dawîya dewleta Ebasiyan hinek deverên kurdnişîn ji bin nîrê bindestiyê rizgar bûn û hinek mîrgehên kurdan ên girêdayî dewleta erebî jî bi awayekî nîvserbixwe derketin ser dika dîrokê; lê piştî êrişên Moxolîyan - Kurdistan jî di nav de- erdnîgariya misilmanan kete destê neteweyên tirknîjad, piştî wan jî gelek dewletên tirkan Kurdistan vegeyirîyan meydanê qayîşkêşanê. Temenê dewleta Eyûbîyan a kurd têrê nekir ku tevahiya kurdan ji bindestiyê rizgar bibe; lê belê qedrekî giran ji kurdan re peyda bû, heta ku Selçûqîyan ji bo dilxweşkirina kurdan navê beşeke welatê wan wekî Kurdistan nas kir û ev pejirandina wan derbasî fermiyeta dîrokî jî bû. Hêjayî diyarkirinê ye ku vê pênasîkirinê ji Kurdistanê re aramiyê geştî neanî û aloziyên li erdnîgariya kurdnişîn heta sedsala 17an berdewam kir; lê bi Peymana Zohavê (Qesra Şîrîn) re xaka kurdan di navbera desthilatdariyên osmanî û sefawî de li ser du paran hate dabeşkirin. Vê rewşa dupariyê heta destpêka sedsala 18an berdewam kir; lê di sedsala 19an de Îris jî beşdarî dagirkirina Kurdistanê bû û welatê kurdan li ser sê parçeyan hate parvekirin. Mixabin ji şoreşên kurdan ên sedsala 20an encama dewleteke serbixwe ya dayimî derneket û rizgariya kurdan a giştî daliqî sedsala 21an.

Çavkaniyên rasteqîn ên naskirina Kurdistanê

Bêguman di serdema zanist û azadiya ramanî ya sedsala 21an de tunebûna çavkaniyên rasteqîn ên dîroka Kurdistanê kêmasiya dezgehên zanistî yên cîhanî ye, berî ku bibe kêmasiya kurdan û zanîngêhên wan; ji ber ku îro li welatên pêşketî derbarê gelek zimanên mirî de êpecek dezgehên zanistî hatine avakirin, her wisan derbarê şaristaniyên mirî de jî êpecek sazî hatine vekirin. Wisan e, tunebûna çavkaniyên berfireh ên derbarê kurd û Kurdistanê de vedigere hinek biryarên siyasî; lewre li şûna zanistê qirêjahiya zanyariyan an jî zirnezaniyê belavkirin. Di vê çarçoveyê de berhemên xaskurdî yên heyî dînamîkên mirovnasiya Kurdistanê pêk tînin; berhemên dagirkerên kurdan ên derbarê kurdan de jî bi mebesta hilberîna nezaniyê, şêlîtiyê û hewayaya mijawî hatine amadekirin. Netewedewletên ku piştî Şerê Cîhanê yê Yekem li ser axa kurdan a parçekirî hatine damezrandin her yekî ji xwe re bîrdoziyêke sînorkirî afirandiye, palpiştî bîrdoziya xwe spartîye şaristaniyêke mezin û qirkirîneke zimanî-canî daye destpêkirin; di vê pêvajoyê de şoreşên dagirkeran ên zimanî-çandî kurd danîne devê armancê û Kurdistan vegeyirîyan bermîla fişengteqandinê. Lewre divê berhemên wan dagirkeran û hevalbendên wan ên pirneteweyî bi "ilmê çep", ango vereşandina şifreyên pişafîtinê bînin xwendin, ne ku wekî çavkaniyên derbarê kurdan de.

Diyarkirina qadeke xebatê ji bo antropolojiya Kurdistanê ya sedsala 21an

Welat û deverên ku tûşî dagirkeriyên tînan, vedigerin meydanên qayîşkêşan û aloziyan; ji aliyekî ve welatperwer û deverparêz xwedî li dînamîkên xwe derdikevin, li aliyê din jî hêzên dagirker jî dek û dolabên mayîndetiyê bi ser navê doza beqayê dimeşînin. Bi kurtasî xudanên welêt hewl didin ku kontrola welatê xwe, îradeya xwe ya siyasî û mîrateya xwe ya neteweyî radestî dagirkeran nekin; li aliyê din dagirker jî ji bo garantîkirina mayîna xwe ya li welatê dagirkirî her hewlê didin, wê devera dagirkirî wekî *"welatê dawîn"* bi nav dikin û şerê ji bo vê mayîna neheq jî wekî *"doza beqayê"* pêname dikin.

Di ber ronahiya dîroka Kurdistanê ya sedsala 21an de mirov dikare antropolojiya Kurdistanê li ser çar astan şirove bike: 1. asta azadîxwaziyê ya ji bo damezrandina dewleteke serbixwe ya giştî 2. asta stratejîsaziyê ya ji bo ihtimalên serkeftin û têkçûnê 3. di asta serkeftinê de xweparastin û di asta têkçûnê de lixwevegerîn 4. asta rokirina nasnameyêke neteweyî ya domdar.

1. Pergala civakî ya Kurdistana kevnare

Kurdegnamek çavkaniya hera sêdwêr e ku dîrok û pergala Kurdistanê ya kevnare ronî dîke; li gorî vê çavkaniyê pergala civakî û leşkerî yê kurdên heyama Medyayê mîna hev bûne. Cudahiya wan tenê ew bûye ku pergala leşkerî ji bo parastina welêt ji dijminan bûye û pergala civakî jî ji bo rêvebirina kar û barên civakê bûye: "Pergala civakî ya kurdan li ser bîngehê pêwendîya biratiyê ya hozan hatiye ava kirin. Hoz ji tîreyan, tîre ji çend berekan û berek jî ji çend malbatan pêk hatiye. Ji hozan re tûmen an jî bulik, ji tîreyan re cuk, ji berekan re parînan hatiye gotin. Her parînek jî ji çend şalwar an jî helekan pêk hatiye. Di pergala civakî de hoz di bin desthilatdariya serekekî mezin de bûye ku jê re mîremîran gotine. Her hoz, tîre, berek û şalwar jî xwediyê serekê xwe yê taybet bûye ku kurdan jê re gotine mîran, sergul, kimaş û wace. Pergala civakî bi vî awayî hatiye rêvebirin." (r. 109-110) Nivîskarê Kurdegnamekê balê dikêşe ser rola dîne kurdan ê kevnare û diyar dîke ku nasnameya welatiyên Medyayê di qalibekî dîni de hatiye rokirin: "Dîne kurdan ê beriya koçkîrîne gelekî tarî û nediyar e; lêbelê piştî hatina wan a devera Madê li şûnewar û nîşanên wan derdikeve holê ku Ahûraperest, yanî ronahîperest bûne, wan ji ronahiyê hez kiriye, ji tarîtiyê tirsiyane û pê dilteng bûne. Dema kurdên belûçî li Tûran û Mekranê bi cih bûne ayîna Tûranan a pûtperestiyê terikandine. Rê û resmên ayîni yê kurdan gelekî hêsan û sade bûne ku dema hilatina rojê, nîvro û rofirîne ji êgir re perestine. Bi giştî di her gund û bajarî de agirdanke hebûye ku navê wê 'arîn' û ji berpirsiyarê ve agirdankê re 'arîvan' gotine. Li wilayeta Tûranê du perestgehên mezin ên bi navên 'Arîn Zawk' û 'Tarînan Zawk' hebûne ku fermanrewayên kurd ew li bajarên Kîkan û Xuzdarê li ser lûtkeya çiyayên Zawk û Helwanê ava kirine." (r. 103) Di desthilatdariya madî de parastin, bergirî û ewlekariya hundirê welêt li hemû wilayetan awayê leşkerî yê kurdan wekî hev û yeksan bûye. Artêş ji mêran pêk hatiye, xortên hêzên kurd ji bo leşkeriyê hatine wergirtin, serek û serdarên temenmezin, rêxer û xudanên tecrubeya şer bûne rêveber. Kurdên kal-pîr û rihsipî jî di dema şeran de çavdêriya jin û zarokan û jinên mîran kiriye; her wiha terş, dewar, bar û zevî jî parastine. Li ser alaya wan wêneyê serê piling hebûye." (r. 107-108) Li gorî agehiyên Kurdegnamekê hiyerarşîya serejêrkî ya artêşa kurdan wiha bûye: artêş ji bulikan, bulik ji cukan, cuk ji parînan û parînan ji şalwaran pêk hatine; her wiha payeyên leşkerî jî bi şewazê serejêrkî wiha bûne: seranmîran, seranbulik, serancuk, seranparînan, seranşalwar. Kurdên Tûran û Mekranê artêşa xwe li ser peyar û siwaran pareve kiriye û ji wan re gotine 'payî' û 'siwares'. Leşkerên siwar ji tîravêj, şûrkêş û keviravêjan pêk hatine; her wiha siwar li ser barsivik û bargiranan hatine parevekirin.

2. Kurd û xîmê çarçikilî yê sazûmana dewletê

Berî ku endazyarek xîmê avahiyekî biavêje û li ser wî xîmî avahiyekî bijene, di destpêkê de li gorî hinek pîvanan rûkalê erdê wê tessele dîke û biryarekê dide bê ka ev zevî ji bo

avahiya armanckirî digunce yan na? Gava bibîne ku zevîn guncan û minasib e, dîsa li hinek şert û mercên din dinêre; heke kevirên avahiyê ji cihekî dûr werin, hostayên dîwarjen tunebin û mezaxtinên din giran bin, dibe ku dev ji jenîna wî avahiyê li wê derê berde yan jî bi mesrefeke zêde projeya xwe pêk bîne. Îcar ji bo zimanzanekî xebata li ser berhevkerin û avakirina termînolojiyekê jî wisan e; gava di zimaneke peyvên mijarekê kêmbin, zimanzan mecbûr dimîne ku ji rayekên peyvên heyî hinek têgihên din darêje yan jî di zimaneke din deyn bike. Ev beşa berhemê hewldaneke fîzîbîlîteyê ye ku zevîna zimaneke çandî yê kurdan kontrol dike û di nava zimaneke kurdî de li sihvedana ramana dewletê digere; her wiha hem li termînolojiya navneteweyî dinêre hem jî di nava gotinên pêşiyên kurdan de li bergînda munasib a wê termînolojiyê pêşkêş dike.

2.1. Têgeha dewletê li gorî zanistên siyasî

Dewlet devereke serbixwe û bi sînoran diyarkirî ye ku komeke niştecihan tê de dijî û serweriya wê ji hêla desthilatdariyekê ve tê temsîlkirin; bi gotineke berfirehtir, komeke mirovan li devereke dijî, sînorên jîngeha vê komê diyarkirî ne, her wiha endamên komê meşandina kar û barên xwe yê gelemperî sipartiyê desteyeke rêvebir, ev desteya rewşa li ser navê civakê û welêt kar û barên giştî dimeşîne, di çarçoveya lihevkerinekê de berjewendî û serweriya welat û hemwelatên xwe diparêze. Wisan e, xîmê sazûmana dewletekê li ser çar çikilan hatiye avêtin:

1. Qad (devera sînorkirî)
2. Niştecih (gelheya deverê)
3. Desthilatdarî (desteya rêvebir, nûnerên civakê)
4. Serwerî (serxwebûna gel û welêt).

2.2. Têgeha dewletê di ziman û çanda kurdî de

Bêguman kurdan ji mêj ve qala *"dewlet"* û *"dewletmendî"* yê kiriye; di nava ziman û çanda gelêrî ya kurdan de çî bi erênî, çî bi neyînî, çî bi wateya zengîniyê û çî jî bi wateya saziya gelemperî gelek nimûne hene ku çarçoveyê giştî radixine ber çavên mirovî. Wekî mînak, gava pêşiyên kurdan gotiyê *"dewlemendî lêhatin e"*, *"dewlemendî ne ji xurtiyê ye"*, *"dewlet di bin gurzê giyayî de ye"*, *"dewlet sê caran tê ber derê merivan"* amaje bi *"zengîni"* û *"sermayedari"* yê kiriye; lê gava wan gotiyê *"dewlet birêse, ga golikê dialêse"* bandora hêza sazûmanê rave kiriye û gava gotiyê *"dewlet gûz e, dê bê şikêrandin"* bandora hêza derveyî ji bo têkbirina sazûmana civakê nîşanî me daye.

Her çiqas kurdan derbarê dewletê de ramanên xwe vegotibin jî, peyva *"dewlet"* ne bi kurdî ye û her du peyvên xaskurdî *"dûgel"* û *"mezr"* hema hema ji gotinên pêşiyên derketine. Di hinek nifiran de *"dom û dûgela wan hilweşe"* an jî *"gom û dûkela wan tep bibe"* tê gotin û wisan dixuye ku kurdan pêwendiyek daniye navbera *"dom"* û *"gom"*ê, *"dûgel"* û *"dûkel"*ê; wan berdehamiya jiyane (dom) bi hebûn û sexbêriya ajelan (gom) ve girêdaye, hebûna sazûmanekê (dûgel) şibhandiyê aşxaneyê ku hertim agir lê vedikeve û dû jê quloz dibe (dûkel), wan rûxîna avahiyên bi du awayan şayese kiriye ku *"hilweşîn"* ast bi ast e pêk tê û *"tepbûn"* jî ji ber hin egeran ji nişkê ve û bi carekê de diqewime. Her çî ku peyva *"mezr"*ê ye, tekane ji bo dewleta kevneşopî ya navdar *"Mezra Botan"* hatiye bikaranîn. Bi rastî bêjeya *"mezr"*ê ji *"dûgel"* û *"dûkel"*ê resen û berfirehtir e, tam jî tê wateya *"sazûmana rêxistî ya civakê"*; ji ber ku bêjeya *"damezrandin"*ê ya pêkhatî ji rayeka *"mezr"*ê hatiye dariştin û wateyên *"jenandin, avakirin, lêkirin, sazkirin, li ser hev keyskirin"*ê li vê lêkerê hatine barkirin. Jixwe têgeha *"Mezra Botan"* hertim bi wateya *"dewlet, saziya gelemperî ya rêveberiya civakê, rêxistina fermî"* hatiye vegotin ku ji aliyê Hoza Botî yan jî konfederasyona hozên hevalbend bi Xanedana Botî ve hatiye damezrandin. Lewre em ê di vê tekstê de hertim bêjeya *"mezr"*ê ya xaskurdî û siyasî bi wateya bêjeya erebî ya *"dewlet"*ê bi kar bînin.

Mixabin hinek kurdên kurdînezan peyva *"mezr"*ê şibhandiyê *"mezre'e"* ya erebî ku tê wateya *"erdê çandinê/çandîgeh"*ê; di bin bandora vê şaşiyê de amadekarên sernavê

"Mezra Botan" li ser malperên Wikîferheng û Wikîpediyayê şaşiya heyî dubare kiriye ku Wikîferhengê wiha gotiye: *"Mezra Botan (Mezopotamyaya) deverên li navbera çemê Dicle û Feratê."*³³³ Wikîpediyayê jî gotiye: *"Mezra Botan (Mezopotamyaya): Navê welatê li nava çemên Ferat û Dicleyê ye. Mezopotamyaya bi zimanê yewnanî tê wateya "li nava du çeman". Navê Mezopotamyayê bi zimanê farsî "Miyarudan" û bi zimanê aramî (suryanî) "Bethnahrîn" e. Kurdistan jî di bakurê Mezopotamyayê de tê dîtin. Di dîrokê de li Mezopotamyaya kevn împaratoriyên Sumer, Akad, Babil, Asûr û Îranê hebûne. Mezopotamyaya çavkaniya olên herî mezin di cîhanê de ye. Îro Mezopotamyaya di nav sînorên dewletên Tîrkiye, Sûriya û Îraqê de ye."*³³⁴ Gava mirov li dîroka botiyan û tevgera wan a sedsalên 18, 19 û 20an dinêre, derdikeve holê ku ev hoz an jî ev konfederasyona hozan tu carî tevr-bêr û das-kêlindî nedaye destê xwe, bi çandinê re mijûl nebûye û serweriya xaka xwe radestî zordestan nekiriye; belê rast e, wan erdê xwe çandiye, berhem jê hildane, lê bi destî pale-karkeran zevî mêrgên xwe ajotine, çandine û dirûtine. Li gel vî karê xwe, Botiyan hertim pêşengî li kurdan kiriye ku serweriya xwe ya neteweyî ji dest nedin. Bedîrxaniyan bi qasî çend sedsalan hema hema li tevahiya erdnîgariya kurdan a yekparçeyî û li derveyî Kurdistanê şerê azadiyê meşandiye, zimanê kurdî wekî pêngava yekem a mezra kurdan hesabandiye ku rojnameya Kurdistanê, dibistana kurdî ya li Xoyê, kovarên Hawar, Ronahî û Stêrkê, Enstîtuya Kurdî ya li Parîsê berate û bermayeyên vê malbatê ne.

2. 3. Kurd û sînor

Qada welêt (sînorên mezrê) li gorî zanistên siyasetê

Qada welêt (sînorên mezrê) devereke sînokirî ye ku erdnîgariya wê di çarçoveya lihevkiyê de ji deverên cîran veqetiyaye. Sînorên mezrê ji van cih û waran pêk tê:

- a) *Xak*: Erdnîgariya bejahiyê ya ku niştcih li serê dijîn, beşa sereke ya qada fermî ya welatekî ye.
- b) *Perav*: Heke qada welêt bi deryayekê hatibe dorpêçkirin an jî qeraxeke wê bigihêje qada deryayî ya vekirî, wê hingê perên avê yên li doraliya bejahiya mezrê di çarçoveya lihevkiyê de ji qada fermî ya welatekî tên hesabandin.
- c) *Binperav*: Beşa deryayî ya li binê peravên welatekî ji qada wî ya fermî tê hesabandin.
- d) *Binerd*: Heta ku bigihêje navenda cîhanê hemû tiştên li kûrahiya rûkalê erdê welatekî ji qada wî ya fermî tê hesabandin.
- e) *Qada esmanî*: Qada esmanî ya ku li ser erdê û avên welatekî bilind dibe û heta bilindahiyê nediyar diçe ji qada fermî ya welatekî tê hesabandin.

Kurd wekî neteweyê sînoras

Kurd jî hertim li ser sînor û bêsînorîyê hizirîne; wekî mînak, bîrkarên kurd li ser sînorên jimareyan û bêsînorîya stêrnasiyê gelek berhem dane. Ji bîrkarên serdema navîn Evdilhelîmê Teymiyeyê Heranî (1230-1284) mafnasê mezheba henbelî ye; di şaxên cihêreng ên zanistê de berhem dane, li ser mafnasiya mîrateyê, bîrkarî û stêrnasiyê pisporekî bûye. Dîsa Evdilahê Pîrebabê Mehabadî (... - 1899) heye ku bi salan di Medreseya Ebas Axayî de mamostetî kiriye û ev berhemên wî pisporiya wî ya li ser bîrkarî û geometriyê nîşan didin: *"Tehqîq'ul-Berahîn'il-Hendesiyye"*, *"Şerh'ul-Cewadi fî'l-Hisabi we'l-Mesaheti we'l-Cebr"*, *"Şerh'ul-Usturlab"*.³³⁵ Îcar di hişmendiya sofîyên kurd de jî *"cendek sînorê ruhê candaran e"*; dema ku Xaniyê gotiye: *"İnsaf e bikî tu canî bedrûd/Derwazeyê ten bigêrî mesdûd"* bi kurdiya îroyîn wiha gotiye: *"Ma ji însafê ye ku gîyanî piştguh bikî/Dergehê cendêk kilît bikî û venekî?"* Ji aliyê civakî ve jî kurdên şareza *"mala mirovî"* wekî *"xaneyaya hera biçûk a civakê"* destnîşan kiriye, piştî *"tax"* wekî pêkhatiya çend malan, *"bajar"* wekî pêkhatiya tax û gundan û *"mezr (dewlet)"* jî wekî sîwana bajaran nas kiriye. Gava

333 https://ku.wiktionary.org/wiki/Mezra_Botan; dema gihîştinê: 25.08.2021; 02:55.

334 https://ku.wikipedia.org/wiki/Mezra_Botan; dema gihîştinê: 25.08.2021; 02:48.

335 Meşahîr'ul-Kurd, 2/46

mirov li guhertoyên Destana Memê Alan dinêre, wisan dixuye ku kurdan sînorên sazûmana civakî gelekî baş nas kiriye, carinan bajar bi wateya mezrê bi kar aniye û li gorî zanyariyên bîrkariyê senifandiye:

*"Bajarê Mixribê bajarekî ezîm î pir giran e,
Li ser heft çiyar e,
Li ser sêsed û şêst û şeş deriyan e,
Her deriyek li ser sêsed û şêst û şeş wilayetan e,
Her wilayetek li ser sêsed û şêst û şeş midiriyetan e,
Temam di destê Elî Begê, Emer Begê, Elmas Begê de ye, sê bira ne.
Xwediyê tewlê nijdan, boşê deveyan, xarê miyan e,
Miftê devê sindoqê zêran barê çil û pênc bergîran e,
Xwediyê xezîne û defînê giran e,
Xwediyê sûk û çarşiyar e."³³⁶*

Wekî ku hate gotin, di pêvajoya dîrokî de kurdan hertim sînor nas kirine, ji mezrên xwe re sînor danîne û deverên xwe parastine; ji heyama Medistanê heta êrişa yûnaniyan a li ser kardoxiyan (Meşa Dehhezaran/Anabasis), ji wir bigire heta bûyerên van salên dawîn kurdan hertim sînorên xwe nas kirine û parastine.

2.4. Kurd û serjimari

Têgiha gelheyê li gorî zanistên siyasetê:

Tevahiya mirovên ku di çarçoveya xaka mezrekê de bi rengekî mayînde dijîn, gelheya welatekî (serjimariya niştecihên mezrê) pêk tînin. Divê bê zanîn ku têkiliyek di navbera qada mezrê û serjimariya wê de tune; dibe ku li ser qada mezrê gelheyeke hindik jî hebe û berovajî wê yekê, dibe ku gelheyeke zêde jî li ser heman qadê bijî.

Du komên sereke yên gelheya mezrê hene:

1. *Niştecihên hemwelat*: Şert û mercên hemwelatîyê bi biryarên qanûnî yên mezrê tînin destnîşankirin; ev qanûn li gel maf û azadiyan hinek peywîrên aborî, bedenî û exlaqî yên wekî bacdayîn, xizmeta mecbûrî ya leşkerî û dilsoziya mezrê ji hemwelatan daxwaz dikin.
2. *Niştecihên biyanî*: Hemwelatên mezrên din dikarin ji bo mebestên taybet û heta demeke diyarkirî di çarçoveya destûra fermî de li welatekî din bijîn. Bêguman ev jiyana wan carinan demkî û carinan jî dayîmî ye ku bi qanûnên mezrê yên ji bo biyaniyan hatiye sînorkirin; di vê çaroveyê de biyanî bi mebesta kar û barên diplomatîk ên welatên xwe, xebatên xwe yên zanistî, betlaneyan û serdana xizman ji welatên xwe diçine welatekî din. Niştecihên biyanî beşdarî xizmetên leşkerî û mafên hîlbijartinê nabin; her wiha di warên perwerdehî û tenduristiyê de jî nikarin mafên hemwelatên mezrekê bi kar bînin.
3. *Hemwelatên dualî*: Di hinek rewşên awarte de hemwelatê mezrekê dikare bibe hemwelatê mezreke din jî; wê hingê hem maf û xizmetên her du welatan bi kar tîne hem jî li pêşberî qanûnên her du welatan peywîr û berpirsiyariyên xwe bi cih tîne.

Taybetmendiyan gelheya Kurdistanê

Ji mêj ve Kurdistan ne tenê warê kurdan bûye; li gel kurdan civakên cihêreng jî hebûne, lê piraniya gund û bajarên Kurdistanê ji kurdan pêk hatiye yan jî ji aliyê kurdan ve hatiye rêvebirin. Ji nivîsên Mele Mehmûdê Bazîdî diyar dibe ku niştecihên Kurdistanê yên sedsala 19an ne tenê kurd bûne; di nava wan de civakên fileh hebûne, her wiha kurd bi xwe jî ne tenê li ser ayînekê bûne: *"Mey vexwarin berî niha bi tu awayî li Kurdistanê tunebû; lê belê van demên dawîn ciwanên kurd pêwendiyê bi romiyan re datînin. Ji ber ku vexwarina meyê di nava kubarên romiyan de zêde berbelav e, ciwanên kurd jî bi mebesta hevalbendiyê carinan bi wan re meyê vedixwin; lê dîsa jî meyxurên kurdan gelekî kêr in, ji*

336 Roger Lescot, *Textes Kurdes II Mame Alan*, weşana Enstîtuya Frensî ya li Şamê, Beyrût, 1942, r. 2.; her wiha binêre strana Memê Alan bi dengê Zahiro: <https://www.youtube.com/watch?v=0USw2UJZocQ>; 09.07.2021; 19:37. Me teksta Lescotê frensî li ber guhertoya dengbêj Cemîl Horoyî guhert û peyvên kurdî bi cih kirin: <https://www.youtube.com/watch?v=zOfRGy7Zp84>; 09.07.2021; 21:41.

hezari yek derdikeve û berê filehên Kurdistanê jî mey venedixwarin...” (r. 35) “Li Kurdistanê civaka êzîdî jî heye ku ne misilman in; ayîn, rê û resmên wan cihê ne...” (r. 51)

Mele Mehmûd eşkere dike ku kurd li ser koka xwe şîn dibin, xwedî li bingeha xwe derdikevin û gava ji hev dûr dikevin jî bi rêya pêwendiyên eqrebatiyê rewşa hev dipirsin: *“Piraniya kurdan heta heft bavan navên bav û kalên xwe dizanin, xizm û eqrebatiyê winda nakin. Mesela: xizm û pismamê yekî li Şamê û Misrê hebe, bav wî xizmî û wî pismamî ji bo kurê xwe wesiyet dike ku li filan welatî û filan gundî ji filan hoz û tîreyê bi filan navî kesekî me heye; pêwîst bike ew kesê li Şam û Misrê jî heman wesiyetê li zarokên xwe dike...” (r. 2)*

Bazîdî jiyana gundewaran gelekî baş şayese dike; taybetmendiyên koçeran û yekîtiya wan bi hûrgilî û termînolojiya wê vedibêje: *“Biharên wekî bîstê Adarê kurd derdikevin konan; lê heta ku pezê wan zayînê xilas dike li nêzikî germiyanan, li warkozê datînin û paşê ji wî warî bar dikin. Warên biharê û payîzan newal û cihên talde û deşt dibin; lê warên havînê zozan û çiya dibin. Ji bo her deh, bîst, sî û çil malan warek heye; kesek li warê kesî naêwire û lê nabe xweyî. Ji bo birek malên ku di gel hev diêwêrin, zome dibêjin; axayê wî birê û rûspiyê wê cîmaetê kî be navê wî li zomeyê dikin... Heke tirsek hebe, îcar ew hoz hemû li çiya yan jî deşteke berhev dibin, li ba hev û yek nêzikî yekî konan vedigirin, hêşiyên konan wekî çeperên artêşê bi hev ve girêdidin. Ji bo vê berhevbûna konan re ‘abir’ dibêjin; heke tirsan wan ji kenarekî de hebe, ji çar kenaran rîya saetekê çend siwaran wekî qerewil datînin û bi xwe jî şev ranazin. Hespên wan amade û gemkirî, bi xwe jî çekgirêdayî guhdariyê dikin...” (r. 3-4)*

Gava mirov dest bi xwendina Destana Memê Alan dike, fêhm dike ku tevahiya tekstê li ser jiyana bajarvaniyê ye; şaristanî, hişmendiya mirovê bajarî, taybetmendiyên giregirekên Mezra Botan û gelek mijarên din tê de hatine şîrovekirin. Bêguman teksta vê destanê ji bo nirxandina aliyên zimanî-çandî yên mezra kurdan, niştecihên bajarvanan, têkiliyên rojane yên çînên civakê gelekî zengîn e; her wiha ji bo peyvsazî û hevoksaziya zimanê kurdî jî gencîneyeke bêhevta ye.

2.5. Kurd û desthilatdarî

Desthilatdarî û pergala rêveberiyê li gorî zanistên siyasetê

Ji bo ku niştecihên welatekî bikaribin kar û barên xwe bi serê xwe bi rê ve bibin û bigihêjin jiyaneke rêxistî, pêwîstî bi desthilatdariyekê heye; ev desthilatdarî li ser navê gelheya mevrê dibe berpirsiyara sazûmana civakê û bi pergaleke serweriyê kar û barên cemawerî dimeşîne. Mirov dikare bibêje ku her pergaleke rêveberiyê taybetmendiyên cihêreng dihewîne û pergala li ser du paran lewa dibin: 1. Pergala rêveberiya demokratîk 2. Rejîma dîktatorî.

1. Pergala gelserrweriyê (rêveberiya demokratîk): Di vî cureyê rêveberiyê de gel serdestê desthilatdariyê ye; lewre jê re *“gelserrwerî”* jî tê gotin ku niştecihên welatekî bi rêya hîlbijartinên rewa nûnerên xwe hildibijêrin. Civak ji bo her serdemeke diyarkirî hîlbijartinan li dar dixe; partiyên rewa beşdarî vê pêvajoyê dibin, di navbera xwe de dikevin pêşbirkekê û serkeftiyên vê pêvajoyê wekî nûnerên gel di meclisekê de cih digirin. Ev pergala rêveberiyê li ser bingehe maf û azadiyên hemwelatan hatiye avakirin; azadiya derbirîna ramanan, azadiya xebatê, azadiya tevgerê, azadiya geşt û gerê û gelek azadiyên din ji aliyê vê pergala rêveberiyê ve wekî mafên parastî hatine pejirandin.

2. Pergala zordestiyê (rejîma dîktatorî): Di vê pergale de hêz di destê serwerek an jî komeke desthilatdar de ye; rêbaza hîlbijartina serwerê welêt bi hîlbijartinan an jî bi zora çekan pêk tê. Tenê partiyeke rewa li ser dîka siyasetê heye; ew jî partiya desthilatdar e û hebûna partiyên hevrik hema hema qedexekirî ye. Serdestên vê pergale awayê jiyana welatiyan diyar dikin, cureyekî xebat û tevgerê li ser hemwelatên xwe ferz dikin, nahêlin ku civak nerînên xwe eşkere bike û kesên ku desthilatdariyê rexne dikin, rastî sezayên giran tînin.

2.6. Mîrateya pergâlên rêveberiyê yên kurdan

Her wekî ku berê jî hate diyarkirin, li gorî Kurdgalnamekê pergâlên civakî û leşkerî yên kurdên Medistanê mîna hev bûne; cudahiya di navbera her duyan de tenê ew bûye ku pergala leşkerî ji bo parastina welêt û pergala civakî jî ji bo rêvebirina kar û barên civakê bûye: *"Pergala civakî ya kurdan li ser bingehê biratiya hozan hatiye avakirin. 'Hoz' ji tîreyan, 'tîre' ji çend berekan û 'berek' jî ji çend malbatan pêk hatiye. Ji hozan re 'tumen' an jî 'bulik', ji tîreyan re 'cuk', ji berekan re 'parîn' hatiye gotin. Her parînek jî ji çend 'şalwar' an jî 'helek'an pêk hatiye. Di pergala civakî de hoz di bin desthilatdariya serekekî mezin de bûye ku kurdan jê re 'mîremîran' gotiye. Her hoz, tîre, berek û şalwar jî xwediyê serekê xwe yê taybet bûye ku kurdan jê re gotiye 'mîran', 'sergul', 'kimaş' û 'wace'..." (r. 109-110)³³⁷*

Ji vê zanyariyê xuya ye ku nirxandina civaka kurd li ser bingehê hoz û tîreyan di çarenivîsa dîroka kurd de gelekî girîng e. Sazûmana hozî hê ji destpêkê ve bi dîroka kurdan re hevrê bûye û bi awayekî rasterast bandora wê li ser tevahiya civakê çêbûye; her wiha di hemî warên jiyânê de bandora wê li ser hizra civakî ya kurdan jî çêbûye. Bi gotineke kurt sazûmana hozî di jiyana aborî, sazûmana desthilatdariyê, pêkhatiya hozan de xwe daye ferzkirin. Wisan e, hemî qonaxên bihurî yên xebata siyasî û xebata di rêya desthilatdariya Kurdistanê de li ser hizra hozdariyê bûye; her yek ji malbat û xanedanên serweriyê çavkaniya desthilatdariya xwe spartiyê hozeke mezin an jî yekîtiya çendîn hozan.

Divê bê gotin ku ji sedsala 7an heta sedsala 20an mezar û mîrgehên kurdan li gorî rêbazên ayîna îslamê teşe girtine (ji bilî çend awarteyên wekî Mîrgeha Dasniyan a êzidî, mîrgehên kurdên durzî yên li Lubnanê); lê belê avakirina mezar û mîrgehên nîrxê hozê û hêza wê kêma nekiriye, berovajî vê yekê her yek ji wan bi navê hoz û xanedanekê hatiye naskirin (Eyûbî, Botî, Rewadî, Hesenweyhî, Buweyhî, Zendî, Dostikî...) Dîroknivîsê mezin ê sedsala 16an Şeref Xanê Bedlîsî (1543-1603/4) gava berhema xwe ya bi navê "Şerefname" yê dinivîse jî girîngiyê taybet dide hozên Kurdistanê; nivîskar hê di destpêka wê pirtûkê de behsa pêkhatina hozên kurd, dab û nêrîtên wan dike. Ji bo Şeref Xanê Bedlîsiyî, neteweya kurd bi sazûmana hozî rabûye ser piyan, hoz nîşane û wêneyên hêzdariya serbazî ya gelê kurd bûne; her wisan di nava serwerên Kurdistanê de pêşengên ku piştî xwe bi hoz û tîreyên hêzdar û aboriya xurt ve girêdane, navên hozên xwe li desthilatdariya xwe danîne: wekî Mîrekiya Hekariyê, Soranê, Babanê û Erdelanê. Ew desthilatdariyên ku xwediyê keleh an jî bajarên dîrokî bûne, bi navê wan cihan hatine nasîn. Ji aliyekî din ve 14 beşên Şerefnameyê ji bo hozên mezin ên Kurdistanê hatine amadekirin: Hoza yekgirtî ya Kelhûr, Biradost, Dunbulî, Mukrî, Mehmûdî, Silêmanî, Siwêdî, Zirqî, Mîrdasî, Pazûkî, Zengene, Şêx Mensûr, Zerzayî û Astûnî.³³⁸

Li vê derê, divê mirov qala pergaleke kurdî ya devkî û kevneşopî ya êzidiyan jî bike ku civakeke kastan e. *"Pergala kastan"* hiyerarşiyêke pileyan a pîramîdî ye ku ji serdemên kevnare maye; li lûtkeya pîramîdê rêveberê giştî yê bi navê *"mîr"* rûdine ku ev mîrîtî ji bavan derbasê lawan dibe. Di pileya duyem de kesekî bi navê *"şêx"* heye ku wekî serokê ruhanî ye û alîkarê mîr e; ji ber ku hejmara şêxan zêde ye, serokekî wan heye ku navê wî *"babê şêx"* e, ji aliyê mîr ve tê peywirdarkirin, li gel hin peywîrên xwe yên din li warên pîroz xwedî derdikeve, şahî û dêlindêzên ayînî yên civakê dide amadekirin. Di pileya sêyem de *"pîr"* hene, wekî alîkarên kar û barên şêxan dixebitin; ji serokê wan re *"babê çawîş"* tê gotin, ji parastina Lalişê berpirsiyar in, ji wan re zewac qedexe ye, piranî bi rêvebirina civakê re mijûl dibin û di demên xwe yên mayîn de jî ibadetê dikin. *"Qewal"* desteyeke mîrên oldar û rûspî ne; piranî ji malbatên Başika û Bahzaniyan tên hilbijartin, li Lalişê beyt û qewlên êzidiyan dibêjin û li gundan sembola Tawîsî digerin. Her çî ku *"çîna feqîran"* e, xirqeyekî reş li xwe dikin û şaşikeke reş li serê xwe girêdidin; piranî bi dua, ibadet û şîretan pîrsgirêkên civakî çareser dikin. Feqîrî ji bavan derbasî lawan dibe; her feqîrê ku xirqeyê reş li xwe dike, heta mirinê ji xwe naxîne. *"Çîna koçekan"* derwêşên oldar in, ji çar aliyên Kurdistanê hatine û li Lalişê niştecih bûne; razên ayînî dizanin û bi

337 Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç, Kurdgalnamek, c. 1, Weşanên Azad, 2019.

338 Şerefxanê Bedlîsî, Şerefname: Dîroka Kurdistanê, weşanên Avestayê, Stenbol, 2007.

şîretan civaka êzidî perwerde dikin. Koçek tirba Şêx Adî diparêzin, li gel qewalan sembola Tawisî Melek a çarmil û tûncîn li nava gel digerin; bi vî awayî gel li dora baweriya êzidîtiyê dicivînin, her cure pêdiviyên Lalişê dabîn dikin. “Çîna xilmetkaran”, ango xizmetkarên perestgehê, bi paqijî û spîkirina qubeyê radibin; donê ayînî yê pîroz amade dikin, pîranî ji gundên Başîk û Bahzanê tèn û vê xizmetê dikin. Çîna hera balkêş “feqra” ne; ji jinên oldar pêk tê û wan jî şûkirin li xwe qedexe kiriye, li Lalişê dijîn, li perestgehê qendîlan vêdixin û pêdiviyên qendîlan çêdikin. Ji feqrayan re “Dayê Kebanî” yan jî tenê “Dadê” tê gotin. “Micêwir” parêzvanên goristanên gundên êzidiyan û Lalişê ne. Di civaka êzidiyan de “çîna mirîdan” çîna herî rajêrîn e; bawermendên ayîna xwe ne û bi kar û barên xwe re mijûl in, piştgiriya sazûmana ayînî û çîna serdest dikin. Divê neyê jibîrkirin ku civaka êzidî ya kevnare rê û resmên xwe yên ayînî bi rêya vê pergala pileyan parastiye û zindî hiştiye.³³⁹

Hêjayî gotinê ye ku lêkolînerê hewramanî Adil Mihemedpûr qala pergaleke kurdan a kevnare dike ku dişibihe pergala parlamenterî ya îroyîn: *“Li gorî vegotinên devkî û her wiha nivîsên ku vê dawiyê li kêlekên pirtûkan hatine nivîsandin, li Hewramanê 99 pîr (pawer, pater, pader) hebûne; bêguman mirov nikare li ser hejmara wan a rastîn tekez bike ku 99 pîr bûne. Dibe ku ev bi awayekî simbolîk be; her wiha nîşaneyêke pîrbûna kesên xwendî, jîr û zana be ku li Hewramanê xwedî pêgeh û resentiyekê bûne. Ji bilî rola xwe ya pêşxistina exlaqî û bavtiya giyanî ji bo mirovan, pîrên Hewramanê karên dermansaziya kevneşopî, giyanasî, stêrknasî û hwd jî dikirin; beşdarî xebatên civakî dibûn û “hencûmen”eke (encumen, civat) wan a bi navê «jêrla» hebû ku rasterast ji hêla civakê ve bi hîlbijartinên îroyîn dihatin hîlbijartin. Şûna Jêrlayê devereke bi navê Merî bûye ku serokê vê hencûmenê xwediyê payeyeke bi navê «pîr» an jî «pawer» bûye û hemû kar û barên civatê di bin çavdêriya wî da dihatin meşandin. Ji aliyê erkê ve, «pîr» (pawer) û rola wî bi nêzikatiyêke taybet dişibihe rê û resmên ayîna Mîhrê; ev ayîn bi ser Asyaya Biçûk re derbasî Ewropayê bûye û têgihên wekî «patros», «patir» û «father» ên yûnanî ji wê hatine wergirtin. Di ayîna Mîtrayê de jî «pawer», «patros» û «patir» pileya hera jorîn e û wekî nûnerê Mîtrayî yê li ser rûyê cîhanê ye; ji ber vê yekê jî cil û bergên wî dişibihin kincên Mîtrayî bi xwe. Her wiha di hiyerarşiya desthilatdariyê ya ayîna Mîhrî de jî pileya hera jorîn di destê Pîr (patir) de ye; di warê stêrknasîyê de xwediyê otorîteyêke tam e û ev hêzdariya wî ne tişteki sosret e. Ji ber ku em dibînin ku tevahiya ayîna Mîhrî bi feleknasîyê dagirtî ye û nimûneya danîna heft pileyên, heft helwestên rêwîtiyê û paqijîya giyanî di bin parastina heft stêrkan de ye; lê belê naveroka têgîna «pîrîti»yê ya ku niha li Hewramanê heye, bi pêwendiyêke xurt digihêje têgîna olî-îrfanî ya ayîna îslamê (qutb) û ne ku dişibihe tişteki derveyî wê. Her çend alav, amadekarî û derfetên hîlbijartinên Jêrlayê seretayî bûne jî, lê belê wisan dixuye ku di wateya xwe ya nûjen de şêwazeke azad û demokratîk nîşan dide ku em îro jî rêç û şopa wê dibînin. Pîrî dema hîlbijartinê bi mercên diyarkirî radigihand; her kesê ku xwe şayanî berbijêriyê didît, navê xwe tomar dikir û di roja diyarkirî de derdiket pêşberî civata Merîyê. Ji bo lidarxistina hîlbijartineke azad, «pawerî» -bi şêwazê peymanêke ji mêj ve amadekirî- mîweyek destnîşan dikir û her kesek di bin navê wê mîweyê de beşdarî pêşbaziyê dibû. Mîweyên pêşbaziyê bi pîranî gûz, tû, berû, kezwan, behîv û hêjîrên hişkkirî bûn. Di heman rojê de du zinarên bi navê Merd Azîma (azmûnkerê mirovan) dihatin amadekirin; giraniyên her du zinaran cuda bûn: ji bo jin û keçan zinarekî sivik û ji bo mêr û lawan jî yekî giran dihat diyarkirin. Ji bo nirxandina nûgihan û ciwanên keç û kur ev azmûn pêwîst bû; her kesê ku dikaribû zinarê xwe bilind bike, mafê beşdariyê bi dest dixist ku bikeve hîlbijartinên şêwra Jêrlayê. Gel û berbijêr di roja diyarkirî de (destpêka biharê, newroz) bi bangewaziyêke pêştir dihatin û li qada Meriyê amade dibûn; her kesî mîweya xwe ya taybet dianî û bi wê di hate naskirin. Gava dengdanê dest pê dikir, xelkê ku bi qasî şîyan û têgihîştina xwe zana bûn, mîweya pesendkirî di gel navê berbijêran dadînanî nava kêsekî bi navê «helawe», piştî ew deng dihatin jimartin û di encamê de endamê şêwrê ji bo heyama çar salan dihatin hîlbijartin. Li vir hêjayî gotinê ye ku navê Hewramanê bi vê pêwendiyê digihêje şaristaniyên*

339 Kemal Tolani, *Nasandina Kevneşopên Êzidiyatîyê*, weşanên Perî: Stenbol, 2006.

kevnare û dêrîn; lewre em dikarin bibêjin Hewraman ji mêj ve bûye landika şaristanî û bajarvaniyê. Ji bilî belge û nîşaneyên dîrokî, îro jî li Hewramanê bêjeyên wekî «pawer», «pîr», «merî», «jêrla» û «jêrlî» zindî ne ku bi hebûneke bênavbir vê mijarê îsbat dikin.³⁴⁰

2.7. Kurd û serwerî

Serwerî (serxwebûna gel û welêt) li gorî zanistên siyasetê

Serwerî tê wateya serxwebûna gel û welatekî; mezra serwer dewleteke bi gelê xwe ve serbixwe ye. Bi gotineke din, gelê serwer ê mezrekê di nava sînorên xwe yên diyarkirî de xwediyê desthilatdariyê ye, kar û barên xwe yên hundirîn û derveyîn bi awayekî serbixwe dimeşîne.

a) *Serweriya mezrê ya di kar û barên navxweyî de*: Rêveberiya kar û barên navxweyî yên hemwelatên deverê bi qanûnan tê meşandin; îcar tenê saziyên zagonsaz ên mezrekê dikarin destûra bingehîn amade bikin, zagonan derxin, rêjeyên bacan diyar bikin, peymanên navneteweyî bipejirînin an na... Wisan e, saziyên zagonsaz ên mezra serwer qanûnên gelemperî destnîşan dikin û hêza wan qanûnên rewa heye ku kar û barên navxweyî yên hemwelatên deverê bimeşîne.

b) *Di kar û barên derveyîn de serweriya mezrê*: Her mezra serwer li gorî berjewendiyên xwe cureyên pêwendiyên destnîşan dike û li ser bingehên xurt bi mezrên din re pêwendiyên girêdide. Dîsa li gorî berjewendiyên xwe yên neteweyî pêwendiyên navberê qut dike û “*şerê sar*” dimeşîne an jî li dijî welatekî dîtir zimanê zorê bi kar tîne û “*şerê germ*” radigihîne.

Ji vê kurteşîroveyê diyar e ku serwerî desthilatdariya serbixwe ya sazûmana mezrekê ye; wisan e, sazûmana mezrê ya serbixwe divê serweriya neteweyekê jî nîşan bide, kar û barên hemwelatan hem li hundirê niştimanê hem jî li derveyî sînorên navneteweyî bi awayekî serbixwe bimeşîne, rêya serdestiyê nede sazûmaneke din ku hemwelatên wê bike bindest.

Awireke kurt li dîroka serweriya gelê kurd û welatê wan Kurdistanê

Kurdegnamekê damezrandina Dewleta Madê wiha tomar kiriye: “*Di sedsala 9an a BZ de dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pîşdadî Girşespê kurê Uştabê kurê Tehmespê kurê Manîçehrê kurê Îrecê kurê Ferîdûnê kurê Epteyanê kurê Cemşîd miriyê paşayên Asûriyan êriş anîne ser xaka Mad û Parsê. Lewre kurdên Mad neçar mane ku dewleteke serbixwe damezirînin û xwe ji êrişên asûriyan biparêzin. Ji bo vê mebestê serek û serdarên Mada Mezin û Mada Biçûk, kurdên Pars, Gîl, Dewlem û Hezarê li hev civiyane û şewirîne; di dawiyê de serekê kurdên Mad ê bi navê Keyqubadê Kurd ku di warê erdnîgarî, zanist, dadperwerî û karzaniyê de bêhevta bûye wekî fermanrewa hatiye hilbijartin.*” (r. 43) Çavkanîyên dîrokî destnîşan dikin ku di heyama serweriya medoparsiyan a Axameniyan (705-330 BZ) de kurd gihiştine sînorên xwe yên herî berfireh; ji bilî xaka Kurdistanê ya yekpare serdemekê li Turkistan, Hindistan, bakurê Kafkasyayê, Şam, Misir, Balkan û Ewropayê desthilatdar bûne.³⁴¹

Ansîklopediya Brillê gava peyva “*kurtoi*” şîrove dike, zanyariyên xwe dispêre dîroknasên yûnanî yên berê û rasterast wiha dibêje: “(Κύρτιοι; Kýrtioi, Lat. Cyrtii): **koçerên li bakurê Medya û Persiyayê bûn** (Str. 11,523; 727); **di cenga li dijî Antiochus III (223–187 BZ) de leşkerên yedek ên parêzgarê medî yê bi navê Molon** (mirin: 220 BZ) **bûn** (Pol. 5,52,5); **di şerê Magnesiayê (BZ 190) de dijberên romiyan bûn** (Liv. 37,40,9); **di bin femandariya Callinicus (171 BZ) de leşkerên peretî yên romî bûn** (Liv. 42,58,13). **Ji ber navê xwe, kurtoi wekî bav û kalên kurdan tînin dîtîn.**”³⁴² Ev zanyariyên yûnanî yên kevnare nîşan didin ku kurd piştî Medistanê jî li Aranê (Gurcistan, Ermenistan, Azerbaycan) niştecih

340 Adil Mihemedpûr, *Cejnew Pîrî di neynika çanda gelê Hewramanê da I*, wergera ji farsî: Abdollah Hajiyan, kovara Zend, Stenbol, 2021, h. 28, r. 3-9.

341 https://ku.wikipedia.org/wiki/Împeratoriya_Hexamenişî; dema gihiştinê: 21.01.2021; 03:51.

342 <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/cyrtii-e627070#>; dema gihiştinê: 29.08.2021; 03:44.

bûne, li Şamê desthilatdar bûne, li peravên Deryaya Romayê (Ege) şoreşger bûne û demekê li Şamê leşkerên artêşa romî bûne. Wisan e, kurdan di navbera 50 salên wê serdemê de (220-170 BZ) geh li welatê xwe serwerên erdê xwe bûne, geh şoreş li dar xistine, geh leşkerên artêşên Medistanê bûne û geh jî di bin serweriya kolonyalîstên romî de mane. Îro em bi zanyariyên xwe yê berdest dikarin fêhm bikin ku çawa kurd li welatê medan hebûne û di bin ferdandariya med û romîyan de şer kirine. Li vir tiştê balkêş şoreşa kurdan a li Manîsayê ye; lê em êdî wê yekê jî fêhm dikin, ji ber ku hevlekî Pêxemberê Îslamê yê bi navê Caban Es-Sardî El-Kurdî heye ku xelqê Sardê ye û niha ev bajarê kevnare (Sardes) bi Manîsayê ve hatiye girêdan. Bêguman dîroka serweriya kurdan û têkoşîna wan a li dijî biyanîyên dagirker ji van serdeman dest pê nake; ji ber ku gelek hoz û xanedanên kurdan ên ku navê "kurd" li ser wan tunebûye jî serwerî li xaka xwe û welatên din kiriye. Wisan e, divê dîroka serweriya kurdan, serdemên qelsbûn-têkçûnên wan û sedemên ketin-rabûnên wan ji aliyê zanistî ve bê nîrxandin û bêjinkirin.

Piştî belavbûna îslamê û di serdema navîn da jî du zanyariyên şikbar hene ku divê di demeke dirêj da baş bêne vekolîn: yek çûyîna kurdê mûsilî Zeryab (789-857) ber bi Endelûsê (Spanya) ve ye û ya din jî Împaratoriya Nîkeayê (Îznîk) ye. Gelo kurd li wir hebûn ku Zeryab bi alîkariya wan çû wê derê? Ev pirs ji bo hemî bûyerên serdema navîn divê bê kirin; ji ber ku piraniya kesayetên wê serdemê yê navdar bi ser dost û nasên xwe yê eşîrî ra digeriyan û li deverinan bi cih dibûn. Ji aliyekî din ve, çavkaniyên bîzansî behsa xanedana Leşkerî dikin³⁴³ ku damezrînerê xanedaniyê Teodorê Leşkerî demekê bûye împaratorê Bîzansê yê Stenbolê; piştî jî ber êrişên xaçperestan derbasî aliyê Anatolyayê dibe û li deverên Ege û Marmarayê Împaratoriya Nîkeayê (1204-1261) bi rê ve dibe. Dibe ku malbata Leşkerî ya selanîkî kurdên file bin; lewre çavkaniyên farsî xwedî lê dernakevin û yûnanî jî bi çavekî kêmtir lê dinêrin. Bi rastî ev mijar hêjayî lêkolîneke xurt e; ji ber ku lêkolîneke dîroknasê kurd Murad Ciwanî nîşan dide ku sala 1361an (ango piştî sed salî ji Împaratoriya Nîkeayê) mîrgehên kurdan ên serbixwe li devera Amasya û Aydinê hebûne³⁴⁴ ku beriya dewleta osmanî niştecihên eslî yê wê erdnîgariyê bûne.³⁴⁵

Divê bê gotin ku malpera Wikîpediyayê listeyeke dewlet û mîrgehên kurdan weşandiye ku divê dîroknasên kurd li ser rastiya van zanyariyan baş bixebitin; her wiha piştî rastdêrandinê divê zanyariyên berfirehtir berhev bikin:

Xanedan, mîritî û dûgelên kurdan ên berî îslamê:

Keyaniya Kurtî li Sumerê (2154-2112 BZ)

Keyaniya Loloyan (2400-650 BZ)

Keyaniya Mîtanî (1500-1300 BZ)

Keyaksariya Medan (728-549 BZ)

Keyeksariya Pehlewiyan (247-224 BZ)

Keyaniya Kardoxê (189-90 BZ)

Keyaniya Komaganeyê (163 BZ - 72 PZ)

Keyaniya Manan (10 BZ - 7 PZ)

Mîrgeha Kardoxan (189-90 BZ)

Mîrgeha Zawdexan (? - 363 PZ)

Mîrgeha Moxan (198-363 PZ; di navbera sedsalên 8-18an de wekî Mîrgeha Miksê)

Keyaniya Hezewan (Adiabene, 15-649)

Keyaniya Kawisiyan (226-380)

Keyaniya Mardpetakan (227-327)

Xanedan, mîritî û dûgelên kurdan ên piştî îslamê:

Dûgela Şedadiyan (951-1199)

343 <https://en.wikipedia.org/wiki/Laskaris>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 04:51.

344 Murad Ciwan, *Amasya Bagimsiz Kurd Emirligi*, <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 03:23.

345 Murad Ciwan, *Kurdtiya Mîrekiya Menteşayî*, <https://muradciwan.com/2018/05/03/kurdtiya-mirekiya-mentesayi-1/>; dema gihiştinê: 21.01.2021; 03:31.

Dûgela Rewadiyan (955-1221)
Dûgela Hesnewiyan (959-1095)
Dûgela Merwaniyan (983-1096)
Dûgela Eyûbiyan (1171-1341)
Dûgela Germiyanê (1299-1428)
Dûgela Sefewiyan (1501-1736)
Xanedana Eysaniyan (912-961)
Xanedana Enaziyan (991-1117)
Xanedana Kakûyî (1008-1274)
Xanedana Xurşîdî (1184-1597)
Xanedana Mehmûdî (1409-1839)
Xanedana Serabê (1747-1822)
Xanedana Xoyê (1747-1813)
Xanedana Zendî (1750-1794)
Xanedana Zirkan (1335-1835)
Mîrgeha Sedeqiyan (770-828)
Mîrgeha Ancewasî (780-860)
Mîrgeha Hezbaniyan (906-1080)
Mîrgeha Deysemiyan (938-953)
Mîrgeha Bazê Dostikî (960-991)
Mîrgeha Şiwankaran (1058-1363)
Mîrgeha Hezo (1058-1598)
Mîrgeha Gêlê (1049-1864, Amed)
Mîrgeha Hekariyê (1133-1849)
Mîrgeha Hezarhespiyan (1148-1424)
Mîrgeha Zexeriyan (1161-1360)
Mîrgeha Erdelaniyan (1169 - 1867)
Mîrgeha Kilîsê (1171-1264)
Mîrgeha Bedlîsê (1182-1847)
Mîrgeha Dunbuliyan (1210-1799)
Mîrgeha Çewligê (1231-1864)
Mîrgeha Melik Kurd (1245-1389)³⁴⁶
Mîrgeha Heskîfê (1249-1524)
Mîrgeha Şîrwanê (1264-1845)
Mîrgeha Paloyê (1271-1845)
Mîrgeha Botanê (1330-1855)
Mîrgeha Bedînanê (1376-1843)
Mîrgeha Soranê (1399-1835)
Mîrgeha Mukriyanê (1400-1834)
Mîrgeha Erzenê (1402-1880)
Mîrgeha Pazûkiyan (1499-1587)
Mîrgeha Mensûrî (1543-1596)
Mîrgeha Pinyanişî (1548-1823)
Mîrgeha Biradost (1609-1720)
Mîrgeha Babanê (1649-1851)
Mîrgeha Xanên Tewrêzê (1747-1802)
Mîrgeha Hesexanî ya Piştkuhê (1795-1820)
Mîrgeha Qûçanê (sedsala 17an-1905)
Mîrgeha Eywaz Xanê Celalî li Pîrozeyê (1890-1902)
Mîrgeha Çinaran (? - 1832)

³⁴⁶ <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/22/afganistanda-bir-kurt-devleti-iii>; dema gihîştinê: 30.08.2021; 06:23.

Eyaleta Kurdistanê (1847-1867)

Dewlet û herêmên xweser ên sedsala 20an:

Dewleta Kurdan (1918-1919)

Keyaniya Kurdistanê (1921-1924 û 1925)

Kurdistana Sor (xweseriyeke Sovyetê, 1923-1929)

Kurdistan Okrug (xweseriyeke Sovyetê, 1930)

Komara Agiriyê (1927-1931)

Komara Mehabadê (1946-1947)

Komara Kurdan a Laçînê (1991-1992)^{347 348}

Dewlet û herêmên xweser ên sedsala 21an:

Hikûmeta Herêma Kurdistanê (Başûrê Kurdistanê 1992-...)

Rêveberiya Xweser a Bakur û Rojhilatê Sûriyeyê (Rojavayê Kurdistanê, 2012 -)

Her wekî berê jî hate gotin, ev kurtelêkolîn hewldaneke fîzîbîlîteyê ye ku zevîne zimanî-çandî yê kurdan kontrol dike û di nava zimanê kurdî de li sihvedana ramana dewletê digere; her wiha hem li termînolojiya navneteweyî dinêre hem jî di nava gotinên pêşiyên kurdan de li berginda munasib a wê termînolojiyê pêşkêş dike. Me di vê xebatê de hem ji aliyê zanistî ve tarîfa dewletê û çar (4) hêmanên wê yên sereke anîn rojevê hem jî sihvedana wan a li ser kurdan bi nimûneyan eşkere kir. Divê bê gotin ku heta roja îroyîn dîroka kurd û Kurdistanê ya zanistî û bi kurdî nehatiye nivîsandin; lewre lêkolîneke li ser termînolojiya dîroka siyasî ya kurdan ne pêkan e, lê ev nayê wê wateyê ku qe tiştêkî kirin û nivîsandinê tuneye. Bi rastî li pêşberî lêkolîneran gelek xebatên hêja yên kurt hene ku li benda berhevkirinê ne; divê ev xebat bi *“rêbazên nivîsandina dîroka siyasî”* werin komkirin, senifandin, şîrovekirin û digel ferhengokekê bên weşandin.

3. Hoz, dewletsazî û bandora wê ya li ser pergala civakî ya Kurdistanê

Hoz komeke mirovan e ku binaşeya wê digihêje heman malbatê, endamên wê bi heman zimanî diaxivin, xudanên heman dîrok û çanda kevneşopî ne, piranî li devereke diyarkirî û sînorên wê kifşkirî dijîn; lê di antropolojiyê de wiha tê pênasekirin: *“hoz: şewazekî rêxistina civakî ya mirovan e ku ji komên biçûk ên wekî berek, tîre, bavik û desteyan pêk tê; ev koma ku xudanê hêzeke ahengsaz û guherandinê ye, ji bo endamên xwe dikare siyasetên demkî û demdirêj darêje, binaşeya wê digihêje hema malbatê, bi awayekî kevneşopî heman ziman, çand û baweriyên pareve dike.”*³⁴⁹

Îcar **antropolojiya hozan** derbarê komên mirovan ên xwecihî û çandên wan zanyariyan berhev dike; bi vekolîna pêkhateyên civakî, pergala wan a baweriyên, ziman û dîroka wan civakên cihêreng hewl dide ku şewaza wan a jiyane baştir fêhm bike. Ev disîplîn xwedî li çandên xwecihî derdikeve û mîrateya wan a kevneşopî wekî zengîniyeke zanyariyên kêmnas dihesibîne; lewre ji bo parastin û belgekirina van kevneşopiyan roleke girîng dilîze ku ev mîrateya mirovahiyê bi leza bayê cihanê winda nebe û nepîşive. Armanceke vê zanistê jî ew e ku derheqê dab û nêrîtên bêhevtayên van civakan, pratîk û cihanbîniya wan de zanyariyên resen bi dest bixîne, di heman demê de maf û berjewendiyên wan ên li ser welatê wan ê kevneşopî biparêze.³⁵⁰

Antropolojiya hozan di çarçoveya Kurdistanê de balê dikêşe ser hozê û hêza wê ya dewletsaziyê; ji ber ku hem di heyamên kevnare de hem di Serdema Navîn de hem jî di serdema herî nû de hinek hozên kurd gihiştine asta dewletsaziyê. Her wekî ku Şahnameya osmanî diyar dike, hemû xanedanên ku li Medya û Aryaya kevnare serwerî

347 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Kurdish_dynasties_and_countries; dema gihiştinê: 30.08.2021; 06:21.

348 https://ku.wikipedia.org/wiki/Lîsteya_xanedan_û_dûgelên_kurdan; dema gihiştinê: 30.08.2021; 06:21.

349 <https://www.britannica.com/topic/tribe-anthropology>; dema gihiştinê: 20.12.2023; 02:00.

350 <https://anthroholi.com/tribal-anthropology>; dema gihiştinê: 20.12.2023; 02:19.

kiriye ji heman malbata kurd bûne: pîşdadî, keyanî, eşkanî û sasanî. Hêjayî gotinê ye ku heman Şahname Skenderê Kodeman ê ku dawî li desthilatdariya keyaniyan aniye jî kurd û kurê Darayê Gewre dihesibîne; her wiha Kurdgalknamek jî gava şerê Key Xosro û Efrasyabê Tûranî dinirxîne û rikeberiya wan berawird dike, bi eşkeretî dibêje ku Efrasyabî bi bihaneya ku neviyê Ferîdûnî bû daxwaza desthilatdariyê dikir û ji bo vî mafî şer li dar xist. Ji aliyekî din ve hema hema tevahiya mîrgehên kurdan ên Serdema Navîn bi pêşengiya xanedanên kurd hatine avakirin: şedadî, hesenweyhî, dostikî, merwanî, eyûbî... Heta di serdema Şerê Cîhanê yî Yekem de Mele Mehmûdê Berzencî jî xwe wekî mîrê Kurdistanê destnîşan dikir, Simkoyê Şikakî xwe spartibû hêza hoza xwe û movika piştî berxwedanên destpêkî yên kurdên Behdînanê jî hoza Barzaniyan bû.

Hozdarî û serweriya hozan cureyekî serweriyê ye ku berî îslamê jî di nava ereb û kurdan de li kar bû. Di nava rewşenbîr û civaknasên ereb de cara pêşîn Ibn Xeldûn derbarê hêza hozê de hinek nirxandinên balkêş berhev dike: *"Serkeftin û xweparastin bi hêza hozdariyê pêk tê; ji ber ku hozdarî cureyekî xîretkêşiyê diafirîne, endaman didehfîne şeran û di encamê de endamên hozê bi ruhê fedakariyê xwe di ber hev de didin kuştin, serên xwe di ber dozên hev de didin şikandin."*³⁵¹

Kurdnasa rûsî E. Î. Vasilyeva bi sernavê *"Ramanên dîrokasên kurd derbarê hozên kurd de"* gotareke têrtijî amade kiriye û giringiya hêza hozên kurd wiha şirove kiriye: *"Nirxandin û pêdaçûna civakî û giringiya hoz û tîreyan di çarenivîsa dîroka kurd da dijwar e. Sazûmana hozî hêj ji destpêkê ve bi dîroka kurd re hevşan û hevrê bûye; ihtîmal heye ku bi awayekî rasterast bandora wê li ser tevahiya civaka kurd çênebûbe. Lê bandora wê sazûmana li ser tevahiya hizra civakî ya kurdan hebûye; bandora wê di hemî warên jiyane de, ango di jiyana aborî, sazûmana desthilatdariyê, pêkhatiya hozan de xwe daye ferzkirin. Hemî qonaxên bihurî yên xebata siyasî û xebata di riya desthilatdariya Kurdistanê de, hem bi awayekî neçarî hem jî bi awayekî bingehîn siyasî û desthilatdarî li ser hizrên hozdariyê ava bûye. Çavkaniya desthilatdariyê ya her yek ji malbat û xanedanên serweriyê vedigere ser hozên mezin an jî yekîtiya çendîn hozan. Nabe ku mirov hozdariya kurdan bi wê mebest û wateya dîrokî, paşkeftî û kevneperest şirove bike."*³⁵²

Hêjayî destnîşankirinê ye ku hinek antropogên wekî Elî Benûezîzî û Myron Weinerî sedema têkçûn, paşkeftin û zordestiya pergala hozdariyê ya Rojhilata Navîn spartiyê tunebûna rizamendiya gel: *"Dewlet, desthilatdariyê serwer e; serweriyê ku hem li ser razîbûnê û hem jî li ser darê zorê dameziriyê. Dewlet di çarçoveya herêmeke sînorkirî ya taybet de tê meşandin û bi hêza darê zorê desthilatdarî tê kontrolkirin. Rewatî tê wateya efsane û sembolan; ji bo yekrêziya desthilatdariyê cureyekî zorê tê bikaranîn, di encamê de ev efsane û sembol vedigerin rastiyeke û bîrdoziya desthilatdariyê rewatiyê bi dest dixîne. Lê li Rojhilata Navîn padîşah, efsereşkerî û çînên bijarte yên ku di sedsala 20an de hatine ser desthilatdariyê rastî arîşe û gelemşeyan hatine; ji ber ku wan sazîyên desthilatdariyê yên pêwîst ava nekirine û kontrola desthilatdariya xwe tenê bijardeya zordestiyê bi kar aniye. Her wisan desthilatdarên hozdar giringî nedaye şewazên rewatiya civakî û piştgiriya civakê bi xizmetên pêwîst bi dest nexistiye; lewre rêveberiya wan vegeyriyê têkçûneke serejêrkî ya berdewam."*³⁵³

4. Şoreş, jorêş û jêrêş: tevgera jontirkan a li dijî Kurdistanê (1925)

Bêguman **antropolojîya şoreşan** bi çavê berpirsiyarî û webalê li şoreşan nanihêre; lê berevajî vê nihêrinê, di nava disîplîna xwe de bi çavdêriyêke bêalî li mijarê dinihêre,

351 Ibn Xeldûn, Muqeddime, babê sêyem, fesla yekem; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://ar.wikisource.org/wiki/مقدمة ابن خلدون - الجزء الثالث>; dema gihiştinê: 20.12.2023; 18:41.

352 E. Î. Vasilyeva (2010), "Kurdskie îstografi o kurdsîx plemenax, Îstografiya î Îstoçnîkovedenie"; ji bo nusxeya înternetî bnr.: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/PPV_2010_2-13_15_vasilyeva.pdf; dema gihiştinê: 20.12.2023; 18:59.

353 Philip S.Khoury & Joseph Kostiner (1991), *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press: Berkeley, r. 3.

bûyeran dinirxîne û bi hevtayên wan re berawird dike, sedem-encaman eşkere dike, rastî-derewên aliyên zelal dike.

Li gorî vê şîroveyê, şoreş seferberiyeye siyasî ye ku armanca wê guhartina xwezaya desthilatdariya serwer e; piştî serkeftina şoreşê sazûmana civakî, siyasî û aborî bi awayekî lezgîn tê veguhastin. Bi domana demê re serkeftina şoreşê vedigere pêvajoyeke domdar, nakokiyên kevn-teze ji bo çareserkirinê tên nirxandin, bermayeya pergala kevn wekî mîrateyekê tê wergirtin, teşeyekî nû ji bo jiyana kesane û civakî tê destnîşankirin, bîrdoziyeye siyasî-aborî ya nû tê hîlbijartin, ji bo rewatiya şoreşê axifte û gifteyên (discourse) dîni tên hîlbijartin. Bêguman di rewşa serkeftinê ya şoreşê de çîna rajorîn a *“desthilatdariya berê”* rastî jorêşê tê; şoreş ji bo vê çînê tê wateya jorêşê, daketina ji textê serweriyê, hesabdayîna li pêşberî dadgehên şoreşê û wergirtina sezayên giran û destpêka janneke zirav-dûr-dirêj.³⁵⁴ Bêguman di rewşa têkçûnê ya şoreşê de jî xwezaya desthilatdariya serwer digihêje rewatiyeye civakî; her wiha sazûmana civakî, siyasî û aborî bi axifte û gifteyên (discourse) dîni tê pîrozkirin, piştî têkçûna şoreşê mafdariya desthilatdariya berê tê pesendkirin, bermayeya şoreşgeran wekî malê talanê tê desteserkirin, jiyana kesane û civakî li gorî desthilatdariya serkeftî teşe digire, bîrdoziya desthilatdariyê vedigere rastiyeke jiyani ya fermî, radestbûyiyên şoreşê bi towbeyeke neçariyê û heqkirina bêpariyê vedigerin nava civakê, êdî yadgara şoreşê wekî jêrêşekê di bîra nevî-nevîçirkên şoreşgeran de dimîne, bîndestên şoreşger ên ku berê çîneke jêrîn bûn barê serhildanê jî mil dikin, rewşa wan a li jêrê ber bi başiyê ve naguhere û jêrêşa wan demeke dirêj dikêşe.

Wisane, şoreş veguherîneke lezgîn û bîngêhîn a pêkhatiyên siyasî yê civakê ye; ev hewldan ne tenê sazîyên siyasî, lê her wiha xîmên desthilatdariya siyasî ya civakê jî veguhezîne, bi vî rengî raman û nirxên rewatiya siyasî ji nû ve saz dike. Ev hewldan bi seferberiya girseyî ya fermî an jî nefermî pêk tê; armanca çalakiyên nerêkxistî yê ve tevgerê tepeserkirina desthilatdaran e. Çalak bi siyaseta kolanan girseyên hêrshatî diajon ser desthilatdaran, desthilatdarên heyî wekî welatîyên tawanbar destnîşan dikin; rêberên şoreşger jî di heyama çalakiyên xwe de desteyeke rêveberiyê hildibijêrin, hîerarşîya berpîrsiyariyên civakî li derveyî sazîyên gelemperî ava dikin, li ser navê gel bernamêyên şoreşgeriyê datînin, ev bernamê piştî vedigerin bîrdozî û bîngêhên şoreşê. Pîrî caran pêvajoya şoreşê bi tundî û tûjiyan dimeşe; li dijî şoreşê siyaseta tepeserkirinê tê ferzkirin an jî bi planeke dijşoreşî şoreşê tê sistkirin.³⁵⁵

Gelek dîroknas û rewşenbîrên kurd Şoreşa Kurdistanê ya sala 1925an wekî berxwedaneke neteweyî ya li dijî dagirkerên jontirk dixwînin û dinivîsin; lê gava mirov bi rêbazên antropolojiyê li bûyerê dinihêre, dîmenekî ji sedî cuda û berevajî derdikeve holê. Mixabin dîroknas û civaknasên kurd bi çavên serdema xwe li bûyereke dîrokî nihêrîne û gihiştine encamine şaş; lewre divê rêbazeke antropolojiyê ya ku me berê qala wê kiribû were bikaranîn. Di beşa antropolojiya biyolojîk de me bal kişandibû ser jîngehnasiya mirovî û gotibû ku ***jîngehnasiya mirovan (human ecology)*** li ser gelheya mirovan dixebite; şêwaz û geşedana civakê di nava vê nifûsê de dişopîne. Ev zanist jiyana mirovekî li gorî şert û mercên jîngeh û zindînasîyê, demografîya û teknolojiya bikarhatî ya dema bûyerê dinirxîne; çanda mirovî û teşegirtina kesayet û pergala wî raçav dike, tevgera wî ya civakî li gorî qabiliyet, hest, bawerî û çavkaniyên jiyana wî şîrove dike.

Ji bo zelalkirina mijarê, em dixwazin nimûneyekê bidin û bi vê mebestê veşerîna paşperdeya dîrokî ya di navbera kurd û tirkan de; ji hevnasîyê heta jêvqetîyê pêwendiyên kurd û tirkan di ber çavan re derbas bikin û bûyeran li gorî serdema pêkhatinê binirxînin, ne ku bi hizir û ramanên îroyîn ên hevçerx şîrove bikin: Li gorî daneyên dîrokî kurd -çî bi

354 Alice Wilson (2019), *“Revolution”*, The Open Encyclopedia of Anthropology; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/revolution>; dema gihiştinê: 20.12.2023; 22:03.

355 Bjorn Thomassen (2012), *Notes towards an Anthropology of Political Revolutions*, Comparative Studies in Society and History h. 54(3), r. 679–706; ji bo nusxeyeke înternetî bnr.: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Notes-towards-an-Anthropology-of-Political-Revolutions-by-Bjorn-Thomassen.pdf>; dema gihiştinê: 21.12.2023; 00:47.

darê zorê çî bi dilêrî- berî fars, azerî û tirkan misilman bûbûn; her wiha berî wan hînî rabûn-rûniştina misilmanan jî bûbûn, bi hêzên misilman re hevkarî û hevpeymanî girêdidan. Lewre Dewleta Ebasiyan bi pêşengiya kurdan, bi femandariya Ebû Mislimê Xoresanî yê kurd û li ser milên aryayîyan hate damezirandin; ango şoreşa ebasî wekî tevgerêke pirneteweyî ya li dijî serdestên ereb ên nijadperest û sitemkar qewimî. Berî ku tirk bigihêjin paytexta îslamê, kurd rêveberên herî payebilind ên dewletê bûn; hatina tirkan a ber bi erdnîgariya misilmanan gelekî dereng rûdaye, pêşiya pêşîn jinên wan ên kolekirî wekî cêrî û qerwaşan ketin koşk û serayên misilmanan, piştî zarokên wan koleyan azad hatin cihanê û gihîştin meqamên dewletê. Bi domana demê re zarokên durehî (melez: bav azad û dê kole) gihîştin meqamên fermî-civakî yên bilind û merhemet li xalanên xwe kirin; hêdî hêdî hejmara wan gihîşte rêjeyêke wisan ku serdemekê li Misirê dewleteke koleyan (Dewleta Kolemendan/Memalikê Behriye) jî ava kirin.

Dema kurdan Dewleta Eyûbî damezirand, erdnîgariya misilmanan a bi pêşengiya siltan-xelîfeyên ebasî ji du aliyan ve rastî êrişên nemisilmanan dihat; ji aliyê rojavayê ve xaçperestên pirneteweyî êrişî peravên Quds, Misir, Şam û Anatolyayê dikir û ji aliyê rojhilatê ve tirkên moxolî yên şamanîst (pagan/pûtperest) ber bi paytextê dimeşîyan. Kurd desthilatdar bûn, lewre divê li gorî rojeva wê demê ya îslamî tevbigeriya, siyaseteke siltanî-îslamî bimeşanda; hem xwedî li sînorên xîlafetê derketa hem jî bi pêkhatyên ometê re yekrêziyek li dijî dijminên kafir saz bikira. Ji bo vê mebestê jî kurdan bi tirkên misilman re hevpeymanî girêdida û ew li dijî tirkên pûtperest bi kar dianîn. Piştî kurd lawaz bûn û dewleta wan jî hilweşiya; her çiqas hinek mîrgehên wan ên serbixwe hebûn jî, pêşengiya umetê nedikirin û dozeke wan a cîhangiriyê jî tunebû. Tirkên ku sînorên misilmanan diparastin her ku diçû xurt dibûn û bi her kêrtikeke xurtbûnê re mîrgeheke kurdan dadiqultandin.

Dema ku Mîrgeha Osmanî li Bûrsayê teze teze geşeve dihat; kurd hê li ser gûn û hêza xwe bûn, li doralîya osmaniyan mîrgehên kurdan ên wekî Mendeşahiyan û Mîrgeha Amasyayê ya serbixwe li ser kar bûn. Mîrên kurdan wekî siyaseteke îslamî ya hevpar ji bo şûştina şopên moxolîyên şamanîst û êrişên xaçperestan piştgirî dida her tevgerêke tirkan a misilman; lewre osmanî ji êrişên kurdan azade, hertim ji şerê bîzansiyan re amade tevbigeriyan. Kurdan ne tenê piştgiriya lojîstîk dida osmaniyan, her wiha piştgiriya mirovî jî dida wan; ji ber ku di nava artêşên xaçperestan de komên tirkan ên xaçperest jî hebûn ku wekî hêzên turkopol dixebitîn û êrişî misilmanan dikir.³⁵⁶ Li gorî hinek çavkaniyan di şerê Hitînê yê di navbera eyûbiyan û xaçperestan de çar hezar hêzên turkopol li dijî misilmanan şer dikir; xaçperestan ev tirkên bav-tirk û dê-yûnanî li dijî artêşên misilmanan wekî yekîneyên alîkar û siwarên sivik bi kar dianîn. Li gorî şovalyeyên rojavayî, Turkopol xudanzirxên siviktir bûn, wan dikaribû bileztir tevbigerin û bi çekên wekî tîr û rîman şer bikin.³⁵⁷ Bi vê hincetê kurdan sînorên xwe yên rojavayî bi tirkên misilman û misilmanên balkanî diparastin; kurd ew qasî di nava hêzên osmanî de çalak bûn ku Mela Goran ji şehzadeyê osmanî Fatih Siltan Mihemedî re mamostetîya zanîstên îslamî dikir. Mela Goranî ji bo şikandina pozê qure yê bîzansiyan û ewlekirina misilmanan desteka herî xurt dida şehzadeyî; piştî serdema Fatihî ev hevpeymanîya kurdan vegehiya peymanêke di navbera mîrgehên kurdan û dewleta osmanî de û di serdema Mîr Idrîsê Bedlîsî fermaneke siltanî hate weşandin. Bi hukmê vê peymanê, kurdan piştgiriya leşkerî dida dewleta osmanî; osmaniyan jî hem ew ji êrişên derveyî diparastin hem jî destwerdan di nava kar û barên wan ên navxweyî de nedikir. Vê rewşê heta serdema Siltan Mehmûdê Duyem (1785-1839) berdewam kir; lê siltan-xelîfeyê misilmanan di sala 1812an de vekirina kerxaneyan qedexa nekir³⁵⁸ û kurdên misilman ên ku di her qedemeyên dewletê de

356 Terrence Wise (1984), *The Knights of Christ*, Oxford: Osprey, r. 34.

357 Ji bo agehiyên berfirehtir bnr.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Turcopole>; dema gihîştinê: 21.12.2023; 02:25.

358 T24 (2018), “*Fuğuş, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kaldı, ilk genelevler 1812'de açıldı*”;

<https://t24.com.tr/haber/fuhus-osmanlidan-cumhuriyete-miras-kaldi-ilk-genelevler-1812de-acildi.570672>; dema gihîştinê: 21.12.2023; 03:24. Talha Enes (2016), “*Osmanlı Döneminde Genelevler ve İlk Genelev Patroniçesi Langa Fatma'nın Hikayesi*”; <https://onedio.com/haber/osmanli-doneminde-genelevler-ve-ilk-genelev-patronicesi->

dixebitîn ev gunehê siltanî ji şêx û mîrên xwe yên dîndar re rapor kirin. Siltan Mehmûdê osmanî yê ku li hemberî Ûris çend caran têk çûbû, miremir û nerazîtiya kurdên dîndar bi bihaneya navendîkirina mîrgehên tepeser kir; li şûna ku sedemên vê nerazîtiya îslamî ji holê rake, mîrgehên kurdan ên fermî betal kirin û çav ji vekirina navendên fuşê re qirpand. Di serdema siltan Ebdulhemîdê Duyem (1842-1918) û Cemiyeta Itihad Tereqiyê de vekirin û xebitandina kerxaneyan bi fermanekê hate ragihandin û ev mîrate derbasî Komara Tirkiyayê jî bû.³⁵⁹ Divê bê gotin ku di çarçoveya îslamî de nerazîtiya Şêx Ubeydullahî ya sala 1880î jî vedigeriya guneh û sitemkariyên osmaniyên henefî û qeceriyên şîî; lewre divê nerazîtiya Şêx Seîdî ya sala 1925an jî di vê çarçoveya îslamî de bê xwendin û nivîsandin ku hem li dijî betalkirina pergala îslamî bû hem jî ji bo avakirina pergaleke îslamî ya bi pêşengiya kurdan bû. Tirkên ku dev ji pergala îslamî berdidan, berê xwe dida ewropayîbûn û medenîbûnê; lewre wekî ku ewropiyên hêza dêran şikandibû, wan jî hêza mizgeftan dişkand û di vê pêvajoyê de kurdên dîndar fermîkirina kerxaneyan pêngaveke li dijî hevpeymaniyê dinirxand û li çareya serê xwe dinihêrî. Gava bi vî çavê antropolojîk tevgera Şêx Seîdî bê xwendin û nirxandin, şoreşa tirkên ewropahez a ITCyê (Itihad Terakki Cemiyeti) di sala 1925an de bi pêşengiya Komara Tirkiyayê serkeftin bi dest xistiye; di encamê de pergala îslamî ya civakî, selteneta nifşa Osman Begê û xîlafeta îslamî ji holê rakirine, neraziyên wekî Şêx Seîdî berteref kirine, tevahiya xizmetên îslamî bi pergaleke nijadperest a sekuler re guhartine. Wisan e, şoreş şoreşa jontirkan e û li dijî pergala seltenet-xîlafetê pergala komarê hîlbijartiyê; nerazîbûna Şêx Seîdî jî dişibihe tevgera Îmam Huseyn b. Eliyê ku betalkirina xîlafetê û ferzîkirina seltenetê nedipejirand.

[langa-fatma-nin-hikayesi-665026](#); ema gihiştinê: 21.12.2023; 03:55.

359 Burcu Belli (2022), “II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı’da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876- 1918)”, VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, h. 7, çapa taybet ji bo Dr. Mahmut Kırkpınar, r. 1320-1354; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2756940>; dema gihiştinê: 21.12.2023; 03:24.

E. ANTROPOLOJIYA MEYDANÎ Devoknasiya kurmanciyê

Taybetmendiyan Devoka Celaliyan Umîd Demîrhan

1. Pêşek

Amadekirina ferhengan, -ji bo têrûtijîkirina van ferhengan- berawirdkirina devokan, û lêkolînên li ser devokên zaravayan gelekî girîng in. Heke gelek -bi çî awayî hebe- çanda xwe ya di nava peyvên zimanê xwe de veşartî neparastibe, piştgirî ji taybetiyên devokên xwe negirtibe, zaravayên xwe berawird nekiribin û naveroka zimanê xwe bi van zaravayan zengîn nekiribe, ew ê nikaribe li hemberî bişavtinê bertekeke xurt nîşan bide. Niha em vegerin mijara xwe ya sereke:

2. Cih û Warên Celaliyan

Piraniya eşîra celaliyan li çarmedora Çiyayê Agiriyê bi cih bûne; lêbelê hinekên wan li gelek deverên kurdistanî yên din jî belav bûne. Bi rastî min lêkolîneke xurt li ser devoka hemû celaliyan nekiriye. Ez ê di vê gotarê de tenê celaliyên li dora Çiyayê Agiriyê binirxînim. Celaliyên ku îro di nava tixûbên kolonyalîst ên Tirkiya, Îran, Rewan û Azerbaycanê de hatine dabeşkirin û li der û dora Çiyayê Agiriyê belav bûne xwediyên taybetmendiyeke zimanî ne. Devoka wan a kurmançî jî di nava devokên kurmançî yên serhedê de xwediyê hinek taybetmendiyan e.

3. Taybetmendiyan Devoka Celaliyan

3. 1. Wekî hemû kurdên serhedî, ji bilî çend awarteyan pêşdaçekan (beşa pêşîn a daçekan) bi lêv nakin. Paşdaçekên /re/, /ve/ û /de/yê her tim wekî /ra/, /va/ û /da/yê tên bikaranîn. Wekî nimûne:

Ez malê me.

Ez malê tîm.

Diya xi **ra** bêje.

Gund **da** kesek nemaye.

Zar teze rê **va** diçe.

Ez li malê me.

Ez ji malê tîm.

Ji diya xwe re bibêje.

Di gund de kesek nemaye.

Zarok teze bi rê ve diçe.

Berî 20 - 25 salan daçekên /li/ û /ji/yê bi awayekî kurtkirî an jî qelibandî dihatine bikaranîn; lê niha ev form hema hema nemaye. Wekî nimûne:

lj ku tê yî?

ll ku ma ev gede?

Tu'j ku tê yî?

Ev gede'l ku ma?

Ji ku tê yî?

Li ku ma ev lawik?

Tu ji ku tê yî?

Ev lawik li ku ma?

3. 2. Gava daçek bi cînavkên /wî/ an jî /wê/yê ve gihiştibin hev û cînavkeke lihevxiştî pêk anîbin, wê hingê mînanî hemû devokên kurmançiyê tên bilêvkirin. Wekî nimûne:

Jê ra bêje

Jê re bibêje.

Tê da tişteke tine.

Jê bipirse.

Hespê bîne, **lê** siyar we.

Ev riyeka herî ye, **tê ra** neçe.

Tê de tişteke nîn e.

Jê bipirse.

Hespê bîne û lê siwar be.

Ev riyeke biherî ye, tê re neçe.

3. **3.** Gelek daçekên ku wekî pêşgiran tèn ber peyvê di devokê de winda bûne. Her wiha di hinek peyvên bi daçekan pêkhatî de jî pêşdaçek winda bûne. Wekî nimûne:

Ev gede zehf aqil e.

Tu *dil* xeber nadî.

Piya nesekine!

Keçika wan a *maldamayî* jî mêr kiriye.

Ev kurik pir **biaqil**.

Tu **jidil** naaxivî.

Li piyan nesekine!

Keça wan a **di malê de mayî** jî mêr kiriye.

3. **4.** Gihaneka /û/yê hema hema nayê bikaranîn. Li şûna wê çareseriyêke din hatiye dîtin. Carinan jî gihaneka /û/yê bi giştî tê avêtin û nayê bikaranîn. Wekî nimûne:

Elî bave xî va çûne ser îş.

Zozan Rewşenê va mektew xundine.

Kartol pîvaza va bikşîne.

Kur bavê va li hev nakin.

Şêl çêkêt va tev utî ke.

Zar-zêç zozanê mane.

Elî û bavê wî çûne ser kar.

Zozan û Rewşenê dibistan xwendine.

Kartol û pîvazan bikşîne.

Kur û bav li hev nakin.

Şal û çakêtî bi hev re utî bike.

Zar û zêç li zozanê mane.

3. **5.** Veqetandeka yekjimar a nêr û pirjimarî tenê bi /e/yekê çareser bûne. Wekî nimûne:

Bave mi (bave'm) îşev nehat malê. Bavê min îşev nehat malê.
(yekjimarî)

Kare me yî îro kuta bû. (yekjimarî)

Qîze wî çar he ne/hew in. (pirjimarî - mê)

Ka **peree** wî hene? (pirjimarî - nêr)

Jine şehrî xureke xuş dipêjin. (pirjimarî - mê)

Dirane wî kurmî bûne. (pirjimarî-nêr)

Karê me yê îro qediya.

Keçên wî çar heb in.

Ka pereyên wî hene?

Jinên bajarî xwarinên xweş dipêjin.

Diranên wî kurmî bûne.

3. **6.** Berê ji bilî hin rewşên awarte tu carî cînavka /min/ê nedihate bikaranîn, lê niha ev taybetî pir caran tê bînpêkirin. Sedema vê yekê jî ihtimala şaşfêmkirina zayendî ye. Lewre celalî bi eşîrên din tinazeyên xwe dikin û dibêjin:

Mesewa wan fire ye, **/mi/yê** ra dêjin /min/.

Mezheba wan fireh e, ji /mi/yê re dibêjin "min".

Bikaranîna gelemperî wiha ye:

Eva kure **mi** ye.

Ev kurê min e.

Eva qîza **mi ye**.

Ev qîza min e.

Heke di ravekê de cînavka /min/ê bi kar bînin jî kirpandinê (stresê) didine ser /e/ya dawiyê û cînavkê gelekî bilez dibêjin "eva kure **min e**" û nahêlin tîpa /n/yê ya cînavkê bişide yan jî dubare bibe.

Kure **mi yî** jêhatî, eferim te ra!

Kurê min ê jêhatî, eferim ji te ra.

Qîza **mi ya** belengaz caka nexaş e.

Keça min a belengaz cardin nexweş e.

Heçî ku qala mijarê li ser nifşa mê be, wê hingê pir bi baldarî xwe ji bikaranîna /min/ê didin aliyekî ku kesê li hember tinazeyên xwe pê neke. Lêbelê mirov dikare bibêje ku ev form hema hema êdî ji aliyê hinek gundiyan ve tê bikaranîn û li bajêr têk çûye.

3. **7.** Tewanga navdêrên nêr li gorî dengdêran bi /î/yê ye. Wekî nimûne:

Ozmîn giha diçînî.

Osmên giha diçînî.

Nîn bide şivîn.

Nên/xwarinê bide şivên.

Xulîm pez av dida.

Xulêm pez av dida.

Lêbelê di peyva ku dengdêrên /a/ û /e/yê dihewîne de her du dengdêr jî ditewin. Wekî nimûne:

dewar – dêwêr, gavan – gêvîn, kalan – kêlîn, beran – bêrîn, çakêt, çêkît ...

Dêwêr bajo, bira nekevin zeviya.

Dewêr biajo, bila nekevin zeviyên.

Çêkît xu neke, hewa germ e.

Çakêtî li xwe neke, hewa germ e.

Bêrîn bifiroşe.

Berên/beranî bifiroşe.

3. **8.** Tu carî peyvên /nayê/ ya ku erêniya wê /tê/ ye û /neyê/ya ku erêniya wê /were/ ye nakeve ser zimanan. Bi heman sedema zayendî, li şûna wê peyva /nê/yê tê bikaranîn.

Derde van **nê** kişandinê.

Derdê van nayê kişandin.

Nê vê derê!

Neyê vê derê.

Derdekî isa bêderman e, **nê** gotinê.

Derdekî wisa bêderman e, nayê gotinê.

3. **9.** Cînavka /min/ê di ravekê de wekî qertafekê tê bikaranîn. Her wiha cînavka vegerok a /xwe/yê jî tenê wekî /x/yekê tê diyarkirin. Wekî nimûne:

Male'm qurbana te we!

Malê min qurbana te be!

Deste'x kaş ke, bira nekeve ber dêrî.

Destê xwe kaş ke, bila nekeve ber dêriyî.

3. **10.** /bi/ya di lêkeran de û di gelek peyvan de tîpa /b/yê diguhêzin li gorî deveran /w/yê an jî /v/yê.

Vî gedî **bowe** ser hekîmekî.

Vî gedeyî bibe ser hekîmekî.

Dîk **newe** sowe (siwe) **nawe**?

Dîk nebe sibe nabe?

Malê **vewijêre!**

Malê vebijêre (bide hev)!

Heban (**hewan**), tebat (**tewat**), xebat (**xewat**), şabaş (**şewaş**)

3. **11.** Hinek caran tîpa /d/yê vediguhêzin tîpa /r/yê û tîpa /l/yê jî bi /r/yê bi lêv dikin. Wekî nimûne:

Pidû (pirî), bila (bira) ...

Li gundê Noreşînê yî Bazîdê çend mal hene ku gelek tîpên /d/yê wekî /r/yê bi lêv dikin; lê ev awarteyeke devokê ye û li cihekî din rast nehatimê. Wekî nimûne:

Xurê bera Xi birê!

Xwedê belaya Xwe bidê.

Bi awayekî gelemperî awayê fermanê ye lêkera /dayîn/ê /bire/ ye. Wekî nimûne:

Ja nanekî **bire** mi.

Wî sozî **nere** her kesî!

Peree wî hene, lê **bire** te **nere** te nizanim.

Îcar nanekî bide min.

Wî sozî nede her kesî!

Pereyên wî hene, bide te yan jî nede te nizanim.

3. **12.** Bikaranîna dema niha ya domdar di devokê de heye ku min kêman caran jî devokên din bihîstiyê. Wekî nimûne:

Nêrza

Ez î nexaş im, ez e ça herim wir.

Tu yî (nî) nexaş î, te e ça herî wir.

Ew î gêj e, ye pîçiya xwe bibire.

Ez niha (va ez) nexweş im, ez ê çawa herim wir.

Tu niha (va tu) nexaş î, te dê çawa herî wir.

Ew niha (va ew) gêj e, dê pêçiya xwe bibire.

Em î ne hazir in, kê dikare bira worê.

Hûn î nikarin herin, îva ye berf dibare.

Ewana yî (nî) hatin, îdî em dikarin herin.

Em niha (va em) ne hazir in, kê dikare bila were.

Hûn niha (va hûn) nikarin herin, va ye niha berf dibare.

Ew niha (va ew) hatin, êdî em dikarin herin.

Mêza

Ez a birçî me, nikarim dêrmîn bixwim.

Tu ya (na) astiya yî, hinekî sere xi dayne.

Ew a ducanî ye, nehêle bira aciz newe.

Ez niha (va ez) birçîme, nikarim dermên bixwim.

Tu niha (va tu) westiyayî yî, hinekî sere xwe dayne.

Ew niha (va ew) ducanî ye, nehêle bila aciz nebe.

Em a pag in, jine xelqê ne isan in.

Hûn a li ku ne, dere we çima girtî ye.

Ewana a (na) hatin, de sivrê raxin.

Em niha (va em) pak in, jinên xelqê ne wisan in.

Hûn niha (va hûn) li ku ne, derê we çima girtî ye.

Ew niha (va ew) hatin, de sifreyê raxin.

3. **13.** Daçeka /bi/yê bi temamî veguheriye /pê/yê. Wekî nimûne:

Pê kêvçî bixwe kurem!

Pê destex na, pê kêrê qut ke.

Pê gulekê bihar nê.

Bi kêvçî bixwe kurê min!

Ne bi destê xwe, bi kêrê qut bike.

3. 14. Dema bê ne bi /dê/yê, lê bi /e/ yan jî /ye/yê tê çareserkin. Wekî nimûne:

Ez **e** siwê herim Bayîzdê.
Tu **ye** kingî worî!
Mal **e** siwê bar kin!

Ez ê sibê herim Bazîdê.
Tu dê kengê werî!
Mal dê sibê bar bikin!

3. 15. Daçeka /ji bo/yê tê fêmkirin; lêbelê hertim daçeka /sa/ yan jî /sewa/yê tê bi kar anîn. Wekî nimûne:

Sa çi nehatî dewatê?
Koxekî **sa** tendûrê çêdikim.
Sewa wî ferq nake.

Ji bo çi nehatiyî dawetê?
Koxekî ji bo tendûrê çêdikim.
Ji bo wî ferq nake.

3. 16. Veqetandeka nêr a yekjimar carinan bi /î/yê tê gotin carinan jî bi /e/yê. Her du bikaranîn jî hene; lêbelê bikaranîna /e/yê berbelavtir e. Wekî nimûne:

Mi bave'x (**bavî**'x) ra go.

Min ji bavê xwe re got.

Kure te (**kurî** te) kur we, pišta te nê erdê.

Kurê te kur be, pišta te nayê erdê.

4. Encam: Bikaranîna devokê

Min li jêrê hinek nifirên devoka celalîyan dane hev. Sedema berhevkirina nifiran ew e ku di nava axivgeran de hevpar in û lewma jî berhevkirina wan ji beşên zargotinê yên din hêsatir e. Wekî nimûne:

Avê biwînî nîn newînî, nîn biwînî lê avê newînî!
Bav l'pêşîya kur ketî!
Bela'x ber piye'x da biwînî!
Bin erebekê kevî, goşte te **teka**³⁶⁰ va bigire!

Birûsk te xe!
Çûyîna te hewe; lê hatina te tunewe!
Emre te kurt we!
Gewrêş³⁶¹ gewriya te keve!
Herî, l'mi nezivirî!
Herî, qe venegerî!
Heta'k xuş wî **hemasa**³⁶² pale wî!
Hêta te bişkê!
Ij/ji vir neçî dera han!
J'îro dernekevî siwê!
Kêrane xaniye te bişkê!
Kotan koka we rawe!
Kul, jan, dev, diran, bigire pişik - parxan!
Kulfete te l'te gurê har we!
Mala te berê bê keve!

Avê bibînî nên nebînî, nên bibînî lê avê nebînî!

Bav li pêşîya kur ketî!
Belaya xwe di ber piyên xwe de bibînî!
Bi bin erebeyekê kevî, goştê te bi tekan ve bigire!
Birûsk li te bixe!
Çûyîna te hebe; lê hatina te tunebe!
Emrê te kurt bibe!
Gewrêş bi gewriya te bikeve!
Herî û li min nezivirî!
Herî, qe venegerî!
Heta ku xuş bî hertim pale bî!
Hêta te bişkê!
Ji vir neçî dera han!
Ji îro dernekevî sibehê!
Kêranê xaniyê te bişkê!
Kotan li koka we rabe!
Kul, jan, dev, diran, bigire pişik û parxan!
Kulfetê te li te gurê har be!
Mala te bi berê bayî bikeve!
Mala te kerkene bibe!

360 **tek**: tekereka erebeyê

361 **gewrêş**: cureyekî nexweşîya ku gewrî pê reş dibe

362 **hemasa**: her wisa, hertim, bi berdeyamî

Mala te kerkene we!
Nexweşiya te l'te heyşt **nowe**³⁶³ we!
Nikulreşê³⁶⁴ kevî!
Piye te ber piye te nekeve!
Qir koka we keve!
Sewta te bibire!
Şetele³⁶⁵ l'te keve!
Tu sere riya berate wî!
Tu xuş wî, hale reş da wî!
Tu xuş wî, hemasa nexaş wî!
Wayle/wayla **xewtêşê**³⁶⁶ ketî/ketê!
Xeneqûtk **xeneqa**³⁶⁷ te keve!
Xêrê j'emre'x newînî!
Xêrê jê newînî!
Xudê **atar**³⁶⁸ te bibirîne!
Xudê koka we biqelîne!
Zimane te ber dirane te keve!

Nexweşiya te li te heşt nobe be!
Bi nikulreşê bikevî!
Piyê te bi ber piyê te nekeve!
Qir bi koka we bikeve!
Sewta te bibire!
Şetele li te bikeve!
Tu li serê riyay berate bî!
Tu xweş bî, di halê reş de bî!
Tu xweş bî, hemasa nexweş bî!
Weylê/weyla bi xewtêşê ketî/ketê!
Xeneqûtk li xeneqa te bikeve!
Xêrê ji emrê xwe nebînî!
Xêrê jê nebînî!
Xwedê atara te bibirîne!
Xwedê koka we biqelîne!
Zimane te bi ber dirane te bikeve!

Di vê gotarê de heta ku ji destê min hat, min taybetmendiyên sereke yên devoka celaliyan bi ser hev de anîn. Helbet ev taybetmendî tenê beşeke wê ne û divê xebatên kûrtir li ser van mijaran bêne kirin.

363 **nowe**: di nexweşiya tayê de her careke bilindbûna germiya bedenê

364 **nikulreş**: cureyekî nexweşiya mirîşk û perindeyên din e ku dema bi vê nexweşiyê dikevin nikilê wan reş dibe

365 **şetele**: **1.** qeza û bela **2.** karesat **3.** *mec.* kesê ku belaya xwe dike stûyê xelqê

366 **xewtêş**: cureyekî nexweşiya ku mirovî xewar dike û mirov nikare zû bi zû ji xewê rabe

367 **xeneq**: di qirikê de cihê ku bi xitimîn an jî şidandina wê ruhber dixeniqin

368 **atar**: bingeh, bineşe

Eşîra Goyî û taybetmendiyan devoka wan a kurmancî

Omîdê Mistefayê Celalî

Pêşek

Riknekî kurdnasiyê jî zaravanasî, devoknasî û nifşnasiya gelê kurd e. Her wiha ji bo ku pêvajoya geşedana zimanê kurdî derkeve holê û kurdiya destpêkî (proto-kurdish) aşkera bibe jî pêwistî bi vî rîknî heye.

Em ê di vê gotarê de -li gorî hinek çavkaniyên berdest- konfederasyona eşîrên Goyî û taybetmendiyan devoka wan a kurmancî binirxînin û çend agehiyan bi we re pareve bikin.

Kovara Hawarê di rûpela yekem a hejmara xwe ya yekem de kurmancên goyî wiha dide naskirin: *"Herwekî xelkê Geliyê Goyan berî çardeh salan, gava tiyare dîtin, tavi bi zarê xwe balafir nav lê kirin. Ji lewre ko ji banî, ji bala difire."*³⁶⁹ Ji vê hevokê diyar e ku afirandêriya xeyala goyîyan bala Mîr Celadet Bedirxan jî kişandiye û lewre pesna vê afirîneriyê daye. Herwiha bi riya vê hevokê lêkolînên li ser vê devokê jî raspertine nifşên li pey xwe.

1. Nasname û war

Hinek çavkanî navê "goyî" dispêrin kurdên gutî (Ihsan Colemêrgî)³⁷⁰ û hînek jî dispêrin peyva "koyî/çiyayî" (Bedel Boselî)³⁷¹; lê belê ev agehî bi awayekî zanistî nehatine piştrastkirin. Ev nav ji ku hatibe û ji kîjan peyvê hatibe darijtin jî rastiyek heye ku şûnwarê konfederasyona eşîrên Goyî dikeve navbera deverên Botan û Behdînanê. Navenda Goyîyan Qilaban a bi ser Şîrnexê ye; lê di nava Colemêrg, Sêrt û Wanê de belav bûne. Pareke eşîrê jî li Hewlêr, Zaxo û Sersingê dijî. Ji ber kavilkirin û şewitandina gundên kurdan bi destî Romê gelek endamên eşîra Goyî derbasî başûrê Kurdistanê bûne û li Wargeha Mexmûrê dijîn. Gelheya eşîrê der û dora sed hezar neferî ye û misilmanên şafiî ne..

Di dîroka Kurdistanê de Geliyê Goyan devera yekane ye ku derveyî pergala axatiyê jiyaye û serbixwe heta roja îro hatiye. Bi gotineke din pergala axatiyê tu carî li vê derê bi ser neketiye û axa ji vê deverê derneketine.

Goyî ji du hozan pêk tên û li 33 gundan belav bûne: Derşûvî û Ripinî. Her gundek ji çend tîre û bavikan pêk tê. Ripinî digel baskên xwe hemû li devera Revengan dijiyan û pêşiyên wan Evdalan in. Piştî ku şer û nexweşî dikeve navbera wan her du bavikan Ripinî ji nava eşîrê vedikişin û derbasî devera Ripinê ya îroyîn dibin, li vê derê ji xwe re gundan ava dikin.

Warên Ripiniyan: Qilavan, Ripin, Dalokon, Şîrîş, Kalgê, Ziravik, Kadîn, Hilal, Şêxan, Sêgirik, Nêrweh e. Beşeke wan jî li bajarokên Kiror û Dêrhînê (Dêra Hînê) dijîn.

Warên Derşûviyan: Helet, Kalhesinan, Çeman, Mehrav, Nîreh, Billeh, Şiwêd, Robosk, Bêcih, Mêrgeh e. Beşeke wan jî li bajarokên Kiror û Dêrhînê (Dêra Hînê) dijîn.

Endamên eşîrê heta roja îroyîn jî mêr şal, şapik û tergalê kurdî; jin kiras-kurtik û fistanên kurdî li xwe dikin. Meqamên lîstîkên goyîyan ev in:

- a. Emer Axa,
- b. Fatmagê (taybetî goyîyan tenê ye),
- c. De Gidî (ev lîstîk zêdetir li gundê Dêra Hînê tê lîstin)
- d. Bavlekan,
- e. Dugavî,
- f. Milonê (govenda giran),
- g. Sêgavî,

369 Hawar, sal 1, hejmar 1, 15 Gulan 1932, Çapxaneya Tereqî, Şam.

370 <http://www.yuksekovahaber.com/yazi/bu-bir-fermandir-2556.htm>

371 <http://www.bedel-boseli.com/2012/08/goyi-esiretinin-isim-anlam-ve-tarihi.html>

- h. Çep û Rast,
- i. Şêxanî,
- j. Hey Sêmêlê (govenda wê bi tevger û rîtmeke bilez tê gerandin).³⁷²

Xwarinên wan ên sereke ev in:

- a. Hilisa (helîse): Ji goşt, doşav û danê kutayî tê çêkirin.
- b. Kutilka pirîncê
- c. Kutilka savar
- d. Xewis: Ji doşav, ard û rûne malê tê çêkirin.
- e. Giro: Ji toraq, birinc û doşavê tê çêkirin.³⁷³
- f. Kerengmast: Ji kerengên kelandî û mastê avjêkişandî tê çêkirin.
- g. Helizmast: Ji heliz û mastê çikandî tê çêkirin. Hêliz: Çêreyek e ku li zozanan û çiyayên bilind peyda dibe. Ji meha nîsanê heta destpêka meha gulanê hêşîn e û wekî alifê pêz û dewêr jî tê bikaranîn. Çêja wê gelekî tehl û dijwar e.
- h. Jajî bûg û mandî/mendî.

Tevnkarî jî di nava goyiyên de bi pêş ketiye: Parzûn, xurc û xalîçeyên wan gelekî navdar in.

2. Çend rûpel ji dîroka goyiyên:

Şerefxan (1543-1603)³⁷⁴ di Şerefnameyê (1597) de dibêje ku devera Finikê aydî çar eşîrên kurd e û navê eşîra Goyî dikşîne. Li gorî Şerefxanî devera Finikê ji destpêka belavbûna îslamê heta dagirkirina Aqqoyuniyan di destê binemala Mîr Evdal de bûye. Piştî ku herêma bi qasî sed salî di bin zilma tirkmenên aqqoyunî de zêrezêr dike, gelê herêma biyaniyan jî axa xwe diavêjin û desthilatdariya wan heta nivîsandina Şerefnameyê jî domiyaye.³⁷⁵ Ev rewşa xweser a eşîrê di bin banê Dewleta Osmanî de jî berdewam dike. Sir Mark Sykes -ê ku Peymana Sykes-Picot (16.05.1916) bi navê wî tê naskirin- sala 1908an li çend deverên Kurdistanê digere; di gotareke xwe ya derheqa eşîrên heyama osmanî de qala goyiyên jî dike û hejmara wan bi qasî 1400 malbatî destnîşan dike. Herwiha dibêje ku eşîra Goyan canfidayê azadiya xwe ye.³⁷⁶ Di sedsala 20an de dema ku hêzên ingilîzan dest bi dagirkirina Îraq û beşeke Kurdistanê dikin eşîra Goyî li hemberî dagirkeran berxwedaneke xurt dide. Mirov dikare bibêje ku berxwedana kurdan a li Zaxoyê bi eşîra Goyî dest pê dike û di roja 04.04.1919an de generalê ingilîz Alfred Pearson di navbera gundê Bêcih û Mêrgeyê de bi destî goyiyekî bi navê Mistoyê Şaho (ji gundê Bêcihê) tê kuştin.³⁷⁷

Goyiyên di salên 60î de piştgiriyeke xurt dane Mele Mistefayê Barzanî û agirê Şoreşa 11ê Îlonê geş kirine.³⁷⁸

372 http://tr.wikipedia.org/wiki/Goyan_Aşireti

373 <http://wejeyagoyiyen.blogcu.com/goyan-goyi-asireti/10672828>

374 http://ku.wikipedia.org/wiki/Şerefxanê_Bedlîsî

375 Şerefname, Şerefxanê Bedlîsî, Avesta, Stenbol, 2007, r. 245.

376 The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire, Mark Sykes, The Journal of Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 38, (1908) p. 451- 458.

377 The Kurdish National Movement: Its Origins and Development, Wadie Jwaideh, Syracuse University Press, New York, 2006, p. 148.

Herwiha bnr.

<http://www.bbc.co.uk/remembrance/wall/record/12557>

http://books.google.com.tr/books?id=FCbspX-dGPYC&pg=PA148&lpg=PA148&dq=goyan+tribe&source=bl&ots=RmH2iXWk8H&sig=Sv_I99e1tyMdcAv5RB3vtX6FOoU&hl=en&sa=X&ei=o9mlU73eIMeK0AXMp4DQBQ&ved=0CD0Q6AEwBQ#v=onepage&q=goyan%20tribe&f=false

<http://intersci.ss.uci.edu/wiki/eBooks/Articles/1908%20Kurdish%20Tribes%20Sykes.pdf>

http://www.kaldaya.net/2012/Articles/02/45_Feb20_AbdulmaseehBoya.html

378 Roboskî-Goyîler, İsmail Beşikçi, <http://www.ilkehaber.com/yazi/robosk-goyler-9466.htm>

Ew 34 gundiye Roboskiye ye ku roja 28.12.2012an ji hela balafirên cengi ye Dewleta Romê ve hatin qetilkirin ji eşiira Goyî ne.

3. Taybetmendiye devoka Goyian

3. a. Dengasi

Di devoka goyian de hinek deng ji hin devokên din ên kurmancî cihêtir in.

3. a. 1. Dengê [a]yê vediguhere [o]yê. Herwiha ew peyven ku di piraniya devokan de bi dengê [a]yê dest pê dikin di devoka goyî de bi tu carî wekî dengê [a]yê nayên bilêvkin. Bi gelemperî [a] vediguhere [o]yê; lê carinan jî bi temami winda dibe.

bav	bov
av	ov
averê bûn (ji riya sereke derketin)	varê bûn

3. a. 2. Dengê [e]yê ye dawiya peyvan her tim vediguhere [a]yê û [e]yên din jî carinan.

me	ma
ez	a (az)

3. a. 3. Dengê [b]yê carinan vediguhere [v] û [f]yê û dengê [v]yê jî vediguhere [b]yê.

bi	vi
dehbe (ji "dâbbe"ya erebî)	dahfa

3. a. 4. Dengê [r]yê carinan bi temami winda dibe û carinan kirpandin ji ser radibe.

ser	sa
Dev jê berde!	Dev jê baada!

3. a. 5. Dengê [k]ya dawiya peyvan carinan vediguhere [g]yê û carinan jî [g] vediguhere [k]yê.

hostak/hostayek rik/rikoyî	höstog rig/rigawî
bêgavî	bêkovî

3. a. 6. Dengê [ê]yê carinan vediguhere [ö]ya almani û tirkî û carinan jî wekî xwe dimîne.

ê (ango erê)	ö
nesitêle	nastöla
Bêcih	Böjeh

3. a. 7. Ji bilî çend awarteyan qertafa [di-]yê ya lêkerên dema bê bi gelemperî vediguhere [t]yê.

Diaxive.	T'oxiva.
Dima.	T'mo.

3. a. 8. Carinan dengê [o]yê vediguhere [ö]ya almani û tirkî û carinan jî wekî xwe dimîne..

ode	öde
Gûzên Bêcihê ji gûzên gundên din xweştir in.	Gözîn Böjeh ji gözîn gundîn dî xweştir in!

3. a. 9. Carinan daçeka [ji]yê vediguhere [ş]yê.

ji xwe re	ş'xwa ra
-----------	----------

Yekî ji wan got.	Êk ş'won gweht.
------------------	-----------------

3. a. 10. Carinan hinek deng tèn sivikkirin û vediguherin [y]yê.

tedbîr	teybîr
li hev hatin	leyhotin
li hev ketin	leyketin
leva kirin (pareve kirin)	leyvekiyin

3. a. 11. Wekî gelek devokên kurmancî di devoka goyî de jî dengê [ü]yê heye.

bûk	bük
şû	şü
tû	tü
xwîn	xün

3. a. 12. Dengê [h]yê yê ku di gelek devokên kurmancî de winda bûne di kurmanciya goyian de maye. Mirov dikare bibêje ku dengê [h]yê xîmekî bingehîn ê peyvsaziya devoka goyî ye.

gotin	gwehtin
birîn, birandin	birihîn, birihandin
çav	çehv

3. b. Peyvsazî

3. b. 1. Bi hinek paşgirên kêmnas dariştina peyvên resen

destar	gêrisa (ji gerandin û gêrkirinê)
wêrane	harifta (ji herifînê)

3. b. 2. Bi riya lêkera [kirin]ê cureyekî lêkerên cotlêkerî hatiye afirandin û wateya [karîn, şivan]ê lê hatiye barkirin.

Ez nikarim.	Az nekir kim.
Nikarim bêm.	Nehat kim.
Nikarim rakim.	Nerakir kim.
Tu dê bikaribî biçî Cizîrê?	Tê kir kî biçî Cizîrê?
Ev bar giran e, nayê karîn ku bê hilgirtin.	Av bor giron e, ne hilgirt kit.
Dikarim rakim/nikarim rakim.	Rokir kim/narokir kim.

Rwîvî kirin şivonî mîrîşkon, rwîvî rwînişt î girî...

Gwehtin rwîvî:

-Ti ji ba çi digirî?

Gweht:

-A şoşko xwa wey Göyiyon girênedokim..!

3. b. 3. Bi riya hinek dengên parastî mirov dikare reh û rêçikên hinek peyvên texmîn bike.

şêmîk	şîpîng (şûna piyan a li berê deriyan)
-------	---------------------------------------

3. b. 4. Bi riya guherindina hinek dengên dariştina peyvên kêmnas.

şilijîn/şilijandin (şil û pil bûn/kirin)	şirizîn/şirizondin
--	--------------------

3. b. 5. Bi riya qutkirina dawiya hinek lêkerên bi pêşgira [ve]yê pêkhatî, hinek navdêrên kêmnas hatine dariştin.

veder/vegir (nexweşiya bi riya temas û nefesê digihêje kesekî dîtir)	vadir (ji vedan)
herka avê (riya herikîna avê)	verêj (ji verêjtinê)

3. b. 6. Bi riya paşgirên kurdî ji peyvên biyanî lêkerên kêmnas hatine dariştin.

belaya xwe kirin stûyê yekî, miselet bûyîn	balîştin
--	----------

3. b. 7. Di peyva yekjimar a mê û nêr de tewang nemaye; lêbelê di peyva pirjimar de heye. Herwiha di ravekan de jî ravekerên mê bi [e]yê tên tewandin.

Azêd got. Zelalê got. Gundiyan digotin. sivikê malê	Ozod gweht. Zelal gweht. Gundiyon digwehtin. sivikî mole
--	---

3. c. Cureyên Peyvan

3. c. 1. Veqetandek

Di devoka goyî de veqetandeka peyvên mê [o] ye.

mala me	molo ma
cewaba te	cewobo ta

Veqetandeka peyvên nêr [î] ye.

rezê xwe	rezî xwa
xalê me	xolî ma

Veqetandeka peyvên pirjimar [în] e.

mezinên me	mazinîn ma
dengbêjên wan	dengbêjîn won

3. c. 2. Cînavk

Cînavkên kesane yê yekjimar

ez	(a) az
tu	ti
ew	ew

Cînavkên kesane yê pirjimar

em	am
hûn	hûn
ew	ewon

Cînavkên şanîdanê yê nêzik

ev (yekjimar)	ev
ev (pirjimar)	evon

Cînavkên şanîdanê yê dûr

ew (yekjimar)	ew
ew (pirjimar)	ewon

4. Çend numûneyên alîkar ji bo têgihiştina hevoksaziya devoka goyî

Di her odeyekê de nêzikî pêncî mirovî rûniştin.	Ha ödeg da nêzikî pênceh mirahv rûniştin.
Tiştêk heye tiştanî Bî xwe hewa dikeve ser banî Ne pî pê ve ye ne panî.	Tiştik heye tiştônî F'xwe hewo t'kevit sa bonî Ne pî pê ve ye ne pehnî.
Rihberdan hêsan e, lê kurkirin zehmet e.	Rihbadon heson iha, lê kurkirin zehmet a.
Bixwaze ji deriyan, bike sedeqeya seriyan.	Bixoza j'daryon, bike sedeqo saryon.
Evdalan, mala xwe xera kir bi xeyalan.	Evdolon, molo xwa xirov kir v'xeyalon.
Kesê ne li malê, nizane dinyayê li çî halî ye.	Kesî na l'mole, nizonit dinyo l'çî hol a.
Roj diçe, lê bela naçe.	Roj diçit, bes belo noçit.
Cih ji xerîban (biyaniyan) ava nabe.	Ceh j'xeyîvon oxir novit.
Heçî (kesê) li ser destan neçe, qedrê piyan nizane.	Heççî l'sa deston neçit, qedrî pîyon nizonit.
Jina pevguherandî (berdêlkirî) her dienire.	Jino peygûharî ha eniriya.

DOŞAVA MASTÎ

Got, sibehekê jinikeke qilabanî dê biçûya bêriyê. Hêj neçûyî kurê wê dibêjê ji min re mast bîne. Jinik diçe mastî diîne, kurik dibêje doşavê berde nav, jinik diçe doşavê diîne û berdide nava mastî. Kurik nasekine, dibêje mêt û doşavê ji hev veqetîne. Diya kurikî ji qehran dikevê wî mastî dirijîne ser serê kurê xwe, kurê xwe dihêle, wisa diçe bêriyê. Heta êvarê kurikê biçûk wisa dimîne, çiqas mêş û kêşên dinyayê hebin tên ser serê wî.

DIFSÎ MOST

Gö, sihorîgi jingîg Qulovî dê çövo bêri. Hêj neçöyî kurî wi d'bêjîtê ş'mi ra most bêna. Jinig d'çi most t'ênit, kurig d'bêjit difs bikâ nêv, jinig diçit difs t'ênit û diki nêv most. Kurik nohedirit d'bêjit: most û difs jey bikâ, difsi ş'nêv most dâbêxa. Dîyo kurik ş'qehron tkevit ew most û difs qepî f'serî kurî xwe da dikit, kurî xwa dhilit, weson diçit bêri. Heto êvorî kurgî kiçik dmêni wason, çen mêş î kêşîn dinyoyi tin sa serî wi.

5. Sipasî

Di amadekirina vê gotarê de gelek hevalên goyî alîkariya min kirin. Di serî de sipasiya kekê Umer Encu³⁷⁹ û Osman Unver³⁸⁰ dikim. Sipasiyên taybet ji bo berhevkar Seyda Goyan³⁸¹ ku gelek zehmetî bi vê nivîsê re kişandin, edîtoriya vê nivîsarê kir, pirtûkên xwe yên li ser devoka goyî ji min re şandin û beşeke berhema xwe ya ber çapê bi

379 <https://www.facebook.com/omurkan73>

380 <https://www.facebook.com/oso.goyi>

381 <https://www.facebook.com/misexti>

min re pareve kir. Bi rastî berhema wî ya bi navê "Dastanên Kurdî -bi devoka goyî-" şahesereke qada xwe ye û hemû berhemên wî ji aliyê Enstîtuya Kelepora Kurdî (Silêmanî) ve hatine weşandin.

Taybetmendiyên Kurmanciya Xoresanê³⁸²

Abdollah Hajiyan
Umîd Demîrhan

Pêşek

Xoresana ku li bakurê rojhilatê Îranê dikeve şûnwarekî kurdên kurmanca e û gelheya kurmanca nêzikî du milyonan e. Dema ku em qala Xoresanê dikin bila bakurê Xoresana Îranê ya kurmanca jî were bîra we. Her wiha dema ku em qala kurmanciya Xoresanê dikin bila kurmanciyê pirşaxî û pirdevokî were bîra we. Ji ber ku ev wargeh ji aliyê dewleta Îranê ya sefawî ve wekî çepereke leşkerî hatiye bikaranîn; gelê ku li vir kom bûye û jiyareke koçberiyê ava kiriye çand û devokên xwe jî parastine. Li gorî agehiyên berdest heta niha xebateke gelemperî ya zimannasiyê li ser teveka devokên Xoresanê nehatiye kirin. Di vê gotarê de em ê behsa taybetiyên sereke yên vê herêma kurmanca bikin û heta ku ji destê me bê em ê bi nimûneyan kurmanciya Xoresanê bi kurmanciya standard a li bakurê Kurdistanê re hevru bikin. Her wiha em ê şewaza rastnivîsê ya *Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê* wekî standard bipejirînin û hûnaka berhema *Samî Tanî* ya bi navê *Rêzimana Kurmanca* bi kar bînin.

1. Ji aliyê dengnasiyê ve kurmanciya Xoresanê

1.a. Alfabe ya kurmanca Xoresanê

Heta niha sê alfabe sereke li Xoresanê hatine bikaranîn:

-Alfabe ya farsî ya erebî: Gelek berhemên destnivîsên di destên gel de bi vê alfabe ne.

-Alfabe ya kurdî ya erebî: Ji ber ku li başûrê Kurdistanê ev alfabe tê bikaranîn kurmanca jî teze teze hinek ji van destnivîsan derbasî alfabe ya kurdî ya erebî kirine.

-Alfabe ya latînî ya standard: Di wêjeya nû ya Xoresanê de hema hema her nivîskar an jî helbestvan êdî vê alfabe bi kar tîne.

Ji ber ku di vê gotarê de em dengsaziya vê kurmanciyê tesbît dikin em ê tîpên ku dibin ji dengê zêdetir dangan di xwe de dihevinin jî bi kar bînin.

1.b. Dengên nehilmî yên tîpên: ç, k, p, t

/ç/:

-*çiri kirin* (qîrîn), *çirtik* (lêdana du tiliyan a ku îşareta şahiyê ye), *çîksa* (çîksayî)...

/k/:

-*kwînd* (kon), *kirt* (navbera du çiyayên bi hev ve), *kurmîck* (qincilî) ...

/p/:

-*pitipiz* (lêvdoran), *pitik* (fîtik), *piçîpiçî kirin* (parçeparçeyî kirin)...

/t/:

-*tele/telam* (çiçilê biçûk û ziravik), *tîtikê çavan* (bîbika çavan), *têl dan* (dehf dan û leqandin) ...

382 Ev gotar cara pêşîn di kovara Zendê ya Enstîtuya Kurdî ya Sîmbolê de hatiye weşandin. Bnr.: “*Taybetiyên kurmanciya Xoresanê*” (2013), kovara Zendê hejmar 20an, r. 68-74.

1.c. Dengê xeynê (غ) di vê kurmanciyê de jî heye

-*xilor/gilor* (gilover, daîre), *xenzûr/xezûr* (xezûr), *xij* xwarin (xwe li tîlê xistin, xwe şeqitandin/şemitandin) ...

1.d. Dengên /r/ya lertzok û /l/ya bişid

/r/ya lertzok:

çirri (qîj), *çerre* (çawa), *gurri* (guri) ...

/l/ya bişid:

tillar (cihê sergirtî û dorvekirî), *gillor* (gilover), *bêlli* (bêşik) ...

/n/ya dubarebûyî:

pannî (panî/pehnî), *tunnike* (derpiyê kurt, şort), *kunnîk* (bi /k/ya /kurt/ê tê bilêvkin: kulî)...

1.e. Dengê /i/yê yê di dawiya peyvan de: Her çiqasî li gorî kurmanciya standard a bakurî tîpa /i/yê di dawiya peyvan de tunebe jî di gelek devokên kurmanciya Xoresanê de bi awayekî berbelav tîpa /i/yê tê bikaranîn; bedewî û ahengeke helbestî dide devokên bikarhêner. Di sêxiştîyeke gelêrî de wiha tê gotin:

Derdê qerîwîyê le min kar kir
Balgi danî ser min cil kir
Hêstirê min balgi şil kir

seri (serî), *seriqot* (serqot), *deri* (derî), *kani* (kanî), *pari* (parî), *parsi* (parsî, parsû), *xweli* (xwelî)..

1.f. Dengê kelijandinê ku tê serê hinek peyvan: Di devokê de teşeya kevn a ku peyv bi /h/yê dest pê dike hîna jî tê bikaranîn:

herd (erd), *hêzing* (êzing), *hewr* (ewr), *henî* (enî) ...

1.g. Di lêkeran de guherîna dengê /d/yê bi /y/ an jî /t/yê: Deverinan /di/ya ku tê serê dema niha ya lêkerê vedigere /t/ an jî /y/yê:

<i>Ez terrime / errime / yerrime mal.</i>	Ez diherime malê.
<i>Ez sêvê dexwim / exwim / yexwim.</i>	Ez sêvê dixwim.
<i>Rem gënnim derreşîne / erreşîne / yerreşîne.</i>	Remezani gënnim direşîne

1.h. Di pêşdaçekan de guherîneke dengî heye: Daçekên /di, ji, li, bi/ wekî /de, je, le, we/ tîpên bilêvkin:

<i>Delal je bavê qar kiriyê.</i>	Delal ji bavê xwe sû hatiye/xeyidiye.
----------------------------------	---------------------------------------

<i>Şerwan le kelê hatiye dunê.</i>	Şervan li gund hatiye dinê.
<i>Ez we te ra nê.</i>	Ez bi te re nayê.
<i>Diya min de mal e.</i>	Diya min di mal e.

Carinan jî daçeka /bi/yê vedigere /pe/yê:

<i>Nan pe tûraxê pir we meze ye.</i>	Nan bi toraqê pir bi tehm e.
<i>Ez pe desgirtiya xwe çûme Aşxanê.</i>	Ez bi destgirtiya xwe ve çûm Aşxaneyê.

Daçeka /li ber/ê vediguhere /le wer/ê:

<i>Min le wer malê gulek çand.</i>	Min li ber malê gulek çand.
<i>Je wer xwe bixwe, çavê te le goştê wer min newe.</i>	Ji ber xwe bixwe, çav bernede goştê ber min.

1.i. Lêkerên ku bi tîpa /b/yê dest pê dikin /b/ya wan vediguhere /w/yê:

<i>Beri çûna xwe bavê xwe biwîn.</i>	Berî çûyîna xwe bavê xwe bibîne.
<i>We diya xwe newê / mewê ki bavê te nexweş e.</i>	Ji diya xwe re nebêje /mebêje ku bavê te nexweş e.
<i>Nanê teze hewe çend nanan weyne.</i>	Nanê teze hebe çend nanan bîne.
<i>Ew mêr wûya neerrevî.</i>	Ew mêr bibûya nedirevî.
<i>Ew kara biwiya rind dewû/yewû.</i>	Ew kar bibûya baş dibû.

1.j. Guherîna kirpandinê di devokê de: Di gelek peyvên de ji devokên kurmancîya bakurê Kurdistanê cuda dibe. Carinan ber bi kêteya pêşîn carinan jî ber bi kêteya paşîn ve diçe:

hêrrandin (hêrandin), kwînd (kon), swîr (sor) ...

1.k. Guherîna dengê /o/ û /ê/yê: Gelek peyvên ku tê de tîpa /o/yê (her wiha carinan tîpa /û/yê jî) heye vedigerin /wî/yê û peyvên ku tê de /ê/ hene vedigerin /î/yê:

*dwîtin (dotin), kwîr (kor), swîr (sor), twîj (tûj) ...
avîtin (avêtin), lî xîn (lê xin), rîtin (rêtin) ...*

1.l. Dengê /p/yê ku di hinek peyvên de maye: Heke di hemû devokên kurmancî de li ser koka hinek peyvên lêgerînek were kirin **dibe ku** mirov bigihêje hinek teoriyên zimannasîyê jî. Her wiha piraniya peyvên ku tîpên wan ên /p/yê veguherîne /f/yê dibe ku ji ber serdestiya zimanê erebî be. Carinan jî /p/ya bakurî vegeriyaye /b/yê:

*pitik (fîtik), Pilistîn (Fîlistîn) ...
bîçî, bîçik (pêçî) ...*

1.m. Dengê /i/yê tê serê hinek peyvên: Di hinek peyvên ku li bakurê dengê /i/yê bi temamî jê wînda bûye di kurmancîya Xoresanê de hê zindî ye û hatiye serê peyvê jî:

ispîk (spîk, spîlk), *istandin* (standin), *ispartin* (spartin) ...

1.n. Dengê /h/yê di hinek peyvan de ketiye: Ev peyvên ku di devokên bakurî de piranî bi /h/yê tèn bilêvkirin di kurmançiya Xoresanê de bêyî /h/yê tèn bikaranîn:

bost (bihust, buhist, buhust), *natiye* (nehatiye), *êliştin*, *nêêle* (hiştin, nehêle), *beyicîn* (behicîn)³⁸³ ...

1.o. Dengê /d/yê ku vediguhere /y/yê û dengê /b/yê ku vedigere /w/yê: Hinek peyvên kurdî yan jî biyanî her çiqas di piraniya devokên bakurî de bi dengê /d/yê bin jî veguherîne /y/yê:

bayem (badem, behîv), *Ayem* (Adem), *ciya* (cuda, cida) ...
keywanî (keybanû, kebanî), *mawanî* (mahbanû), *şerwanî* (şehrbanû)

1.p. Tewanga peyvên nêr: Di devokê de tewanga peyvên nêr hem bi /ê/yê hem jî bi /î/yê pêk tê:

Wesfê yarê biwêjim, ez li dor û zemanê
Tarîfê wê ez bikem, mîna gulê cenanê
Newe qelem mumkin, tersîmê gulcîhanê
Newe *zimîn* tê gotin, wesfê şîrînzimanê
Bê hemta, bê manendê, le xelkê Kurdistanê³⁸⁴

Helbestvanê gewre yê Xoresanê Cehferqulî jî (sedsala 20'an) di helbesta xwe de peyva /ziman/ wekî /zimîn/ tewandiye û bi kar anîye. Em dikarin bibêjin ku di vê kurmançiyê de peyva nêr bi /ê/ û /î/yê ditewe.

2. Ji aliyê peyvsaziyê ve kurmançiya Xoresanê:

2. a. Di kurmançiya Xoresanê de qertaf:

2. a. 1. Qertafa dema niha /di-/

dexwim/exwim /yexwim (dixwim), *dekim/ekim /yekim* (dikim), *dexwazim/exwazim /yexwazim* (dixwazim) ...

2. a. 2. Qertafên raweya fermanî û xwestekî: Dema ku daxwaza tiştêkî tevayî li yekî an jî li hinekan tê kirin formeke cuda heye:

<i>Were em şirketekê vekinî!</i>	Were em şirketekê vekin!
<i>Em şîvê bixwinî yan nexwinî?</i>	Em şîvê bixwin an nexwin!

2. a. 3. Cînavkên kesandinê (nîşaneyên kesandinê)

<i>Ez je kitawan hez dekim/ekim/yekim.</i>	Ez ji pirtûkan hez dikim
---	--------------------------

383 Ji malika jêrîn jî diyar e ku peyva /gihiştin/ veguheriye /gêştin/ê û /h/ya wê ketiye:

Gêşte kela me je şev da

Girîyanî em we ser hev da!! <http://www.sepahi49.blogfa.com/> (d.t: 10.4.2013, 15.06)

384 <http://www.urmiye.eu/krmanji/news.php?readmore=741> (d.t: 8.4.2013, 12:03); Mecîd Cinîkanlû, Ceferqulî Zengene Helbestvanê Kurdistanê Xerîb

<i>Tu je kitawan hez dekî/ekî/yekî.</i>	Tu ji pirtûkan hez dikî.
<i>Ew je kitawan hez deke/eke/yeke.</i>	Ew ji pirtûkan hez dike.

<i>Em je kitawan hez dekinî/ekinî/yekinî.</i>	Em ji pirtûkan hez dikin
<i>Hûn je kitawan hez dekin/ekin/yekin.</i>	Hûn ji pirtûkan hez dikin.
<i>Ewna je kitawan hez dekin/ekin/yekin.</i>	Ew ji pirtûkan hez dikin.

2. a. 4. Qertafên payeyê yên rengdêran

Rengdêr	payeya rûberkirinê /-tir/	payeya rajorîn /herî/ û /diha/ ... /-tir/
rind	rintir	herî/daha rintir
xweş	xweştir	herî/daha xweştir
kûr	kûrtir	herî/daha kûrtir

2. a. 5. Qertafên gazîkirinê

Yekjimar nêr /-o/	<i>Lawo dîno tu çi dekî/yekî?</i>	Lawo dîno tu çi dikî?
Yekjimar mê /-ê/	<i>Zelalê avekê weyne!</i>	Zelalê avekê bîne!
Pirjimar bêhêl /-ano/³⁸⁵	<i>Kelegiyano werine yawarê min! Keçikano herin, bikevine lîstikê!</i>	Gundîno werin alîkariya min! Keçikino herin û bikevine lîstikê!

2. b. Cihguherîna kîteyên peyvan: Di hinek peyvan de kîteyên ku li bakur di serî de ne di kurmanciya Xoresanê de derbasî dawîya peyvê bûne û yên ku di dawiyê de ne jî derbasî serî an jî nava peyvê dibin:

arrif (awir), *tel ve, telvehev* (tev li, tevlihev), *qemirçî* (qermiçî, qerçimî) ...

2. c. Dariştina peyvan: Carinan hinek peyvên ku li şûna peyveke bakurî hatine bikaranîn bi heman şêwaza bakurî peyveke nû hatiye pêkanîn:

fekçepel (devçepel), *fekgirrêz* (devgilêz), *çavzur, çavluq* (çavzoq, çavbeloq) ...

385 Helbestvan *Elî Hêyderiyî* di helbesteke xwe de qertafa /-ano/yê bi kar aniyê:

De birano çirrîya dengê kevûtan û serqûtan

<http://www.dibistan.ir/?p=269#more-269> (d.t: 10.4.2013, 15.10)

Hinek helbestvan li şûna qertafa /-ano/yê qertafa /-ana/yê bi kar tînin û ji wan yek jî *Elîriza Sipahî Lafîn* e:

*Gula baqîn, gula baqîn birana!
Bîwînin çav le rê me hîn, birana!*

<http://www.ellahmezar.ir/?p=15707#more-15707> (d.t: 10.4.2013, 15.08)

2. d. Hinek peyvên hêjayî lêkolînê: Her çiqasî ev peyv bişibihin hinek peyvên farsî û kelhorî jî di kurmanciya Xoresanê de tên bikaranîn:

aşnî, ajnî (di kurmanciya bakurî de wekî /avjenî/ û di farsiyê de jî wekî /şina/ tê gotin û mirov nizane bê ka ji kîjanê ye)

êzne (her çiqasî ev peyv di kelhorî de bi wateya /zava/yî be jî peyvsaziya wê hêjayî lêkolînê ye)

gaşe, gawşe (tê wateya dibe ku, ihtimal heye ku ... **Mînak:** *Gaşe Hes sibê nêwe.*
(*Dibe ku Hesên sibehê neyê.*)

2. e. Hinek formên dirêj ên peyvan hîna jî tê de mane: Dibe ku ev peyv ji prokurdiya gelek peyvan re bibin alîkar:

hengulûsk (gustîl), *hendirûn* (hundir), *orinçe* (once), *orînağ* (mînak) ...

2. f. Li şûna /bi/yê /we/ hatiye bikaranîn; peyv û têgehên nû hatine afirandin: Ji ber ku /bi/ya bakurî di vê kurmanciyê de veguheriyê /we/yê êdî peyvên pêkhatî jî li gorî wê hatine:

we mal û minal (bi zar û zêç, bi mal û hal), *we-pitik* (bi-fîtik, ango kesê ku nav û nûçikan li ser mirovan dixê), *we-dirav* (zengîn, diravdar) ...

2. g. Çend cure dariştinên balkêş: Ev peyvên pêkhatî yê li jêrê derveyî şewazê kurmanciya bakurî ne:

pîken: xepar, sinkolk, tevrik (ji pîkirin ango aşêfkirin, xeparkirinê: amûra aşêfkirinê)
destunik: desteng, *xwêsîrav kirin:* xwarinek pir şor kirin, *şîrînciq:* pir pir şîrîn

2. h. Hinek peyvên ku li ser reseniya xwe mane û ji bo peyvên biyanî yê heyî alternatîf in: Ji ber sedemên cihê peyvî bakurî ji holê rabûne û peyvên biyanî serdest bûne; lê belê lêkolîneke li ser devokan dikare ji vê kêmasiyê re alternatîfan bibîne û wêjeya kurdî ji peyvdariştinên malhazirî rizgar bike:

le berci (li gorî), *nalî* (doşek), *kenîndar* (komîk), *bernas* (kesê ku ji guhanên miyan dizane ku bê ka kîjan berx a kîjan mihê ye), *hember* (çi keç çi kurên ku ji heman berî mêtine; her çendî peyva 'şîrbirak'ê ya bakurî hebe jî *şîrxwişk nehatiye bihîstin û peyva "hember"ê her duyan jî dihewîne), *qûçbaz* (jina ku zarokên wê çênabin).

2. i. Peyvên ku li gorî erdnîgarî û jiyara gelê kurd belav bûne: Erdnîgariya Kurdistanê û jiyara kurdan ji ber sînorên heyî parçe parçe bûye û vê parçebûnê bandor li ser ziman û çanda wan jî kiriye. Kurdên ku pez xwedî kirine çandê wan a zimanî ya dara heye û heke mirov lêgerînekê li ser vê çandê bike, wê bibîne ku alternatîfa gelek peyvên biyanî tê de heye. Her wiha kurdên ku li dora çem û golan dijîn jî xwediyên çandê masîvaniyê ne. Heke em qala bakurê Xoresanê bikin li wir jî jiyanê çandiyarî, baxçevanî, tevncarî, koçberî, çolterî û ajalvaniyê heye. Li çoltera Xoresanê gelek cureyên berazan hene û ji ber vê gelek peyvên têkildarî cureyên cihê û taybetmendiyên wan derketine holê. Her wiha ji ber ku kurdên Xoresanê hêştiran xwedî dikin, peyvên der barê hêştiran de jî gelek in:

Peyvên têkildarî berazan	Peyvên têkildarî hêştiran
---------------------------------	----------------------------------

<i>makarçîn</i> : beraza mê <i>kole</i> : tûleyê berazan <i>qereqîrç</i> : serwerê keriyê berazan <i>yekeqawan</i> : berazê nêr ê qert <i>qawan</i> : berazê nêr ê ku girs e, tenê digere û tevî keriyê berazan nabe <i>peywanî</i> : qîjîn û hêwirzeyê ku ji bo revandina berazan dikin	<i>deve</i> : hêştir <i>buxur</i> : (bi /xeynê/): nêrehêştirê ku li ser pišta wî du hotik hene <i>ervane, erwane</i> : hêştira mê ya pîr <i>teylax</i> : (bi /xeyn/a erebî) têtjikê hêştirê <i>kîn</i> : hotika li ser pišta nêrehêştirî <i>çemereg</i> : nexweşiyê hêştiran e <i>gorewend</i> : xemleke ku diavêjin stûyê hêştiran
---	---

3. Ji aliyê watenasiyê ve kurmanciya Xoresanê

3.a. Guherîna wateyên peyvan li gorî deveran: Di kurmanciya Xoresanê de peyvin hene ku tu têkiliyê wan bi heman peyva bakurî re tune ye. Piraniya van peyvan biyanî ne û bi wateyê ketine devokan:

Kurmanciya Xoresanê	Kurmanciya bakurî
<i>seqet bûn</i> : (ji bo ajalan) mirin	<i>seqet bûn</i> : (ji bo endamê laşî) bêkêr bûn
<i>aciz bûn</i> : jar bûn	<i>aciz bûn</i> : nerehet bûn, nexweş ketin
<i>kevn</i> : destmala serê jinan	<i>kevn</i> : tiştê berê an jî peritî
<i>beyar</i> : xwediyê karekî, patron	<i>beyar</i> : çolistan

3.b. Di nava vê kurmanciyê de peyvên hemwate, diwate û heveng

3.b. 1. Peyvên hemwate

fikir, bifikir, temaş ke, gilê ke: binêre, mêze ke; *al, ol, qol*: alî, teref; *natê, mîna, nala*: nota, mîna, nola ...

3.b. 2. Peyvên diwate

kotel-şêwe: hevraz-berjêr; *bilind-pest*: bilind-nizm; *rind-kûtî*: baş-nebaş; *pjiqandin-kotkirin*: belavkirin-berhevkirin ...

3. b. 3. Peyvên heveng

<i>qol</i> : alî <i>qol</i> : kurt	<i>Le wî qolî bisekine.</i> (nêr) <i>Midada min je midada te qoltir e.</i> (rengdêr) midad: pênuş
<i>nalî</i> : doşek <i>nalî</i> : naliya	<i>Naliyê min rêxin. / Doşeka min raxin.</i> (nêr) <i>Xizan heta siwê nalî.</i> (lêker) xizan: zarok
<i>kal</i> : qire, qawûn, petêx <i>kal</i> : newal	<i>Kalê Aşxanê je kalê Şîrwanê şîrîntir e.</i> (nêr) <i>Lê we kalê rê ket. / Sêlav ji newalê dest pê kir.</i> (mê)

4. Cureyên peyvan

4. a. Cînavk

4. a. 1. Cînavkên kesane

Xwerû	Tewandî
Ez rind im (baş im).	Min heylo kir (stranek got).
Tu çî yekî (dikî).	Te şîv xwar?
Ew nexweş e.	Bane wî/wê ke / Gazî wê/wî ke. Wiya/wêya weyne vira. (Wî/wê bîne vir)
Em birçî nî.	Me dest je warê xwe berneda.
Hûn dara ne (zengîn in).	We gul avdan?
Ewna xizan in (zarok in).	Wan/Wana selam şandiye.

4. a. 2. Cînavkên şanîdanê

Yekjimar	Xwerû	Tewandî
nêzik	Ev ava sar e.	Va ava sar e. /Destê viya şil e.
dûr	Ew ava sar e.	Wî/wê xizanî/xizanê şîşe işkand. Wiya/wêya tuştêk negot.

Pirjimar	Xwerû	Tewandî
Nêzik	Ev xizanana birçî ne.	Mala vina/vana le şerê ye (li bajêr e).
Dûr	Ew xizanana birçî ne.	Mala wina/wana le kelê ye (li gund e).

4. b. Daçek

Daçekên /di, ji, li, bi/ wekî /de, je, le, we/ tên bilêvkirin. Her wiha wekî piraniya devokên kurmanciyê paşdaçek jî wekî /ra, va, da/ tên bilêvkirin:

je (ji)	<i>Je bavê xwe bipirs.</i>
le (li)	<i>Le mal heyê.</i>
we/pe³⁸⁶ (bi)	<i>Zelal pe diya xwe çûne bazarê. Min we te ra got ki wer (ber) malê bişo.</i>
de (di)	<i>Pirika te de mal e?</i>

4. c. Jimarnav

386 سون دَخوم لَه كَانِيه بِنِي مَالان
تو وختی نَمِينِم از ژَه هَوَالان
تا عَجْرَه مَن هَه يَه پَه تَه هَوَالِم
هَوَالِم و هَوَالِم و هَوَالِم

*Sûn dexwim le kaniyê binê malan
tu wextî nemînim je hewalan
ta umrê min heyê pe te hewal im
hewal im û hewal im û hewal im.*

*yek, dudi, sisê, çar, piyênc, şeş, heft, heşt, nehe
dehe, yanze, diyanze, siyanze, çarde, panze, şanze, hevde, hejde, nûzde
bîst, sih, çel, pênce, şêst, heftî, heştî, newed
sed, dused/dist, sêsed/sêst, çarsed/çarst, pêncsed/pênst, şeysed/şest, hefsed/hefst,
heysed/heyst, nesed/nehst
hezar, milyan, milyar ...*

4. d. Di lêkeran de rawe

4. d. 1. Raweyên pêşkerî

4. d. 1. a. Dema niha

4. d. 1. a. 1. Ji bo lêkerên gerguhêz

Kirin (xwerû)	Vegirtin (pêkhatî)
<i>Ez dekim/ekim/yekim. -- Ez nakim.</i>	<i>Ez veegirim. -- Ez venagirim.</i>
<i>Tu dekî/ekî/yekî. -- Tu nakî.</i>	<i>Tu veegirî. -- Tu venagirî.</i>
<i>Ew deke/eke/yeke. -- Ew nake.</i>	<i>Ew veegire. -- Ew venagire.</i>
<i>Em dikinî/ekinî/yekînî. -- Em nakinî.</i>	<i>Em veegirinî. -- Em venagirinî.</i>
<i>Hûn dekin/ekin/yekin. -- Hûn nakin.</i>	<i>Hûn veegirin. -- Hûn venagirin.</i>
<i>Ewna dekin/ekin/yekin. -- Ewna nakin.</i>	<i>Ewna veegirin. -- Ewna venagirin.</i>

4. d. 1. a. 2. Ji bo lêkerên negerguhêz

ketin (xwerû)	rabûn (pêkhatî)
<i>Ez dekevim/ekevim/yekevim. -- Ez nakevim.</i>	<i>Ez radewim/rayewim. -- Ez ranawim.</i>
<i>Tu dekevî/ekevim/yekevî. -- Tu nakevî.</i>	<i>Tu radewî/rayewî. -- Tu ranawî.</i>
<i>Ew dekeve/ekeve/yekeve. -- Ew nakeve.</i>	<i>Ew radewe/rayewe. -- Ew ranawe.</i>
<i>Em dekevinî/ekevinî/yekevinî. -- Em nakevinî.³⁸⁷</i>	<i>Em radewinî/rayewinî. -- Em ranawinî.</i>
<i>Hûn dekevin/ekevin/yekevin. -- Hûn nakevin.</i>	<i>Hûn radewin/rayewin. -- Hûn ranawin.</i>
<i>Ewna dekevin/ekevin/yekevin. -- Ewna nakevin.</i>	<i>Ewna radewin/rayewin.. -- Ewna ranawin.</i>

4. d. 1. b. Dema bihurî (ya têdeyî)

387 Çi wexta ku cînavka /em/ê tê bikaranîn nîşaneya kesandinê ya /-nî/yê tê bikaranîn. Di helbesteke *Yehya Elewîferdê* ku helbestvanekî navdar ê kurmancên Xoresanê ye de wiha derbas dibe:

*Li nav daran gir bûnî
Li nav çîyan geryanî
Riçûya me dwîz nebû
Dîsa derewîn manî*

4. d. 1. b. 1. Ji bo lêkerên gerguhêz

Dîtin (xwerû)	Vexwarin (pêkhatî)
<i>Min tu dîtî/diyî. -- Min tu nedîtî/nediyî.</i>	<i>Min çayek vexwar/venexwar.</i>
<i>Te ez dîtîm/diyîm. -- Te ez nedîtîm/nediyîm.</i>	<i>Te çayek vexwar/venexwar.</i>
<i>Wî ew dît/dî. -- Wî ew nedît/nedî.</i>	<i>Wê/wî çayek vexwar/venexwar.</i>
<i>Me hûn dîtî/diyî. -- Me hûn nedîtî/nediyî.</i>	<i>Me çay vexwar/venexwar.</i>
<i>We em dîtî/diyî. -- We em nedîtî/nediyî.</i>	<i>We çay vexwar/venexwar.</i>
<i>Ewna ew dît/dî. -- Ewna ew nedît/nedî.</i>	<i>Wan çay vexwar/venexwar.</i>

4. d. 1. b. 2. Ji bo lêkerên negerguhêz

Çûn (xwerû)	Rabûn (pêkhatî)
<i>Ez çûm. -- Ez neçûm.</i>	<i>Ez rabûm/rawûm. -- Ez ranabim/ranawim.</i>
<i>Tu çûyî. -- Tu neçûyî.</i>	<i>Tu rabûyî/rawûyî. -- Tu ranabî/ranawî.</i>
<i>Ew çû. -- Ew neçû.</i>	<i>Ew rabû/rawû. -- Ez ranabe/ranawe.</i>
<i>Em çûnî. -- Em neçûnî.</i>	<i>Em rabûnî/rawûnî. -- Em ranabinî/ranawinî.</i>
<i>Hûn çûn -- Hûn neçûn.</i>	<i>Hûn rabûn/rawûn -- Hûn ranabin/ranawin.</i>
<i>Ewna çûn. -- Ewna neçûn.</i>	<i>Ewna rabûn/rawûn -- Ewna ranabin/ranawin.</i>

4. d. 2. Raweyên fermanî

kirin (xwerû)	vexwarin (pêkhatî)
<i>Tu bike/wike. -- Tu neke/meke.</i>	<i>Tu vexwe. -- Tu venexwe/vemexwe.</i>
<i>Hûn bikin/wike. -- Hûn nekin/mekin.</i>	<i>Hûn vexwin. -- Hûn venexwin/vemexwin.</i>

4. Ji aliyê hevoksaziyê ve kurmanciya Xoresanê

Ji aliyê hevoksaziyê ve tu cudatîyek di navbera kurmanciya Xoresanê û devokên bakurî de tune ye. Lewre em ê tenê hinek nimûneyan ji wêjeya nivîskî ya nûjen bidin:

5. a. Helbesteke bi kurmanciya Xoresanê

Tu Natî

Ismayîl Husênpûr

Şevi sar in we dûman in tu natî
Gewrî we buxz dil we jan in tu natî

Behar hat û xezel barîn tu natî
Le xalîyê teva bû çîn tu natî

Dayîk rûyan delûrînin tu natî

Sa te ra rê avreşîn in tu natî

Çira şewitî çi dil şewitîn tu natî
Çi qe salan tu we xewn dîn tu natî

Yûsif hatin rû le Kenan tu natî
Biwîn çavine yeqûban tu natî

We pê mani le çaxûnan tu natî
Me gulyê ermanan hûnan tu natî

Min go tê y telve vi bara tu natî
Bişewtîn dil we vi wara tu natî

Zavê narê xwe navîtin tu natî
Daykan sa te hêstir rîtin tu natî

Le jûr durne bûne zirwe tu natî
Zemîn bê te sa me tirw e tu natî

Xew û xewn û xiyal hatin tu natî
Hevalê me heval hatin tu natî

Le asmîn e bûka barê tu natî
Mida va ye bêyî carê tu natî

Je birî me çûye firîn tu natî
Me barê piştê çêkirinî tu natî

Westyanî je şînî herdê tu natî
Bexşî degrî de her perdê tu natî

Bexşî go neqlê Kelmîşî tu natî
Je kuliyan sa me dilbişî tu natî

Xirnaq xwîn e, bilîr lal e, tu natî
Her ro bê te le me sal e tu natî

Çiya je derdê te xûz wûn tu natî
Çavine kanyan we toz wûn tu natî

Xwînê ÊWEZ le çi germ e tu natî
Rêyê mêran te da wer me tu natî

Çiyê we bejnê bê tofan tu natî
We işqê te çiqe can dan tu natî³⁸⁸

6.Encam

6.a. Amadekirina vê gotarê

Di amadekirina vê gotarê de du çavkanî hatine bikaranîn: Xebatên meydanî û malperên herêma. Abdollah Hajjiyanê ku kurmancekî Xoresanê ye li gelek bajarên herêma geriyaye; peyv, çîrok, sêxiştî, gotinên pêşyan, nifir, stran û nimûneyên zargotinê berhev kirine. Çavkaniya sereke ya vê xebatê dengên ji aliyê Hajjiyanî ve tomakirî ne. Umîd Demîrhan jî di amadekirina vê gotarê de bi karê hevrukirinê ve rabûye. Ev gotar serdanpê ji aliyê Feqehê Seyda ve jî hatiye xwendin û bi rexneyên wî yê zaravanasiyê naveroka wê hatiye xurtkirin. Her wiha bi riya malpereke civakî bi helbestvan Yehya Elewîferd³⁸⁹ û ciwanekî xoresanî yê bi navê Ebas Ferhadî Topkanlû³⁹⁰ re hevpeyvînen nivîskî hatine lidarxistin; derheqa devokê de şêwr û şîreta wan jî hatiye girtin.

6.b. Girîngiya berhevkirina devokan

Piraniya xebatên kurmancî xwe dispêrine wêjeya nivîskî. Ji ber ku wêjeya nivîskî ya kurmancî ew qasî ne dewlemend e û hemû potensiyela kurmanciyê nîşan nade, divê devokên kurmancî gişt bîn tomakirin, dengsaziya wan bê tesbîtkirin û ji peyvên wan ên zindî sûd bê wergirtin. Me jî wekî pêngaveke nimûneyî ev xebata xwe hem li herêma bakurê Xoresana Îranê meşand, hem jî di nava malperên wan de lêgerîneke berfireh kir.

389 <https://www.facebook.com/yehya.elewiferd>

390 <https://www.facebook.com/messages/abbas.farhadi1>

Zaravansiya kurdî Lêkolîneke kurt li ser rêzimana zaravayê kelhurî

Umîd Demîrhan
Hisên Beledê

Pêşek

Îro zaravayê kelhurî li herêmên Kirmaşan, Îlam, û Xaneqînê tê axaftin û gelheya axivgeran digihêje 2 milyonan; lê mixabin hetanî niha ji aliyê kurmancan ve xebatên kûr li ser rêziman, çand û kelepura kelhuran nehatiye kirin. Em ê bi riya rêzegotarekê vê zaravayê û axivgerên wê bidin naskirin. Heta ji destê me bê em ê bi nimûneyan rêziman, çand û kelepura kelhuriyan raxine ber nîqaşan; zengîniya zimanê kurdî ya di zaravayan de heyî derxin holê.

i. Dengnasî

Alfabe:

Kelhur -çî bi alfabeya aramî be çî bi alfabeya latînî be- alfabeya kurdî ya standard bi kar tînin. Ligel 31 tîpên alfabeya latînî, du pevdengên wan jî hene: **wî û ng**.

Di zaravayê kelhurî de dengê /u/yê jî gelekî kême û ev her du deng an wekî /û/yê an wekî /i/yê û an jî wekî /wi/yê tên bilêvkirin. Carinan li şûna dengê /u/yê /wi/yê dinivîsin û ev ne pevdeng e. Piraniya kelhuran dibêje // *kwir (kur), gwirg (gurg/gur), kwird (kurd)* // û her wisa jî dinivîse. Li gorî deveran ev rewş diguhere; lêbelê bi alfabeya aramî her du bilêvkirin jî bi heman şeweyê tên nivîsandin. Wekî mînak: *Xuda / Xwida / خودا (Xweda), kur / kwir / کور (kur), gurg / gwirg / گورگ (gur)* ... Lê bi awayekî gelemperî peyvên Kurd û Kurdistanê wekî kurmancan dinivîsin.

Di zaravayê kelhurî de dengê /o/yê nîn e an jî gelekî kême. Lewre peyvên mînanî /kor/ û /zor/ wekî /kûr/ û /zûr/ tên bilêvkirin. Lêbelê wekî pêwistiyekê gava peyv biyanî bin an jî bi zaravayên kurdî yên din bin tîpa /o/yê tê bikaranîn. Lewre ji bo rewşên awarte tîpa /o/yê di alfabeyê de heye.

Her wiha pevdenga /wî/yê tenê di alfabeya standard de tê bikaranîn û ev pevdeng di axaftina rojane de dengê /ü/ya almanî dide. Wekî *xwîn (xün), mwî (mü), dwî (dü)* ... Carinan jî pevdenga /wî/yê radikin û li şûna wê rasterast tîpa /ü/yê dinivîsin.

Pevdenga /ng/ tenê di alfabeya standard de tê bikaranîn û di axaftina rojane de dengê /ng̃/ya tirkî dide. Wekî nimûne: *manga (manğa), mang (manğ), reng (renğ), deng (denğ)* ...

Tîp: **a, b, c, ç, d, e, ê, f, g, h, i, î, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, ş, t, u, û, v, w, x, y, z.**

Tîpên dengdar: **b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ş, t, v, w, y, z.**

Tîpên dengdêr: **a, e, ê, i, î, o, u, û.**

Pevdeng: **wî û ng.**

tîp (deng)	mînaka kelhurî	wateya kurmançî
A a	agir	agir
B b	birra	birra
C c	camek	awêne
Ç ç	çîlê	êzing
D d	der	derî
E e	ewr	ewr
Ê ê	êware / êre / êllax	êvar / vir / sermiyan
F f	fere	zor, gelek

G g	gizê, genim	gêzîk, genim
H h	hisare	stêrk
I i	irmês	rondik
Î î	îlam	îlam
J j	jin	jin
K k	karger	karker
L & LL / l & ll	lêw, mall	lêv, mal
M m	mamir	mirîşk
N n	nan	nan
O o	Oremar	Oremar
P p	pa	pê
Q q	qise kirdin, qwil	axaftin, ling
R & RR / r & rr	mar, rrûj	mar, roj
S s	sêf	sêv
Ş ş	şew	şev
T t	têj, tew	tûj, ta
U u (WI wi)	gurg/gwîrg, tu/twi, qul/qwil	gur, tu, ling
Û u	rrûj	roj
V v	vînge, vê	vîng (deng), bî (dar)
W w	wa, waran, wefr	ba, baran, berf
X x	xwirma	xurme
Y y	yar, yek	yar, yek
Z z	zerd, zwî	zer, zû
WÎ wî	xwîn	xwîn
NG ng	manga	çêlek

2. Peyvnasî:

2.a. Navdêr

Di zaravayê kelhurî de wekî zaravayê soranî zayend (cinsiyet) nemaye.

2.a. 1. Navdêrên nas û nenas (merîfe û nekire)

navdêra nas kelhurî (yekjimar)

malêge
kwirege
Min kwirege dîm.
Kwirege nîştêye bawgege kar ked.
Minalêge hatiye.
Jinege hatiye.

navdêra nas kurmancî (yekjimar)

mal
kurik
Min kurik dît.
Kurik rûniştîye, bav dixebite.
Zarok hatiye.
Jin hatiye.

navdêra nenas kelhurî (yekjimar)

malêg
kwirêg
Min kwirêg dîm.
Jinêg hatiye.

navdêra nenas kurmancî (yekjimar)

malek
kurikek
Min kurikek dît.
Jinek hatiye.

2.a. 2. Navdêrên yekjimar û pirjimar (mufred û cem)

navdêra kelhurî pirjimar (nas)

kuregan - kureyl

navdêra kurmancî pirjimar (nas)

zarokan

Minalegan pencerege şikanine.
Minaleyl hatine.
Minalegan hatnine, min ewan nasim.
Jineyl / jinegan dilingegan şûrdine.

Zarokan pencere şkandiye.
Zarok hatine.
Zarok hatine, ez wan nas dikim.
Jinan kinc şûştine.

navdêra kelhurî pirjimar (nenas)

Minaleylêg
Minaleylêg hatnine.
Minaleylêg hatnine, welê min ewan
nyenasim.
Jineylêg diling şûrin û min niyenasiman.

navdêra kurmancî pirjimar (nenas)

zarokin
Zarokin hatine.
Zarokin hatine, lê ez wan nas nakim.
Jinin kincan dişon û ez wan nas nakim.

Ravek (Izafe)

Di kelhuriyê de gava peyv bi tîpeke dengdar biqede -ji ber ku zayend nîn e- her tim bi tîpa /-i/yê tê girêdan. Wekî nimûne:

raveka kelhurî

malli min
malli dūr

Gava peyv bi tîpeke dengdêr biqede jî rewş wiha ye:

a - y

biray min

birayê min

e - y

êwarey min

êvara min

î -yi

çîlîyi min

êzingê min

û -wi

xallûwi min

xalê min

ü -wi

müwi min

porê min

raveka zincîrîn

desi çepim

destê min ê çepê

abadî ewsaynegeyan

gundê wan ê berê

düeti rengîni ciwan

keça bedew a ciwan

ravek bi peyvên pirjimar

düeteyli îme

keçên me

çeweyli sye

çavên reş

çeweyli sye û gewra

çavên reş û mezin

minalleyli îme çine medrese.

Zarokên me diçin dibistanê.

ravek bi peyvên nenas (yekjimar)

kwiri xasi ciwanêg

kurekî baş î ciwan

düeti ciwani xwênwarêg

keçeke ciwan a xwenda

ravek bi peyvên nenas (pirjimar)

ayemeyli nenasêg

mirovine nenas

minalleyli qeşmerêg şîşey îme şikanine.

Zarokine qeşmer cama me şikandine.

2.b. Cînavk (Zemîr)

Di kelhuriyê tenê cureyekî cînavkan heye.

yekjimar

mi / min, ti / tu, ew

ez, tu, ew

Min hatim, tu çîd û ew xeft

Ez hatim, tu çûyî û ew razan.

pirjimar	
îme, êwe, ewan	em, hûn, ew
Îme wirsiyîmin, êwe tyenyîn û ewanîş	Em birçî ne, hûn tî ne û ew jî têt in.
têrin.	

cînavka vegerok /xwe/ (yekjimar)	
xwem	ez bi xwe
xwed	tu bi xwe
xwey	ew bi xwe

cînavka vegerok /xwe/ (pirjimar)	
xweman	em bi xwe
xwedan	hûn bi xwe
xweyan	ew bi xwe

Rengdêr (Sifet)	
kewşi sye	sola reş
ciwaneqli xasi netirs	ciwanên baş ên xurt

2.c. Daçek (Edat)

Di kelhuriyê de daçekên sereke /le/ û /we/ ne, her wiha ev daçek peyva li pey xwe natewînin jî. Paşdaçeka /re/yê wekî /a/yeke li dawiya peyvê tê bikaranîn:

Min le Kirmaşana hatim iray êre.	Ez ji Kirmaşanê hatim vir.
We gerd ewa çêm.	Li gel wî çûm.
We gerd Hisêna çêm.	Li gel Husênî çûm.
We gerd Hisêna çêm.	Bi Husên re çûm.

Le mall aw nemenêye.	Li malê av nemaye.
Tu le kû hatî?	Tu ji ku hatî?
Biye we min!	Bi min bide!
Le away kesêg nemeniye.	Di gund de kesek nemaye.
Min le Kirmaşana hatim iray êre.	Ez ji Kirmaşanê hatim vir.

Daçekên hevedudanî yên /li ser/, /li ber/ û /li bin/ wekî /le ban/, /le wer/ û /le jêr/ tên bikaranîn. Wekî nimûne:

Pişîyege ha le bani darege	Pisîk li ser darê ye.
Maşînege ha le weri mallege	Siware (erebe) li ber malê ye.
Sêfege ha le jêri darege	Sêv li bin darê ye.

2.d. Baneşan (Nida):

Ji ber ku di kelhuriyê de zayend nemaye ji bo peyva nêrza û mêza heman baneşan tê bikaranîn. Wekî nimûne:

Jinege	Jinê
piyage	mêro
Şêtege	dîno / dînê
syege	reşo / reşê
wirsê/ wirsêyege	birçiyê / birçiyê

Ji bilî vê bikaranîneke din jî heye ku li peyva resen /hay/ tê zêdekirin. Wekî nimûne:

Hay wirsê!

Lo / lê birçiyo / birçiyê!

Di rewşa pirjimariyê de digel /hay/ qertafa pirjimariyê ya /yl/ jî lê tê zêdekirin. Wekî nimûne:

Hay syayl!
Hay wirsyeyl!
Hay düeteyl!

Lo reşikno!
Lo birçîno!
Lo keçikno!

2.d. Lêker (Fiil)

2.d. 1. Dema borî

Min çêm.
Tu çîd.
Ew çê.

Ez çûm.
Tu çûyî.
Ew çû.

Îme çîmin.
êwe çîn.
Ewan çên.
Min neçêm.
Tu neçîd.
Ew neçê.

Em çûn.
Hûn çûn.
Ew çûn.
Ez neçûm.
Tu neçûyî.
Ew neçû.

Îme neçîmin.
êwe neçîn.
Ewan neçên.

Em neçûn.
Hûn neçûn.
Ew neçûn.

Min xawrdim.
Tu xwardî.
Ew xward.

Min xwar.
Te xwar.
Wî / Wê xwar.

Îme xwardîmin. / Îme xwardîm.
êwe xwardîn.
Ewan xwardîn.
Min nexwardim.
Tu nexwardî.
Ew nexward.

Me xwar.
We xwar.
Wan xwar.
Min nexwar / nexwarin.
Te nexwar / nexwarin.
Wî nexwar / nexwarin. / Wê nexwar / nexwarin.

Îme nexwardîm. / Nexwardîmin.
Êwe nexwardîn.
Ewan nexwardin.

Me nexwar / nexwarin.
We nexwar / nexwarin.
Wan nexwar / nexwarin.

Ji ber ku ergatîvî di kelhuriyê de nemaye kirde, bireser û lêker wekî dema borî tên bikaranîn.

Wekî nimûne:

Min sêfege xwardim
Min sêfêg xwardim.
Min qeyrêg sêf xwardim.

Min sêv xwar.
Min sêvek xwar.
Min (hin sêv) sêvin xwarin.

Min sêfegan xwardim.

Min sêv xwarin.

2.d. 2. Dema Niha:

Min çime şar.
Tu çîde şar.
Ew çûde şar.

Ez diçim bajêr.
Tu diçî bajêr.
Ew diçe bajêr.

Îme çîmine şar.
Êwe çîne şar.
Ewan çine şar.
Min nyeçime şar.
Tu nyeçîde şar.
Ew nyeçûde şar.

Em diçin bajêr.
Hûn diçin bajêr.
Ew diçin bajêr.
Ez naçim bajêr.
Tu naçî bajêr.
Ew naçe bajêr.

Îme nyeçîmine şar.
Êwe nyeçîne şar.
Ewan nyeçine şar.

Em naçin bajêr.
Hûn naçin bajêr.
Ew naçin bajêr.

Min xwardemenî xwem.
Tu xwardemenî xweyd.
Ew xwardemenî xwed.

Ez xwarinê dixwim.
Tu xwarinê dixwî.
Ew xwarinê dixwin.

Îme xwardemenî xweym / xweymin.
Êwe xwardemenî xweyn.
Ewan xwardemenî xwen.

Em xwarinê dixwin.
Hûn xwarinê dixwin.
Ew xwarinê dixwin.

(Min) Xwardemenî nyexwem.
(Tu) Xwardemenî nyexwey.
(Ew) Xwardemenî nyexwed.

Ez xwarinê naxwim.
Tu xwarinê naxwî.
Ew xwarinê naxwe.

(Îme) Xwardemenî nyexweym. / (Îme) Xwardemenî nyexweymin.
(Êwe) Xwardemenî nyexweyn.
(Ewan) Xwardemenî nyexwen.

Em xwarinê naxwin.
Hûn xwarinê naxwin.
Ew xwarinê naxwin.

2.d. 3. Dema Bê:

Di kelhuriyê de dema bê nemaye û li şûna wê dema niha tê bikaranîn. Wekî nimûne:

Min çim ira Kirmaşan.

Ez ê biçim Kirmaşanê.

2.d. 4. Raweya Fermanî

kelhurî
yekjimar
Bixwe!
Bike!

pirjimar
Bixwen!
Biken!

kurmancî
yekjimar
Bixwe!
Bike!

pirjimar
Bixwin!
Bikin!

Hejmar û hesab
kurmancî

yek, didu, sisê, çar, pênc, şeş, heft, heşt, neh

kelhurî

yek, du, sê, çwar, penc, şeş, heft, heşt, nû, da, yanze, diwanze, sênze, çwarde,

deh, yanzde, danzde, sêzde, çarde,
panzde, şanzde, hevde, heyjde, nozde,
bîst, bîst û yek
sî, çil, pêncî, şêst, heftê, heştê, nod, nod
û neh
sed, desed, sêsed, çarsed, pêncsed,
şeşsed, hefsed, heştсед, nehсед
hezar, milyon, milyar ...

nîv
çarêk
yek û nîv
sisê û çarêkek

Dem û danên rojê

kurmancî

sibeh
nîvro
piştî nîvro
êvar
şev
roj
hefte
meh
demsal
sal
sedsal

Alî û bergeh

kurmancî

rojhilat - rojava
bakur - başûr
çep – rast
pêş – paş
ser – bin
hevraz – berjêr

jêr – jor
dûr – nêzik
hundir – derve
der û dor

Malbat

kurmancî

dê
bav
kur
keç
xwişk
bira
kek
et

kelhurî

dallig
bawg
kwir
dwîet
xweşk
bira
kak
tatî

panze, şanze, hevde, heyjde, nûzde, bîs,
bîsi kek/bîs û yek, sî, çil, pencya, şes,
hefta, heyşta, newed, newed û nû
sed, diwês, sêsed, çwarsed, pansed,
şesed, hefsed, heysed, nûsed
hezar, milwên, milyar ...

nîm
çarek
yek û nîm/ yeki nîm
sê û çarekêg

kelhurî

şewekî
nîmerû
dwîa nîmerû
êware
şew
rûj
hefte
mang
werz
sall
sedsall

kelhurî

rûjhellat – rûjawa
bakûr – başûr
çep – ras
diwa – niwa
ban – xwar
werewjwîerî/serewbanî–serewxwarî/
werewxwarî
jêr – jwîer
dwîr – nîzik
naw – deyşt
dewr û wer/ dewr û pişt

ap	memû
apan	memiwan
met	mîmig
xal	xallû
xalan	xaliwan
xaltî	mîmig
kurap - pismam	amûza
dotmam	amûza
kurmet	mîmiza
dotmet	mîmiza
kurxal	xallûza
dotxal	xallûza
kurxaltî	mîmiza
dotxaltî	mîmiza
nevî (kur)	weçerza
neve (keç)	weçerza
birazî (kur)	birarza
biraza (keç)	birarza
xwarza (kur)	xwarza
xwarzî (keç)	xwarza
kalik - bapîr	bapîr
pîrik - dapîr	dapîr
jinap - amojin	memûjin
jinxal - xalojin	xallûjin
bûk	wewî
zava	zawa
xezûr	xeswîre
xwesû	xeswîre
xezûrgelan	xeswîran
jinbira	birajin
hevling	hawzawa
hêwî	hew
jinbav	bawejin
zirbav	bapiyarre
destebirak	dûsi gyanî
cîran	hawsa
malbavan	bawan

Têgihên kubariyê

kurmancî

merheba
demaş
rojbaş
beyanî baş
sibeha te / we bi xêr be
êvar baş
êvara te / we bi xêr be
şevbaş
şeva te / we bi xêr be
şeva te / we bimîne xweş
di nava xêr û xweşiyê de bimînî
silav û rêz

kelhurî

sillam
ê wextide we xêr
rûj we xêr
şewekî we xêr
şewekîyid / şewekîyidan we xêr
êware we xêr
êwared / êwaredan we xêr
şew we xêr
şewid / şewidan we xêr
şewid xweş bû
le naw xêr û xweşî bimînî
sillam û hurmet

sipas
 sipasxweş
 noşîcan
 noşî canê te / we be
 şifaya xêrê be
 te / we pîroz dikim
 cejna te / we pîroz be
 li ser çavan
 li ser seran
 destê te neêşe
 çavên te neêşin
 Xwedê ji te razî be
 Xwedê qebûl bike
 Xwedê îmanê bide te / we
 Xwedê xêra we qebûl bike
 malî awa
 ji te /we re quwet be
 bi xêr be
 bi xêr û xweşî biqetînî (li xwe bikî):
 silavan jê re / ji wan re bibêje / bibêjin
 bextewar bî
 jiya (temenê) te / we dirêj be
 bi nasîna te kêfxweş bûm:

 bi ser çavan re hatî / hatine
 bi xêr hatî / hatine
 fermo (kerem ke)

sipas
 xahiş kem
 nûşi gyan
 nûşi gyanid / gyanidan bû
 Xwida şefad byêd
 pîrûzbayî le lîd kem
 cejnîd / cejnîdan mîbarîk / bîmarîk bû
 we banî çew
 we banî ser
 desid xweş bû
 çewîd xweş bû
 Xwida le lîd razî bû
 Xwida qebûllê bkeêd
 Xwida îman byêde pîd / pîdan
 Xwida kari xêridan qebûll bkeêd
 mall awa
 myenê neuîd / manê
 we xêr
 we xêr û xweşî bikeydeê wer
 sillam biresîne / biresînine pê / pêan
 xweşbext buîd
 imîr dirîj buîd
 xweşall buîm le nasînid/le nasînid
 xweşall buîm
 we xêr bay
 we xêr hatîde
 bîferma

WANE 1

A Merheba!

A *Sillam!*

B Merheba!

B *Sillam*

A Navê min Azad e, lê navê te çi ye?

A *Nawî min Azad e, nawî tu çes?*

B Navê min jî Hişyar e. Tu çend salî yî Azad?

B *Nawî min îş Hişyar e. Tu çen salliede Azad?*

A Ez bîst û yek salî me, lê tu?

A *Min bîs û yey sallî me, tu çe?*

B Ez jî hejde salî me. Tu ji ku yî Azad?

B *Min îş heyjde salî me. Tu kûreyîd Azad?*

A Ez ji Bazîdê me; lê tu?

A *Min Bazîdî yim; tu çe?*

B Ez jî ji Kirmaşanê me. Bazîd li ku derê ye hevalê Azad?

B *Min îş Kirmaşanî yim. Bazîd ha le kûre Azad? (hawrê Azad)*

A Li bakurê Kurdistanê ye, li ber Çiyayê Agiriyê ye. Zanayekî me yî gelekî navdar heye: Mele Mehmûdê Bazîdî.

A *Ha le bakûrî Kurdistan, ha (le)werî kwîey Agirî. Zanaê fire nawdarêg dîrîmin: Mela Mehmûdî Bazîdî.*

B Qe berhemên wî hene gelo?

B *Aya esereyli ew êrnge hesan?*

A Belê; Çil Hikyat, Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye û Mem û Zîna pexşankî. Ez tenê van berheman dizanim. Zêdetir hebin jî min nedîtine.

A *Belê; Çil Hikayet, Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye û Mem û Zîn we pexşan. Min tenya ê esereyle nasim, firetir îş bûn min neyme.*

B Gelekî balkêş e. Kîjan serdemê jiyaye?

B *Fire callib e. Le kam serdem jiyas?*

A Sedsala 18 û 19an.

A *Sedeyli 18 û 19*

B Ez bi nasîna te gelekî kêfxweş bûm.

B *We nasînid fire xweşall buîm*

A Ez jî bi nasîna kurdekî rojhilatî gelekî kêfxweş bûm. Ez dawiyên hefteyan têm serdana Enstîtuya Kurdî, heke dema te hebe fermo were wê derê. Hevalên bakurî dê bi nasîna te kêfxweş bibin. Va ye ev jî karta Enstîtuyê ye. Hemû agehiyên pêwendiyê tê de hene.

A *Min îş le nasîni kurdêgi rojhellat fire xweşall buîm. Min axiri hefteyl tyeme serdani Enistîtuwi Kurdî, eger wext daştî biferma bew ira ewre. Hawrêyeyli bakûrî xweşall bûn le nasînid. Iyeyşeme karti Enistîtu we. Giştê agahiyeyli peywendî le nawê hen.*

B Sipas. Ez ê teqez werim.

B *Sîpas. Hetmen tyem*

A Sipasxweş, dawiya hefteyê ez ê li benda te bim.

A *Xahiş kem, axiri hefte çewerrêdim*

B Baş e, vê gavê bi xatirê te!

B *Ta ew wexte binîşe xweş!*

A Oxir be! Li ser çavan!

A *We xêr biçî! Bani çew*

WANE 2

A Elo, gelo ew mala Apê Rizgarî ye?

A *Elew, uaya ewe malli memûwi Rizgar e?*

B Belê, tu kî yî? Min tu nas nekirî!

B *Bellê, tu kî yîd? Min tu nenasîm!*

A Jinapê, ez biraziyê Apê Rizgarî me, Diyarê kurê Berzoyî.

A *Memûjin, min biray memûwi Rizgar im, Diyari kwiri Berzû.*

B Ez Rewşena dotmama te me. Mixabin bavê min ne li malê ye; bisekine, ez telefonê bidim diya xwe.

B *Min Rewşeni amûzad im. We daxewe bawge le mall nye; bûsye, tilifonege beme dalligim.*

A Baş e dotmam, sipas!

A *Başe amûza, desxweş*

B Sipasxweş, silava min ji diya xwe û xwîşka xwe ya Nazê re bibêje

B *Xahiş kem, sillamim birresine dalligid û xweyşke Naz.*

A Li ser çavan!

A *We ban çew!*

B (Telefonê datîne ser maseyê û gazî diya xwe dike) Dayê kurapê min ê Diyar li ser xetê ye, **pirsa bavê min dike!**

B *(Tilifonege nede ban mêzege û dalligi xwey çirrêd) Dallge amûzam Diyar ha pişti xet, hiwalli bawgim pirsê*

C Fermo Diyarcan, çawa yî û malbat çawa ye?

C *Biferma Diyar gyan, çwîn î û binemalle çwîn in?*

A Baş im jinapê, sipas. Tu çawa yî?

A *Xas im memûjin, sipas. Tu çwîn î?*

C Sax bî Diyarcan, em jî baş in. Te xêr e?

C *Sillamet bay Diyar gyan, îme yş xas îm. Xeyr e?*

A Jinapê xwazgîniyên eta min a Nazê hatine. Bavê min dibêje bila kerem ke hetanî malê were!

A *Memûjin hatinese xwazmenîyi tatî Naz im. Bawgim iwîşêd eger we zametîd nyewd bew ta malliman!*

C Bila xêr be! Gava êvarê hate malê ez ê jê re bibêjim, bila êvarê were mala we. Diyarcan, min mereq kir; xwazgînî kî ne, ji çi kesî ne?

C *Xêr bûd! Wextêg êware hat ira mall iwîşime pê, tager êware bad ira mallidan, Diyar gyan kwinckawew bwîm, çi keseylêg hatinese xwazmenî, kûreyin?*

A Diya min dibêje xalanên min in, lê ez wan baş nas nakim!

A *Dalligim iwîşê le xalliwanim in, emanêg xas nyenasiman.*

C Ez vir de wê de nizanîm, gunehê min stuyê malxweyên malê be ku wê ciwanikê neşewitînin. Baş bipirsîn bê ka kî ye, exlaqê wî çawa ye? Heyfa Nazê ye!

C *Min serim nyewd, gwinam we mili gewray mallidan bû, ki ê ciwane nesizîn. Xas bipirsîn bizanî kî ye, exlaqê çwîn e? Naz heyf e.*

A Baş e, ez ê vê yekê ji dê û bavê xwe re bibêjim.

A *Baş e, iye we dallig û bawgim iwîşim.*

C Kîjan xêr be bila Xwedê wê bîna pêşiya Nazê.

C *Her çê xeyr bû Xwida ewe barêdew rê Naz.*

A Gelek sipas amojîne, bi xatirê te!

A *Fere sipas memûjin, binîşe xweş.*

C Bi ser çavan, silavên min ji malbatê re bibêje!

C *We bani çew, le binemalle sillam biresin.*

A Li ser çavan!

A *We bani çew!*

Awireke kurt li ser devoka feylî ya zaravayê kelhurî Umîd Demîrhan

Pêşek

Ev demeke dirêj e ku kurdên feylî di nava civaka erebên Îraqê de dengê xwe bilind dikin; çand û devoka xwe berhev dikin. Divê bê zanîn ku devoka feylî ne tenê li Îraqê herwiha li hinek bajarên rojhilatê Kurdistanê jî tê axaftin. Bi rastî bingeha feyliyên Îraqê jî Lûrîstan, Îlam, Xuzistan û Hemedan e. Piştî ku referandûm li Herêma Kurdistanê hate lidarxistin gefên DAIŞ, Hikûmeta Navendî ya Îraqê û Heşda Şeibî jî li ser vê civaka kurd zêde bûn. Min lêkolîneke berfireh li ser malper û çavkaniyên feyliyan kir, di dawiyê de min agehiyên berdest kurt kirin û ev gotar derkete holê; hêvîdar im ku bi kêrî zimannasiya kurdî were. Min di vê lêkolîna destpêkî de ji çavkaniyên berdest dîrok û hiyerarşiya civakî ya feyliyan berhev kir; paşê rêzimana zaravayê feylî nirxand; di dawiya dawîn de jî min çend numûne ji gotinên pêşyan pêşkêş kirin.

1. Dîrok:

Li gorî destkeftinên arkolojiyê, destpêka dîroka herêma Luristan, Îlam, Xuzistan, Kirmaşan û Hemedanê heta 3000 sal berî zayînê diçe ku piştî belavbûna îslamê (sedsala 7an) artêşa ereban dest datîne ser Keyaniya Îlamê. Ji sala 1100î heta 1596an herêma Luristanê jî aliyê Atabegan ve hatiye rêvebirin; piştî wê heyamê jî waliyan heta sala 1927an serdestî li herêmê kirine. Di dawiyê de pehlewiyan herêm bi hukûmeta navendî ve girêdane û dest bi bişivandinê kirine. Feyliyên ku di nava Îraqê de mane jî rastî bişaftineke tûjtir û enfalan hatine. Ebas Silêman Smayîl, di berhema xwe ya bi navê "Tarîx Kurdi Feylî Le Iraq" de dîroka kurdên feylî yê li Îraqê bajar bi bajar nîşan dide ku di qada xwe de yekane ye.

2. Hiyerarşiya civakî ya feyliyan

Civaka feylî li gorî pergala berjêrkî ya êl, tayfe, tîre û malan (xanwaran) ava bûye. Di her êlekê de tayfeyek an jî zêdetir tayfe cih digirin; her wiha di bin banê her tayfeyê de tîre û mal hene.

Êla Xizil: Ji 4 tayfe (**Semşîwend, Xezerwend, Murşîwend, Qulîwend**) û 27 tîreyan pêk tê: **Şemsîwend:** *Sereble, Zencîre Elya, Zencîre Siflî.* **Xezerwend:** *Çişme Reşîd, Çişme mahî, Kelecû, Çişmepehn, Gilîgilî, Mîrzabêgî, Elîabadi Wesetî, Elîabadi Elya, Sipîdxanî Elya, Sipîdxanî Siflî.* **Murşîwend:** *Serab Karzan, Qenatabad, Xan perî, Cilge Çişme Kemûle, Beraftab Karzan, Serçaqay Nisar, Serçaqay Beraftab.* **Qulîwend:** *Cancan, Kulkul, Pişte, Seyid Nezerî Siflî, Baba Muradî, Seyid Nezerî Elya, Kidme.*

Êla Melikşahî: Ji 13 tayfe û 21 tîreyan pêk tê: **Geçî:** *Ema, Çem Girdegan, Seyid, Kulkul.* **Xemîs:** *Şikerbêg, Pil Şkeste, Gul Cume.* **Kilewend:** *Kilek, Şamle.* **Resîlewend:** *Ban Babaxan, Kilaçik.* **Bawlek:** *Dilguşa, Baçe.* **Xelîwend:** *Xelîwend.* **Karîwend:** *Qefarî.* **Qeytûn:** *Qeytas.* **Kazim Bêg:** *Bawe.* **Baryab:** *Baba Mîr Mihemed.* **Bawe:** *Bawe.* **Simetik:** *Tîre Guzerî.* **Xûzîwend:** *Xûzîwend.*

Êla Huliylan û Zerdelan: Ji 5 tayfeyan pêk tê: **Balawend, Zerdelanî, Tirhanî, Celalwend, Osmanwend.**

Êla Şûhan: Ji 8 tayfe û 19 tîreyan pêk tê: **Seferkilî:** *Seferkilî.* **Belûç:** *Belûç.* **Şeref:** *Şeref.* **Qeytûl:** *Muhsin, Ebdullah.* **Kawirî:** *Qulî, Albû Sifrî, Seyide, Kerem Bawe.* **Felek:** *Xelîfe, Qadirwend.* **Kilaywend:** *Berxudar, Murqzar, Kûr Kûr, Sûzî, Qulam, Şimîn, Zulfeqar.* **Kûhrû Bawe:** *Werbe.*

Êla Erkewazî: Ji 10 tayfe (**Kurdel, Mûrt, Miysem, Qeytûnî, Mîr, Mûme, Qirûşwend, Biy, Melikşûwend, Karşûwend**) û 16 tîreyan (*Awaze, Mûrtî, Banwîze, Gilecay, Enarek, Teng Hemam, Ban Serd, Daşken, Çem Jîye, Cehenimabad, Milîsa?, Mehmûd, Çişme Surx, Cûwar, Taq Tawî, Burc Elî.*) pêk tê.

Êla Iywan: Ji 2 tayfe 36 tîreyan pêk tê: **Ban Sîrî:** *Çişme Sifîd, Çala Hîcî, Gaw Sewar, Birzuwan, Zilan Siflî, Firzge, Elfûze, Xûwaban, Zilan Elya, Derge, Kul Kul, Majîn, Hilşî, Kûr Xurrem.* **Çûlek:** *Serteng, Nerkisî, Cifte, Kilan, Çihilzihî, Can Elî, Çûlek, Elîge, Ebîran, Mîr Elem*

Şah, Zirne, Şale Şûrî, Tirin, Keli Cûb, Çûwa Mahî, Wît, Nerxan Siflî, Kipne Kiran, Xûran, Ismailî, Şurabi Xirman Babagîr, Mîwamane.

Tayfeyên ku derveyî pergala êlan dimînin jî hene; lê hinekên wan tîre ne:

Muradxanî (*Şehryarwend, Cabirwend, Memesîwend, Nasir Elî, Îlbêgî*), **Şikerbêgî** (*Destî, Qeytûlî, Bazgîr, Yasî*), **Suliyman Xanî** (*Zergûş, Memesîwend, Mal Milayî*), **Dînarwend, Kayid Xurde, Cabirwend, Zwîrî, Elî Şerwan** (*Darawend, Hêrwend, Çiraxwend, Seferwend*), **Kilkûh, Dûst Eliwend, Hêwerî, Qutbedîn, Miral, Ehmed Cinî, Çap Derwend, Memûs, Bapîrwend, Kûliwend, Şehreke, Papî, Beresbî, Nasredîn, Îsawend, Cûgî, Seyid Selahedîn, Cabirî, Balewend, Goran, Şêx Dar Belût, Xezarwend, Seyid Fexredîn, Mirawizrî, Çûqulî, Ibrahim Qetar, Pîracinî, Gulî Gulî, Newrûzwend, Kirkîcinî, Kaka Elî, Memî, Kurd Elî, Mûsî, Zengene, Malîman, Kaka, Kilaway, Sakî.**

Li gorî lêkolîneke Hîwa Zendî ya ku zanyariyên xwe spartine Mihرداد Izadiyî bajar û herêmên sereke yên feyliyan ev in:

Herêm	Bajarê herî mezin
Cûdîkan	<i>Dirêşehr</i>
Pale	<i>Bedre, Îlam</i>
Lekistan	<i>Birûcerd, Nehawend</i>
Kelhur	<i>Mendelî, Harûnawa</i>
Mayî	<i>Kirmaşan, Kengewer, Hemedan</i>
Goran	<i>Xaneqîn, Qesra Şîrîn</i>
Gerûs	<i>Qurwe, Bîcar</i>

Rêzimana feylî

j. 1. Alfabe

Tîp	Feylî	Kurmancî
A, a	agir, ayim	agir, mirov
B, b	bar, bal	bar, mil
C, c	cûwan, cî	ciwan, cî
Ç, ç	çeft, çew	çewt, çav
D, d	dar, dalig	dar, dê
E, e	encîr, eger	hêjîr, eger
Ê, ê	êware, rê	êvar, rê
F, f	firye, fîl	pir, fîl
G, g	gîran, gep	gîran, gir (mezin)
H, h	heşt, hewsâ	heşt, hevsû (cîran)
I, i	incik, imsal	kinc, îsal
Î, î	îla, sîr	li vir, sîr
J, j	jan, jin	jan, jin
K, k	kew, kawir	kew, kavir
L, l	liç, lifane	lêv, cot (cêwî)
M, m	mar, mal	mar, mal
N, n	nan, nixan	nan, neynûk
O, o	kome, more	kom, xeleqa cîvatayê
P, p	pa, pwîl	pê, pere û pûl
Q, q	qert, qewîn	qerz (deyn), qelew
R, r	rê, ras	rê, rast
S, s	sa, sal	sî, sal
Ş, ş	şan, şar	navmil, bajar
T, t	taze, tek	teze, yekane (tek)
U, u	kur, kul	kur (law), kurt
Û, û	kûr, kûl	kor, sermil
V, v	gîv, mîdver	çap (berahî), ask (karxezal)

W, w	waran, wehar	baran, bihar
X, x	xalû, xaw	xal, xew
Y, y	yek, ye	yek, ev
Z, z	zêw, zûr	zewîn (xak), zor (dijwarî)
XW, xw	xwer	tav
WÎ, wî	kwîye, rwî	çiya, rû

5. 2. Hejmar:

0 hwîç/sifr	26 bîsûşêş
1 yek	27 bîsûheft
2 du	28 bîsûheşt
3 sê	29 bîsûnwîye
4 çîwar	30 sî
5 penc	31 sîwyek
6 şeş	32 sîwdu
7 heft	33 sîwsê
8 heşt	34 sîwçîwar
9 nwîye/nu	35 sîwpenc
10 dîye/de	36 sîwşeş
11 yanze	37 sîwheft
12 diwanze	38 sîwheşt
13 zîyade/siyanze	39 sîwnwîye
14 çîwarde	40 çil
15 panze	50 penca
16 şanze	60 şes
17 hevde	70 hefta
18 hîjde	80 heştta
19 nûzde	90 newed
20 bîs	100 sed
21 bîsûyek	1000 hezar
22 bîsûdu	10,000 dîye/de hezar
23 bîsûsê	100,000 sed hezar
24 bîsûçîwar	1,000,000 mîlyon
25 bîsûpenc	

3. Daçek:

Kurmancî	Feylî
derbarê, derheqê li jorê li dû, li pey dor û ber, dorhêl wekî, mîna	derbarê, e mil, le mil ban, le ban, le jwîyer, le rwî dwîya, dima dewr u wer as, çwî, cûr, fen, lêwa, asa, asay, baz, enehû, wek, wêne, wegine
li ji ber ku, çûnku, ji dest ..., li ser ..., li jêr	le erê ye, çunke, we bûne, ese, çwîn, le des ..., le ser ..., le ban ...
beriya, berî, ji ber li pişt li jêr	berce, werce, jeywer, werîn pişt, piştî ser le jîr

li nav lê, lêbelê bi li dor, li nêzikî jêr, li xwarê dema... li dûr ji bo, seba ji li hundir, li nava li pêş, li ber ji dêla, ji ber ... ve kêlek, nêzik, tenişt li pêşberî ..., li hemberî ... li dijî... li derve ta, heta berê ber bi li ser bi riya/destî... bi, pê bê, bêyî	nawnwî, nawbeyn, nawan, tekewî imca, inca, belam we nizîkî, dewri gird, ilayet xwar, hwar, war hen hen, keran dûr le erê le, de, je, ej, we, elê, ve naw, le naw, derûn le nûwa, le werawer le/we catî, le/we cî, sing, ewcî nizîk, dem, dwî, qere, le şan dij, diş, zit, zêz, doceyl der, le der ta, heta, şera, tenanet werc le, berc le werew, erê, rwî we, serew, sû ban, ser le rê, we rê wel bî, bî dîn
---	--

3.4. Cînavk

3.4.a. Cînavkên xwerû

Kurmancî	Feylî	Mînak
ez tu ew	me, min, mi tu, ti, tun, tin we, ew, ewe	<i>Me xweşal im.</i> <i>Tu xweşal id.</i> <i>We xweşal e.</i>
em hûn ew	îme, îmne îwe wane, ewan, ewane	<i>Îmne xweşal îmin</i> <i>Îwe xweşal in</i> <i>Wane xweşal in</i>

3.4.b. Cînavkên tewandî:

Kurmancî	Feylî	Mînak
min	me, min, mi, -m, -im, - gem, -egem	<i>rêm, malim, rêgem, malegem</i> <i>(riyeke min, maleke min, riya</i> <i>min, mala min,)</i>
te	tu, ti, tun, tin, -d/-t, -id/-it, - ged/-get, -eged/-egey	<i>Biderê me/Biderê pêm. (Bide</i> <i>min.) Darê tu/Darê pêd. (Da</i> <i>te.) rêd, malid, rêged,</i> <i>maleged (riyeke te, maleke</i> <i>te, riya te, mala te)</i>
wî, wê	we, ew, ewe, -y, -ê, -gey, - egey	<i>Biderê we/ew Biderê</i> <i>pê(y). (Bide wî/wê); rêy,</i> <i>malê, rêgey, malegey (riyeke</i>

me	îme, îmne, -man, -iman, -geman, -egeman	<i>wî/wê, maleke wî/wê, riya wî/wê, mala wî/wê</i> <i>Biderê îme/Biderê pêman. (Bide me.); rêman, maliman, rêgeman, malegeman (riyeke me, maleke me, riya me, mala me)</i>
we	îwe, -dan -tan, -idan/-itan, -gedan, -egedan/-egetan	<i>Darê îwe/Darê pêdan. (Da we.); rêdan, malidan, rêgedan, malegedan (riyeke we, maleke we, riya we, mala we)</i>
wan	wane, ewan, ewane, -yan, -iyan, -geyan, -egeyan	<i>Biderê wane/Biderê pêyan (Bide wan); rêyan, maliyan, rêgeyan, malegeyan (riyeke wan, maleke wan, riya wan mala wan)</i>

4. Cînavkên xwedîtiyê:

Kurmancî	Feylî	Mînak
a/ê min	mine, mese, xweme	<i>Hin mine/mese, Hin xweme. (Ew a min e)</i>
a/ê te	tine, tune, wede, xwete	<i>Hin tine/tune, Hin xwede/xwete. (Ew a te ye.)</i>
a/ê wî/wê	wese, ewe, ewese, xweye	<i>Hin wese/ewe/ewese, Hin xweye. (Ew a wî/wê ye.)</i>
a/ê me	îmese, îmnese, xwemane	<i>Hin îmese/îmnese, Hin xwemane. (Ew a me ye.)</i>
a/ê we	îwese, xwedane, xwetane	<i>Hin îwese, Hin xwedane/xwetane (Ew a we ye.)</i>
a/ê wan	wanese, ewane, ewanese, eweyane	<i>Hin wanese/ewane/ewanese, Hin xweyane (Ew a wan e.)</i>

4. Cînavka vegerok:

Kurmancî	Feylî	Mînak
ez/min bi xwe	xwem/wijim	<i>Me desmêt xwem edem/Me desmêt wijim dem. (Ez alîkariyê/destekê didim xwe)</i>
tu/te bi xwe	xwed/xwet, wijid/wijit	<i>Tu desmêt xwed edeyd/Tu desmêt wijid deyd. (Tu alîkariyê/destekê bide xwe)</i>
ew/wî/wê bi xwe	xwey, wijê	

em/me bi xwe	xweman, wijman	<i>We desmêt xwey edad/We desmêt wijê dad. (Ew alîkariyê/destekê dide xwe.)</i>
hûn/we bi xwe	xwedan/wetan, wijdan/wijtan	<i>Îmne desmêt xweman edeymin/Îmne desmêt wijman deymîn. (Em alîkariyê/destekê didin xwe.)</i>
ew/wan bi xwe	xweyan, wijyan	<i>Îwe desmêt xwedan eden/Îwe desmêt wijdan den (Hûn alîkariyê/destekê didin xwe)</i>
		<i>Wane desmêt xweyan eden/Wane desmêt wijyan den. (Ew alîkariyê/destekê didin xwe.)</i>

3.4.e. Cînavkên şanîdanê:

Kurmancî	Feylî	Mînak
nêzîk yekjimar ev/vî/vê	nêzîk yekjimar eye, ye, ey	<i>Ye nexşey Kurdistan e, ey nexşe firye kwînese. (Ev nexşeya Kurdistanê ye, ev nexşe gelekî kevn e.)</i>
vir	eyre	<i>Nawi eyre Kirmaşan e. (Navê vir Kirmaşan e.)</i>
(h)a ev	haye	<i>Haye malegeman e ((H)a ev mala min e)</i>
nêzîk pirjimar ev/van	nêzîk pirjimar eyane	<i>Eyane kurd in, welî ye ingilîz e. (Ev kurd in; lêbelê ev ingilîz e.)</i>
dûr yekjimar ew/wî/wê	dûr yekjimar ewe	<i>Ewe dwîyetig e yan kurig e? (Ew lawek e yan keçek e?)</i>
wir	ewre	<i>Ewre nawî çes? (Navê wir çi ye?)</i>
dûr pirjimar ew/wan	dûr pijimar ewane	<i>Ewane kurgel xasêg in. (Ew lawên baş in)</i>

3.5. Navdêr

3.5.a. Zayenda navdêran:

Wekî devoka soraniyê, di devoka feylî ya zaravayê kelhurî de jî zayend nîn e. Lewre di navdêr û cînavkan de pêwistiya zayendî di nava hevokê de tê fêhm kirin; bi hêmayeke zimanî nayê nîşandayîn.

Kurmancî	Feylî	Mînak
jîn	jîn, banû, kêwanû	<i>Jinege bifam e.</i>
mêr	pîyag, merd, mîr	<i>Pîyage zûrdar e.</i>
keç	dwîyet	<i>Dwîyetege xweşal e.</i>
kur	kur	<i>Kurege cûwan e.</i>

3.5.b. Di navdêran de mêjer, nasî û nenasî:

Di devoka feylî de her navdêr bi sê şêweyan e: peyv, peyva nenas, peyva nas. Ji ber ku ev şewê di kurmanciyê de kêm e, divê ji bo têgihandina mijarê em mînakên bi inglîzî rave bikin. Ji aliyekî din ve mêjera hinek peyvên pirjimar bi paşgira /-gel/ tê çêkirin: *temategel* (pirjimara temateyê/bacana sor).

Kurmancî	Feylî	Inglîzî
yekjimar kur keç rê roj	yekjimar kur dwîyet rê xwer	singular boy girl road sun
yekjimara nenas kurek keçek rêyek rojek	yekjimara nenas kurig dwîyetig rêig xwerig	singular indefinite a boy a girl a road a sun
yekjimara nas kur keç rê roj	yekjimara nas kurege dwîyetege rêege xwerege	singular definite the boy the girl the road the sun
pirjimar kur(-an/-ên) keç(-an/-ên) rê(<i>riyan/riyên</i>) roj(-an/-ên)	pirjimar kurel dwîyetel rêel xwerel	plural boys girls roads suns
pirjimar nenas kurin(-nan/-nên) keçin(-an/-ên) rêyin(<i>rêyininan/rêyinên</i>) rojin(-an/-ên)	pirjimar nenas kurelig dwîyetelig rêelig xwerelig	plural indefinite some boys some girls some roads some suns
pirjimar nas kur(-an/-ên) keç(-an/-ên) rê(<i>riyan/riyên</i>) roj(-an/-ên)	pirjimar nas kurelege dwîyetelege rêelege xwerelege	plural definite the boys the girls the roads the suns

1. Asta rengdêran

Di feyliyê de asta rengdêran tenê bi şêweyekê tê nîşandan: rengdêr, rengdêr + -tir, rengdêr + -tirîn.

Rengdêr	Asta bilind berawirdkirinê	a Asta bilindtirîn a yekane
xweşhal (kêfxweş) çermig (sipî) kul (kurt)	xweşhaltir çermigtir kultir	yweşhaltirîn çermigtirîn kultirîn

1. Pirsiyarî:

Kurmancî	Feylî	Mînak
çawa?	çwîn?, seçe?, wez?	<i>Ye çwîn edê? (Ev çawa dibe?)</i>
çi?	çe?	<i>Tu çe ekeyd? (Tu çi dikî?)</i>
kî?	kî?, kam kes?	<i>We kîye? (Ew kî ye?)</i>
çima?, çira?	era?, era çe?, erê çe?, ji çe?, le çe?, le ban çe?	<i>Era hayde îra? (Tu çima li vir î?)</i>
li ku?, li kê derê?	kam la?, kûra?, kû?	<i>Hayde kû? (Tu li ku yî?)</i>
kengê?	kê?, key?	<i>Wane kê eyen? (Ew kengê tên?)</i>

3.8. Demên lêkeran

3.8.a. Dema borî:

	xwardin	nwîsîn	bwîn	xeftin
min	xwardim	nwîsam	bwîm	xeftim
tu	xwardîd	nwîsîd	bwîd	xeftîd
ew	xward	nwîsa	bwî	xeft
îme	xwardîmin	nwîsanin	bwîymin	xeftîmin
îwe	xwardin	nwîsan	bwîn	xeftin
ewan	xwardin	nwîsan	bwîn	xeftin

3.8.b. Dema niha û dema bê:

Di her du deman de jî lêker eynî ye; lêbelê peyva **îmrû** û **sû** (*îro* û *sibê*) tên pêşiya lêkerê û bi vî awayî dema pêkhatina tevger û bizavê diyar dibe.

	xwardin	nwîsîn	bwîn	xeftin
min	exwem	enwîsim	îmrû hesem sû ewim	exefim
tu	exweyd	enwîsid	îmrû hesed sû ewid	exefid
ew	exwed	enwîsêd	îmrû hesey sû ewêd	exefêd
îme	exweymin	enwîsîmin	îmrû heymin sû ewimin	exefîmin
îwe	exwen	enwîsin	îmrû hesin sû ewin	exefin
ewan	exwen	enwîsin	îmrû hesin sû ewin	exefin

4. Çend numûne ji devok û çanda feyliyan: Gotinên pêşiyên

A

Agir ki keftew, terr u hişk neyrê./Agir ku pê ket, ter û hişk ji hev naqetîne.

Aqil we îşare, nezan we kutek./Biaqil bi îşaretê, nezan bi kotekî.

Asin we jengi xwey darizyêd./Hesin bi zenga xwe dirize.

Aw le yê cî bimêni genyê./Ava ku li cihekî bimîne genî dibe.

Axiri yarî ceng e, axiri dûsî dujmenî./Dawiya lîstinê şer e, dawiya hezkirinê dijminahî ye.

B

Bari çeft ta mal narisi. (Bari çeft we menzil nîyeçû.)/Barê çewt/takêş nagihêje malê.

Bawgim xas bû, daligim dwîyeti merdime./Bavê min baş be diya min jî keça mirovan e.

Bira erê rûji teng, tifeng erê rûji ceng./Bira ji bo roja teng, tiving ji bo roja cengê.

Bizin erê şewig, cî xwey xweş keyd./Bizin ji bo şevêkê jî cihê xweş çêdike.

Bîla barim xalî bikem, ewsa bwîş encîre ya enare./Bihêle barê xwe vala bikim, paşê bipirse ka hêjîr e yan hinar e.

C

Ceng rewyadew, çilmin we şûni çû gerdê./Şer qediyaye, gêjo teze li şûna çekan dinêre.

Ceng kirdin xastir le betala bwîne./Şerkirin ji betalmayînê çêtir e.

Cûwanî pirri gul e, eger bizanî; pîrî bari xem e, eger bitwanî./Ciwanî tijî gul e, heke bizanî; pîrîtî barê kulan e, heke bikaribî.

Cahil kûr e, xeyr u şerr xwey le yekew nîyekey./Nezan kor e, qencî û nebaşiyê ji hev naqetîne.

Ç

Çill kes le naw işkeftwîn, gurg xwardeyan./Çil kes li hundirê şkeftekê bûn, gurekî ew xwarin.

Çiraxig we mal rewas, we mescid heram e!/Çiraya ku li malê rewa ye, li mizgeftê heram e.

Çi rûjê wefir bû, ew rûje zimsan e./Kîjan rojê berf bibare, ew roj zivistan e.

Çiştê ki le mal mîr fires, nan u pîyaz e./Tiştê ku li mala mîr biha ye, nan û pîvaz e.

Çime bawan tekew derim; xemi dinya kefte serim./Çûme malbavanê rehet bikim, xema dinyayê kete serê min.

D

Der malid bûwes, hewsaneke diz./Derê mala xwe bigire, cîranê xwe neke diz.

Der merdim nekut, derid kutin./Li derê xelqê nede ku li derê te nedin.

Dalig her meşkeyg bijenê, dwîyetîş jenêd./Dê her meşkê bihejîne keça wê jî dihejîne.

Dwîr le şitir bixef, xaw helpele neywn. (Le şitir dwîr bixef; xaw helpele newîn.)/Dûrî hêştiran razê, di xewê de kawisan nebîne.

Dêanê ki êşya, kîşya./Diran ku êşya, tê kişandin.

E

Eger hîçî nîyezani; gûçan helgir eray şûwanî./Heke tiştêkî nizanî, şivekê hilde ji bo şivaniyê.

Eger Îsa new; Eger Mûsa new; Xuda xudadarî xwey keyd./Heke Îsa û Mûsa nebin jî, Xwedê dîsa xwedatiya xwe dike.

Eger le çeqel bitirsyam, mamiir nîyenyamew./Heke ji çeqelan bitirsiyama, min mirîşk xwedî nedikirin.

Eger zûwan bilê, ser selamet e./Heke ziman bihêle ser silamet e.

Er bedgû newî(w), mîye u gurg de yey ca aw xwen./Heke bedgo (xêrnexwaz) nebûna mîyê û gurî dê ji cihekî av vexwara.

Ê

Êware bixef, axir dinyas; şewekî elis, ewel dinyas./Êvarê razê dawiya dinyayê ye, şefeqê rabe destpêka dinyayê ye.

F

Fêrege fêrê meke; eger kirdî têrê bike./Fêrbûyî fêr neke, heke te kir jî têr bike.

G

Ga bar kuşêdey, merd (pîya) hamal./Ga bi baran, mêr bi hemaliyê tê kuştin.

Gurg çwîzanê qîmeti qatir çen e./Gur çî dizane bihayê hêstirê çiqas e.

Gûşt hersey giran e, nexwardinî erzan e./Gava goşt biha be, nexwarin erzan e.

Gîya we cî sextew mînê./Giya li cihê sext dimîne.

Gûz werawer gûz, xurma binerxi rûj. (Gûz we nirxi gûz, xurma we nirxi rûj.)/Gûz beramberî gûzan, xurme bi nîrxê rojê.

H

Hemam we pif germew nîyew./Hemam bi pifê germ nabe.

Heya tikêge; (Er) tikya, şermê nîyemînêd./Şerm piçek e, heke rijiya tiştêk namîne.

Heq bizini hil we lay bizini şaxdar nîyemênê./Heqê bizina kol (bêqiloç) ji bizina qiloçdar re namîne.

Heyadar le heyay xwey tirsê; biheya wişê lêm tirsê./Şermok ji rûmeta xwe ditirse, bêşerm dibêje: Ji min ditirse.

Hizar dûs kem e, yê dişmen fires./Hezar dost kêmin, dijminek pir e.

Her çê heq e, wişk u req e./Her çî heq e, hişk û req e.

I

Imrû le min e, sûwa le tin e./Îro li min e, sibê li te ye.

Î

Î mirîje, rêy dirîje./Yê ku mûstang (morî) e, rîya wî dirêj e.

Î xer e new xerêtir; palanê kem we rengêtir./Ev kerê han nebe kerekî dîtir, kurtanekî lê kim bi renekî dîtir.

Î dese we cî ew desege nîyewirrin./Ev dest li şûna destê din nayê qutkirin.

Î raw e eray rûwî ye./Ê ku nêçir e, ji bo roviyî ye.

Îra new îratir; î kene new, kenêtir./Ev der nebe, dereke din; ev bihar nebe, bihareke din.

J

Jin bennase, mêre karger./Jin bendnas e, mêr karker.

Jini bî şwî, kemçigi bî dwî./Jina bi şû (mêrkirî), kevçiyê bi boçik e.

Jinê xêz bixerey çem, dawanê terr nîyew./Jina zana biavêjî çêm, tûmanê wê şil dernakeve.

Jin le mwîş tirsê, mwîş le pişî, pişî le sey, sey le pîya u pîya le jin./Jin ji mişkî ditirse, mişk ji segî, seg ji mirovî, mirov ji jinê.

Jin nîyeçûde pişti bira; çûde pişti şwî./Jin naçe piştî birayî, diçe piştî mênê.

K

Kase erê kû eçê, we şûn kuç le./Kîso bi ku de diçe, şûna ku kevir lê.

Kem buxwe, hemîşe buxwe. (Kem bixwe, dayim bixwe.)/Kêm bixwe her tim bixwe.

Kûre xweş e? Ewre ki dil xweş e!/Kî der xweş e, ew dera ku dil lê xweş e.

Kem-beş bwîd, bê-beş newîd./Kêmpar be, bêpar nebe.

Kîyerdi jîri werr; Ya werr dirrê, ya zig xawini werr./Kêra di ber de, yan ber didirîne yan jî zik.

L

Le nûkase [kûkîse] qert neke; eger qert kirdî, xerci neke./Ji tezedîtîyan deyn neke, heke deyn dikî jî xerc neke.

Le qatir pirsîn kî bawgide? Wet esp xalûme! / Ji qantirê pirsîn: bavê te kî ye? Got: Hesp xalê min e.

Laney mûrî (mirwîj) we şewnimê wêran e. / Lana moriyê bi dilopekê xera dibe/dişehite.

Luqmey qewî hem dem dirrêd hem qing dirrêd. / Pariyê gir hem gewrîdir e hem qûndir e.

Le cwîye direw bike ta newbey genim tîyê. / Cê biçine, heta ku dema gênim hat.

M

Malid eger le şîşes, kuçig mexe le hewsa. / Heke mala te ji şûşeyê be, keviran nevêje cîranan.

Margezyag le ben sîye we çermig rixi eçi. / Margestî li hinda bendê sipî û reş re derbas nabe.

Miymûn netwanist bireqsi, wet zêwege çeft e. / Meymûnê nikaribû bireqise, digot: erd ne rast e.

Me wîşim nêr e, ew wîşê bûşey. / Ez dibêjim: nêr e; ew dibêje: bidoşe.

Mar guna keyd, tawanê marmwîlig deyd. / Mar sûtî dike, margîse cezayî dide.

Mamir aw xwey rwî le Xuda keyd. / Mirîşk avê vedixwe, li ser xwe re li Xwedê dinêre.

Manga we dizîyew kel girê we aşkira zayid. / Çêlek di dizî avis dibe, bi eşkere dizê.

N

Nanxwerê sifredirr. / Nanxurê sifredirandî.

Nicaset çû beyde lê, bûy bedtir bû. / Gemarê çiqasî tev bidî, bîna wê ewqasî genî dibe.

Ne ewqere şîrîn bû, qwîtîd ben; ne ewqere tîyel bû, tifîd biken. / Ewqasî şîrîn nebe ku te bixwin, ewqasî tehl nebe ku tûyî te bikin.

Nîyezanim u nîyetwanim, deway derd e. / Nizanim û nikarim dermanê derdan e.

P

Padarege bigir, bîpage we cas. (Padar bigir bîpa wil ke.) / Pêdaran bigire, bêpê li cihê xwe ne.

Peletê (peletig) we milew bwîye, xew (xaw) nemenîye. / Kesê ku bend di stûyî de, nikare razê.

Penê ki we erzan le des bîyeydê, we giran senîdi. / Penda ku bi erzanî ji dest diçe bi giranî tê standin.

Q

Qisey ras ya le minal bişnew ya le şêt. / Gotina rast an ji zarokan an jî ji dînan bibihîze.

Qiseyg le bini sî u du dêan dirat, sî u du kes ejnewêdê. / Gotina ku ji nava sî û du diranan derhat, wê bigihêje sî û du merivan.

Qert bike, jin bixwaz; qertege deydew, jinege we cas. / Deyn bike û jinê bixwaze, deynî bide û jinê bihêle.

Qesaw le hewli pî ye; bizin le hewli pûs. / Qesab kete heyra goşt, bizin ketiye heyra can.

Qewr-ken bizanisya key mirê; qewrig eray xwey kenjad. / Gorkol bizanibûya dê bimire, dê ji xwe re jî gorek bikola.

R

Rûwî we kunawa neçî, hejigê besa dwî xweyew. / Rovî nediçû kunê, hejek jî bi boçika xwe ve girêdida.

Resin birryey, çûwar ser pêa key. / Bendekî bibirî, çar serî jê derdikevin.

Rê diz yekêge, rê malxawin hizar. / Riya dizan yek e, riyên malxweyan hezar in.

Rîşî temakar ha qingi muflis. / Rihê timakaran di qûna muflisan de ye.

Ras biçû we hakim meçû; kem bixwe we hekîm meçû. / Rast here, neçe ber hakimân; kêmbixwe neçe ser hekîman.

S

Saz we heway zemanê jenê./Saz bi heway zemanê tê lêdan.

Sirrid lay yekê bine, pirsid lay hizar./Sira xwe bide yekê, ji hezar kesê bipirse.

Sûk biçû, silamet bewrew./Sivik here, silamet vegere.

Sed bertîl, qerzig pasa nîyekey./Sed bertîl deynekî paş ve nakşîne.

Serim bişkin, nîrxim neşkin./Serê min bişkîne, qedrê min nexîne.

Ş

Şikar we şûn kuşeyd./Nêçîr li şûnê tê kuştin.

Şêri naw wêşe nêr u ma neyrê./Şêrê nav mêşe, ne nêr e ne jî mê ye.

Şewal eray serdî u germî nîye./Şal ne ji bo serma û germê ye.

Şimşêri xas le qilaf nîyemînê./Şûrê qenc di kalên de namîne.

Şitir xawê dwîni, şitirelewan xawê./Hêştir xewnekê dibîne, hêştirvan xewnekê.

Şewal dirryay caw dwînêde (le) xaw./Şaldiriyayî, di xewnê de qumêş dibîne.

T

Ta cû teng e, biperri./Heta ku cihok teng be, baz de.

Tiway xwed binasî? Temaşa camek bike./Dixwazî xwe nas bikî, li awêneyekê binêre.

Tu eger lawelawe zanî, xwed era xawdaw nayî?/Heke tu loriyan dizanî, çima xwe ranazînî?

Ta rûwî qewale da des, kewL u pûsê kenîn./Heta ku rojî miqaweले bi dest xist, çerm û postê wî gurandin.

Tancî wexti şikar gwîyê tîyê./Wexta nêçîrê guyê tajiyyî tê.

W

We desi xwem, agir nîyame qiji xwem./Min bi destê xwe agir berda porê xwe.

We rûwa eyjin: Kî şahid tune? Eyji dumim./Ji roviyyî pirsîn: Şahidê te kê ye? Got: Dêla min e.

Wetne pişî gwîyeged dermane, çwî şardêwa./Ji pisîkê re gotin gûyê te derman e, çû û veşart.

We meclis çîn asan e, elsanê giran e./Çûyîna meclisê asan e, hiştin giran e.

Wa le kuçig çîştê nîyewey./Ba tiştêkî bi keviran nake.

X

Xuda genim diris keyd, xetê neyde beynîyan./Dema ku Xwedê genim afirand, xêzek danî navberê.

Xan le xanim e./Li pişt mîrî jinek heye.

Xwem hwîç nîyim, xalûm minêde şêr./Bi xwe hîç im, xalê min mîna şêran e.

Xwey dirrêd u xwey dwîrnêd./Bi xwe didirîne, bi xwe didirû.

Xas bû, xwem kerdenî; xiraw bû Xuda kerdenî./Baş be: min kiriye; xerab here: Xwedê kiriye.

Y

Ya pişt pirr, ya mişt pirr./Yan pişt xurt, yan mist (pere) xurt.

Ye rîş u ye qeyçî./Ev rih û ev meqes!

Yekê agir çwî le malê, yekêtir melwîçig we pê birşan./Agir bi mala yekê ketibû, yekê din hêkerûn li ser wî agirî dipeht.

Z

Zigi wirsî xwîn key./Zikê birçî xwîn jê tê.

Zimsan yey şew bimînê, kari xwey keyd./Zivistan bi qasî şevêkê bimîne jî, dê karê xwe bike.

Zig deyde çeqû./Xurê zik kêrek e.

Zêw sext e, ga we ga tawan girê./Erd hişk e, ga sûc diavêje stûyê gayê din.

Çavkanî:

Seywan Kamber, Kurdish proverbs and sayings in Feylî dialect, 2005; feyli.se

Hîwa Zendî, Muqterehun li'l-Kitabeti bi'l-Lehçet'il-Feyliyye, Hewlêr, 2007, weşana Yekitiya Kurdên Demokrat ên Feylî, r. 11; feyli.se/images/PDF/HiwaZandi1.pdf

Hîwa Zendî, Nusanîn We Zaravey Feylî, kuti duhemîn we wekarhînanî tîpi latînî, feyli.se/images/PDF/HiwaZandi2.pdf

Ibrahîm Cîhanbexş, Wişekan Feylî (Ferhenga Feylî), çapxaneyê Seywan, Xaneqîn, 2015.

Ebas Celîliyan, Ferhengî Başûr Taybet Be Nawçekanî Kirmaşan, Îlam û Lûristan, Enstîtuya Kelepura Kurdî, Hewlêr.

Ebas Silêman Smayîl, Tarîx Kurdi Feylî Le Iraq, Dezgay Roşnewîrî û Belawkirdinewey Kurdi Feylî Şefeq, elgerdanin: Şoriş Şawaz.

feyli.se (dema tikandinê, 07.04.2018; 18:01)

gilgamish.org (dema tikandinê, 07.04.2018; 21:09)

Kurdên Kêmnas: Lek

-Lêkolîneke kurt li ser reh, erdnîgarî, çand û zaravayê lekî-

Misefa Baqirî Aşina

Umîd Demîrhan

Pêşek

Ji bo naskirina reh, dîrok, ol, çanda “*lekan*” û zaravayê lekî divê mirov:

6. Hay jî dîroka gelên îranî û dîroka kurdên berê hebe.
7. Ayînên wekî mîtrayî, dêwperestî (dîwîsna) zerdeştî, manewî, mazdekî kê-m-hindik nas bike.
8. Her wiha derheqa zimanê pehlewî, eşkanî û pehlewîya sasanî de agehdar bibe.

Mixabin heta niha derheqa kurdên lek de lêkolîneke berfireh a ku van xalan giştan nîşan bide nehate amadekirin. Zaravayê lekî, guhartoyeke esîl a zimanê kurdî ye. Pêwendiya wê ya bi zaravayên kurdî yê din pêwendiya biratiyê ye ne ya bav û lawîtîyê.³⁹¹ Di vê xebatê de em ê derheqa zarava, erdnîgarî, wêje û çanda kurdên lek de hinek agehiyan bidin.

Nav

Ferhengên kurdî peyva “*lek*”ê wiha şîrove dikin: “*Lek, beşeke mezin a kurdan in.*”³⁹² “*Ji tiştêkî bi qasî sed hezarî re lek dibêjin*”³⁹³. Ferhengsaz û dîroknasên fars jî şîrove yekî wiha didin: “*Kurdên ku li Loristanê dijîn û bi zaraveyê kurdî diaxivin. Li der û dora Kirmaşan, Hemedan, Espehan, Kurdistan, Isfendabad, Çarkawa, Elîwerdî belav bûne.*”³⁹⁴ “*Lek yekîneyek e ku li Hindistanê tê bikaranîn û berginda sed hezarî ye.*”³⁹⁵

Zimannas û regeznas (etnolog) lekan wekî “*kurdên başûrî*” û “*şaxa çarem a kurdan*” tesnîf dikin³⁹⁶. Di nav kurdên başûrî de jî hinek zaravayên serbixwe (kelhurî û lekî) û devokên wan ên curecureyî (kirmaşanî, sincabî, feylî) hene. Her wiha ev kurdên başûrî li parêzgehên Kirmaşan, Kurdistan, Îlam û Loristanê dijîn.³⁹⁷

Erdnîgarî

Piraniya kurdên lek li rojhilatê Kurdistanê dijîn; lêbelê li temamiya Îranê, li hinek deverên Iraq û Tirkiyayê (Uzunyazi, Sakarya) jî belav bûne. Heke em cih û warên lekan li gorî eşîrên lek tesnîf bikin ji bo çend eşîran nexşeyê wiha derdikeve holê:

Loristan: *Pîranwend, Giranwend, Romanwend, Adînewend, Qiyaswend, Segwend, Îsawend, Poladwend, Bacilewend, Dalwend, Mumyawend, Ezdicwend, Azadbext, Îtîwend, Ehmedwend, Mîrewend, Şahînewend, Padrewend, Mûsawend, Biharwend, Hesewend ...*

Kirmaşan: *Zule, Kakewend, Terkaşwend, Celalwend, Xalwend, Qiyaswend, Celîlwend, Namîwend, Payrewend, Balwend, Hemewend, Hozmanwend, Ehmedwend, Kerem-Elîwend, Dînarwend, Humayûnwend, Mafîwend, Poladwend, Salarwend ...*

391 Nîgahî be saxtarê fiil der goyişê lekî, Menûçehr Teşekkurî – Seyîd Arman Huseynî Abbarîkî

392 Ferhengê Başûr, Ebas Celîliyan (Ako), r. 952

393 Ferhengê Hejîr, Hejîr Ewdilâhpûr, c. 2, r. 202

394 Luxetnameyê Dehxuda, peyva “lek”

395 Tarîxê Cehanguşayê Nadîrî, r. 318

396 The Iranian Languages, G. Windfuhr, Routledge, 2009, r. 587; Encyclopaedia of Islam, V. Minorsky, “Lak”; Die iranischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte, Rüdiger Schmitt, r. 77

397 Les dialectes kurdes méridionaux Étude linguistique et dialectologique, Ismayîl Kemandar Fettah, Collection Acta Iranica, éditions Peeters, Louvain, 2000, r. 55 -62

Hemedan: *Çardolî, Zule, Terkaşwend, Mûsawend, Zend, Qiyaswend, Celîlwend, Kakewend ...*

Îlam: *Balwend, Kuşwend, Qiyaswend, Giranwend, Bêjinwend, Abdamanî, Deştîwend, Dînarwend, Humayûnwend, Xenîwend, Rêzwendî, Xêrwend, Xidirwend, Dalwend, Balawend, Kerem-Elîwend, Zeynelwend, Segwend ...*

Kirman: *Menûxan, Suhrayîwend ...*

Fars: *Şebankare, Zend, Zule, Rehîmî, Winda ...*

Xûzistan: *Giranwend, Pişkohî ...*

Qezwîn: *Qiyaswend, Kakewend ...*

Mazenderan: *Kakewend, Qiyaswend, Xacewend ...*

Tehran: *Qiyaswend, Bîranwend, Hudawend ...*

Her wiha li deverên **Xoresan, Gulistan, Simnan, Isfahan, Qum, Zencanê** jî hejmareke kurdên lek heye.

Li rojhilatê Kurdistanê piraniya lekan li bajarên Sehne, Kirmaşan, Dilfan, Kengawer, Çemçemal, Heresîn, Nûrabad, Xuremabad, Eleşter, Dînewer û Asimanabadê dijîn.

Kesayetên navdar

Ji ber ku ev xebat lêkolîneke kurt e em ê nikaribin derheqa van kesayetên navdar de jînenîgariyan binivîsin. Her wiha me tenê hinek kesayetên dîrokî nivîsîn û qala navdarên dema nêzik – hemdem jî nekir. Ji wan navdaran çend kes:

Hermizan³⁹⁸ (serfermandarê artêşa sasanîyan, sedsala 7em)

Pîrozê Nihawendî³⁹⁹ (kujerê Umerê Xetab, sedsala 7em)

Baba Tahirê Hemedanî (sedsala 11em)⁴⁰⁰

Kerîmxanê Zend⁴⁰¹ (1705 – 1779) û sulaleya wî ya ku Mîrîtiya Zendê li Îran û Qafqasê ava kirine

Sadiqê Nihawendî⁴⁰² (kujerê şahê qacarî Mihemedxanê Qacarî, 1796)

...

Wêje

4. 1. Wêjeya nivîskî:

Çand û wêjeya gelên ku li Zagrosê dijîn hîna nehatiye berhevkerin û lekan jî para xwe ji vê xemsarî û bêxwedîtîyê wergirtiye. Dîsa jî hinek berhemên wan ên klasîk û hemdem hene:

Berzname; şahnameyeke lekî ye û ji ber destxetêke kevnare vê dawiyê hatiye çapkirin.

Dîwan, Şêx Emîr Zule

Kelam, Xan Elmas

Gulzarê Edebê Loristan, Isfendiyarxanê Xezenferî; berhevokeke hinek helbestvanên lek e.

4. 2. Wêjeya devkî:

Lekan bi meqamên “mûr” û “hûre”yê wêjeya xwe ya devkî heta roja îroyîn parastine.

Mûr cureyekî dengbêjiyê ye ku êş û azarên lekan bi awayekî xurt gihandine roja me. Demekê ji aliyê pergala Îranê ve hatibû qedexekirin.

398 <http://en.wikipedia.org/wiki/Hormuzan> (dema tikandinê 19.09.2013, 23.55)

399 http://en.wikipedia.org/wiki/Piruz_Nahavandi (dema tikandinê 19.09.2013, 23.54)

400 http://en.wikipedia.org/wiki/Baba_Tahir (dema tikandinê 19.09.2013, 23.51)

401 http://en.wikipedia.org/wiki/Karim_Khan (dema tikandinê 19.09.2013, 23.49)

402 http://en.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Khan_Qajar (dema tikandinê 20.09.2013, 00.08)

Hûre jî cureyekî dengbêjiya bêmuzîk e û bi bîst û du meqamên cihêreng tê xwendin. Tê gotin ku Avesta bi meqamên Hûreyê dihate xwendin û meqama “mahûr” (mad hûre) jî ji wir tê.⁴⁰³

Zarava

Îro zaravayê lekî li herêmên başûrê Kirmaşanê, bakurê Xuremabadê, Dilfan, Elşeter, Kuhdeşt, Rûmişgan, Pîrozabad, Pîranşehr, Sehne, Dînewer, Heresîn, Bêstûn, Kengawer, Mahîdeşt, Dereşehr, Helîlan, Abdanan, Nehawend, Pîrozan, Melayir, Mehmûdabada Şahîndijê, Çardawila Qurweyê, Dereçala Milkanê, Esedabad û li dorhêla Qûmê tê axaftin. Piraniya lekan li çar parêzgehên Loristan, Îlam, Kirmanşah û Hemedanê (Lekistan) dijî û gelheya wan der û dora 1.8 - 2 milyon kesî ye. Her wiha li çend bajarên bakurî, Şahîndij, Qurwe, Milkan, Kirman, Xûzistan, li der û dora Kerec û Tehranê jî bi awayekî belavbûyî dijî û gelheya lekên belavbûyî jî der û dora milyon kesî ye. Her çiças li başûrê Kurdistan û Iraqê gelheyeke lekî hebe jî bi lekî naaxivin, an bi erebî an jî bi kurmanciya jêrîn (sorani) diaxivin.

6. 1. Dengnasî

5. 1. a. Alfabe

Tîp: a, b, c, ç, d, e, ê, f, g, h, i, î, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, ş, t, u, û, v, w, x, y, z

Tîpên dengdar: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ş, t, v, w, y, z

Tîpên dengdêr: a, e, ê, i, î, o, u, û

Pevdeng (dîftong): xw, ng (nn) û uî (ü)

5. 1. b. Xwendîna Tîpan

tîp (deng)	mînaka lekî	wateya kurmancî
A a	amanc, ahû	armanc, ask
B b	bira, ballewan	bira, balafir
C c	ciwan, Cemall	ciwan, cemal
Ç ç	çawaşe, çîn	berevajî, çûn
D d	dulling, dillawer	kinc, wêrek
E e	eve, endam, esp	ev, endam, esp
Ê ê	êre, êse, Êran	êre, niha, Îran
F f	ferheng, fire, fil	çand, zêde, fil
G g	gistin, gurg, genim	xwestin, gurg, genim
H h	hwastin, hallû, hat	xwestin, xal, hat
I i	Kirmaşan, Şîne	Kirmaşan, Şîne
Î î	îmrrû, Îlam	îro, Îlam
J j	Jiyar, Jîna, Jîla	Jiyar, Jîna, Jîla
K k	Kurd, Kawe, kar	Kurd, Kawe, kar
L & LL / l & ll	lani kêr, ladar, -llanî,	herî kêr , piştgir, paşgira cihnişan
M m	merr, mar, Mad	şkeft, mar, Mad
N n	nazar, nerm, nizm	nazdar, nerm, nizim
O o	oy, Orim	oy, Brahîm
P p	pîr, pel	pîr, pel
Q q	Qesri Şîrîn, qaz	Qesra Şîrîn, qaz
R & RR / r & rr	Rûsem, ras,	Ristem, rast
S s	sercem, Sara, sizanin,	hemû, Sara, sotin
Ş ş	şaxewan, şinasiya, şêve	çiyager, nas, şêve
T t	teş, tate, teose	agir, ap, tasik

U u	urdek, umr, Umer	werdek, umr, Umer
Û u	ûner, ûxeş!	li wir, oxweş!
V v	visnê, varun	birçî, baran
W w	waran, waz	baran, vekirî
X x	xwêe, xene, xar	xwişk, ken, şûr
Y y	yarî, yes e, yabû	alîkarî, ew e, hêstir
Z z	zimsan, zûr, zuma	zivistan, zor, zava

uî (ü)	uînge	inge (giriye zarokan)
xw	xwezgall, xweşall	xwezila, xweşhal

6. Peyvnasî

2. a. Navdêr

*** Di zaravayê lekî de wekî zaravayê soranî û kelhorî zayend (cinsiyet) tune.

Navdêrên nas û nenas

<i>navdêra lekî (nas - yekjimar)</i>	<i>navdêra kurmancî (nas - yekjimar)</i>
pêa jin/jen	mêrik jin
kore / kurre Min / mi korem / kurrem dî. Ayil / awile hat. Jine çî.	kurik Min kurik dît. Zarok hat. Jinik çû.

<i>navdêra lekî (nenas - yekjimar)</i>	<i>navdêra kurmancî (nenas - yekjimar)</i>
jinê/jenê	jinek
awilê Awilê hat. Mi kurremê dî. Jinê çî.	kurikek Zarokek hay. Min kurikek dît. Jinek çû.

*** Navdêrên yekjimar û pirjimar

<i>navdêra lekî (nas - pirjimar)</i>	<i>navdêra kurmancî (nas - pirjimar)</i>
pêal jinel/jenel	mêran jinan
ayilel Ayilel hatin. Min korelem dî. Jinele çin.	zarokan Zarok hatin. Min kurik dîtin. Jin çûn.

<i>navdêra lekî (nenas - pirjimar)</i>	<i>navdêra kurmancî (nenas - pirjimar)</i>
jinelê/jenelê	jinin

Awilelê hatin. Mi kurrlemê dî. Jinelê çîn.	Zarokin hatin. Min kurikin dîtin. Jinin çûn.
--	--

Ravek (Izafe)

Di lekiyê de ji bo ravekan qertafa girêdanê /-i/yê tê bikaranîn û bi piranî wekî ku di nimûneyan de jî diyar e tu qertaf nayên bikaranîn:

raveka lekî	raveka kurmancî
(yekjimar û nas) mall mi / me des mi / me	mala min destê min
(yekjimar û nenas) Mall rengênê Şêr / şer duîrê	maleke xweşik bajarekî dûr
(pirjimar û nas) Mallel abadî / mallel dihatî Çêmel / çemel merdim	malên gund çavên mirovan
(pirjimar û nenas) merdim xas Dtel rengên / cwan	mirovine baş keçine bedew

raveka zincîrîn

des çepim rûz yekem e mange	destê min ê çepê roja yekem a mehê
ravek bi peyvên pirjimar	
Civunel (ciwanel / callel) şaristan gellingemun	ciwanên bajarê me yê mezin
ravek bi peyvên nenas (yekjimar)	
rûzê ej rûzel Jiyar	rojek ji rojên Jiyarî
ravek bi peyvên nenas (pirjimar)	
civunel verzişkar hatine meêdun(e ve)	Ciwanên werzişkar hatine meydanê.

5. 2. b. Cînavk

cinavkên kesane yên yekjimar

lekî	kurmancî
mi / min	ez (min)
to / tu	tu (te)
ew / eve	ew (wê / wî)

cinavkên kesane yên pirjimar

lekî	kurmancî
îme	em (me)
hume	hûn (we)
evane	ew (wan)

cînavkên xwedîtiyê yên yekjimar

lekî	kurmancî
hin (hên) mi	(y)a min / (y)ê min
hin (hên) tu (to)	(y)a te / (y)ê te
hin (hên) ew (evane)	(y)a wê, (y)a wî, / (y)ê wê, (y) ê wî

cînavkên xwedîtiyê yên pirjimar

lekî	kurmancî
hin (hên) ême	(y)ên me
hin (hên) hume	(y)ên we
hin (hên) ane (evane)	(y)ên wan

cînavka vegerok /xwe/ yekjimar

lekî	kurmancî
wijim	ez (min) bi xwe
wijit	tu (te) bi xwe
wijê	ew (wê/wî) bi xwe

cînavka vegerok /xwe/ pirjimar

lekî	kurmancî
wijmun	em (me) bi xwe
wijtun	hûn (we) bi xwe
wijun	ew (wan) bi xwe

**Divê bê zanîn ku gelek dever cînavka /wij/ê wekî /vij/ê bi lêv dikin: *vijim, vijit, vijê, vijmun, vijtun, vijun*.

5. 2. c. Demên lêkeran**Dema bihurî (erênî)**

lekî	kurmancî
<i>yekjimar</i>	<i>yekjimar</i>
Mi çuîme bazarr. Tu çuîne bazarr. Ew çuîe bazarr.	Ez çûm bajêr. Tu çûyî bajêr. Ew çû bajêr.
<i>pirjimar</i>	<i>pirjimar</i>
Îme çuîmine bazarr. Hume çuînune bazarr. Evane çuîne bazarr.	Em çûn bajêr. Hûn êûn bajêr. Ew çûn bajêr.

Dema bihurî (neyînî)

lekî	kurmancî
<i>yekjimar</i>	<i>yekjimar</i>
Mi neçuîme bazarr. Tu neçuîne bazarr. Eo neçuîe bazarr.	Ez neçûm bajêr. Tu neçûyî bajêr. Ew neçû bajêr.

<i>pirjimar</i> Îme neçûmine bazarr. Hume neçûnune bazarr. Evane neçûne bazarr.	<i>pirjimar</i> Em neçûn bajêr. Hûn neçûn bajêr. Ew neçûn bajêr.
---	--

Dema bê (erênî)

lekî <i>yekjimar</i> Mi î sefe buxwenim. Tu î sefe bwxwen. Eo î sefe bwxwenê.	kurmancî <i>yekjimar</i> Ez ê sêvê bixwim. Tu dê sêvê bixwî. Ew ê sêvê bixwe.
<i>pirjimar</i> Îme î sefele bwxwenîmin. Hume î sefele bwxwenînun. Evane î sefele bwxwenin.	<i>pirjimar</i> Em ê sêvan bixwin. Hûn ê sêvan bixwin. Ew ê sêvan bixwin.

Dema bê (neyînî)

lekî <i>yekjimar</i> Mi î sefe nexwenim. Tu î sefe nexwenîn. Eo î sefe nexwenê.	kurmancî <i>yekjimar</i> Ez ê sêvê nexwim. Tu dê sêvê nexwî. Ew ê sêvê nexwe.
<i>pirjimar</i> Îme î sefele nexwenîmin. Hume î sefele nexwenînun. Evane î sefele nexwenin.	<i>pirjimar</i> Em ê sêvan bixwin. Hûn ê sêvan bixwin. Ew ê sêvan bixwin.

Raweya fermanî

Erênî

lekî <i>yekjimar</i> Were malê. Here dibistanê. Bixwe. Bişo.	kurmancî <i>yekjimar</i> Buwe mall. Biçe debistan. Bor. Bişûr.
<i>pirjimar</i> Werin malê.	<i>pirjimar</i> Bane / bûne mall.

Herin dibistanê. Bixwin. Bişon.	Biçne debistan. Borin. Bişûrin.
---------------------------------------	---------------------------------------

Neyînî

lekî	kurmancî
yekjimar Nuwe mall. Neçe debistan. Nor. Neşûr.	yekjimar Neyê malê. Neçe dibistanê. Nexwe. Neşo.
pirjimar Nane / nûne mall. Neçne debistan. Norin. Neşûrin.	pirjimar Neyê malê. Neçin dibistanê. Nexwin. Neşon.

Berawirdkirina çend peyvên lekî û kurmancî

6. 1. Peyvên têkildarî malbatê

bawe: bav
da: dê
kurr: kur
dit: keç
bapîr, bawe kelling: bapîr
dapîr, da kelling: dapîr
xwêe, xwe: xwişk
bira: bira
xwêerza, xwerza: xwarza, xwarzî
birarza: biraza, birazî
hallû: xal
hallûza: pîşxal, kurxal
tate, memû: ap, mam
amûza: kurap, kurmam
mîmî: xaltî
mîmiza: kurxaltî, dotxaltî
kurrerza: nevî
diterza: neve
zuma, zama: zava
beuî (beü) : bûk

hesûire, (hesüre) : xwesû, xezûr
diş: diş
şuîbira (şübira) : tî, birayê mêrê jinikê
ham beuî (beü) : jintî, jina birayê mêrê jinikê
hamzama: hevling, mêrê dişa te
bawan: malbavan
hesûiran (hesüran) : xezûrgelan, mala bavê jina te
tatigeîl: apan
halluwan: xalan
kes û kar: xizim, eqreba
wijmanî: ji malê
duîr (dür) : ne ji malê
pêa: mêr
jin: jin
nêr: nêr
ma: mê
nêrma: nêremok (xunsa)

6. 2. Peyvên têkildarî ajalan

Nam giyaneverel: Navên giyaneweran
şêr: şêr
pillîng: piling

gurg: gur
riwa: rovî
kemtar: keftar

sîxurr / sîx çûlê: sîxur
meymûn: meymûn
seg: seg
tuîtik: tûlik
gemal: segê pîr / pîreseg
dell: dêl
pişî: pisîk
xer: ker
xer kurrî: ceşîk
nêrexer: nêreker
xergûş: kerguh, kêvrîşk
esp: hesp
mûn: mehîn
kurre esp: cehnî
kawir: kavir
verik: berxik
mê: mî
verin: beran
biz: bizin
sabrên: hevorî, nêrî
keêrê: karik
şîkar: bizina kovî
şutir: hêştir
minga: mange, çêlek
gamêş: ga
guêer: golik
kilega: ciwanega
viraz: beraz
ahû: ask
jîjo: jûjî, jîjo
kurwax: beq
mar: mar
hefi: tîremar
kilajdum: gene

dalke maran: kelpeze
marmuîlk: margîse
muîş: mişk
girze: koremişk
muîş xurma: cird
masî: masî
niheng: hûtesa

Peleverel / Perinde

keuîk: kew
qûş: baz
mirx: mirîşk
cuîcik / varrik: cûcik / varik
keleşêr: dîk, keleşêr
meluîçk: beytik
kemûter: kevok
baêeqûş: bûm, kund
qilla: qijik
qilla sêye: qelereşk
şahîn: baz
şemşeme kûre: barçêrmk, çekçekûle, şevşevok

Heşerel/Bihuk

qule: kulî
gazûllk: bihuk
kirm: kurm
mîrûj: morî, mîro
ballpirnek, perwane: perperok, kerkene
gillajdum: dûvpişk
sûsik: zirkêtk
gunc: mêşezar
xerengeze: kermêş

Nimûneyek ji bo berawirdkirina hevoksaziya lekî û kurmancî

Straneke Lekî⁴⁰⁴

Gotin: Verya

Muzîk: Mazyar Xezayî

Stranbêj: Murad Necatî⁴⁰⁵

Agiri Işq / Agirê Evînê

Bali pejing çemelid Agir ê gyunim nasê Wijid xuwe mezunî Işqid agirim dasê	Balê perikê çavên te Agir bi canê min xistiye Bi xwe baş dizanî Işqa te agir berdaye min
Bê tu lîzim şiviyaye	Bêyî te hêlîna min serobino ye

404 Sipasî ji bo alîkariya **Husên Beledê** ku di tîpguhêzî û wergerandina stranê de barê giran li ser milên wî bû.

405 <http://www.youtube.com/watch?v=dNqImEcQ8ro>

Kûlay dillim rimiyaye Çemim esir varun e Dillim bê tu heyran e	Kolika dilê min rûxiyaye Çavê min barana hêstiran e Dilê min bêyî te heyran e
Bê tu leşim bê giyun e Zindiyîm derd û jun e Agir çiyê ej dillim Ve lay tu kaşkî bimirim	Laşê min bêyî te bêgiyan e Jiyana min derd û jan e Agir çûye ji dilê min Li ba te xwezila bimirim
Çe mew erra hemuîşe Mi bam deselid bigirim Kwil kes wijid mezunî Ej dwîrîd dîrim memirim	Çi dibe ji bo her tim Ez bêm destên te bigirim Her kes bi xwe dizanî Ji dûriya te va me dimirim
Billaçe agir duîrîd Xerman dillim sizunê Bûrî benîş ki bê tu Xemed piştîm jikunê	Holepîta agirê dûriya te Xermana dilê min şewitand Were rûne, ku bêyî te Xema te piştî min şkand
Her cayî mi seyre mem Her hayne niway çemim Henasey çal tînîmîn Bûş ve la me memînîn	Her dera ku ez temaşe dikim Tu heyî li ber çavê min Tu nefesa qirika min î Bibêje li cem min dimînî
Işqîd agir ru aw e Çemeylim çuî rêjaw e Bê tu xem hemnefesme Pijare her kwil kesme	Işqa te agirê li rûyê avê Çavên min mîna rêjavê Bêyî te xem hevalê min e Her kesê min xem e

Encam û sipasî

Me di vê xebata xwe de hewl da ku agehiyên xwe yên sereke bi we re pareve bikin û em dizanin ku gelek kêmasiyên wê hene. Em hêvîdar in ku di xebatên berfirehtir de kêmasî û şaşiyên xwe telafî bikin.

Di hûnandina vê gotarê de ji bilî xebata me alîkariya gelek hevalên lek û kelhur ghişte me û em sipasiyên xwe pêşkêşî cenabên wan dikin. Di serî de hevalê Azad Makûyî bingeha vê nasîna me ava kir û bi şîretên xwe asta xebata me bilind kir. Hevalê Husên Beledê midaxeleyî gelek şaşiyên me kir û tevî me hinek beşên gotarê nivîsîn. Her wiha li ser medyaya civakî ji komên Vajenameyê Lekî, Lekistan û Lekistan Serberz gelek hevalên me agehiyên qenc dane me. Em minetdarê alîkariya wan in û sipasiyên xwe pêşkêşî wan dikin.

Çavkaniyên sereke

Abdullah Hajiyan & Umîd Demîrhan (2013), Taybetiyên Kurmanciya Xoresanê, kovara Zendê, hejmara 20î, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.

Abraham Valentine Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit (Part 1)*, W. Kohlhammer: Stuttgart.

Adam Hart-Davis (2012), *History: The Definitive Visual Guide*, New York: DK Publishing

Adil Mihemedpûr (2021), "Cejnaw Pîrî di neynika çanda gelê Hewramanê da I", (wergera ji farsî: Abdollah Hajiyan), kovara Zend, h. 28, Stenbol.

Alexander Lubotsky (2010), *Van Sanskriet tot Spijkerschrift Breinbrekers uit alle talen*, Amsterdam University Press:Amsterdam, ISBN 978-9089641793.

Alexis M. Herman, (1998-99), *Occupational Outlook Handbook*, Indianapolis: JIST Works

Ali Amirzargar, Diego Rey, Ester Muñiz, Jose Palacio-Grüber, Behrouz Nikbin, Hosein Nicknam, Farideh Khosravi, Hamidreza Joshghan, Cristina Areces, Mercedes Enríquez-de-Salamanca, Narcisa Martinez-Quiles, José Manuel Martín-Villa, Antonio Arnaiz-Villena (2015), "Kurds HLA Genes: Its Implications in Transplantation and Pharmacogenomics", edîtor: Ryuichi Morishita, Open Medicine Journal, ISSN: 1874-2203, Volume: 9.

Antonio Arnaiz-Villena, Jose Palacio-Grüber, Ester Muñiz, Cristina Campos, Javier Alonso-Rubio, Eduardo Gomez-Casado, Shadallah Fareq Salih, Manuel Martin-Villa, and Rawand Al-Qadi (2017), "Genetic HLA Study of Kurds in Iraq, Iran and Tbilisi (Caucasus, Georgia): Relatedness and Medical Implications", edîtor: Tzen-Yuh Chiang.

A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit (Part 1)*, W. Kohlhammer: Stuttgart.

Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek (Kurdbêjname)*, wergera kurmançî: Ziya Avci, Azad Yayinlari: Mersin.

Barbara Ann Kipfer (2000), *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, New York: Springer Science & Business Media

Besim Atalay (2006), *Divanu Lugat'it-Turk*, Turk Tarih Kurumu Basimevi: Ankara.

Brian Joseph & Richard Janda (2008), *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell Publishing

Cewher Celal Weso, *El-Ekradu fî's-Sûdan: Dîrasetun Tarîxîyyeh*, Navenda Zaxoyê ya ji bo Lêkolînên Kurdî, 2019.

David Abercrombie (1967), *Elements of General Phonetics*, Edinburgh: Chicago, Aldine Pub. Co.

David Crystal (2008), *A Dictionary of Language and Linguistics*, Malden-Oxford: Blackwell.

David Odden (2005), *Introducing Phonology*, Cambridge University Press: New York.

Deham Brahîm Hesinyanî (2018), *Sîret'us-Sahabiyyi Caban El-Kurdî we Ibnuh'ut-Tabî'iyi Meymûn we Riwayatuhuma*, Mekteb'ut-Tefsîr: Hewlêr.

Diyar Evdilkerîm Seîd Halo (2011), *Yasayên Dengî di Kurdiya Jorî da: Govara Behdînan*, Spîrêz: Duhok.

Duriyeya Ewnî, *El-Ekradu fî Misra 'Ebr'el-'Usûr*, Qahire, çapa yekem, 2011.

Ebdurrehman Bedewî (1980), *Mewsû'et'ul-Felsefeh*, Beyrût: El-Muesset'ul-Erebiyyetu li'd-Dirasati we'n-Neşr

Ebû Henîfe Ed-Dînewerî (1960), *El-Exbar'ut-Tiwal*, Daru Ihya'il-Kutub'il-'Erebî: Qahire.

Ebûbekr Ebdulqadir b. Ebdurrehman El-Curcanî (2009), *Derc'ud-Durer fî Tefsîr'il-Ayi we's-Suwer*, Dar'ul-Fikr: Eman-Urdin.

- Ehmed b. Elî El-Qelqeşendî (2012), *Subh'ul-E'ş'a fî Sina'et'il-Inşa*, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût, ISBN13: 978-2-7451-1021-3.
- Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergeyeviç Xromov, *Sasanian Iran: Intellectual Life*.
- Ehsan Yarshater (1984), "*Afrasiab*", *Encyclopædia Iranica*, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9.
- Elî Paksirişt (2020), "*Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?*" *Zend*, weşana Enstîtuya Kurdî ya Sitembolê, hejmara 27an.
- El-Mutahhar b. Tahir El-Meqdisî (2013), *El-Bedu we't-Tarîx, Mektebet'us-Seqafet'ud-Dîniyyeh*: Port Seîd, ISBN: 9773412105
- Engin Opengin (2014), *Kadim Kurtçenin Izinde*, Kurt Tarihi Dergisi, hej. 11.
- Evdusselam Necmedîn Ebdullah, Şêrzad Sebrî Elî (2011), *Zimanvaniya Tiyorî*, Spîrêz: Duhok.
- Farhad Daftary, *Historical Dictionary of the Ismailis*, Scarecrow Press, 2011.
- Franklin Southworth (2004), *Linguistic Archaeology of South Asia*, Routledge, ISBN 978-1-134-31777-6.
- Franz Oppenheimer (1922), *The State: Its History and Development viewed Sociologically*, (wergera inglîzî: John M. Gitterman), B.W. Huebsch, New York.
- Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî I-II-III*, kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçikayê, hejmarên 32-33-34an.
- Foster Watson (1913), *Vives on education: a translation of the De tradendis disciplinis of Juan Luis Vives*, Cambridge University Press
- Gary Dell & Padraig O'Seaghdha, (1992), "*Stages of lexical access in language production*", *Cognition*. 42 (1–3): 287–314.
- Gary Dell & Peter Reich (1981), "*Stages in sentence production: An analysis of speech error data*", *Journal of Memory and Language*. 20 (6): 611–629.
- Geoffrey Haig (2008), *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Mouton de Gruyter: Berlin; her wiha binêrin: Geoffrey Haig & Ergin Opengin (2015), *Gender in Kurdish: Structural and socio-cultural dimensions*, Teoksessa Hellinger, Marlis & Motschenbacher, Heiko (toim.), *Gender across languages*.
- Gernot Windfuhr (2009), *The Iranian languages*, Routledge: London.
- Gilbert J. Garraghan & Jean Delanglez (1946), *A Guide to Historical Method*, Fordham University Press: New York
- Guita G. Hauranî, *The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization*, The Lebanese Emigration Research Center (LERC) Lebanon, LERC Research Paper Series 1/2011.
- Habib Borjian (2009), *Median Succumbs to Persian after Three Millennia of Coexistence: Language Shift in the Central Iranian Plateau*, *Journal of Persianate Studies* 2 (2009), doi: 10.1163/187471609X454671.
- Hesen Xalib (2001), *Nezeriyyet'ul-Ilmi fî'l-Quran we Medxelun Cedîdun li't-Tefsîr*, Dar'ul-Hadî: Beyrût.
- Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx'ur-Rusuli we'l-Mulûk*; her wiha bnr.: "*The Children of Israel*", *History*, v. III, wergera William M Brinner, State University of New York Press, ISBN 978-0-79140-688-5.
- Ibn'ul-Werdî Es-Sadîqî (2014), *Xerîdet'ul-Ecaibi we Ferîdet'ul-Xeraib*, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût.
- Ilya Gershevitch, William Bayne Fisher & J. A. Boyle (1985), *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press.
- Iyad Xalid Et-Tabbaah (2003), *Menhecu Tehqîq-il-Mextûtat we me'ehû Kitabu Şewq'ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz'il-Eqlam li Ibni Wehşiyê En-Nebetî*, Dar-ul-Fikr: Şam, ISBN: 1-59239-041-2.
- Iyad Xalid Et-Tabbaah (2003), *Menhecu Tehqîq-il-Mextûtat we me'ehû Kitabu Şewq'ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz'il-Eqlam li Ibni Wehşiyê En-Nebetî*, Dar-ul-Fikr: Şam.

- Jac. Augusti Thuani (1733), *Historiarum sui temporis tomus primus*, S. Buckley: Londini.
- J. M. Roberts & Odd Arne Westad (2013), *The Penguin History of the World*, New York: Penguin Books
- John Cunnison Catford (2001), *A Practical Introduction to Phonetics* (2nd ed.), Oxford University Press.
- John H. Arnold (2000), *History: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Joseph Hammer (1806), *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr Bin Wahshih*, London.
- Joseph Hammer (1806), *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr Bin Wahshih*, London.
- K. E. Eduljee (2005), *Zoroastrian Heritage*.
- Kemal Tolan (2006), *Nasandina Kevneşopên Êzdiyatîyê*, weşanên Perî, Stenbol.
- Kenan Subaşı & Resûl Geyik (edîtor) (2017), *Gotarên Zimannasiyê*, Weşanexaneyê Nûbiharê: Stenbol.
- Klein Jared, Joseph Brian & Fritz Matthias (2017), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics: An International Handbook*, Walter De Gruyter, ISBN 978-3-11-026128-8.
- Martha Howell & Walter Prevenier (2001), *From Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods*. Ithaca: Cornell University Press
- Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden.
- Mehmet Oncu (2020), *Gotinên Pêşîyan: Senifandin-Şîrove-Ferheng I-IV*, weşanên Sîtavê, Wan.
- Mehrdad R. Izady (1992), *The Kurds: A Concise Handbook*, Taylor & Francis Publishers
- Mele Mehmûdê Bazîdî (1979), *Adetên Kurdistanê*, (tîpguhêziya Delîlo Îzolî), Den Haag.
- Merry E. Wiesner-Hanks (2015), *Concise History of the World*, Cambridge: Cambridge University Press
- Meruf Xeznedar (2001), *Mêjûy Edebî Kurdî*, Aras: Hewlêr.
- Mihemed Elî Ehmed, *El-Kurdu we'l-'Eşâir'ul-Kurdiyyetu fî'l-Erşîf'il-Usmanî*, Kovara Lêkolînî ya Qelemûn, hejmar: 2, 2017.
- Mihemed Elî Siwêrekî, *El-Ekrad'ul-Urdunîyyûn we Dewruhum fî Bina'il-Urdunn'il-Hedîs*, Dar Sindbad, 2004.
- Mihemed Emîn Zekî Beg (1945), *Meşahîr'ul-Kurdi we Kurdistan fî'd-Dewr'il-Islamî I-II*, (wergera erebî: Kerîme Mihemed Emîn), Bexda.
- Mihemed Emîn Zekî Beg (2012), *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Avesta: Stenbol.
- Muhammad Sardar Khan Baluch, *History of Baluch Race and Baluchistan*, Quetta, 1958.
- Mustafa Kugu (2017), *15 Yuzyila Ait Şehname Çevirisi (giriş-metin-sozluk)*, şêwirmendê tezê: Dr. M. Levent Yener, Zanîngeha Çanakkaleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Beşa Ziman û Wêjeya Tirkî, hejmara tezê: 10149637.
- Nîkolay Mîxaylovîç Deyev (1993), *Gosudarstvennost' i ekologiçeskoye razvitiye: Politicheskiye problemy teorii gosudarstva*, Moskova.
- Noam Chomsky (2004), *Language and Mind: Current thoughts on ancient problems*, Part I & Part II. <Lyle Jenkins (ed.), *Variation and Universals in Biolinguistics*. Amsterdam: Elsevier
- Noam Chomsky (2005), *Three factors in language design*, *Linguistic Inquiry*. 36 (1).
- Omîdê Mistefayê Celalî (2014), *"Eşîra Goyî û taybetmendiyên devoka wan a kurmancî"*, kovara Kurmancî ya Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmara 54an.

Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona.

Peter Roach, *A Little Encyclopedia of Phonetics*.

Peter Stearns, Peter Seixas & Samuel Wineburg (2000), *Knowing, teaching, and learning history: national and international perspectives*, New York University Press

Philip Parker (2017), *World History: From the Ancient World to the Information Age*, New York: DK Publishing

Prods Oktor Skjærvø, "IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence," *Encyclopaedia Iranica*, XIII/4.

R. G. Kent (1950), *Old Persian: Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society.

Robert Kerr, *A General History of Voyages and Travels*.

Roger Lescot (1942), *Textes Kurdes II Mame Alan*, weşana Enstîtuya Frensî ya li Şamê, Beyrût.

Ronald Eric Emmerick, *Historical Survey of the Iranian Languages*.

Ronald Kim (2003) "On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffix", *Journal of the American Oriental Society*. 123 (1).

Samî Tan (2015), *Rêzimana Kurmancî*, weşana Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, ISBN: 978-975-62825-4-0.

Samy Swayd, *Historical Dictionary of the Druzes*, Rowman & Littlefield, 2015.

Samy Swayd, *The A to Z of the Druzes*, Scarecrow Press, 2009.

Scott Hendrix & Uchenna Okeja, *The World's Greatest Religious Leaders: How Religious Figures Helped Shape World History*, ABC-CLIO, 2018.

Servaas Galle (1689), *Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi : accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum, apud Henricum & viduam Theodori Boom*.

S. Farjadian & A. Ghaderi (2007), *HLA class II similarities in Iranian Kurds and Azeris*.

Şapûr Şabazî, *Îrec*, *Encyclopædia Iranica*, Volume XIII/2: *Industrialization II–Iran II*, Routledge & Kegan Paul: London and New York.

Şeref Xanê Bedlîsî (1986), *Şerefname: Tewarîxê Qedîm ê Kurdistan*, (wergera kurdî: Mela Mehmûdê Bazîdî), Academy of Sciences of the USSR Institute of Oriental Studies, Moskova.

Şeref Xanê Bedlîsî (2007), *Şerefname: Dîroka Kurdistanê*, (wergera kurdî: Ziya Avcî), weşanên Avestayê, Stenbol. Awê Balî, Gelê Dursî, https://www.amidakurd.org/ku/tekst/gelê_dursî; dema gihiştinê: 16.01.2021; 03:56.

Şeref Xanê Bedlîsî (2014), *Şerefname-Dîroka Kurdistanê*, wergera Ziya Avcî, Azad: Mersin, ISBN: 9786056404184.

Şihabuddîn Muhammed b. Abdillâh El-Huseynî El-Alûsî (1415 k.), *Ruh'ul-Me'anî fî Tefsîr'il-Quran'il-'Ezîm, we's-Seb'il-Mesani*, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût

The New Oxford American Dictionary (2005), 2nd edition, Oxford University Press, ISBN 978-0-19-517077-1.

TDV Islam Ansiklopedisi.

Umîd Demîrhan (2012), "*Taybetiyên devoka celaliyan a kurmancî*", kovara *Zendê*, hejmara 19an.

V. I. Abaev (1964), *A Grammatical Sketch of Ossetian*.

William Henry Walsh (1960), *Philosophy of History: An Introduction*, Harper Torchbooks

Winfried Corduan (2013) *Neighboring Faiths: A Christian Introduction to World Religions*

Zekeriyya b. Mehmûd b. Muhemmed El-Qezwînî (2013), *Asar'ul-Biladi we Exbar'ul-Ibad*, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût.

Zîrar Sedîq Tewfîq, *Mu'cem'uz-Zi'amati we'l-Qebail'il-Kurdîyyeti fî'l-Qurûn'il-Wusta*, weşanxaneyya Mukrîyanî, Hewlêr, 2007.